

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

कर्मन्वेवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्वकर्मणि ॥

संपु. १.]

कीलकवर्ष चैत्रमासः ।

[संचि. १.]

सुभाषितानि ॥

प्रकृत्या परिशुद्धानां प्रत्ययं समुपेयुषाम् ।
शब्दानामिव साधूनां संगतिर्गृह्यते बुधैः ॥
विधीयते विस्मयो नः प्रतिपन्नगुणादिभिः ।
अच्छप्रत्ययसंयुक्तैर्वृद्धैः कैश्चिद्विलक्षणैः ॥

विदग्धव्याहारैर्न जडमतिरानन्दति मना-
गनालापज्ञानां न च वचनतः खेदमयते ।
न विन्दत्यानन्दं जरठमहिषश्चन्दनरसै-
रसौ पङ्कालेपैरपि खलु विषादं न जुषते ॥

श्री वेङ्कटाध्वरी ।

भाषासु मुख्याया मधुराया गैर्वाण्याः परिपोषणोपायेषु प्रधानतमं पत्रप्रचारणमित्यालोच्य, अमरावतीग्रामाभिजनानां नव-
सालपुरीसचिवपदमधिष्ठितवतां विश्वविख्यातानां श्री शेषय्याशा-
स्त्रिणामादेशानुरोधेन प्रतिमासं प्रचारिताया अस्याः पत्रिकाया अयं
खलु त्रयोदशो वत्सरः । अत एव चेयं संस्कृतपत्रिका सांप्रतं
सहृदयाव्यपदेशमङ्गीकरोति ।

अस्यां हि नवीना आख्यायिकाः, तत्तद्ग्रन्थानां नवीनरीति-
माश्रित्य गुणदोषनिरूपणम्, प्राचीनगद्यकाव्यानां संग्रहम्, आङ्ग-
लकलाशालासु संस्कृतभाषाशिक्षणे आवश्यकं परिष्कारम्, भौति-
करसायनप्रकृतिदेहतत्त्वमानसिकगोलशास्त्रादिविषयविमर्शं च स्वयं
प्रसिद्धपण्डितमुखेन च प्रकटयितुमभिलषामः ।

बहूनामस्मत्सुहृदां सहृदयानामाशयमनुरूप्य पत्रिकामेनां
शुद्धगैर्वाणीमयीमेव परमितः प्रकटयितुम्, अधिकानष्टौ भागाना-
योजयितुं च व्यवसिताः स्मः । प्रायेण चैतेष्वष्टासु पृष्ठेषु प्राचीनः
कश्चिदमुद्रितः प्रबन्धः, गद्यसंग्रहो वा कश्चन भविष्यति ।

सांप्रतं च प्रतिदिनमधिकाधिकमुपचीयते गैर्वाण्यामादृ-
आङ्गलकलाशालासु संस्कृतविद्यार्थिनामिति, विदुषामप्यस्ति प्रकृति-
शास्त्रादिविविधविषयविजिज्ञासेति चानुभवेन जानन्तो वयं बहोः
कालात्प्रकटितानपि कतिचन तादृशविषयगुम्भितान् लेख-
रस्यां नवीनश्रेण्यां प्रकटीचिकीर्षामः ।

विशुद्धसंस्कृतपत्रिकायाश्चास्या इतः परं चैत्र एव प्रथमो
वत्सरस्य परिकल्पितोऽस्माभिः । तदा तदा च तं तं परिष्कारमाध-
तुमभिलष्यतामस्माकं भगवान् श्रियः पतिरेव शरणमिति सर्वं शुभम् ॥

भारतगीतम् ॥

श्रीमत्समस्तसंपत्समृद्धिसंपूर्णरम्यतोत्कर्षम् ।

हृद्यानवद्यविद्याविद्योति विभाति भारतं वर्षम् ॥ १ ॥

सहकारनालिकेरागरुपाटीरादिमतरुवररुचिरम् ।

फलविनतकलमशालिक्षेत्रव्याख्यातसारसर्वस्वम् ॥ २ ॥

नानाकलाकलापप्रचारविस्तारिकीर्तिकर नीयम् ।

देशान्तरानुकार्यप्रगुणपरिष्कारसाररमणीयम् ॥ ३ ॥

प्रतिदिनमधीयमानश्रुतिपरिपूताग्रहारमहनीयम् ।

षड्दर्शनीपटिष्ठद्विजगोष्ठीचिन्त्यमानशास्त्रार्थम् ॥ ४ ॥

वैदिककर्मठविद्वत्परिषदनुष्ठीयमानबहुयागम् ।

अनवरतमुदितनिर्जरभावितसस्यादिसंपदभिरामम् ॥ ५ ॥

अत्र विराजति गौरीगुरुरच्युतमूर्तिराश्रयो जगताम् ।

व्योमावगाहिपादः सुरसरिदवतारकारणं हिमवान् ॥ ६ ॥

यं किल यज्ञाङ्गखनिं धरणीधरणक्षमस्वसाराढ्यम् ।

परिकलितयज्ञभागं शैलाधिपतिं प्रजापतिर्व्यधित ॥ ७ ॥

यत् महामहिमानो विषयविदूरा महात्मानः ।

भगवद्व्यानैकपरास्तप्यन्ते तेपिरे च तप्यन्ते ॥ ८ ॥

श्रीखण्डखण्डजनिभूरगस्यवासातिपावनोद्देशः ।

दक्षिणसमीरसूतिर्लसतितरां मलयशैलोऽव ॥ ९ ॥

या कापिलकोपानलशलभायितसगरनृपतितनयानाम् ।
 त्रिदिवाधिरोहलीलाकल्पितदृढपुण्यरज्जुनिश्रेणिः ॥ १० ॥

यां किल हरिचरणारुणसरसिजनिष्यन्दिमधुरमधुधाराम् ।
 आसेव्य मुकुतिलोकस्तापं विजहाति सर्वतः प्रसृतम् ॥ ११ ॥

बहुतीर्थशोभमाना संगतयमुना सरस्वतीरुचिरा ।
 प्रथमा महानदीनां प्रवहति साप्यत्र पावनी गङ्गा ॥ १२ ॥

मातेव पोषयन्ती पयसा चोलानबाधमङ्गगतान् ।
 श्रीरङ्गसङ्गसंगतमङ्गलतुङ्गाव वहति कावेरी ॥ १३ ॥

मुक्ताकलितं तीर्थं दधती विरजेव यावगाहिजनान् ।
 मुक्तामयान्वितनुते प्रवहति सरिदत्र ताम्रपर्णी सा ॥ १४ ॥

यस्मिन्विन्यस्य पदं सुरलोकाद्भारतीदेवी ।
 स्वयमवततार भूमावत्राभूत्कविगुरुः स वाल्मीकिः ॥ १५ ॥

सूक्तिसुधारसदानादखिलानामोदयन्विबुधान् ।
 रूपान्तरगतविष्णुः कृष्णद्वैपायनोऽत्र संजज्ञे ॥ १६ ॥

सूर्याचन्द्रमसाविव संतमसं यौ विधूनुतो जगतः ।
 ताभ्यां पूतं भारतवर्षं वर्णयतु कः कथंकारम् ॥ १७ ॥

देहस्य बाह्यनसयोरपि मलमुन्मूलितं येन ।
 तेन पतञ्जलिनेदं वर्षमभूष्यात्मनो जनुषा ॥ १८ ॥

आस्थिषत कर्मणैव हि संसिद्धिं ब्रह्मवादिनो ये ते ।
 जंनकादयो महान्तो वर्षमिदं ज्ञानपूर्णमतनिषत ॥ १९ ॥

श्रीशंकररामानुजमध्वाचार्या अवातरन्नत्न ।
 ये किल सोपानततिं निरमासत मुक्तिसौधमधिरोदुम् ॥ २० ॥

यद्ग्रथितसूक्तिमाला सुदृशां प्रतिदेशमुल्लसति कण्ठे ।
 कविलोकसार्वभौमः कीर्त्या रेजे स कालिदासोऽत्र ॥ २१ ॥

वाचां विहारभवनं प्रसन्नगम्भीरसरसमधुराणाम् ।
 वाणकविरत्र जज्ञे यः किल सारस्वतं पौस्तकम् ॥ २२ ॥

दुष्करसंगरधीरो नीतिविदां ज्ञानिनां च धौरेयः ।
 स्वच्छन्दमृत्युरासीदव महात्मा स गाङ्गेयः ॥ २३ ॥

सत्यपरिपालनाय व्यक्रीणाद्यः कलत्रपुत्रौ स्वौ ।
 चण्डालकिंकरोऽभूत्स्वयमिह सोऽभूमहान्हरिश्चन्द्रः ॥ २४ ॥

पितृवाक्यपालनरतो यो वनमध्यास्त धन्विनां धुर्यः ।
 नियतैकदारचर्यो धर्मात्मा सोऽजनीह रघुवर्यः ॥ २५ ॥

* मेधाविहारिवाचा नन्दितविजयः सुरेन्द्रशिवदाता ।
 गोकुललालनपालो मोहनतिलकोऽनुजगृह इह कृष्णः ॥ २६ ॥

कर्मज्ञानप्रपदनयोगैरौदार्यवीर्यशीलगुणैः ।
 विद्याविवेकशिल्पैर्वर्षमिदं प्रागदिद्युतन्बहवः ॥ २७ ॥

* अत्र पद्ये उपलक्षणतया महामहिम्नां बहूनां स्वदेशाभिमानिनां नामान्यपि प्रकृतानुगुण्याविरोधेन घटितानि सन्ति । मेधा पि. एम्. मेधामहाशयः । विहारि डाक्टर. राष्ट्रविहारिघोषः । वाचा डि. इ. वाच्छा । नन्दि ए. नन्दि । विजयः सि. विजयरघवाचार्यः । सुरेन्द्रः सुरेन्द्रनाथवानर्जी । शिवः पि. एस्. शिवस्वाम्यार्यः । दाता सुप्रसिद्धः दाताबाय् नौरोजी महाशयः, टाटा महाशयः, आर्. सि. डट्प्रभृतयश्च । गोकुलः गोपालकृष्णगोखले महोदयः । लाल लाल-पदघटिताः लालालजपतिराय् लालमोहनघोषप्रभृतयः । पालः विपिनचन्द्रपालः । मोहनः मोहनपदघटिताः पण्डितमदनमोहनमालविया आनन्दमोहनबोसप्रभृतयः । तिलकः बालगङ्गाधरतिलकः । कृष्णः वि. कृष्णस्वाम्यार्यः ॥

भारतखङ्गाः ॥

धनादिभरिता	दिनाधिपानल	सनाभिशौर्या-
धिनाथकृतपा	लनानवद्या	जनार्दनारा-
धनात्मसवनो	न्मनायितद्विज	सनातनोक्ति-
स्वनादरिसवा	शनानुकम्प्या	धनाश्वरथवा-
हनाढ्यरथ्या	जनावलिविलो	कनादरयुता-
ङ्गनाविनिहिता	ननाढ्यवाता	यनाधिकनिके-
तना महीम	ण्डनायिता शो	भनातोद्यवर-
निनादसविनो	दना पुरी ह	स्तिनाह्वया भा-
त्यसूत यत्र सुतं	व्यासादम्बालिका	बुधाभिमतम् ॥ १ ॥
अपारसुचरित	विपाकभूम्ना	स पाण्डुनामा
नृपावतंसोऽ	नपायिनीं पुर	मुपाश्रितस्तां
द्विपाश्वरथिनी	मुपायवान् जग	दपालयन्निज-
विपाठसंत	त्यपास्तशत्रुः	स्वपादसंनिधि-
निपातिवैरिषु	कृपाद्रमादध	दपाङ्गवीक्षित-
मपापकर्मकृ	दपामररुचिः	क्षपाधिनाथ-
त्रपावहमुखोऽ	नुपाधिकमुह	त्प्रपादिधर्मा-
नुपालनमति	र्जपादिमयघन	तपा यदुतनू-
जया समं कुन्त्या	रेमे मात्रा च	चित्तमनुयान्त्या ॥ २ ॥

श्रिया विराज	न्स्वया कदाचन	रयातिशययुत-
ह्याधिरूढोऽ	नुयायिदयिता	द्वयादृतः श्रम-
जयाय मृगया	धिया हैमवत	मयादरण्यं
वियातकुक्कुर	चयावृतो मृग	भयावहप्र-
क्रियातिशययु	क्तया धनुर्ली	लया विपिनसं-
श्रया मृगततीः	स्मयादसाव	प्रयासतः पा-
तयामास नि	र्दयाणुरथ चा	श्रयया सह मृग-
स्त्रिया किन्दमा	ह्वयाय हरिणा	प्रियात्मना क्री-
डते मुमोच शरं	मृगबुद्धया तापसाय	मरणकरम् ॥ ३ ॥
स मार्गणेन	प्रमापितोऽन्ते	स्वमाप्य रूपं
तमालपद्मोः	क्षमाधिप रतौ	समाहितो वि-
क्रमाग्निना ते	समापितायु	र्यमावसथमुप-
नमाम्यतः स्त्री	समागमे ध्रुव	मिमामवस्थां
त्वमाप्रुहीत्यथ	समाकर्ण्य सोऽ	तिमात्रखिन्नः
समाधिनिष्ठः	समाभाषत	स्वमानिर्नी भोः
प्रमादहतकि	न्दमामर्षजा	ममापुत्रता-
स्त्यमानशोको	द्रमाय तन्मे	त्वमात्मजाप्ल्यै
वदाभ्युपायमिति	शोचन्तं तं पृथा	भ्यधाज्ज्ञादिति ॥ ४ ॥
जनाधिप कदा	चनार्यसंचो	दनादुरुप्रय-
तनाहं निके	तनास्थितं क्रो	धनाग्रिमं मुनि-
मनारतोपा	सना पर्यचर	मनाक्षिपन्त्यु-
न्मना भृशं बहु	दिनान्यथ प्रस	दनान्वितः सन्
स नाथस्तप	स्विनामदान्मनु	धनानि मह्यं

घनादरादथ मनागपि प्रिय विनाहमवहे-
 लनामिह विचि न्तनापरासेऽ धुना तु तद्भा-
 वनानुभावा द्युनायकमुखाः पनायिताः प्रज-
 नयेयुरेत्य सुतान सदृशानिति सा ततान चेतसि तान् ॥

कृताभ्यनुज्ञे श्रुतादरे निज पतावथ यदोः
 सुता धर्ममा रुताद्रिभिद्भयः क्षितावक्षिपथ-
 गताकृतिभ्यो हुताशतेजो न्वितानियमवि-
 न्दतात्मजांस्त्रीन् वताप्रमन्त्रो दिताश्चिजावल-
 भताथ माद्यपि पितामहमुख स्तुतावात्मजौ
 सताममी सं मता विदधतः स्वतातुष्टुयै
 हितानि शिशुचे श्रितानि ललितानि इतानि समयो-
 चितानथ विधीन् श्रिता गुरुकृता न्व्रतानि विद्यो-
 चितान्यथाचेरुः लोकहितत्वेन यद्गुणश्चारुः ॥ ६ ॥

कृतावथ मधौ स तावदुदिते कृतान्तहरिदा-
 गतानिलाक म्पितानि बहुविक सितामितसुमा-
 न्वितानि मधुरस श्रुतानि मदकल रुतान्वितैः पर-
 श्रुताग्रिममधु व्रतादिभिः परि वृतानि सकृदी-
 क्षितानि युवयौ वतानङ्गवै कृतावहान्य-
 हुतानि विपिने लतागुल्मतरु शतानि दृष्ट्वा
 वतासमशर प्रतापजनितां नितान्तमस्व-
 स्थतामयमवि न्दताथ पाण्डू रताय माद्रीं
 जगाम चापि रहः भवितव्यतयोत्थ शेमुषीविरहः ॥ ७ ॥

॥ श्रीः ॥

रसतन्त्रम् ।

इदानीं किल सर्वत्रापि लब्धप्रतिष्ठायामाङ्गलवाण्यां तदभिज्ञैः
 सह कदाचित्संभाषणप्रसक्तौ, आक्सिजन् (Oxygen) एर् (Air)
 इत्यादिपदार्थानां स्वरूपगुणादिकं पृच्छ्यमानानां शास्त्रिकुलवर्याणां
 संस्कृतभाषाविद्यमाननिखिलशास्त्राम्बुधिं चुलकीकृतवतामपि मूकमैव
 शरणीकरणीयो वर्तते; तर्कव्याकरणाद्यनुक्तत्वादश्रद्धेयः सोऽर्थ इति
 बालिशसदृशः प्रलापो वा । तेषामीदृशः पराभवो मा भूदित्युद्यमोऽय-
 मिदानीमस्माकम् । संस्कृतभाषामात्रकृतश्रमाणां महामतीनामतिस्थूल-
 तयाप्यस्मिन् शास्त्रे ज्ञानगन्धं सम्पादयितुं यदि प्रभवत्ययमुपन्यासः,
 तर्हि तावतैव वयमात्मपरिश्रमस्य मन्यामहे सफलताम् ॥

अथ किंस्वरूपमिदं शास्त्रम् ? किमत वस्तु प्रतिपाद्यम् ? का
 वास्योत्पत्तिः ? कुतो वेदं तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकैरस्मत्पूर्वपुरुषैर्नादर्शि ? एषां
 प्रतिवचनानि पृथक् पृथङ्निरूपयामः ॥

पुरा किलास्मिन्देश इव युरोपखण्डान्तर्गतेष्वपि जनपदेषु
 रसवादशास्त्रमतीव प्रचारमनुबभूव । तेषु दिनेषु तत्र तत्र जनाः
 सुवर्णलालसा रसवादसिद्धान्तेषु महान्तं परिश्रममकुर्वन् ; योऽयं
 परिश्रमः, तेषां स्वामिलषितार्थलाभे अपर्यवस्यन्नपि निर्वक्ष्यमाणरस-

तन्त्रसिद्धान्तसाधनसामग्रीसंग्रहे द्वारीभवन्नवन्ध्य एव पर्यणंसीत् । गच्छता च कालेन मरुबहुलेषु शास्त्रकान्तरेषु पर्यटतां पण्डितानां व्युपरतः कनकमृगतृष्णालोभः । अधिगतश्च शास्त्रचिन्तामणिः ॥

रसतन्त्रं नाम ^१सकलद्रव्यरचनाप्रकारनिरूपणपरः शास्त्रविशेषः । द्रव्यस्य तावत्तिस्रोऽवस्था भवन्ति—घनं द्रव्यं मरुच्चेति । तत्र नियताकारविशिष्टं शिलादि घनम् । नियताकाररहितं जलादि द्रवम् । रूपरहितं वाय्वादि मरुत् । एष्वन्तिमो नूतन इव प्रतिभायात् । अतः संदेहनिरासाय किञ्चित् प्रपञ्चयामः । नायं विभागः सार्वकालिकः । एकमेव द्रव्यं पूर्वोक्तमवस्थात्रयं पृथङ्नेतुं शक्यते । अत्र विचारे जलमेव नः प्रथमोदाहरणं भवितुमर्हति । अतिशीतलेषु हिमालयाधित्यकादिषु देशेषु प्रायशो घनीभवन्त्यापः । यथाह कालिदासः— “मार्गे घनीभूतहिमेऽपि यत्” इति, “तुषारसङ्घाताशिलातलेष्वपि” इति च ॥

द्रवरूपं किल जलं नित्यमस्माभिरुपयुज्यते । अग्निताज्जलात् बाष्प इति व्यवहियमाणं यद्द्रव्यमुत्तिष्ठति, तन्मरुद्रूपापन्नं जलम् । अग्निसंयोगेन जलस्य संतप्यमानस्य क्रमेण परिमाणं हीयते । तत् कुत्र गच्छति? ध्रुवमेतन्न पीतमनलेन, अग्नौ पानायोगात् । नापि स्थाल्यां प्रलीनम्, तत्र तस्यानुपलम्भात् । नापि केनापि पश्यतोहरेण चोरेणापहतम्, अनुभवविरोधात् । तत् कुत्र तत्सरहसे इदमात्मानमाच्छाद्य तिष्ठतीति प्रश्ने सूदो वदति—अग्निसंपर्काद्विली-

१. अत्र द्रव्यशब्देन भौतिकं सर्वमपि वस्तुजातं विवाक्षितम् ।
२. नितरां गूढे रहसि ।

नमिति । किं त्वेनेनोत्तरेण रसतान्त्रिको न तृप्यति । स किल ब्रूयात्—ऊष्मसंयोगात्तावन्मात्रं जलं मरुदवस्थामासाद्य आकाशे व्यानशे—इति । तथा चैवमायातम्—अतिशीतं जलं घनीभवति । कवोष्णं द्रवं वर्तते । अत्यूष्मसंभिन्नं मरुद्द्रव्यमापद्यते—इति । एवमन्येषामप्यूह्यम् ॥

आमनन्ति किल वेदान्तिनः—पञ्चभूतात्मकं जगदिति । कथमित्यनुयुक्ताश्च पञ्चीकरणादिप्रपञ्चमुदाहरन्ति । अत्रेदं प्रस्फुटमस्वारस्यम् । नैव ते प्रभवन्त्यपञ्चीकृतानि भूतानि प्रदर्श्य स्वसिद्धान्तमनुभवगोचरीकर्तुम् । न हि दर्शिता केनापि केवला पृथिवी आपस्तेजो वायुराकाशो वा । गन्धादिगुणलिङ्गेन केवलं तेषां सन्निधानमनुमीयते । यथा मृदो घटोत्पत्तौ संदिहानः पुरुषः कुलालकुटीं गत्वा सन्देहमपनयति, तथा पञ्चभूतेभ्यः प्रपञ्चप्रादुर्भावे विप्रेतिपद्यमानः कुत्र गत्वा स्वात्मप्रत्ययं संपादयतु? किञ्च वेदान्तिनां सिद्धान्ताः प्रायः प्रामाण्याय श्रुतिवाक्यान्यबलम्बन्ते । ईदृशेषु किल शास्त्रीयविषयेषु मनसाप्यनुलङ्घनीयमहिमा परमपावन्यपि श्रुतिर्नार्हति एकाकिनी प्रमाणीभवितुम् । शास्त्रं हि सर्वमतभाजामपि साधारणम् । कथं नाम नावैदिकास्तुलुष्कादयः केवलश्रुतिप्रामाण्ये विसंवदन्ताम्? अतो नवीनसिद्धान्तेष्ववश्यमादरः कार्यः ॥

रसतन्त्ररीत्या जगतो मूलभूतानि बीजतत्त्वानि उपसप्ततिर्द्रव्याणि । एतानि अलोहलोहभेदेन द्विविधानि । तत्र पञ्चदशैवालोहाः । शेषा उपपञ्चपञ्चाशलोहाः । एषु प्रधानानि कतिचिन्नामतोऽत्र निर्दिश्यन्ते—

अलोहाः

उदं—(अब्जनकं)=Hydrogen.	पचिः—(अम्लजनकं)=Oxygen.
निवृजं—(पाकयजनकं) = Nitrogen.	अङ्गारः = Carbon.
हरितः = Chlorine.	गन्धः = Sulphur.
भावहः = Phosphorus.	मृत्सा = Selecon.

इत्यादि &c.

लोहाः

अयः = Iron.	ताम्रम् = Copper.
हेम = Gold.	रजतं = Silver.
सीसः = lead.	पारदः = Mercury.
दस्ता = Zinc.	त्रपु = Tin.
सोद्यम् = Sodium.	पोतास्यम् = Potassium.

इत्यादि &c.

1. अत्र संज्ञाकरणे बहव उपाधयो गृहीताः । वलयान्तर्निक्षिप्ताः शब्दास्तत्तन्नामक्षरार्थानुवादाः । उदकस्योपादानकारणमिति Hydrogen इत्यस्य उदसंज्ञा कृता । पचनहेतुरिति अग्निपर्यायः पचिशब्दः Oxygen इत्यस्य वाचकः कृतः । निवृजमिति Nitrogen इत्यस्य संस्कृतीकरणमेव । हरित इत्यर्थानुवादः । भावहोऽपि तादृश एव । अङ्गारगन्धमृत्साः प्रसिद्धा एव परिभाषया नियमितार्थाः स्वीकृताः ॥

(क्रमशः ।)

अ. र. राजराजवर्मा, एम्. ए

* रामशास्त्री ॥

चतुर्वेदमङ्गलारूपे कापि ग्रामे रामशास्त्री नाम कोऽपि प्रतिवसति स्म । स तु साधु समधीतनिगमः; न तु काव्यकलायां परिचिती, न वा शास्त्रेषु । स किल स्वाभ्यस्तस्य निगमस्य, तत्र तत्र खण्डशः श्रुतपरिचितेन पद्यशकलेन साहायकं संपादयन्, तावतैव सकलकलावल्लभतामात्मनः प्रकटयन्, कालं यापयामास । तस्य च सर्वाङ्गीणेन भास्मनेन त्रिपुण्ड्रेण, कण्ठलम्बिना रुद्राक्षहारेण च सर्व एव आभ्येयुः । विशेषतश्च सर्वा एव योषितो महापुरुषमेनं वैदिकोत्तममेव मन्येरन् । सर्वत्रैव गृहेष्वयं निमन्त्र्येत; एतेनाननुमतो नान्यो निमन्त्रयेत केनापि । अयं च निमन्त्रितमात्र एव तदीयं गृहमधिगत्य सर्वमेव गृहकृत्यमेषामनुपश्येत् । किं बहुना, विना रामशास्त्रिणं तत्र ग्रामे न किमपि गृहं वैदिकं कर्म प्रवर्तेत ।

निमन्त्रणभोजनेन, ज्यौतिषिकफलकथनेन, विवाहघटनेन, कुसीदवृत्त्या, प्रतिग्रहवृत्त्या चैवं नानाविधया तथा तथा गमनिकया सुखं जीवन्, कालकलामयमखिलां यापयति स्म । ग्रामे तत्र धनवतः कस्यापि पुत्रो विडालकमेकं व्यापादयामास । नारदशास्त्री (कलहप्रियोऽयमिति सर्वे शास्त्रिणमेनमेवं व्यवहरन्ति) ग्रामे तत्र महान्तं क्षोभमुत्पाद्य, सौवर्णमार्जारदानमन्तरा नापगच्छेदयं दोषो महानिति प्रत्यपादयत् । ग्रामकलहभयेन, शास्त्रिवचनविश्वासेन च स तथेति प्रतिपद्य सौवर्णं मार्जारमेकं मारितमार्जारप्रमाणेन निर्माप्य रामशा-

* श्रीवाणीविलासिनीतो भाषान्तरीकृतः ।

स्त्रिणमेव प्रत्यग्राहयत् । अयमेव चास्य शास्त्रिवर्यस्य विशेषतो धनावाप्तेर्हेतुरभूत् ।

अनेन च व्यवहारेण सूक्ष्मदर्शीति प्रसिद्धिं गतः शास्त्री, वृथापरिश्रमेण कणशः समार्जनाद्वरमेवं प्रतिवर्षपञ्चकं सकृदपि बालभ्यमानः प्रतिग्रह इति मन्यमानः, ततः प्रभृत्येवमेव तत्तत्सूक्ष्ममन्विष्यान्विष्य प्रायश्चित्तं विधापयन्, तेन बहुधनं समार्जयति स्म । महति धने संचिते कुसीदवृत्तिमास्थातुमारभत ।

एवं स्थिते नारदशास्त्रिणं एकापत्यं कृष्णः, अन्ये च चत्वारो बालकाः संभूय शुनीं कामप्यावध्य स्तन्यमस्या दुग्ध्वा समिधा दीप्ते वह्नीं प्रताप्य अपिबन् । हरिहरशर्मणा यया कयापि सरण्या विषयोऽयमावागामि । चिरादेवायं रामशास्त्रिणि बद्धवैरः । मनीषी हरिहरशर्मा चिरादेवेदृशं समयं प्रतिपालयामास । दैवाच्च लब्धे छिद्रे सह पञ्चषैः प्रख्यातैर्जनैः शास्त्रिणमुपासीदत् । शास्त्री च तदात्व एव ग्रामादासन्नात् प्रायश्चित्तानुष्ठापनेन लब्धं महान्तं द्रव्यसंचयं वहन् गृहं प्राविशत् । नारदशास्त्रिणो वैदुष्येण चतुर्वेदमङ्गलग्रामे न खलु तदेकमपि दिनम्, यत्र न प्रायश्चित्तमनुष्ठीयेत । अद्य तु समीपतरग्रामे तदवर्तत ।

‘भोः शास्त्रिणः, अन्याय्यं किल संवृत्तम्; रामार्यस्य पुत्रोऽन्ये च त्रिचतुरा बालकाः शुनीस्तन्यमपिबन् किल, किमत्र कर्तव्यम्? भवन्त एवात्र प्रमाणम्’ इति सविनयमिव निवेदयामास हरिहरशर्मा । श्रुतमात्रे वचने तस्मिन्, रामशास्त्री यावन्तमानन्दमन्वभवत्; न तदस्माभिः सहस्रेणापि वत्सरैर्विलिखितुं शक्यते । शास्त्री च ‘रामार्यो

दशलक्षेण धनी लुब्धश्च; समयोऽयं साधु समघटतः; सम्यक् दोग्धव्यः’ इति च मनसा समभावयत् । ‘लब्धं च धनं भूकयाय विनियोक्तव्यं वा? वृद्धयै दातव्यं वा? कस्य का भूमिः क्रेया? कस्मै दातव्यम्? कियत्यै वृद्धयै? इत्यादि च दूरमालोचयितुमारभे ।

क्षणान्तरे च ‘किं कथयामि? वक्तुमपि जिह्वा न प्रभवति; कथमीदृशा अपि बालका भवन्ति? बालभावसदृशमचेष्टयित्वा किमेवमन्याय्यमाचरितम्; किमिदं बालके परं पर्यवस्यति; न । परं तत्पित्रादिष्वपि हि नियतं विश्रमिष्यत्ययमनुचिताचरणमहापराधः । कष्टमिदम्; रामशर्मा किल साधुः धर्मात्मा च; तस्य ज्ञानमन्यादृशम्; अनुष्ठानमप्यसाधारणम्; किमयं सकृदपि प्रातःस्नानात्प्रस्खलितः? किमेकदा वापि देवपूजायाः प्रच्युतोऽसौ? तस्य, कष्टम्, कथमयमीदृशः पुत्रः समजायत; सोऽपि, जानामि, तत्तनयः साधुरेव; न चासावीदृशेषु कर्मस्वनुचितेषु प्रवर्तत; मन्ये, संसर्गदोष एवं व्यकारयत् । किं कुर्मः’ इत्यादिकं गभीरमुपन्यास्थत् । तेन च आन्तरमनुतापमात्मनः प्रकाशयन्, महाननर्थोऽयमिति च सूचयति स्म महाशास्त्री ।

हरिहरस्तु ‘नैवमुच्यताम् । महतां गृहं खलु तत् । अरम्यमेतत्, यद्दालकः कष्टं परित्याज्यो भवति । कथं वा परित्यज्यताम् । यथाकथंचित्प्रतिविधानमावश्यकमेव’ इति प्रार्थयत् । ‘किमहं कुर्याम् । ऋषीणां किल न किमपि कार्यम् । ते कथं जानन्ति सांसारिकं दुःखम्; संसारिणः किल जानन्ति । यथोक्तमेवानुष्ठातुं कथं नाम शक्यते? किं बहुना । यदि मां पृच्छन्ति तर्हि कथयामि, नियतं मुनिभिरुक्तमेव किलानुष्ठातव्यम्’ इति शास्त्री सान्तस्तोषं प्रौढमुवाच ।

हरिहरः—‘किमेवमुपन्यस्यते? यावदयं प्रवादो ग्रामे न बहुली-
भवति, तावदेव किमपि प्रतिसमाधानं कर्तव्यम् । स्पष्टमुच्यताम् ।’

शास्त्री—‘किमेवं वदन्ति भवन्तोऽपि; किमियं लीला; शास्त्रं
किल ।’

हरिहरः—‘किं कर्तव्यं शास्त्रे निर्दिश्यते? उच्यताम्;
तथैवाचरामः ।’

शास्त्री—‘एतदेवालोचयामि । कथं वदेयम् । महात्मासौ
रामशर्मा । मनो व्यथते । किं कुर्मः; अस्तु । अन्ये च पञ्चषा महा-
मतयोऽत्र पृच्छयन्ताम् ।’ (आत्मनोऽन्यत्र न गच्छेयुरिति जानाति
शास्त्री ।)

हरिहरः—‘भवत्सु विद्यमानेषु को वायमन्यः शास्त्रार्थं
ब्रवीतु । साक्षाच्छंकरमूर्तयो भवन्त एवात्र प्रमाणम् ।’

शास्त्री—‘अहो निर्वन्धः! अस्तु, का गतिः! वदामि, न
कोपितव्यम्; मयोक्तमिति च न बहिः प्रकाशनीयम्; शास्त्रे दृष्ट-
मेव वदामि; कियदस्माभिर्ज्ञातम्, येनास्माकं पूर्वपुरुषा यातास्तेन
पथास्माभिरपि गन्तव्यम्; एतावदेव ज्ञायते; किं मन्यध्वे, मदुक्तं
साधु असाधु वा; असाधु चेदुच्यताम्; न ततो मे कापि विरसता
चेतसः ।’

(क्रमशः)

श्रीशैलताताचार्यः ।

यत्किञ्चित् प्राप्तकालम् ॥

‘क्षणपरिवर्तिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेः’ इत्ययं कापिला-
नामुद्धोषो यद्यवितथो भवेत्, तर्हि न वयं चिन्तयितुमपि शक्नुमो
यत् येयं लोकस्थितिः साम्प्रतं वर्तते सैव पूर्वमवर्तत, सैव च भवि-
ष्यत्यपि समये वर्तिष्यत इति । सन्ति खलु केचन पदार्थाः, ये हि
त्रिष्वपि कालेष्वेकरूपा एव तिष्ठन्ति; न हि लेशेनाप्यस्ति तेषां
प्रच्युतिः स्वभावात् । अग्निर्हि पूर्वमप्यदहत्, इदानीमपि दहति,
काले चापि धक्ष्यति । नैष कश्चन काल उपैष्यति, यदा ह्यग्निः क्लृ-
यिष्यति, आपो वा धक्ष्यन्ति । अतो यदि कश्चिदेवंजातीयकं पदार्थं
परिवर्तयितुमुत्सहेत, नूनमुपेक्षणीयः स्यात् स प्रेक्षावद्भिरिति को नाम
नाङ्गीकुर्यात् । अन्यस्मिंश्च पक्षे यो जनः प्रकृत्या परिवर्तमानं पदार्थं
बलात्तस्मात् विरमयितुमुद्युज्जीत, सोऽप्युन्मत्तवदेवावज्ञायेत परीक्ष-
कैरित्यपि मनसि कर्तव्यम् ।

इत्थं सति विचार्यतामङ्ग, समुत्सार्य सर्वं मात्सर्यम्—यत् योऽयं
लोकः साम्प्रतं समायातः, किमेष चिरादेवेत्थं तिष्ठति, आहोस्विद्भू-
यस्यः परिवृत्तयोऽस्य समजायन्त, सञ्जायन्ते च क्रमेणेदानीमपि— इति ।
बहवः खल्वस्मासु चिन्तयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति च स्वचिन्तितमर्थजातं
यथार्थतयैव, यद्योऽयं समाजो दृश्यते, स एवातिप्राचीनात् समायात्
पूर्वपूर्वपूरुषपरम्परया अविच्छेदेनोपागतः साम्प्रतमिति । न खल्ववबु-
ध्यन्तेऽमी यल्लोकः समाजो वायं नाग्न्यादिवत् स्थिरधर्मेति । अवश्य-
मयं प्राक् परिवृते साम्प्रतं परिवर्तते भविष्यत्यपि च परिवर्तिष्यते ।
तत्र खलु भवानस्य तथाभावं कामयतां, मैव वा, नैषोऽस्मिन् दृग-
न्तमपि संचारयेत् ।

शिशिरे समये जनैरुष्णवसनं धार्यत इति सत्यम् । परन्तु को नामाप्रमत्तो व्यतीतेऽपि तस्मिन्सम्प्राप्ते च निदाघे तदेव वसनं धारयेत्, कुर्याद्वा निर्वन्धं तद्धारणे, कुर्वाणो वा तथैव स्वयमेव नातितरां खिद्येत ।

मन्त्राणां ब्राह्मणानां सूत्राणां स्मृतीनां च समये अस्मत्समाजस्य यो भाव आसीत्, यानि वा कर्माण्यासन्, नेदानीं सोऽस्ति, न वा तानि सन्ति । न च तेषां सद्भावोऽपि युज्यते । काल एव हि बलात् तानि परिवर्तयति । अथ साम्प्रतं कश्चिदतिमानी पुनरपि समाजस्य तमेवाखण्डामवस्थामुपस्थापयितुं प्रयस्येत्, व्यर्थ-श्रमधनोत्सर्गोऽयं स्वयमेव प्रतिहन्येत । प्रकृतिमनुसरन् विदधानो हि साफल्यमधिगच्छति । सुदुर्वहसालकाण्डवहनाय शिशुदासमादि-शन् प्रभुर्न मनोरथफलं लभते । देशं कालमधिकारिणं च विविच्य विहितो नियमः सर्वदैव शक्यतेऽनुसर्तुम् । न जातु तद्विपरीतः । यो हि नियमोऽनुसर्तुमेव न शक्यते, कृतं तेन स्थितेनास्थितेन वा । नहि नियमायैव नियमः, अपि तु लोकस्थितये । अतो यथा लोकस्तिष्ठेत्, तथा विधीयतां नियमः । स चेत् प्रागेव लब्धजन्मा स्यात्, उद्ध्रियतामङ्ग, प्रयत्याकरात् । नो चेन्नूतनोऽप्यवश्यमुद्भावनीयः । अतीर्कितपूर्वायां हि विपत्तौ नवीनमेव प्रतीकारमुद्भाव्य सातिक्रम्यते ; स्थितमपि वा प्राचीनमधमं प्रतीकारं परित्यज्य नूतन एवाद्विष्यते । अन्यथा कालकवलप्रवेशो दुर्निवारः ।

ये हि वस्तुतो लोकनियन्तारो धर्मशास्त्रकर्तारः, सेयमेव सरणिस्तैः समाहृता । न ह्यत्र गत्यन्तरमस्ति । अत एव कालभेदेन देश-भेदेन च ते ते धर्मा निवर्तिताश्च प्रवर्तिताश्च । अन्यथा कस्तेषामधि-कारस्तथाकरणे ।

महदिदं वैकल्यमिदानीमस्माकं यन्न वयं समाजस्येतिवृत्त-मालोचयामः । यत् खल्वद्यत्वे दृश्यते, उत्तममधमं वा तदस्तु, चिन्तयामः—तदेव शाश्वतम्, सृष्टेः प्रभृति तदेव चलति, तदेव चाकल्पं चलिष्यति, नेदं परिवृत्तिसहमिति । अत एव स्तोक-मपि कदाचिज्जायमानं तत्परिवर्तनं दृष्ट्वा 'हा हन्त किमिदम्! नष्टो नष्टः सनातन आर्यधर्मः' इत्युच्चैस्तरां बाहूत्क्षेपमाक्रन्दन्तो दिगन्तरालं पूरयामः । परन्त्वहो कष्टं, न जानीमः, को न्वस्माकं सनातनो धर्मः, को वा धर्मस्तत्तदवसरप्राप्त्या समुद्भावित इति । सुकरः खल्वयं प्रयोगो यत् सनातनार्यधर्मो नामेति ।

नेदमस्माभिः स्वप्नेऽपि चिन्त्यते, इष्यते वा चिन्तयितुं यत् यथा किलेदानीं कस्मिंश्चिद्विचार्ये विषये बहूनां वादिनां मतैक्यमपि भवति, भवति च मतद्वैधमपि, प्राचामपि धर्ममीमांसकानां तथैवैक्यं चानैक्यं चाभवतामिति । वयं त्विदानीं सर्वेषामपि तेषामेकमेव मतमिति सिद्धान्तयितुं प्रत्यक्षमन्योन्यं विरुद्धान्यपि वचनानि चकार-तुकारादिबलेन समनुगमयितुं प्रयतामहे, आविष्कुर्महे च तेन स्वं पाण्डित्यप्रकर्षम् । फलं पुनरस्य शास्त्राणां दुर्भेदत्वसंपादनमेव प्रधानम् । मन्यामहे, शतवर्षानन्तरं अस्माकमपि वादिनां परस्पर-विरुद्धानि वचांसि समनुगमयितुमुत्पत्स्यन्ते केचन विपश्चित इति ।

समन्वय आवश्यक एव, अन्यथा कथं किं निश्चित्यार्वाचीनाः कर्मसु प्रवर्तन्तामिति चेत् सत्यम् । करोतु भवान् यदीच्छति । किन्तु भवतापि नूनं नूतनमेवैकं मतं स्यादविर्भावितम् । तथा च समन्वयो नाम सर्वेषां मतानामैक्यप्रापणमिति कृतेऽपि लक्षणे सर्वेषां मतेन कस्याप्यनुष्ठानं न सम्भवति । यदि नाम साम्प्रतं कश्चित् विप-

श्चिदपश्चिमः श्रीशङ्कररामानुजमध्वादिकृतानां ब्रह्मसूत्रभाष्याणां सम-
न्वयं विधाय किञ्चिन्मतं प्रतिष्ठापयेत्, अनुसरेच्च तदेव, तर्हि शङ्कर-
मतेनायं चरति, रामानुजादिमतेन वायं चरतीति न वक्तुं शक्यते ।
एकांशे संमतिसत्त्वेऽपि अंशान्तरे विप्रतिपत्तिसद्भावात् । अतः स नवीन-
मेव मतमुपादाय चलतीति युक्तं वक्तुम् । तथा च सोऽयमेव व्यवहारः
पूर्वमप्यासीत्, इदानीमप्यस्ति, काले चापि भविष्यति । दुरतिक्रमो-
ऽयं प्राणभृद्भिः । समन्वयप्रयासस्तु नूनमौत्सुक्यनिवृत्तिफल एव ।

न्यायविदो वदन्ति—धर्मं प्रति विप्रतिपत्ता बहुविदः । केचि-
देकं धर्ममाचक्षते, केचिच्चापरम् । अतो लोकोऽविचार्य यत्किञ्चित्प्रति-
पद्यमानः श्रेयसः परिभ्रश्येत, अनर्थं च गच्छेदिति मीमांसित्वैव धर्म-
उपादेय इति । मीमांसा च न्यायेनैव । यदि हि प्रत्यक्षश्रुतीनामपि
न्यायेनैव मीमांसित्वा सिद्धान्त आदेयः, किमङ्ग तर्हि अनुपलब्धश्रुतिषु
अनुमितश्रुतिषु वा वचनेषु । न्यायस्य मान्यत्वादेव हि 'वैसर्जन-
होमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' इतिप्रभृतीनां वचनानां लोभमूलकत्वं सुस्प-
ष्टमुद्धोषयितुमुत्सेहिरे ते शास्त्रविदः । श्रुतिमूलकत्वं त्वेषां दूरपराहत-
मेव । अत एव चान्येऽपि किल कथयन्ति यत् युक्तिहीनविचारे धर्म-
हानिः प्रजायत इति । अत एव चापरेषामपि मतम्—युक्तिसहकृ-
ता हि श्रुतिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते तु तद्विरहिता—इति ।
ततश्च दृष्टफलकेषु लौकिकेषु धर्मेषु वचनमस्तीत्यत्रैवाविश्रम्य युक्ति-
रेव समाश्रयणीया । युक्तिश्च सैव, यया लोको रक्ष्येत । परलोकवदि-
हलोकोऽप्यस्माकमस्ति । अतो वराकोऽयमिहलोको न सर्वथा तिरस्का-
र्यः; नापि केनचिद्विरुद्धं वदतापि हृदयेनायं तिरस्कृतुमभिलष्यते ।

विधुशेखरभट्टाचार्यः ।

आरोग्यप्रकाशिका ॥

आरोग्यस्यावश्यकता ।

आरोग्यं नाम स्वास्थ्यम् । स्वस्थलक्षणं च सुश्रुतेन प्रति-
पादितमुत्तरतन्त्रे— “समदोषः समाग्निश्च समाधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते” इति । रोगश्च तद्विप-
रीतो दोषधातुमलादीनां विकृतिः । सा विकृतिश्च बहुभिर्निदानैरु-
त्पद्यते; नानाविधलक्षणभेदैर्ज्वरातिसारक्षयादिविविधनामविशेषविशिष्टा
च भवति । अन्ये चागन्तुकाः रोगाः क्षतादिभिर्विविधकारणैः संभ-
वन्ति । ते सर्वे रोगाः प्राणिनां शरीरं कीटास्तरूनिव क्रमशः एकपद-
एव वा पातयन्ति; परतन्त्रं वा विदधति । “प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य
दूरादस्पर्शनं वरम्” इति न्यायेन एतादृशमहोपद्रवकारिणां स्वपर-
दुःखहेतूनामामयानां समुत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रतीकारमार्गणापेक्षया पूर्व-
मेवाारोग्यसंरक्षणं ननु भवति नियतमाचरणीयं कर्म सर्वेषाम् ।
आरोग्यं नाम सर्वप्राणिभिः स्पृहणीयमनितरसाधारणं परमसुखावह-
मनिर्वचनीयमप्रत्यक्षं महद्भनम् । सत्यारोग्ये निरङ्कुशं स्वकर्म कर्तु-
मितरेषां चोपकर्तुं शक्नोति जनः । आमयास्तु संक्षिप्य सामर्थ्यं
निजपुत्रमित्रकलत्रादीनां चातिमहान्तं भारमिव रोगिणमापादयन्ति ।
महति हर्म्यं हंसतूलिकादिसहितपर्याङ्किकानिषण्णो बहुभिः सादरमु-
पचर्यमाणोऽपि कश्चिदामयावी नृपो नीरोगतया निखिलमपि निजं
कर्म निरङ्कुशं स्वयमेव कुर्वतः स्वभृत्यस्य सुखकलामपि नार्हति । न

ह्यनिवार्यापायावहो रोगादन्यो रिपुरिह लोके भवति लोकानाम् ।
आमयाः खल्वनालक्ष्यमाणाः समाविश्य कलेवरं पश्यतोहराश्च प्राणा-
नामपूर्वाश्चोरा इव विभान्ति । तस्मात् “धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं
मूलमुत्तमम्” इति श्रीचरकाचार्यैरभिहितत्वात्सर्वनिःश्रेयससाधनमूल-
भूतारोग्यसंरक्षणाय सर्वैः प्रयतितव्यम् । किंत्वारोग्यसंक्षयावधि न
कदाचित्केनाप्यवबुध्येत तन्माहात्म्यम् ॥

अनारोग्यनिदानानि ।

रोगाः स्वभावतो दैववशाच्च बहवः समुद्भवन्ति; तादृशानां
निवारणमप्यसाध्यमिति च केचिदुदाहरन्ति । तथापि प्राणिनामारो-
ग्यस्य समुद्भवति विनाशे तस्य यत्किञ्चिन्निदानं ध्रुवं भवेदेव । अधु-
नापि वयमिहावलोकयामः खल्वतत्त्वावलोकितानां पामराणां जनानां
कांश्चिदनर्थहेतून्निरर्थान् व्यापारान् । यथा किल—मसूरिकाविषूचि-
काद्यधिदेवतानां प्रीणनाय तद्रोगप्रचारकालेषु विविधं बलिमतिकृ-
च्छ्राग्निर्वर्तयन्तो देवताप्रसाद इति कदशनमश्रन्तश्च पामराः शरी-
रमतीवायासयन्ति, अत एवोपलब्धरन्ध्रांस्तादृशान् व्याधीनेव सम-
धिगच्छन्ति । ते हि सर्वथा स्वमनोरथस्यात्यन्तविरुद्धायैवोदकाय
प्रयतन्ते । दैववशात्कर्मवशात्स्वभावाद्वा ये रोगाः संभवन्तीति व्यव-
हियन्ते शास्त्रतत्त्वानभिज्ञैः, तेषामपि सूक्ष्माणि सन्ति निदानानि ।
सर्वदानुभूतसौख्येभ्योऽपि जनेभ्यः कदाचिदनुभूतासौख्याः सुतरां
जानन्ति महिमानमारोग्यस्य । परिहरन्ति चानारोग्यनिदानानि ।
एष च स्वभावः प्राणिनां सहजधर्म एव । बालः खलु प्रथमतो
ज्वलन्तं दीपं स्पृष्टुमिच्छति, स्पृशति च; अनन्तरं तद्वाहवेदनया

पुनस्तदीयस्पर्शाद्भित्वा तत्कर्म न कुरुते । एवं कस्यचिदुत्पन्ना
ज्वरादिरोगास्तदुत्पादकनिदानेभ्यो निवर्तितुमस्मान् जागरूकान्विद-
धति । पञ्चेन्द्रियाणि ज्ञानं चास्मदुपकारायैव खलु निर्मितानि
विधिना । तानि च स्वविधेयानि विधायात्मरक्षणं कर्तुमसमर्थाः,
नद्युत्तरणाय दत्तां नावमारुह्य तां सरित्पूरानुसारमुत्सृज्यागाधं सागरम-
नुप्रविशन्त इव यथाजाता जना रोगार्णवमाविशन्ति । तादात्विक-
सौख्यावहादपि कालान्तराहितहेतोर्विषयादाकृष्येन्द्रियाणि, तानि
शास्त्रप्रतिपादितविषयेष्वेव यदि नियमेन प्रवर्तयन्ति, तदा रोगेभ्यो
व्यसनेभ्यश्च नराः संरक्षिता भवेयुः । प्राणिनां जायमानाः प्रायः
सर्वेऽपि रोगा एवं निगृहीतेन्द्रियैर्निदानाभिज्ञैर्निवारयितुं शक्यन्ते ॥

आरोग्यज्ञानप्रयोजनम् ।

आरोग्यशास्त्रं हि बोधयति सर्वानपि सौख्यावस्थापनोपायान्स-
र्वेषाम् । व्याध्यनुत्पादनं प्रति कियानुद्योगो विधेय इत्यस्मच्छास्त्रेभ्यो
देशान्तरीयवृत्तान्तेभ्यश्चाधिगन्तव्यं सम्यगस्माभिः । अस्मिन्भारते वर्षे
बहुशः सर्वसाधारणो व्याधिर्विषमज्वर एव । प्रायः सर्वैरपि निजजी-
वितकाले ध्रुवमनुभूयत एवायं ज्वरः । अनेन च व्याधिना परिपीडिताः
प्रजा बहुचो लोकान्तरमनुप्राप्ताः, प्राप्नुवन्ति चाधुना । अत एव चर-
काचार्यः प्राह—‘यतः सर्वेषु रोगेषु प्रायशो बलवान् ज्वरः । देहेन्द्रि-
यमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली । तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयो-
दये’ इति । प्रागाङ्ग्लेयदेशेष्वपि एवमेतद्रोगस्य भूयान्प्रचारो बभूव;
अधुना हि तत्र कथामात्रावशेषः समभवत्स रोगः । इत्थमन्ये च
बहुविधा एकदैव बहूनां प्राणिनामापद्धेतवो रोगाः संभवन्ति विषू-

चिकामसूरिकादयः । एते ज्वरादयः सर्वेऽपि रोगाः प्रायः सांक्रामिका भवन्ति । एतेषां च हेतवो दुष्टा वाय्वादय एवत्यग्निवेशादिभिः प्रतिपादितम् । साङ्गामिकत्वादेकदैव बहूनामापद्धेतुत्वाच्चाभीषां रोगाणां 'जनपदोद्धंसकाः' इत्यभिधामभिदधुः शास्त्रज्ञाः । प्रकृत्यादिविरुद्धैः कालदेशसात्म्यादिभिरपि ते जनपदोद्धंसका व्याधयः संभवन्तीति च चरकादिषु ग्रन्थेष्वभ्यधायि । 'एवमसामान्यानां प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मुप्ययाणां येऽन्ये भावाः सामान्याः, तद्वैगुण्यात्समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्धंसयन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति । तद्यथा—वायुरुदकं देशः काल इति' इति चरके जनपदोद्धंसनीयाध्यायस्येदं वाक्यम् । तत्रैव वायूदकादयो दुष्टाः कीदृशान् रोगान्समुत्पादयन्तीति स्पष्टं प्रतिपादितमास्ते । जनपदोद्धंसकानां च तेषां रोगाणां केषां चित् 'द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः' इति विधिमनुसृत्य तदुत्पत्तिहेतुभूतद्रव्यैरेवावश्यं देहस्य संस्करणेन प्रतिबन्धः कर्तव्यः । तत्संस्कृतशरीरस्य च तादृशा रोगा न हि बाधां पुनरपि विदधतीत्ययं सर्वसंमतः पन्थाः । तथैवाद्य मसूरिकादीनामनुत्पत्तये वैद्यवरा आधुनिकाः प्रथममेव तदुत्पत्तिहेतुभूतद्रव्यैः शरीरस्य संस्कारं कुर्वन्ति । एष च विषयो धन्वन्तरिकृतशक्त्यग्रन्थे विद्यत इति विनोदलाल-सेनगुप्तविरचिते 'आयुर्वेदविज्ञाने' समालिखितमस्ति ।

(क्रमशः)

यम् . दुरैस्वामी ।

॥ श्रीः ॥

॥ तिलकमञ्जरीसंग्रहः ॥

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

ददतां निर्वृतात्मा न आद्योऽन्येऽपि मुदं जिनाः ॥ १ ॥

वन्द्यास्ते कवयः काव्यपरमार्थविशारदाः ।

विचारयन्ति ये दोषान्गुणांश्च गतमत्सराः ॥ २ ॥

शे षे से वा विशेषं ये न जानन्ति द्विजिह्वतः ।

यान्तो हीनकुलाः किं ते न लज्जन्ते मनीषिणाम् ॥ ३ ॥

प्राज्येति । ददतामित्येतत्, 'दद दाने' इति भौवादिकाल्लोटि एकवचने, 'डुदाच् दाने' इति जौहोत्यादिकाल्लोटि बहुवचने च निष्पद्यते । क्रमेण तस्यान्वयः । आद्यजिनपक्षे, निर्वृतात्मा, नः, इति च्छेदः । प्रभवः उत्पत्तिस्थानम् । निर्वृतात्मा सानन्दमनाः मुक्तात्मा वा । पक्षान्तरे, प्राज्यप्रभाः, वः, इति च्छेदः । प्रभुशब्दस्य बहुवचने प्रभव इति, अस्तरजःशब्दात्तमपि ततो बहुवचने अस्तरजस्तमा इति च भवति ।

शेष इति । हीनकुलाः ये । शे शकारे । षे षकारे । से वा सकारे वा । विशेषं परस्परभेदम् । न जानन्ति, अश्वे अस्वं दोषे दोशं च प्रयुज्यत इत्यर्थः, अनभिज्ञमूर्धन्या इति यावत् । द्वयोः जिह्वयोः समाहारः द्विजिह्वं तेन तस्माद्वा द्विजिह्वतः, पैशुनवृत्त्येत्यर्थः । 'आबन्तो वा' इत्युक्त्या क्लीबत्वम् । यान्तः सर्वत्र गच्छन्तः, व्यवहरन्त इत्यर्थः । ते मनीषिणां मनीषिणः प्रति । संबन्ध-

स्वादुतां मधुना नीताः पशूनामपि मानसम् ।
मदयन्ति न यद्वाचः किं तेऽपि कवयो भुवि ॥ ४ ॥

प्रस्तावनादिपुरुषौ रघुकौरववंशयोः ।
वन्दे वाल्मीकिकानीनौ सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ५ ॥

सामान्ये षष्ठी । किं न लज्जन्ते तैरवश्यमेव लज्जितव्यमिति भावः । किं कुतः न लज्जन्ते लज्जितव्येऽपि तेषामलज्जा केवलं हीनकुलत्वादिप्रयुक्तैव स्यादिति भाव इति वा । पक्षे सेवाः, विशेषम्, ही, नकुलाः, इति छेदः । ही इति हासे । ये नकुलाः । यान्तः सर्पभुजो वयमित्यभिमानेन सर्वानपि सर्पानभियान्तः सन्तः । शेषे सर्पराजे । द्विजिह्वतः अन्येभ्यो भुजगेभ्यः । विशेषं सर्पराजत्वसहस्रफणत्वदुर्विषहविषत्वविष्णुतत्पत्वादिरूपं बहुमानाधायकं व्यावर्तकाकारम् । न जानन्ति । सेवाः उक्तविशेषाकारसत्त्वान्नाथं साधारणभुजङ्गवदस्माकं द्वेष्ट्यकोटिं तिरस्कार्यपदवीं वार्हति, परं त्वस्माभिरेवायं सेवनीय इति बुद्ध्या कर्तव्यानि शुश्रूषणानि च । न जानन्ति । सेवाविशेषमित्येकं पदं वा । अन्यत्पष्टम् । 'सेवा वशेषम्' इति पाठे तु, वशेषमिति भावप्रधानो निर्देशः । वशेषं वात् वकारात् शेषं शेषतां परत्वमित्यर्थः । न जानन्ति, शकारषकारसकाराः वर्णमालायां वकारात्परा इत्येवमक्षरमातृकामपि ये न जानन्तीत्यर्थः । पक्षे, सेवावशे शेषे । पं प्राधान्यं ये न जानन्तीत्यर्थो बोध्यः । यद्वा द्विजिह्वतः सर्पान्तरापेक्षया शेषे सेवाः वशेषं निःशेषं यथा तथा न जानन्तीत्यर्थो बोध्यः । वागुरमतेन अवस्थाकारलोपः । शेषद्विजिह्वादिपदसंनिध्यस्वारस्यपर्यालोचनायां नकुलपरत्वैवैवार्थान्तरपरत्वमत्र युक्तमुत्पश्यामः ।

स्वादुतामिति । मधुना माधुर्यगुणेन । पक्षे, वसन्तेन मकरन्देन वा । तेऽपि कवयः किम् । पक्षे, ते पिकवयः कोकिलपक्षिणः किम् । पिकविशब्दः द्रुवचने पिकवय इति रूपम् । विशब्दः पक्षिवाची ।

प्रस्तावनेति । कानीनः कन्यायां जातः व्यासः । 'कन्यायाः कनीन च' इत्यपत्यार्थे अण्प्रत्यये प्रकृतेः कनीनादेशः ।

सत्यं बृहत्कथाम्भोधेर्विन्दुमादाय संस्कृताः ।
तेनेतरकथाः कन्थाः प्रतिभान्ति तदग्रतः ॥ ६ ॥

आसीद्विजन्माखिलमध्यदेशे
प्रकाशसाङ्काश्रयनिवेशजन्मा ।

अलब्ध देवर्षिरिति प्रसिद्धिं
यो दानवर्षित्वविभूषितोऽपि ॥ ७ ॥

शास्त्रेष्वधीती कुशलः कलासु
बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः ।

तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा
देवः स्वयंभूरिव सर्वदेवः ॥ ८ ॥

तज्जन्मा जनकाङ्घ्रिपङ्कजरजःसेवाप्रविद्यालवो
विप्रः श्रीधनपाल इत्यविशदामेतामवध्नात्कथाम् ।

सत्यमिति । बिन्दुः कणः, अनुस्वारश्च । संस्कृताः परिष्कृताः, परसवर्णरूपं शब्दशास्त्रसंस्कारं प्रापिताश्च । 'कथा' इति पदं अनुस्वारयोजने परसवर्णे च कृते 'कन्था' इति भवति । 'आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छाक्तिसमुद्भवः' 'बिन्दुमात्रं विशिष्यते' इत्यादिषु बिन्दुशब्दोऽनुस्वारपर इति सुप्रसिद्धम् । बिलहणोऽपि 'बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताप्रसरणिः कर्ता शिरोबिन्दुकं कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयकथा ये केऽपि तेभ्यो नमः' इति कर्णसुन्दर्यामाह ।

आसीदिति । दानवर्षित्वं असुरमुन्निवृत्तम्, दानं वर्षतीति तस्य भावश्च ।

शास्त्रेष्विविति । अत्र एभिर्विशेषणैरेतादृश एव महान् स्वयं प्रबन्धुं प्रभवति परनिबन्धस्वारस्यमपि वेदितुमर्हति, न त्वतथाविधो मिथ्यापाण्डित्याभिनयेन परान्वञ्जयन्विकथनः परोत्कर्षासहिष्णुः पिशुन इति सूचितम् ।

अक्षुण्णोऽपि विविक्तसूक्तिरचने यः सर्वविद्याब्धिना
श्रीमुञ्जेन सरस्वतीति सदसि क्षोणीभृता व्याहृतः ॥९॥

अस्ति रम्यतानिरस्तसकलसुरलोका, मध्यभागमलंकृत्य
स्थिता भारतवर्षस्य, तुषारधवलभित्तिना विशालवप्रेण परिगता
प्राकारेण, विपुलसोपानसुगमावतारवापीशतसमाकुला, मनोरथा-
नामपि दुर्विलङ्घने महता खातवलयेन वेष्टिता, पवनपटुचलितध-
वलध्वजकलापैश्चतुर्भिरत्युच्चैर्गोपुरैरुपेता, प्रांशुशिखराग्रज्वलत्कनक-
कलशैरमरमन्दिरमण्डलैरुद्भासितचत्वर, प्रतिदिवसमधिकाधिको-
न्मीलनीलकान्तिभिरारामैः श्यामायमानपरिसरा, स्फुटविभाव्य-
मानमरकतेन्द्रनीलवज्रवैडूर्यराशिभिः पृथुलायतैर्विपणिपथैः प्रसा-
धिता, धृतोद्गुरप्राकारपरिवेष्टैर्दोलाविभूषिताङ्गणवेदिभिरद्भुताकारै-
रनेकभूमिकाभ्राजिष्णुभिः सौधैः प्रवर्तिताविरतचन्द्रोदया, कपि-
लकोपानलेन्धनीकृतसगरतनयस्वर्गवार्तामिव प्रष्टुं भागीरथीमुपस्थि-
तया सरिता सरयवाख्यया कृतपर्यन्तसख्या, सततगृहव्यापारनि-
पण्णमानसाभिर्निसर्गतो गुरुवचनानुरागिणीभिरनुल्बणोज्ज्वलवे-
षाभिः स्वकुलाचारकौशलशालिनीभिरलसाभिर्नितम्बभरवहने तु-
च्छाभिरुदरे तरलाभिश्चक्षुषि कुटिलाभिर्भुवोः कलहेऽप्यनिष्ठुरभा-
षिणीभिः कुलप्रसूताभिरलंकृता वधूभिः, इतराभिरपि त्रिभुवनपता-
कायमानाभिः पादशोभयापि न्यक्कृतपद्माभिरुरुश्रियापि लघूक-

अस्तीति । वप्रः प्राकारपीठभूमिः । खातं परिखा । कलापः समूहः, भूषणं
वा । चत्वरं चतुष्पथम् । भूमिकाः कक्ष्याः । अनुल्बणं अनुद्धतम् । तुच्छाः कृशाः ।
पादशोभा चरणकान्तिः, शोभायाश्चतुर्थीशब्दः । पद्मं तामरसम्, पद्मा लक्ष्मीश्च ।

तरम्भास्तम्भाभिर्लक्ष्मीमनोवृत्तिभिरिव पुरुषोत्तमगुणहार्याभिर्न पुन-
रेकान्ततोऽर्थानुरागिणीभिः कुलक्रमागतवैशिककलाकलापवैचक्षण्या-
भिर्विलासिनीभिर्वितीर्णत्रिभुवनजिगीषुकुसुमसायकसाहायका, ज्ञात-
निःशेषपुराणेतिहाससारैः दृष्टसकलकाव्यनाटकप्रबन्धैः परिचितनि-
खिलाख्यायिकाख्यानव्याख्यानैः सर्वभाषाविचक्षणैः सात्त्विकैरपि
राजसभावाप्तख्यातिभिः पूर्वाभिभाषिभिर्गुणग्राहिभिः संतुष्टैः संवि-
भागपरैः परोपकारिभिर्निवासिलोकैः संकुला, सकृतयुगेव सत्पुरुष-
व्यवहारैः, सत्रह्यलोकेव द्विजसमाजैः, जपानुरागिभिरुपवनैरिव
श्रोत्रियजनैः सच्छाया, सर्वाश्चर्यनिधानम्, उत्तरकोसलेषु अयो-
ध्येति यथार्थाभिधाना नगरी ॥

यस्यां च वीथीगृहाणां राजपथातिक्रमः, कुमुदखण्डानां
राज्ञा सर्वस्वापहरणम्, सूर्योपलानां मित्रोदयेन ज्वलनम् ॥

तस्यां च भुवनत्रयाश्चर्यभूतायां नगर्याम्, अवार्यभुजबलः,
समस्तैकविष्टपाधिपतया तुल्यरेखया वासुकिवासवयोरवस्थितः, व्य-

रम्भास्तम्भः कदलीकाण्डः, तथा रम्भायाः तन्नाम्नोऽप्सरोविशेषस्य स्तम्भः
सौन्दर्यहर्षप्रयुक्तं जाड्यं गर्व इति यावत् । राजसभावः राजगुणविशि-
ष्टत्वम्, पक्षे राजसभा राज्ञां सभा च । जपानुरागिभिः मन्त्रजपेष्वासक्तैः,
जपाकुसुमैरुत्तमवर्णैश्च । छाया कान्तिः, अनातपश्च ।

यस्यामिति । राजपथः राजवीथी, राजाज्ञा च । राज्ञा चन्द्रेण, नृपेण च ।
सर्वस्वापहरणं सर्वेषां स्थानां धनानां अपहरणम्, सर्वस्य स्वापस्य निद्रायाः मुकु-
लीभावस्येत्यर्थः अपहरणं विकासनमिति यावत् । मित्रः सूर्यः, मित्रं सुहृत् ।

तस्यामिति । विष्टपं लोकः । तुल्यरेखया समानत्वेन । यथा वासुकिर्वास-
वश्च समस्तस्यापि पातालस्य स्वर्गस्य चैकस्य लोकस्याधिपः, तथा अयमपि सम-

वस्थापितवर्णाश्रमधर्मः, प्रतिपक्षाणामान्तराणामनन्तराणां च विनेता,
प्राप्तदैवपुरुषकारानुगुण्यः, षाड्गुण्यप्रयोगचतुरः, चतसृष्वपि वि-
द्यासु लब्धप्रकर्षः, सर्वलोकानां विशेषज्ञोऽपि समदर्शनः, विशालहृ-
दयासादितस्वेच्छावकाशयेवातिदूरप्रसृतया प्रज्ञया सम्यग्ज्ञातहेयोपा-
देयविभागः, गगनाभोग इव शशिभास्कराभ्याम् अच्युत इव शङ्खच-
क्राभ्याम् अम्भसां पतिरिवामृतबाडवाभ्याम् अभिरामभीषणो यशः-
प्रतापाभ्याम्, इन्दुविमलाभिवर्याप्रभुवनान्तरालो गुणपरम्पराभिः,
उच्चापशब्दः शत्रुसंहारे न वस्तुविचारे, अकृतकारुण्यः करचरणे न
शरणे, शत्रुघ्नोऽपि विश्रुतकीर्तिः, अशेषशक्त्युपेतोऽपि सकलभूभार-
धारणक्षमः, सर्वसागरैरिवोत्पादितगाम्भीर्यः, सर्वमुनिभिरिव निर्मि-
तोपशमः, पृथ्वीमय इव स्थैर्ये, तिग्मांशुमय इव तेजसि, सरस्वती-
मय इव वचसि, सुधामय इव माधुर्ये, तपोमय इवासाध्यसाधनेषु,
अनर्तितो लक्ष्मीमदविकारैः, अनाकृष्टो विषयग्राहैः सार्वभौमो राजा
मेघवाहनो नाम ॥

यश्च संगरश्रद्धालुः अहितानामुन्नत्या तुतोष, न प्रण-
त्या; दानव्यसनी जनानामर्थितयाप्रीयत, न कृतार्थतया; कुशाग्री-
यबुद्धिः कार्याणां वैषम्येण जहर्ष, न समतया; विनयचिकीषया
स्तस्य भूलोकस्थैकस्याधिपतिरिति त्रयोऽप्यनेन प्रकारेण समाना इति भावः ।
अनन्तराः स्वदेशप्रत्यासन्नाः, सामन्ता इत्यर्थः । उच्चापशब्दः उद्गतचापध्वनिः,
उच्चाः अधिकाः अपशब्दाः अपभ्रंशाः यस्य स च । अकृतकारुण्यः अकृतकं
स्वाभाविकं आरुण्यं यस्य सः, अकृतं कारुण्यं दया येन स च । विश्रुतकीर्तिः
श्रुतकीर्तिरहितः, श्रुतकीर्तिरिति रामसोदरस्य शत्रुघ्नस्य पत्नी । विश्रुता
प्रसिद्धा कीर्तियुक्त्यं स च । अशेषा समस्ता । शेषः सर्पराजः ।

विनयचिकीषा विनयसंपिपादयिषा । चिनोतेः सनि 'विभाषा चे' इति कुत्वम् ।

शितमतिगुरूणां कोपेन मुमुदे, न प्रसादेन ; सकलाधर्मनिर्मूलनाभि-
लाषी कलेरवतारस्योदकण्ठतः ; न कृतयुगस्य ॥

यस्य च प्रताप एव वसुधा मसाधयत्, परिकर एव सैन्य-
नायकाः ; आकार एव प्रभुतां शशंस, परिच्छदश्छत्रचामरग्राहाः ;
धार्मिकतैव दुरितानि प्रतिचकार, प्रपञ्चः पुरोधसः ; प्रज्ञैव मन्त्रा-
न्निश्चिकाय, शोभा मन्त्रिणः ; त्याग एव दिक्षु कीर्तिमगमयत्,
विभवो वन्दिपुत्राः ॥

यस्मिंश्च राजन्यनुवर्तितशास्त्रमार्गे प्रशासति वसुमतीम्,
इक्षूणां पीडनम्, पदानां विग्रहः, कुकविकाव्येषु यतिभ्रंशदर्श-
नम्, वैशेषिकमते द्रव्यस्य प्राधान्यं गुणानामुपसर्जनभावो बभूव ॥

यस्य दोष्णि स्फुरद्वेतौ प्रतीये विबुधैर्ध्रुवः ।

बौद्धतर्क इवार्थानां नाशो राज्ञां निरन्वयः ॥

दृष्ट्वा वैरस्य वैरस्यमुज्झितास्त्रो रिपुव्रजः ।

यस्मिन्विश्वस्य विश्वस्य कुलस्य कुशलं व्यधात् ॥

स राजा बाल एवाधिगतराज्याभिषेकः सकलभुवनाभि-
भाविना भुजबलेन निर्जित्य सप्ताम्बुराशिरशनाकलापां काश्यपीम्,

यस्मिन्निति । विग्रहः विग्रहवाक्यम्, कलहश्च । यतिभ्रंशः संन्यासिनः
स्वधर्माच्च्युतिः, यतेः छन्दःशास्त्रोक्तस्य नियतस्थानविरामस्य भ्रंशश्च । द्रव्यं
धनम्, पृथिव्यादि च । गुणाः सौशील्यादिगुणाः, पारिभाषिका रूपरसादयश्च ।

यस्येति । हेतिहेतुशब्दयोः सप्तम्यां 'हेतौ' इति रूपम् । दोष्णि बौद्ध-
तर्के इव स्फुरद्वेतावित्यन्वयः । प्रतीये ज्ञातः । निरन्वयः निर्वेशः, पक्षे निःसंबन्धः
निःशेष इति यावत् ।

दृष्ट्वा । विश्वस्य विश्वासं कृत्वा । विश्वस्य समस्तस्य ।

समारोपितस्वनामवर्णश्रेणीकानारोप्य दिशामष्टानामपि पर्यन्तेषु
जयस्तम्भान्, उपार्जितप्रभूतकोशं वशीकृतसमस्तसामन्तं समग्र-
मपि राज्यम् आजन्मनः प्ररूढपरमसौहृदस्य हृदयस्येवातिविश्व-
सनीयस्य प्रज्ञावतां धौरेयस्य विदितनिःशेषनीतिशास्त्रसंहतेरमाल्य-
वर्गस्यायत्तमकरोत् । आत्मनापि निःशेषितारिवंशतया विगतशङ्कः,
स्वधर्मव्यवस्थापितवर्णाश्रमतया जातनिर्वृतिः, नवयौवनेनोपदर्शिते-
ष्विन्द्रियग्रामहारिषु विषयेषु परिभोगलालसं मानसमासञ्जयामास ॥

तदा च यदुचितं यौवनस्य, रुचितं चित्तवृत्तेः, अबाधकं
लोकद्वयस्य— अविकलतया विवेकस्य, स्थिरतया कुलाभिमानस्य,
स्वभ्यस्ततया विनयस्य, यथा न धर्मः सीदति, यथा नार्थः क्षयं
ब्रजति, यथा न राजलक्ष्मीरुन्मनायते, यथा न कीर्तिर्मन्दायते, यथा
न प्रतापो निर्वाति, यथा न गुणाः श्यामायन्ते, यथा न श्रुतमुपहस्यते,
यथा न परिजनो विरज्यते, यथा न मित्रवर्गो म्लायति, यथा न
शत्रवस्तरलायन्ते, तथा— तदपरमपि सर्वमन्वतिष्ठत् ॥

सेवकानुरागस्य संरक्षणाय च वितीर्णसर्वावसरमन्तरान्तरा
सभामण्डपमध्यास्त । धर्मपक्षपातितया च देवद्विजातितपस्विजन-
कार्येषु महत्सु कार्यासनं भेजे । पौरलोकपरितोषहेतोश्च वसन्ता-
दिषु सविशेषप्रवृत्तोत्सवां निर्गत्य नगरीमपश्यत् । निसर्गत एवाह्य
पूर्वपार्थिवातिशायिनी प्रजासु पक्षपातस्य परवशा वृत्तिरासीत् ।
यतः—स तथा प्रसक्तोऽपि विषयोपभोगसुखेषु, जानन्नपि जागरू-
कताममात्यानाम्, तासां प्रजानां सुस्थासुस्थोपलम्भाय केना-
प्यनुपलक्ष्यमाणविग्रहः स्वयमेव निर्गत्य निशामुखेषु प्रतिगृहं

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संपु. १.]

कीलकवर्ष वैशाखमासः ।

[संचि. २.]

सुभाषितानि ।

दृष्टान्तरहिताः केचिद्दृढं नियममाश्रिताः ।

न्यायज्ञैरभिगम्यन्ते हेतवोऽभीष्टसिद्धिषु ॥

परसंयोगमहिम्ना लघवो बत सर्वतः ।

गुरुत्वमावहन्त्येव प्रमाणं तत्र पाणिनिः ॥

पाण्डित्यं प्रथितान्ववायजनुषः प्रायः क्षमा योगिनो

दाक्षिण्यं धरणीपतेश्च नियतं दातुः प्रियं भाषणम् ।

विद्यापारदृशो जनस्य विनयं वित्तोन्नतस्यामदं

सौलभ्यं महत्तश्च हेमसुमनःसौरभ्यमाचक्षते ॥

श्री वेङ्कटाध्वरी ।

भारतखङ्गाः ॥

शिंतातनुशरो	दितामितमनो	भितापभरदू-
षितात्ममतिना	बतामुना क्षिति	भृता तदा स-
स्मितावल्लोका	न्वितास्यसुषमा	जितामृतकरा-
यता मद्रनृप	सुता चटुवचः	शतानि संप्रण-
युता कुत्रचि	हृतागृहे सुम	वितानशय्यां
कृतामनुपमां	नितान्तमधिश	यिता ततः क्री-
डता समालि	ङ्किता समभव	द्रतायुषो रा-
प्यतापि चान्त	स्ततानि तत्प्रल	पितानि ससुता
निशम्य पश्यन्ती	अनुगतजानिं त	मदहदथ कुन्ती ॥ ८ ॥
स्वपापसंचय	विपाकजनिता	धिपालयमय-
व्यपायशोका	वपातिजनयि	त्र्यपाश्रयांस्ता-
नृपाब्धयः का	श्यपादयः शुक्	क्षिपार्हनीतिं
प्रपाठ्य पार्था	नपातयन्कुरु	नृपालपदयोः
स पादविनतां	स्तपाभ्यागमे	पिपासुर्जनो
निपानभेद	प्रपादीनिव	क पाण्डवा इ-
त्यपारतर्षोऽ	नुपाल्य विमृज	न्स्वपाणिना तान्
द्विपाधिनाथ	त्रपावहगती	न्क्षपाकरास्या
त्र्यवेशयद्देहे	पौरजनस्तेषु	स इव रतिमूहे ॥ ९ ॥
विना वञ्चना	दिना धर्मन	न्दनादिकेष्वनु-

दिनाधिकधरा	धिनाथनागर	जनाकलितला-
लनानुवृत्त्यस-	हना वत सुयो	धनादयस्ते-
ध्वनादिमलवा	सनासमनुव	र्तनादमितनि-
न्दनाभिभवहिं	सनादिकृत्या	न्यनारतप्रथ-
तना व्यरचय	न्ननागःसु स	त्पनायितेष्वभि-
जनास्त्रविद्या	धनादिमदभर	घना अमी भृश-
मनासज्ञसे	वनादिजन्या	दनार्जवाद्वा-
युसूनुरपि तेषु	विततानतरां	विरोधमहितेषु ॥ १० ॥
पुरा कुरुकुला	ङ्कुरा जातुचि	त्सुरापगायां
चिराय विहरण	परायणा जल	झरादथोद्ग-
त्वर वसनम	न्दिराश्रितास्ते	परार्थ्यकार्त-
स्वरालंक्रिया	म्बरादिधरणा	भिरामाः कल-
स्वरातोद्यवर	विरावनिर्वृत	तरा व्युदलसं-
स्तरामथ वृको	दरात्ययोत्था	दराभिहितपा-
मरानीतविष	धरार्तितोऽपि	स्थिरारण्यगो-
चरामराशी	गिरा स सुप्तो	व्यराजदवबु-
ध्य तैः पुनः प्रातः	विषान्नदानेन	मोहमुपनीतः ॥ ११ ॥
मदाधिकैस्तैः	सदागतिमुतः	स दामबद्ध-
स्तदा मोहभा	गुदारगङ्गा	हृदान्तरस्थः
पृदाकुपतिना	स्पदान्तिकं स्वं	मुदानीयतो-
पदातयामृत	मदायि चैष तु	तदापिबन्मुख-
निदानमुद्धा	स्युदाकृतिः सन्	कदाभ्युपैष्यति

मदात्मजो म त्पदान्तिकं सं पदाय इव मु-
 त्पदायकश्चटु वदावद इति प्रदाहकशुचा
 हृदाधिमत्या सदायादया स्वदाक्ष्यतोऽभ्या-
 गतोऽम्बयालोकि नवमदिने रिपु मनोऽप्यभूच्छोकि ॥

सुतेषु विद्यो चितेह जनयितु मितेष्वतघ या-
 चितेति कुरुनर पतेरथ गिरा तते कृपादधि-
 गतेऽस्त्रनिगमे मतेरतिशयं पितेव कोऽन्यो
 यतेत कलयितु- मृते त्वदित्य पितेप्सितार्था-
 युतेन सत्य व्रतेन संप्रा पितेषु घटभूः
 स तेषु गुरुरा नतेषु पठनो यतेषु चापरि-
 मितेन करुणा मृतेन धनुषः श्रुतेरनवधेः
 स्मृतेरपि धियं वितेने यतो न तेऽन्यमभज-
 न्नथैकदा ग्राहः गुरुं ग्रसन्नर्जु नास्त्रहतदेहः ॥ १३ ॥

नराधिपकुला ड्कुरा भवद्भिः शरासविद्या-
 गुरावत्र मयि पुरा विरचिता पराधपार्षद-
 धराधिपतिरण पराजयमयी वरा दक्षिणा-
 दरादर्प्यतां त्वरात इति गुरु गिराथ ते त-
 त्पुरान्तिके विस्म मराट्टहसित स्वरा झटिति सं-
 गराङ्कणे कटु तरार्जुनाशुग निराकृतान्तर-
 दुराग्रहं ह्री- भरानतानन मरातिममुमति-
 तरामथोद्ग त्वरा द्विजाग्रे सरान्तिकमुपा-
 नयन्नृपं द्रुपदं स पुनस्तमुवाच वाक्यमुप्रपदम् ॥ १४ ॥

आरोग्यप्रकाशिका ॥

तत्र च श्लोकावलिरियम्— 'धेनुस्तन्यमसूरिका नराणां च
 मसूरिका । तज्जलं बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् । बाहुमूले च
 शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च । तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसं-
 भवम्' इति । अनेन च बहुधा भुवि प्रचारितेन विधिना न ह्यधुना
 प्रागिव तावती मृतिर्मसूरिकया समुपलभ्यते । पूर्वं बहवो ग्रामा
 नगराणि च क्षुद्राया एतस्या मसूरिकाया आहारभावमनुप्राप्तानीति,
 आहोस्विदनेके बभूवुरन्धाः पङ्गवः कुणयोऽन्यथा वा विकृता इति
 चैतिहासिकैर्ग्रन्थैरवगम्यते । पूर्वोक्तरीत्या गोस्तनजविस्फोटविशेषाह-
 तलसीकया (Lymph) मसूरिका परिहार्येति वर्षशतकात्प्रागाङ्गल-
 देशीयेन केनचिद्विषजा ज्ञातमिति वदन्ति । अतिजुगुप्सनीयानां
 मसूरिकाद्येतादृशविविधरोगाणां समुत्पत्तिं प्रतिबन्धुं यया कया वापि
 विधया यदि सर्वे जागरूका भवामः, तदा प्रायः सर्वे रोगा अपि
 शक्या निराकर्तुम् ।

किन्तु बहवो न जानन्ति स्वशरीरसमुत्पित्सूनामनेकेषामाम-
 यानां मूलानि । तादृशेभ्योऽयं संग्रहग्रन्थः समुपदिशति सुखं बलं
 च संरक्षितमुपायान् । यद्येनं श्रद्धया पठित्वैवमेवाचरेयुर्जनाः, तदा
 निष्किञ्चना अप्यनुभवेयुरत्युत्तमं सुखम्, अधिगच्छेयुश्च दीर्घमायुः ।
 जीवितस्यारोग्यस्य चाधारा भावाः कीदृशा इति सम्यगितः परं विवृ-
 णुमः । प्राणिनामारोग्यसंरक्षणाय वक्ष्यमाणैः सर्वैरपि भावैः संशुद्धैः
 सपरिमाणैश्च भाव्यम् । ते च—वायुः, उदकम्, स्नानम्, आहारः,
 प्रकाशः, आच्छादनम्, व्यायामः, स्वापः, गृहाः, इत्याद्याः ।

वायुः ।

इह खलु भुवने निखिलमपि धरातलम्, अभितो वायुमण्ड-
लेन योजनदशकावधि समभिव्याप्तं भवति । वायुर्नाम न ह्येकं
द्रव्यम्, अपि तु दृशोरगोचरैर्बहुभिर्मूलपदार्थैः परस्परमसंसृष्टैस्तिल-
तण्डुलवदभिनिर्वृत्तो विद्यते । तस्मादत्र वायोर्बहुत्वमेवाङ्गीकृत्य व्यव-
हियेत ।

न हि वायुपदार्थाः प्रायो दृशोर्गोचरीभवन्ति । एतेषु निश्च-
लेषु सत्सु, न ह्यमून त्वगिन्द्रियेणाप्याधिगन्तुं शक्नुमः । अस्य च
दृष्टान्तीभवति अस्मदभितो विद्यमानमेतदन्तरिक्षमेव (Atmosphere)
यद्यप्यास्माकीनैः प्राक् वाय्वाकाशौ पृथग्व्यभज्येताम्, तथाप्याधु-
निकैः पदार्थशोधकैर्व्यवहियते तयोरभेद एव । तैश्चाभिधीयते ‘अ-
चले सति तस्य त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वेनाकाशत्वम्, चलति च स्पर्शग्राह्य-
त्वेन वायुत्वं च तस्य संभवति’ इति । विविधैरुपायविशेषैरमून
वायून् कूपिकानलकादिषु पूरयितुं च शक्नुमः । एते वायवः कचि-
दवकाशविशेषेषु प्रविश्य तत्रस्थमुदकमन्यद्वा द्रव्यं बहिर्युद्स्य
तत्रावतिष्ठेरन् । अतो वयमवगच्छामः— चक्षुषोरगोचराः ‘वायवः’
इति केचित्पदार्थविशेषाः सन्ति; तैरभिव्याप्तेष्ववकाशेषु न ह्यन्यः
कश्चिदपि पदार्थोऽवस्थातुं शक्नोति— इति ।

भोजनपानवायव उत्तरोत्तरं जीवितायातीव प्रधानोपयोगिनः ।
तत्रापि भोजनपानाभ्यामृते जन्तवः कतिचिद्दिनानि जीवेयुः; न हि
शुद्धं वायुं विना कतिचन क्षणानपि जीवितुं शक्नुयुः । अस्यां भुवि
जननसमये जन्तूनां प्रथमं कर्म उच्छ्वासनिश्वासावेव; अन्त्यं कर्म
तयोस्त्यागः । आजन्ममरणं निद्रितः प्रबुद्धो गच्छंस्तिष्ठन्वा सर्वदा

अविच्छिन्नं करोत्युच्छ्वासनिश्वासात्मकं कर्म जन्तुः । अतो जीवित-
हेतवे वायुरेव सर्वप्रधानभूत इति सम्यगवगम्यते ।

उदधेरधस्तलम् अगाधेनोदकेनेव, निखिलमपि भुवस्तलं
सर्वतो वायुपटलेन समभिव्याप्तं भवति । अबधेरधोभागे यादांसीव
वायुमण्डलस्याधो भूतले प्राणिनः सञ्चरन्ति । उपरि च भुव क्रमशो
लघूभवत्ययं वायुः । तस्माद्धरातलस्योपरि कियद्दूरमेव निविडता
वायोः ।

वायुः कश्चिन्मिश्रो भूतविशेषः, तस्य विहायसश्च न हि
विद्यते कश्चिद्भेद इति च प्रागेव प्रत्यपादि । तस्मात् नभसो मूलभूतान्
वायून्खिलानपि प्रायस्तत्तदुन्मानपुरःसरं यन्त्रोपायादिभिः (Exper-
iments.) पृथग्विभक्तुं तेषां गुणांश्चावगन्तुं शक्नुमः । द्रव्यगुणश-
क्तिवेदिभिः शास्त्रज्ञैर्विभक्तानां वायूनां मध्ये “प्राणवायुः” इति
कश्चिन्मूलपदार्थः । (Element.)

प्राणवायुः = (Oxygen.)

शुद्धः प्राणवायुर्वर्णगन्धरसरूपरहितत्वाद्दन्तरिक्षवत् यद्यपि
विद्यते, तथापि नभसोऽपि (Atmosphere.) किञ्चिदयं गुरुत्ववान्
भवति । प्रायः सर्वैरपि पदार्थैरयं संमिश्रितोऽस्ति भुवने । सर्वाण्यपि
तत्त्वानि (Elements.) असौ प्राणवायुरेवाभिव्याप्य निखिलमपि भुवनं
भूयसा व्याप्नोति । पदार्थान्तरैरनुमिश्रः केवलमयं प्रकृत्यैव न कचि-
दपि परिदृश्यते । वायुरयं स्थले तृतीयो भागः, नवतुलाप्रस्थमिते सलि-
लेऽष्टौ भागाः, नभसि (Atmosphere.) पञ्चमांशात् किञ्चिदधिको
भागः, नवसु नभोनिष्ठबाष्पभागेषु भागाष्टकपरिमितश्च विद्यते ।

न ह्यमुमतिभारोऽतिशैत्यं वा प्रत्येकशः संभूय वा द्रवीकर्तुं घनीकर्तुं वा प्रभवतः । तथापि घनपदार्थेभ्यो रसभस्मादिभ्योऽस्य आह्रियमाणत्वात्प्रायो घनपदार्थ एवायं भवेदित्यधुना शास्त्रज्ञैरुच्यते ।

अनेनैव वायुना दीपादयः सर्वे ज्वलन्ति । एतद्वायुसंभिन्ना बहवः पदार्थास्तत्तदुचितोष्णसमारोपणेन सद्यः समुद्भवंति प्राणवायुम् । प्राणवायुसंयोगेन निखिलेष्वपि पदार्थेषु ऊष्मा समुपजायते । केन चित्पदार्थेन अस्मिन् संयुज्जाने सत्यूष्मा तेजश्च यद्येकदैव समुद्भवतः, कर्मणस्तस्य “ दहनम् ” इति नाम; तदा तद्रव्यं च ‘दह्यते’ इत्युच्यते । प्राणवायुसंयोगतो दह्यमानं यद्रव्यम्, तत् ‘दाह्यम् ।’ यस्तद्रव्यं दहति, स (प्राणवायुः) ‘दाही’ इत्युच्यते । प्राणिनां जीवनहेतवे असावेव सर्वप्रधानभूतः पदार्थः । अतो जन्तुभिरनवरतमन्तरिक्षाच्छ्वसनार्थमाह्रियतेऽयं वायुः । न हि भुवने विनानेन वायुना जीवन्ति जन्तवः । किंतु न केवलशुद्धप्राणवायुः प्राणिनां श्वसनाहो भवति ।

‘इह भुवि प्राणवायोः प्रयोजनानि इत्यन्त्येवेति न हि कश्चिदप्यवगन्तुं पारयति’ इति कश्चित्पदार्थतत्त्वज्ञः प्राह । प्रजानां श्वासोपयोगिनः प्राणवायोरंशात् मृगाणां द्विगुणेन तेन भाव्यम् । भुवि सर्वदा अविच्छिन्नं समुपजायमानासु दहनकोथपूतीभावादिषु विविधास्वपि स्वाभाविकक्रियासु निरवधिकमयमेवोपयुज्यते । अतो लोकजीवनाय बहूपयोगित्वात् अस्य ‘प्राणवायुः’ इत्यन्वर्थमभिधेयमभ्यधायि शास्त्रज्ञैः ।

(क्रमशः ।)

पण्डित एम्. दुरैस्वामि अय्यङ्गार्यः ।

रसतन्त्रम् ।

एवमत्र वेदान्तसिद्धान्तस्य कण्ठे कुठारं निखायैकपद एव गहनेषु शास्त्रविषयेष्ववतरामश्चेत्, नियतमेव बहवः प्रत्यवातिष्ठेरन् । तदास्मिन्नुपन्यासे प्रकृतितन्त्ररीत्या पञ्चभूतानां निरूपणमावश्यकं पश्यामः । तत्र च प्रथमं जलं निरूप्यते । प्रथिव्या बहुधर्मविशिष्टत्वेन कृच्छ्रजेयत्वमस्माकं प्रथमातिक्रमणे मानं भविष्यति ॥

जलं तावदुदपच्योर्मरुतोर्मिथो रासघटनेन निष्पद्यते । रासघटनं नाम विलक्षणगुणाधायको वस्त्वन्तरात्मना परिणामफलकस्तत्त्वानामितरेतरसंश्लेषः; यथा पीतश्चेतयोर्हरिद्राचूर्णयोर्मेलनमरुणवर्णं किमपि नवं वस्तु निष्पादयति । रासघटनेन तत्त्वानां निष्पन्नं वस्तु तेषां परिणाम इत्युच्यते । तिलतण्डुलन्यायेन यो मिथः संसर्गः, स व्यतिकर इत्युच्यते । रासघटनमूष्मसहकृतमेव संभवति । विद्यते च तत्र घटकतत्त्वानां परिमाणनियमः ॥

जलस्योत्पत्तिरीदृशीति परीक्षणेन ज्ञायते । यत्र यत्र उदपच्योस्तत्त्वयो रासघटनम्, तत्र तत्र जलाविर्भावः; यत्र यत्र जलम्, तत्र तत्र इमे तत्त्वे चोपलभ्येते इत्युभयी व्याप्तिरुपलभ्येते । एतच्चानुभवगोचरीकर्तुं बहवः प्रयोग- (Experiment) प्रकारा विद्यन्ते । तत्रातिसुकरमेकमत्र विवृण्महे—

पिधानपिहिताधोभागायां विवृतमुख्यां कृप्यां जलमादाय, तदन्तः कमप्यवष्टम्भं प्रकल्प्य जलपूरितं काचप्रणालद्वयमधोमुखं निक्षि-

पेत् । ततः कांचिद्वैद्युतपेटिं (Electric Battery) सज्जीकृत्य तत्पा-
 श्वनिर्गतं तन्त्रीद्वयं कूपीपिधानच्छिद्रद्वारा जलान्तः प्रवेश्य प्रणालयो-
 र्गर्भं नेयम् । अथ वैद्युतपेटिं व्यापारयेत् । तत्प्रकारं त्वन्यदा वक्ष्यामः ।
 पेटिकायामुत्पद्यमाना वैद्युतशक्तिः (Electricity) तन्त्रीमार्गेण प्रणा-
 लं प्रविश्य तत्रस्थं जलं द्विधा विभजेत् । विघटिते च जलावयवभूते
 तत्त्वे नालयोः पुञ्जीभवेताम् । मरुद्रूपे च ते जलापेक्षया लघुत्वात्
 बुद्धदायितैरुत्प्लुत्य जलस्योपरि वर्तेयाताम् ; रूपरहितत्वात् परं न
 दृश्येयाताम् । तथापि जलस्त्रावरोहात्तयोः सन्निधानं स्फुटमनुमी-
 यते । तत्राप्येकस्मिन् प्रणाले निःशेषपूरिते, अन्योऽर्धपूरितो
 दृश्येत । उभयोरपि निःशेषमवतीर्णजलयोर्जातयोः, तत्र विल-
 म्ब्यावतीर्णजलं प्रणालं पाणिपिहितमुखं जलादुद्धृत्य, तदभ्य-
 न्तरस्थितमदृश्यं द्रव्यं बहिर्निःसरणाद्यत्नेन संरक्षन् प्रयोक्ता प्रणा-
 लान्तः प्रदीप्तां दीपवर्तिं प्रवेशयेत् । तथाकृते दीपवर्तिः समधिकते-
 जोवलयिता प्रज्वलेत् । ततो द्वितीयमपि प्रणालं पूर्ववदुद्धृत्य तद-
 न्तरपि दीपवर्तिं प्रवेशयेत् । तदा किं जायते ? प्रणालान्तः प्रक्षिप्त-
 मात्र एव दीपशिखा निर्वाति । ततस्तदन्तर्गतं द्रव्यं दीपप्रज्वलनं न
 सहत इति जानन् प्रयोक्ता दीपं नालद्वारे निवेशयेत् । तदा तस्य
 विस्मयाय जलावयवभूतं तद्रव्यमेव शुष्केन्धनवदानीलप्रकाशं प्रज्व-
 लति । तथा चायं प्रयोग एतावदस्मान् शिक्षयति—वैद्युतशक्तियोगेन
 जलं द्विधा भिद्यते । घटकौ च द्वौ मरुद्रूपौ पदार्थौ । तयोरेकः स्वय-
 मसमिन्धानोऽग्निं ज्वलनकर्मणि संधुक्षयति । अन्योऽग्नेर्ज्वलनं प्रति-
 बध्नाति ; किन्तु स्वयमग्नेर्दाहो भवति । अनयोः प्रथमः पचिसंज्ञितो
 मरुत्, द्वितीय उदसंज्ञितः ॥

अथ प्रकारान्तरेण संपादितयोरुदपच्यो रासघटने निष्पा-
 दिते जलमुत्पद्यत इति दर्शयितुं सुशकम् । किंच, ज्ञायते बहुभिः
 प्रयोगैः, उदस्योन्मानेन भागद्वयं पचेर्भागैः षोडशभिः सह घटमानं
 जलमुत्पादयतीति । सर्वत्र घटकतत्त्वयोरनयोः परिमाणनियमोऽपि ।
 एवंविधैरनुमानैः स्थापितो रसतन्त्रस्य प्रथमः सिद्धान्तः—तत्त्वानां
 तत्त्वान्तरैः सह रासघटने भागनियमो विद्यते इति । यथा—

पचेः	१६ भागाः	उदस्य	१ भागाः
नित्रुजस्य	१४	अङ्गारस्य	१२
गन्धस्य	३२	अयसः	५६
ताम्रस्य	६३	सीसस्य	२०७
पारदस्य	२००	रजतस्य	१०८
सुवर्णस्य	१९७		

अत्र सर्वत्रापि भागव्यवहार उन्मानेनैव । न तु परिणाहेने-
 त्यवगन्तव्यम् । यथा—जलोत्पत्तौ पचेः षोडशभिः पलैः सह उदप-
 लद्वयस्य रासघटनम् । न तु १६ प्रस्थैरेकस्यान्यप्रस्थद्वयेनेत्यलं प्रस-
 क्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ तेजः—भौमाग्निर्दिव्याग्निर्जाठराग्निरिति पञ्चभूतेष्वेक-
 तमोऽयमिति यो वेदान्तिभिर्वैशेषिकैश्च बहुश उद्घुष्यते, सोऽयमग्निः
 प्रकृतितन्त्ररीत्या द्रव्य एव नान्तर्भवति, किंतु क्रियायामिति इदानी-
 मुच्यते चेत् ; नियतमेव पण्डिता विस्मयेरन् ; उन्मत्तोऽयं वटुरिति
 कदाचिन्मासुपहसेयुरपि । वस्तुतोऽयमग्निर्न द्रव्यविशेषः, किंतु क्रिया-
 भेद एव । सिद्धान्तमिमं स्थापयितुं दीपे दृश्यमानमग्निमादाय

परीक्षामहं । तैलभाजननिहिताया वर्तेरग्रे दीपो ज्वलति ; तस्येयं परिपाटी— भाजनस्थं तैलं वर्तिकोदरविद्यमानसूक्ष्मसुषिरद्वारेण तदग्रं गच्छति । तदा तत्र ऊष्मसंयोगप्रसक्तौ, स्वसंनिहिताकाशविद्यमानेन पचिमरुता सह तैलघटकौ उदाङ्गारौ संघटेते । अङ्गारो नाम दग्धशेषरूपस्तत्त्वविशेषः । उदं तूक्तमेव । तथा च ज्वलनं नाम उदाङ्गारयोरन्यतरेण द्वाभ्यां तत्त्वान्तरैर्वा सह पचेः रासघटनमेव ; यत्क्रियासहकृतं प्रकाशं किल अग्निरिति व्यवहरामः । अत्र व्यवहारसौकर्याय तत्त्वानां पचिना सह घटनं पचनमिति व्यपदिशामः । पचनमूष्मसहकृतमेव सर्वदा भवति । प्रकाशोऽप्यानुषङ्गिकः प्रायो लक्ष्यते । यत्र प्रभूतं पचनम्, तत्र प्रकाशो दृश्यकोटिमारोहति । अन्यत्रादृश्य एव । अथ प्रकाशः क इति चेत्, आकाशपरमाणूनां तरङ्गितमिदमित्यन्यत्र विस्तरः । एवं च प्रकाशसहकृतं पचनमेवाग्निरिति सिद्धम् ॥

अथ दीपज्वलने पचितानुदाङ्गारौ किं प्रतिपद्येते? उदस्य पचने जलमुत्पद्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । तथा संजायमानमूष्मसंयोगान्मरुदात्मकं जलमाकाशे व्यश्नुते ; शैत्ययोगाद्भवत्वमेवासाद्य संनिहितपदार्थेषु लगति वा । अङ्गारस्य पचनमङ्गाराम्लमिति प्रथितं मरुतमुत्पादयति । अयमप्याकाश एव व्याप्नोति ।

(क्रमशः ।)

अ. र. राजराजवर्मा, एम्. ए.

रामशास्त्री ॥

हरिहरः—‘भवदुक्तं कदा वा असाधु भवेत्? नहि नहि । रामशर्मा परितप्यते, मद्रमनानन्तरमेव मोक्ष्यते; त्वरितमुच्यतां मार्गः ।’

शास्त्री—‘मार्गं कथं वदामि मन्दभाग्यः; किं वा वदेयम्; जिह्वा छेत्तव्येति शास्त्रेषु विधीयते ।’

हरिहरः—‘कष्टं कष्टम् । महाननर्थः । वंशच्छेद एव किल भवेत् ।’

शास्त्री—‘एतदालोच्यैव किल वक्तुं नैच्छम्; महति निर्बन्धे भवद्विः क्रियमाणेऽगत्या शास्त्रे भारं समारोप्याकथयम्; किमहं कुर्याम् । कथयत ।’

हरिहरः—‘अस्तु, प्रत्याम्नायः किं न कोऽप्यनुशिष्यते शास्त्रेषु?’

शास्त्री—‘अस्ति, जाने, दुष्करं पुनरिदम्; कथं वक्ष्यामि?’

हरिहरः—‘नेदं भवद्विरालोचनीयम्; व्याघ्रीस्तन्यमप्यानाययामि; नैव चिन्ता धनं प्रति; महदस्ति धनम्; उच्यताम्, यद्यस्ति मार्गान्तरम् ।’

शास्त्री—‘वदामि; सत्यं वदामि; युक्तमिति गृहीतं चेत्, साधु संपद्यते; शास्त्री धनं संजिघृक्षति, किमस्य कार्यमिति वदन्ति चेत्, अपयशः किल भवेत्; पश्यत, कालोऽयमधुनान्य एव; पुरा नास्माकं काले वर्षेत्युक्ते वर्षेत्; अद्य किमेष तादृशः कालः? सर्व-

मालोच्य किल वक्तव्यम् ; किं मदुक्तं युक्तरूपमेव किल प्रतिभाति वा ?

हरिहरः—‘तथा भवतो भावयन्पुरुषोऽत्र ग्रामे नैव कश्चिदपि ; किं वा शुनीस्तन्यं पिबेति तमादिशन् भवन्तः ? पृष्ठाः शास्त्रं वदन्ति ; यद्यनुतिष्ठति, अनुतिष्ठतु, न चेत्, मास्तु ; किं वा भवताम् ; किं वा मम ; साधु वा असाधु वा लोको वदेदेव ; ग्रामस्यैव पटलपिधानं केन शक्यम् । अस्तु ; उच्यताम् ; अहं वर्ते, सर्वं समीकरिष्यामि, यद्वा तद्वा समागच्छतु ।’

शास्त्री—‘साधवो भवन्तः । स्मरन्ति वा भवतां पितामहम् ; महाभागोऽसौ ; मां विना न किमपि वैदिकं कर्म कुर्यात् ; उपाकर्मणि परं रूप्यत्वं लम्बयेत् ; भवतां धैर्येणैव मया वक्तव्यम् ।’

हरिहरः—‘किमित्येवमुदीर्यते ; स्वैरं प्रतिपाद्यताम्, अहं वर्ते ।’

शास्त्री—‘प्रायश्चित्तविधानमपि पापमेव ; पूर्णज्ञानेनैव प्रायश्चित्तमुपदेश्यम् ; किं कुर्याम् ; भवत्स्वेवं पृच्छत्सु कथमविधाय तूष्णीं स्थातुं शक्यते ? सुवर्णेन कापि पुरुषमूर्तिः कर्तव्या ; तस्याश्च जिह्वा सौवर्णा मन्त्रपूर्वकं छिन्ना सह मूर्त्या कस्मैचित् ब्राह्मणाय दातव्या ; दशानधिका विप्रा भोजयितव्याः ; (महत्यपि धने लभ्यमाने शास्त्री भोजनेन सुबहु तृप्यति । जाया त्वस्यान्नं रसं च विना नान्यत्पचति । महिषीपोषणैकपरायणेयं तृणपूलकोपनयनेन तक्रविक्रयेणावशिष्टं कालं महाभागगृहजनदूषणेन च यापयतीति नैवावकाशोऽस्याः पाकाय । व्ययाद्भयं च । महिषीतक्रादिविक्रयलब्धेन धनेन कटकं निर्माय दिधारयिष्यन्ती सावधानं धनमेषा संचिनोति ।) स्वयमेवेदं भवेत् ; आलोचयत ।

हरिहरः—‘रजतेन कर्तुम्’ (अर्धोक्ते)

शास्त्री—‘नहि नहि ; न कदापि द्रव्यलोपो न्याय्यः ; प्रथमं तावन्नास्त्येव प्रायश्चित्तमस्य पापस्य ; स किल साधुर्महात्मा, भवन्तश्च पृच्छन्ति । अत एव किल मया प्रायश्चित्तमुदीरितम् । अथ च बालाः किलैते इति किञ्चित्सह्यमेव न्यूनाधिकभावासादनमिति निरणैषम् । पापं च किमल्पं वा ? तस्य प्रतिग्रहश्च किमल्पं कृत्यम् ? पश्यत पूर्वद्युरेव गायत्रीजपोऽवसितः । प्रतिदिनं लक्षमिति क्रमेण मासमेकमन्वजपम् । शाकुटलवनतुल्यतया वक्तुमारभन्ते भवन्तः । न साध्यमिदम् ।’

हरिहरः—‘अस्तु, गच्छामि पुनर्दर्शनाय ।’

शास्त्री—(क्रियदूरमनुसरन्) ‘भवन्तः किल.... यदि अनुष्ठीयते, तदा... भवन्तोऽपि किं ज्ञापनीयाः ? ज्ञायते किल ?’

हरिहरः—‘जाने जाने, भवद्भ्य एव ; सत्यं कमन्यमधिगच्छेत् ?’

शास्त्री—(सस्मितम्) ‘सर्वमपि भवदीयमेवान्नम् । व्यस्मार्षं किल, यज्ञोपवीतमानेयमिति सूचितं किल । स्नान्तु भवन्तः ; अहमानयामि ।’

हरिहरः—‘अद्य मास्तु । पीतं पेयं किमप्यधुना मया । श्व आनयन्तु ।’

हरिहरे गृहं गते शास्त्री वृत्तान्तमेनं पत्न्यै निवेदयितुमत्वरत । वृत्तान्तेऽस्मिन् निवेदिते परितुष्यन्ती सा काले सुपक्वमन्नं परिवेष्यादिति, देवनिवेदनाय प्रतिदिनं समर्प्यमाणं कार्पासबीजप्रमाणं

नवनीतं क्रमुकप्रमाणं वर्धयेदिति च प्रत्याशामाबन्ध । त्वरितगति-
श्चासौ कवाटिकां वेगेनापावृणोत् । वेगेनानेन कवाटिका कुड्ये गाढ-
मघट्टयत् । प्रायश्चित्तशब्दस्य सुवर्णशब्दस्य रजतशब्दस्य च श्रव-
णेन सा किमिदमिति विज्ञातुकामा समागत्य कवाटावृताववस्थाय
बहिर्वेदिकायां सल्लपतोरनयोरालायं शृण्वती प्रमोदभरालसा न ततः
पदमपि चचालेति प्रहारो बलवानस्या उदभवत् ।

कुपितकुपिता च सा ‘हताश ! ब्राह्मण ! किमर्थमभ्यन्तरं
प्रविशसि ? किमत्र कार्यम् ? सर्वाङ्गं मे भग्नम् । केयं त्वरा ? दह्यता-
मियं त्वरा । पश्य, ममैव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमापतितम्’ इति श्वासम-
प्यमुञ्चन्ती समारटितुमारभत । भीतश्च वेपमानश्च शास्त्री ‘अहं
कथं जानीयां भवतीमत्र वर्तमानाम् । साधारण्यात्किलापावृणवं कवा-
टिकाम् । स्पृष्टासि न वा तथा ? किं तदर्थमयं महान् कलकल आर-
भ्यते’ इति ससान्त्वमभाषत । अतीव च जज्वाल कोपस्तस्याः ।
‘साधारण्यादपावृता कवाटिका मां भग्नावयवां पिनाष्टि यदि, वेगेना-
पावृता कथं वा, न जाने, कुर्यात् । हन्त मूर्ख ! दह्येतामिमौ ते
करौ’ इत्यारटितुमारभमाणामेनां सान्त्वयन् शास्त्री ‘मा स्म कुप्यः,
बहिरबलोय क इति, वदामि सन्तोषवार्ताम्’ इत्यनुनेतुमयतत ।
सा च ‘का वार्ता ? चिरात्परं मात्रा तपस्त्वा प्रसूताहं नारदशा-
स्त्रिणं परिणीय परिधानमन्तरा दुर्भगा परिभ्रमामि । इतोऽन्या का
वार्ता’ इति वदन्ती पुनः कवाटिकामाबन्ध । स च सान्त्वयन्नेव
समाभाषत ‘सन्तोषवार्ता श्रूयताम्’ इति । सा च समीपमागत्यावा-
तिष्ठत ।

‘अस्माकमधुना भागधेयं पचेलिमम् । रामशर्मणो गृहे

कृष्णस्य प्रायश्चित्तं भविष्यति । लिशतान्यूनं लभ्येत । द्वित्राणि
दिनानि मृष्टान्नं च लभ्येत ।’ इति यावत् सान्तस्तोषं शास्त्री व्याह-
रति, तावदेव सा कुपितान्तरङ्गा ‘ब्राह्मण ! किमिदम् ? केयं कृतघ्नता ?
किमहं भवतः प्रतिदिनं मृत्तिकां परिवेवेष्मि ? मृष्टान्नं मृष्टान्नमिति
परकीयं क्षुद्रमन्नं सदा प्रशंससि । यावदियं जिह्वा नान्तर्दधाति, न
तावत् सुखजीविकास्माकं भविष्यति । विहाय भवन्तं सुखं यत्र
कापि गन्तव्यमिति चिरान्मनोरथबन्धमावधामि । न च कालो मे-
ऽनुकूलः । कृष्णः किलात्र प्रतिबध्नाति’ इति कठिनं चोच्चैश्चा-
भाषत ।

ईदृशः कलहोऽस्य शास्त्रिणो गृहे दैनन्दिन एव । निमन्त्रण-
भोजने कुडुपं कुडुपं घृतमभ्यवहरतः कस्य वा परेद्यवि बिन्दुमात्रे-
णापि घृतेन विना भोक्तुं जिह्वा संमन्येत ? कुतो वा न रोषस्तत्र
भवेत्सत्येव पुष्कले घृते विक्रयाय रक्ष्यमाणे । प्रत्यहमप्येषा शास्त्रिणः
समक्षमेव नवनीतं द्रावयन्ती ‘हैयङ्गवीनमेतत्, सद्योघृतमिदम्,
कलाधिकमेव मूल्यं देयम्’ इति वदन्त्येव पात्रे संचिनोति । पश्य-
न्नेव तदसौ परितप्येतानुदिनम् । कदाचिच्च घृतं मान्त्यामस्यां प्रमा-
दात्स्खलिते मानपात्रे सर्वं घृतं भूमिमगमत् ।

वैधेयोऽयमवलोक्येदं न तूष्णीमासितुमशकत् । युक्तमेतत् ;
नहि स्वलति कस्मिंश्चिदाप्तमेऽपि, विना हासमवस्थातुं शक्येत
केनापि; तथावतिष्ठमानश्च नूनमविश्वसनीयः पुरुष इत्येवं च लोक-
वादः । शास्त्री च, उदरं वञ्चयित्वा अन्याय्यमार्जितं चेत्, शिष्येत
वा; उदरपूरणावशिष्टं संचीयते चेत्, साधु इति सहासमवदत् ।
तावतैव कोपस्य परां कोटिमारुढा सा मासमेकं शपति स्म शास्त्रि-

णम् । यथापुरमेनामाश्वासयितुं महान् प्रयासोऽनेनाश्रयितव्योऽभवत् । किं बहुना? कोपवशा सा तदात्वे समीपे पतितां...समादाय यावत् करः परिश्राम्यति, तावत्प्राहरत् । शास्त्री च तदर्थं दश दिनानि गृहमेव न प्राविशदित्यपि श्रुतमस्माभिः ।

कदाचिच्च सरसस्तीरे वृद्धा काप्येनां 'वृद्धस्य आशा चेत्, सद्योष्टं पलार्धमात्रं वा कुतो न दीयते' इति पृच्छति स्म । तां सुबहूपालब्धुमियमारभत । अतो वयमपि विभीमोऽस्या वृत्तान्तप्रकाशनात् । अत एतावति तस्याः शीलविचारं परिसमाप्य कथामारभामहे ।

'वाचो विसर्गमात्रेण चण्डीयं कुप्यति किल । किं कुर्मः' इति मन्यमानोऽसौ तां सान्त्वयितुमारेभे । 'द्वित्राणि दिनान्यन्यत्र भोजनलाभे गृहे वस्तूनि शिष्यन्ते किल, तेन लाभ एव किलेति मया प्रास्तावि, त्वमन्यथा अपार्थं कल्पयित्वा क्रुध्यसि' इति च प्रत्यपादयत् ।

'सत्यमेतत्; भोजने शिष्यमाणं तु न कृषौ शिष्यते ध्रुवम्; एवं गणिते एव पुरोवृद्धिर्भवेत्; भोजनस्य का तृप्तिः? यावत्तावत् भुञ्जानमपि नैव परितृप्यतीदं हतोदरम्; अस्तु; गच्छतु तत्; प्रायश्चित्तकथा का?' इति सा सुमुखी पर्यपृच्छत् । एवं परितुष्टान्तरङ्गां तामधिगत्य 'नास्माभिरस्या वाक्तोदानामवकाशो देयः' इति च भावयन् 'बहिर्गत्वा विचार्य निश्चयोऽवसेयः' इत्युत्तरयामास शास्त्री ।

'किमत्र कार्यं? गत्वा विचार्यताम्; तावदेव पाकं परिसमापयामि' इति सा सुभगा प्राह स्म । तदात्वे च मध्येव्योम तपति

तपनः; अगत्या चासौ शास्त्री बुभुक्षाभरपीडित एव सन्, पत्नीवाक्छल्यपीडया विमुक्तमात्मानं महाभाग्यमेव च मन्यमानो निरगात् । हरिहरोऽपि तत्रागत्य तेन समगमत ।

शास्त्री— 'स्वागतम्? किमेतेऽवदन्?'

हरिहरः— 'अवदत्, तत्.....'

शास्त्री— 'न्यूनीकरणं नैव शक्यम् । असाध्यमेतत् ।'

हरिहरः— 'नैवम् । ते बालाः.....'

शास्त्री— 'कृतमेव भवेत् । इतः परं निगूहितुं शक्यते किम्?'

हरिहरः— 'मैवम् । शास्त्रिणः! यथातथावापि परिहारः कोऽपि कर्तव्य एव; विशेषश्च कोऽप्यस्ति; विविक्ते वदामि ।'

(तत्र शास्त्रिणमवमन्तुमेव पञ्चषाः समागताः ।)

शास्त्री— 'विविक्ते किमर्थम्? नाहं परिहारं वदेयम् । अयमेव मध्यः पक्षः ।'

हरिहरः— 'यदि भवतां पुत्र एव एवं कुर्यात्, तदा किं कुर्युर्भवन्तः?'

शास्त्री— 'जिह्वामेव छिन्द्याम् । किमेवमनुयुज्जते भवन्तोऽपि?

हरिहरः— 'सोऽपि किलापिबत् । एवं खलु वदन्ति ।'

शास्त्री— 'यद्ययमपिबत्, अवश्यमेव जिह्वां छेत्स्यामि ।'

हरिहरः— 'कथमत्र संशयः । अपिबदेव । अहं किल वदामि ।'

शास्त्री— 'मैवं परिहस्यताम्; किमेते मन्येरन्; तूष्णीं भूयताम् ।'

हरिहरः— 'कथं तूष्णीं भवेयम्? किं वा भवदीयं वृत्तं नैव केनापि ज्ञातमिति मन्यन्ते भवन्तः?'

शास्त्री— 'नाहमवगच्छामि भवतां वाक्यस्यार्थम् ।'

हरिहरः— 'कथमवगच्छेयुः? नैवावगच्छेयुः । परेषां तु 'इदं कर्तव्यम्, तत् कर्तव्यं, गंगास्नानम्, सेतुस्नानम्' इत्यादि विधीयते । ईदृशी च युज्यते वा महती तृष्णा?'

शास्त्री— 'अलं बहुना? कृष्णोऽपिबद्धा? भवन्तो जानन्ति वा?'

हरिहरः— 'अपिबत् अपिबत् अपिबत्; जाने जाने जाने; यदि चोत्तरीयं भूमौ प्रसार्य, तलङ्घनेन शपथः कार्य इति वदन्ति, तथापि करिष्यामि ।'

श्रुतमात्र एव वचने तस्मिन्, शास्त्रिणो मस्तिष्कं कम्पितुमारभत । उत्थाय शनकैः कवाटिकामपावृणोत्; तत्र पत्नी भवेत्किमिति च भयम्; प्राविशदभ्यन्तरम् । 'कृष्णमपश्यो वा' इति च पत्नीमपृच्छत् । 'शनैर्मन्यताम्; मा स्म दर्शयत कण्ठबलम्; सर्वं श्रुतं मया; बालः किं जानाति; पीतं स्यात्; कोऽत्र विचारः?' इति साऽरुण्यत् । 'अस्तु, तं च साक्षात् पृच्छामः' इति शास्त्री प्राह स्म । 'किमत्र प्रष्टव्यमास्ते; अपिबमित्येवावदत्पृष्टो मया' इति सावादीत् ।

शास्त्री च प्रत्यावृत्त्य, 'न दृश्यते बालकः; आगतमात्रमेव विचारयामि; अथवा, किमत्रानुयोक्तव्यम्; भवद्विरुच्यते किल; किं भवन्तो मृषा वक्ष्यन्ति; प्रायश्चित्तमनुष्ठापयितव्यमेव; मद्यमेतत् रोचते उभयवेदान्तपुरवासी सामिअयङ्कार्योऽत्र प्रमाणीकरणीयः

प्रायश्चित्तोपदेशे— इति । जानन्ति किल तं भवन्तः; महान् प्रसिद्धः; धर्मशास्त्रेषु नास्य सदृशः कोऽपि; एतादृशेषु विषयेषु स्पष्टमपक्षपातं च विदध्यात्; अहं गत्वा तदीयमभिप्रायमवगच्छामि; यदि सोऽयं—शुनी किंवर्णा, कस्मिन्दिने पीतम्, कथं कथितं पयः— इत्यादि पृच्छेत्, तर्हि सर्वमिदं मया वक्तव्यं किल; अपि भवद्भिः सर्वमिदं ज्ञातम्? उच्यताम्' इति प्रत्यपादयत् ।

हरिहरः— 'शुनी कृष्णा, अतीते भानुवासरे प्रातः समिद्धिः काथयित्वा अपिबन् त्रिचतुरा बाला मिलिताः ।'

शास्त्री— 'अस्तु, अहमद्यैव गत्वा विचार्य निर्णयं शास्त्रार्थं तस्याशयमवगत्य अस्तमयात्पूर्वमेव प्रत्यावर्तिष्ये; पूर्वरात्रे तमः किल; गम्यतां भवद्भिरपि; बहुभिरुक्तमवश्यमनुष्ठेयं किल ।'

श्रुत्वा च तथेत्यभ्युपगम्य सर्वे निरगच्छन् । शास्त्री च वृद्धिग्रहणाय उभयवेदान्तपुरं गत्वा सायं प्रत्यावृत्तः । 'अय्यंगार्यः किमवादीत्' इति ससंभ्रमं हरिहरोऽन्वयुङ्क्त ।

'न किमपि, प्रमाणवचनं पत्रारोपितं प्रादात्' इति वदन् शास्त्री, चीटिकामेकां पुरतस्तेषां प्राक्षिपत् । तत्रैवं लिखितमदर्शितं, यथा.... 'वासरो यदि सूर्यस्य श्यामला यदि वा शुनी । काथ्यते यदि तत्क्षीरं काथनं समिधा यदि ॥ सहाया यदि वा बालास्ते च त्रिचतुरा यदि । यदि कृष्णः पिबत्येतत् न दोषः कौशिकोऽब्रवीत् ॥' इति ।

अनुवाचितमात्र एव वचनेऽस्मिन्, सर्वे ते शास्त्रिणो वैयात्यात् नास्तिक्यात् धैर्याच्च भीता मौनेनैव निजं गृहं प्रत्यावृत्तिरे ।

श्रीशैलताताचार्यः ।

पुस्तकसमालोचना

अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः ॥

इदं खलु विश्वविदितम्, यदुत मनुष्यजन्मनः फलं तदैव जायेत, यदि मनुष्यो लोकानामुपकरोति । उपकारप्रकाराश्च नानाविधाः । तत्र च ज्ञानसाधनीभूतानां अस्मत्पूर्वपुरुषैः पुण्यचरितैः पण्डितोत्तंसैर्विरचितानां लुप्तप्रायाणां लुप्यमानानां च निबन्धानां महता परिश्रमेण संप्राप्य पण्डित-मुखेन संशोध्य प्रचारणम्, मन्यामहे, प्रधानभूतो जगदुपकारः । तत्राप्येष पुनर्विशेषः, यल्लौकिकानन्दजनकानां दृश्यानां श्रव्याणां च काव्यानां प्रचारणापेक्षया अध्यात्मज्ञानालौकिकानन्ददुहां वेदान्तग्रन्थानां तदुपयोगितया परेषां च शास्त्रीयप्रबन्धानां प्रकाशनं नाम ।

एतदेवं सर्वमालोच्य, वि, ए, परीक्षामुत्तीर्णः संस्कृतभाषापक्षपाती पण्डितो धनिकश्च 'टि. के. बालमुब्रह्मण्यार्यमहाशयः, महता नीवीधनेन 'श्रीवाणीविलास' नामकं मुद्रायन्त्रालयं संस्थाप्य, 'श्रीवाणीविलाससंस्कृत-पुस्तकमाला' इति नाम्ना काव्यादीनि 'श्रीवाणीविलासशास्त्रमाला' इति नामधेयेन शास्त्रीयान् ग्रन्थांश्च तत्तत्काव्यशास्त्रपरिश्रान्तैः पण्डितैः संशोध्य अतिसमीचीभिर्निर्णयसागरयन्त्रालयादानीताभिर्देवनागरलिपिभिः धनमस्त्र-णेषु पत्रेषु मुद्रापयित्वा प्रकाशयति ।

तत्र च शास्त्रमालायां प्रथमं पुष्पमिदम् 'अध्वरमीमांसाकुतूहलवृ-त्तिर्नाम । को हि नाम न जानाति पण्डितो मीमांसादर्शनस्य दर्शनान्तरै-रनतिलङ्घनीयत्वम्, गाम्भीर्यम्, वेदार्थनिर्णयोपयोगितां च । तद्वि दर्शनं श्रीब्राह्मणशिक्षेण महर्षिणा जैमिनिना 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य ब्राह्मणक्षण्यात्मना प्रणिन्ये ।

तच्चेदं मीमांसाशास्त्रं श्रीशबरस्वामिभट्टकुमारिलपार्थसारथिमिश्रख-ण्डदेवादिभिर्वहुभिः सुध्रीभिर्भाष्यवार्तिकशास्त्रदीपिकाभाट्टदीपिकाप्रमुखैर्ग्र-न्थरत्नैः सुबहु विस्तारितमिति विदितमिदं विदुषाम् । तदेवं विस्तृतिपथम-

वतीर्णैऽप्यस्मिन्विचरशास्त्रे, भाष्यवार्तिकयोरतिगम्भीरत्वात्, शास्त्रदीपि-कादीनां च तत्तत्सूत्राक्षरयोजनाविधुरतया, अन्येषां च तत्तत्संदर्भोचितयु-क्तिकलापविकलतया च न तावते फलाय समभूत्वातन्वयेण सूत्रजालं जैमि-नीयम्; वस्तुतो यावते भाव्यं तेन । वतेदं विषादस्थानम्, यत्किल पूर्वतन्त्रे चिरस्य परिश्रान्ता अपि पण्डिताः केवलं शास्त्रदीपिकादिपठनमात्रेण कृता-र्थमात्मानं मन्यमाना हन्त विस्मरन्तीव सूत्रसत्तामपि । एवंशास्त्रोपशाखाभि-र्विपुलभावमनुप्राप्तेऽपि विचारशास्त्रे सूत्राक्षरयोजनादिना सूत्रत एव सकल-मपि शास्त्रसिद्धान्तं जिज्ञासमानानां प्रेक्षावतां निष्प्रयासमभिलाषोपलम्भाय प्राचीनग्रन्थानां तत्रानुपकारमालोचयमानस्तत्रभवान्पण्डितोत्तंसः श्रीवासु-देवदीक्षितमणिरतिसुकुमारपदमञ्जरीकरम्बितामतिकोमलप्रज्ञैरप्यनायासास्वा-ययुक्तिनिकरामक्लिष्टतत्तत्सूत्राक्षरयोजनासमावर्जितसहृदयहृदयां प्रौढैरपि प-ण्डितैरभ्यर्हणीयविषयगरीमाणमिमामध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिमाततान । यया खलु परिचितया सम्यगधिगम्येरन् अनेकधा भाष्यादिषु समुल्लिखितानां तत्तद्विषयाणां क्रमः सूत्राक्षरेषु पर्यवसानं चेति, केषां वा जैमिन्युपज्ञता केषां वा ततः प्राचीनैरप्यवगम इति, जैमिनिमतिप्रसरस्य ततोऽर्वाचीनैः सुध्रीभिस्तदनुगृहीततया स्वयं समुल्लिख्य व्यवस्थापितानां विषयाणां चेयत्ता पारमार्थिकीत्येवमादयो बहवो विशेषाः । तादृशस्य चास्य ग्रन्थस्य मुद्रापणं केषां वा पण्डितानां नापादयेदमान्तमानन्दम् ।

अस्य च ग्रन्थरत्नस्य शोधकः श्रीमान् एम्. ए. परीक्षामुत्तीर्णः कुप्पुस्वामिशस्त्रिमहाभागः । यः पुनः मैलापुरस्थसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षो वेत्ता च चतुर्णामपि तन्त्राणाम् । सहकारिणौ च द्वौ तत्पाठशालोपाध्यायौ । स्थूला रमणीयाश्च लिपयः, संस्कृतभाषाप्रणयी श्रीमान् टि. के. बालमु-ब्रह्मण्यार्यमहाशयः प्रकाशकः । श्रीमान् कुप्पुस्वामिशस्त्रिमहाभागश्च परिशोधकः । ग्रन्थश्च 'अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः' इति न खलु किमपि पश्यामो न्यूनतानिदानम् । शोधनविषये च सुमहती श्रद्धा क्रियत इति पुनरपि वदामः संतोषेण ।

इयं च खलु संचिकारूपेण प्रकाश्यते । सांप्रतं चावतीर्णं यावद्वितीयाध्यायं संचिकापञ्चकम् । संपूर्णं च पुस्तकं त्रिंशता संचिकाभिः प्रकटीक्रियेतेति जानीमः । द्वादशानां संचिकानामग्रिमं मूल्यं प्रापणभृतिसहितं नव रूप्याणि । एकैकस्याः संचिकायास्तु मूल्यम् एका रूपिकेति परिकल्पितं प्रकाशकमहाशयेन । अतश्च सर्वेऽपि शास्त्रप्रणयिनः स्वयं ग्राहकीभूय प्रोत्साहयेयुः प्रकाशकमहाभागमिति सर्वात्मना आशंसामहे । जिघृक्षुभिश्च 'श्रीवाणीविलासपुस्तकशालाध्यक्षः श्रीरङ्गम्' इत्येवं बाह्यनाम्ना प्रेर्यं पत्रम् । पुस्तकरीतिप्रदर्शनाय च किञ्चिदुद्धृत्य पण्डितानामुपहरामः—

तस्मादारुण्यस्य प्रकृतसर्वद्रव्येषु समावेशः । ततश्च सर्वाणि करणान्यरुणीकर्तव्यानीति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अथैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

द्रव्यगुणयोः एकहायनीद्रव्यस्य आरुण्यगुणस्य च नियमः परस्परान्वयमुख्येनैकस्यामेव क्रयभावनायामन्वयः, न त्वेकहायन्याः क्रयभावनायामारुण्यस्य तु द्रव्यान्तरेष्वन्वयमुख्येन तत्तद्भावनासु । कुतः । ऐककर्म्यात् एकं कर्म क्रियापदं यस्मिन्पदजाते तदेककर्म । तस्य भाव ऐककर्म्यं तस्मात् । अरुणादिवाक्ये एकस्या एव क्रयभावनायाः श्रवणादिति यावत् । नन्वारुण्यस्यामूर्तत्वात्कथं क्रये करणतयान्वयः कथं वैकहायन्याम्, कारणानां मिथः संबन्धयोगात् ; न चारुण्यस्य परिच्छेदकतया तत्रान्वयसंभवः, तृतीयाश्रुतिविरोधात् ; न हि तृतीयायाः परिच्छेदकतायां शक्तिरस्ति ; विरुद्धत्रिकद्वयापाताच्च ; तस्माद्वाक्यं भङ्क्त्वारुण्यस्य द्रव्यान्तरेष्वन्वयमुख्येन तत्तद्भावनास्येव निवेशो युक्त इत्यत आह—अथैकत्व इति । धात्वर्थस्यैकत्वे सत्येकवाक्यभङ्गाश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । तथा हि—'अरुणया' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्ततया प्रकृत्या तावल्लक्षणया तदुणविशिष्टद्रव्यं गम्यते । तत्र गम्यमानमपि 'द्रव्यांशं लाक्षणिकत्वादुपेक्ष्य तृतीया श्रौतं गुणमेव क्रयं प्रति करणतयाभिधत्ते ।...

१. द्रव्यार्थ—ख.

नगर्यां बध्नाम । किंवदन्तीशुश्रूषया च संनिविष्टा विशिष्टजनगोष्ठीर्जगाहे । राजव्यापारकथाप्रक्रमे च पौराणामाशयपरीक्षार्थमवनीपतेरमात्यस्य तदधिकृतानां च यथासंभवं परिकल्प्य दोषानुदकीर्तयत् । तैश्च प्रशान्तनिखिलोपद्रवतया सर्वदा सुखितैः स्वामिसचिवाध्यक्षमिथ्यापरिवादश्रवणबद्धामर्षैरप्रत्यभिज्ञानदोषेण परुषाक्षरमधिष्ठित्यमाणः परां मुदमुवाह ॥

सचिवलोकोऽपि, श्रुतत्वाद्धर्मशास्त्राणाम्, अकर्कशत्वादाशयस्य, परिज्ञातत्वाच्च प्रभुचित्तवृत्तेः, परिहरन्प्रजाखेदम्, अखिलाभ्यपि राजकार्याणि चक्रे ॥

एवं च राज्ञः परित्यक्तसकलभुवनचिन्ताभारस्य अनन्तभोगलालितमूर्तेरतर्कित एव भूयान् जगाम कालः । भूयसा च कालेन, यत्किल लोके प्रसिद्धं महीभुजामपि योग्यम्, अखिलमपि तत्प्रायेण जीवलोकसुखमनुबभूव । केवलमात्मजाङ्गपरिष्वङ्गनिवृत्तिं नाध्यगच्छत् । समग्राण्यपि कारणानि न प्राग्जन्मजनितकर्मोदयक्षणनिरपेक्षाणि फलमुपजनयन्ति । यतोऽस्य नूतनेऽपि वयसि, महत्यप्यन्तःपुरे, बहुनापि कालेन नैकोऽप्युदपादि तनयः ॥

क्रमादितिक्रामति च यौवने, जरठताल्लिख्यमानवपुष्पस्तरोरिव वृष्टति कुसुमेषुरसे, पल्लवस्येवाविर्भवति वैराग्ये, अपत्यमुखदर्शनं प्रति निराशस्य, 'राजन्, अध्वरस्वाध्यायविधानादानृण्यं गतोऽसि

एवं चेति । कर्मोदयः कर्मफलं कर्मपरिपाको वा । उदपादि उत्पन्नः । 'चिण् ते पदः' इति कर्तरि लुङि चिण् ।

क्रमादिति । कुसुमेषुः मन्मथः । पक्षे कुसुमेष्विति भिन्नं पदम् । जरठतेति विशेषणं पल्लवेऽप्यन्वेति । वैराग्यं वितृष्णता, राक्तमाभावश्च ।

नः ; पितृणामपि गच्छ' इति याचितप्रसूतेरिव प्रादुर्भूतधर्मवासन-
तया संनिहितैर्देवर्षिभिः; 'वत्स, निवापदानैरिदानीमायुष्मता संभा-
विताः स्मः प्रभूतं कालम् ; अग्रतस्तु का गतिरस्माकम्' इति मुहु-
र्मुहुरुच्यमानस्येव स्वप्नेषु पितृभिः, 'नाथ, कस्यचित्काचिदस्ति
गतिः, अहमेव निर्गतिका ; कुरु तत् सांप्रतं यदुचितम्' इति सखे-
दया संतानार्थमभ्यर्थितस्येव भुजलग्नया भुवा, 'देव, त्वद्वंश्येन
गोप्त्रा विना कालान्तरे बलवदरातिहठावलुप्यमानाभिः शरणाय
कः समाश्रयणीयोऽस्माभिः' इति विज्ञापितस्येव चित्तास्थिताभिः
प्रजाभिः, 'विद्वन्, किमपरैस्त्रातैः ; आत्मानं त्रायस्व पुंनाम्रो
नरकात्' इति सोत्प्राप्तं शासितस्येव गुरुकृतेन श्रुतिधर्मेण, मर्म-
दाही मुर्मुर् इव प्रादुरभवदस्य चेतसि चिन्तासंज्वरः । येन
ताप्यमानो गुणानुरक्त्यापि राजलक्ष्म्या नारमत । दृष्टवंशवृ-
द्धिषु न नाम स्ववान्धवेषु, धर्मारण्येष्वपि दृष्टिं ददौ । अपत्यप-
रिवारनिवृत्तेभ्यो न परं पौरैर्भ्यः, पशुभ्योऽपि स्पृहयांचकार ॥

तस्य च राज्ञः सकलभुवनाभिनन्दितोदया द्वितीयाशशि-
कलेव द्वितीया, नाभिचक्रादपि गम्भीरेण कुचमण्डलादप्युन्नतेन
जघनस्थलादपि विशालेन भुजलतायुगलादपि सरलेन कपोललाव-
ण्यादपि स्वच्छेन महतामाहितप्रमोदा मानसेन, निधानेन गुणानां
प्रधानेन सर्वालंकाराणाम् अतिदुरापेण इतरप्रमदाभिः सर्वदा
हृदिस्थेन हारेणेवापरेण परं शुद्धिशालिना शीलेन अलंकृता, भाग्यसं-
पत्तिरिव सौभाग्यस्य, पुण्यपरिणतिरिव लावण्यस्य, संकल्पसिद्धि-

उत्प्राप्तः सावज्ञहसनम् । शासितपदं प्रकृते कथंचित्समर्थनीयम् । मुर्मुर्ः
तुषानलः । वंशः कुलम्, वेणुश्च ।

रिव संकल्पयोनेः, शरत्कालागतिः केलिकलहंसीनाम्, समस्तान्तः-
पुरशिरोरत्नभूता मदिरावती नाम देव्यभवत् ॥

यस्याश्च पुरतो विशुद्धाचारायाः सुरापगेति लोके लब्धसं-
भावना पावनतया न परभागं प्राप गङ्गा ; प्रीतिप्रतिपक्षभूता
सकललोकगणदर्शनीयायास्तृणं गणनायां रतिः ; अधिकमलमात्मानं
धारयन्ती शुचितया न काचित्सरस्वती ; मकरध्वजविनाशहेतुः
सौभाग्यभङ्गिविचारे रेणुः अचलकन्या ; धनविसरकृतार्थीकृतप्रणयि-
सार्थाया गत्यभावेन गृहीतरत्नाकरवेला कलयापि न समाना मेदि-
नी ; पर्यन्तज्वलितरत्नदीपमहार्हतल्पशायिन्या निशि तमसि पट्टमधि-
शयाना न लेशेनापि सदृशविभवा बभूव राजलक्ष्मीः ॥

या च परां कोटिमारूढा स्वामिभावस्य सर्वदा सत्त्वे स्थिता,
असत्यनिर्मुक्ता स्वप्नेऽप्यजातस्वैरिणीसङ्गा, निरपत्या सततमुत्सङ्गेन
लालिता पत्या ॥

यस्याश्चेति । सुरापगा देवानां नदी, सुरापं मद्यपायेन गच्छति या सा
च । संभावना प्रवादः । परभागः उत्कर्षः । भूतं प्रमथगणः, प्राणिजातं च । शिवस्य
विरोधित्वेन तदीयानामपि विरोधिता । तृणमपि हि प्रेमास्पदत्वाभावेन प्रीतिप्रति-
पक्षभूतम् । गणः समूहः, प्रमथगणश्च । 'तृणगणनायाम्' इति पाठोऽपि नास-
मीचीनः । अधिकमलं नितरां मलविशिष्टम् । पक्षे, पद्मे इत्यर्थः । विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । न काचित्, सरस्वती शुचित्वविषये गणनीयैव न भवतीत्यर्थः ।
मकरध्वजः मन्मथः, समुद्रश्च । समुद्रं स्थलीकर्तुं रेणुभिः किल भाव्यमिति
श्लेषेण एवमुक्तिः । 'संप्राप्तं मकरध्वजेन मथनम्' इति रत्नावली । गतिः गम-
नम्, उपायश्च । रत्नाकरवेला समुद्रकूलम्, कस्यचित् धनिकस्य समयश्च । कल-
यापि लेशेनापि । पट्टं फलकं चतुष्पथं वा । पक्षे, निशितं असिपट्टमिति च्छेदः ।

या चेति । स्वामिभावः प्रभुता, पत्युनुरागश्च । सर्वदासत्त्वं सर्वेषा-
मपि मृत्युता । विरोधपक्षे एवम् । परिहारे तु सर्वदा सत्त्वं इति च्छेदः । सर्वदा

एकदा च राजा, याममात्रे वासरे, समुच्छ्रितानेकभूमि-
कस्य भद्रशालनाम्नो महाप्रासादस्य पृष्ठे समुपविष्टः समीपदेशोप-
विष्टया सह तया प्रस्तुतालापः, सहसैवान्तरिक्षेण दक्षिणापथादा-
पतन्तम्, उद्द्योतितसमस्तान्तरिक्षमार्गम्, प्रचण्डपवनैरितरेणुपट-
लमिव सुवर्णद्वीपस्य, वैश्रवणरत्नकोशदर्शनकुतूहलादलकापुरीमुच्चालि-
तमन्तरात्मानमिव रोहणाचलस्य, तप्ततपनीयपिङ्गलेन समन्ततः प्रस-
र्पता देहप्रभाप्रवाहेण संतर्पयन्तमिव क्षीणातपं दिवसम्, त्रयीमिव
महामुनिसहस्रोपासितचरणां त्रिभुवनसृष्टिमिव प्रकटोपलक्ष्यमाण-
ब्रह्मसूत्राम् अचिरपरिणतामङ्गलक्ष्मीं दधानम्, अञ्जनं त्विषा निज-
शरीरच्छायापुरुषेण दक्षिणेतरभागवर्तिना सदृशवेषाकारधारिणानुग-
म्यमानम्, अर्धपथदृष्टसिद्धसादरोत्सृष्टाभिरायामिनीभिरर्धकुसुमस्र-
ग्भिः समन्ततो जटिलीकृतेन दुरुत्तरभवकूपनिपतितप्राणिसार्थोद्धर-
णार्थमधःप्रवर्तितपुण्यरज्जुनेव स्वभावमृदुना चरणद्वयेन द्योतमानम्,
नदीतटतरुमिव स्फुटोपलक्ष्यमाणजटम्, क्षेत्रगणितमिव लम्बभुज-
कर्णोद्भासितम्, अम्बिकायौवनोदयमिव वशीकृतविषमाक्षचित्तम्,
निष्परिग्रहमपि सकलत्रम्, भूतापद्रुहकमम्बुधरागमं साधुमयूरा-

सर्वस्मिन् काले, सकलप्रदा वा । असत्यनिर्मुक्ता असतीभिः स्वैरिणीभिः अनि-
र्मुक्ता, असत्येन मिथ्यावादेन निर्मुक्ता च । लालितापत्या इति विरोधपक्षे एकं
पदम् । परिहारे तु लालिता पत्या इति पदद्वयम् । पत्या भर्त्रा उत्सङ्गेन
लालितेत्यर्थः ।

एकदेति । चरणः पादः, वेदशाखा च । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम्, विधा-
तुर्व्यवस्था च । अधःप्रवर्तितपुण्यरज्जुनेति बहुव्रीहिः । अर्धकुसुमस्रक्षु तादृशपु-
ण्यरज्जुत्वोत्प्रेक्षा । 'जटा लम्बकचे मूले' । लम्बभुजकर्णाः पारिभाषिका रेखावि-
शेषाः । प्रकृते तु स्पष्टोऽर्थः । सकलत्रः कलत्रेण भार्यया सहितः, सकलान्

णाम्, दुर्विषहतेजसं महामन्त्रमनङ्गविकाराशीविषाणाम्, आचारमिव
चारित्रस्य, प्रज्ञानिर्वाहमिव ज्ञानस्य, शुद्धिसंचयमिव शौचस्य,
धर्माधिकारमिव धर्मस्य, तैजसं मूर्त्या, पावनं चरितैः, आप्यं
पुण्यैः, पार्थिवमतीतकालावस्थया, विद्याधरमुनिमपश्यत् ॥

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वमुपजातकुतूहलो विस्मयस्तिमितदृष्टिरुपर-
तनिमेषतया दर्शनप्रीत्युपार्जितेन पुण्यराशिना तस्यामेव मूर्तावावि-
र्भूतदिव्यभाव इव मुहूर्तमराजत् । अभिमुखीभूतं च तं प्रासादस्य,
सुदूरविकासितमुखः समं मदिरावत्या प्रत्युज्जगाम ॥

धार्मिकजनानुवृत्त्यभिमुखानि हि भवन्ति सर्वदा धर्म-
तत्त्ववेदिनां हृदयानि । यतः— स तं तथाकृताभ्युत्थानम्
आदरातिशयपुनरुक्तस्वागतम् उपारूढप्रौढपुलकप्रकटितान्तःप्रीतिम्
उत्पक्ष्मलोचनयुगललक्ष्यीकृतमुखम् अग्रतः सपरिग्रहमवलोक्य,
समुपजातपक्षपातो विस्तृज्य मुनिभावस्य सहभाविनीं निरपेक्षताम्,
अपेक्षितनिजप्रयोजनो जन इवेतरस्तरसा अभिमुख्यभवत् ; अवातर-
चाम्बरतलान् ॥

उपरितनकुट्टिमन्यस्तचरणं च तमुपसृत्य सविनयम्, अव-
नीपतिः प्रगुणीकृतार्धपात्रो विधाय विधिसंपादितया सपर्यया सान-
न्दम्, आनन्दपर्यश्रुलोचनः प्रणम्य स्वयं समुपनीते सुराज्ञया दूर-

प्रायते रक्षति यः स च । भूतापद्रुहकः भूतानां प्राणिनां अपद्रुहकः द्रोहकर्ता न,
पक्षे भूतापं द्रोहि यः सः । तेजः कान्तिः, मन्त्रशक्तिश्च । पावनः पवित्रः, पवन-
मबन्धी च । आप्यः प्राप्यः, जलमयश्च । अपां विकार इत्यर्थे आणि ततः स्वार्थे
पयञ् । पार्थिवः राजा, पृथिवीविकारश्च ।

दर्शितादरया मदिरावत्या निजोत्तरीयपल्लवेन प्रमृष्टरजसि हेमविष्टरे
न्यवेशयन् ॥

कृतगृहागतमहर्षिसमुचितसमस्तोपचारश्च तं गुरुमिवाधि-
दैवतमिवोपास्य, सुचिरमास्यनिहितनिश्चलचक्षुरवनीतलोपविष्टः
सप्रश्रयमुवाच— ‘भगवन्, एष तावदभ्रंकषाग्रशिखरस्तुषारगिरि-
रिव गङ्गास्रोतसा गगनमण्डलादवतीर्य मुनिगणमाननीयेन गुरुतां
परामारोपितः प्रासादस्त्वया; तदनु सर्वतः कृतावलोकनेन स्वच्छ-
शिशिरैः शान्त्युदकशिकरैरिव दृष्टिपातैर्दूरीकृतो दुरितराशिरस्य
समग्रस्यापि नगरीनिवासिनो मत्परिग्रहस्य । प्रणामसमये च मूर्धान-
मधिरोपितेन प्रकृतिपूतेन निजपादपांसुना संपादितमखिलतीर्थस्नान-
फलम् । एवं च सामान्येन सर्वतः समुपजातमप्यसंजाततृप्तिरधि-
कतरकल्याणसंपल्लाभाय भगवता क्रियमाणमिच्छाम्यात्मनो विशे-
षेणानुग्रहम् । इदं राज्यम्, एषा मे पृथिवी, एतानि वसूनि,
असौ हस्त्यश्वरथपदातिप्रायो बाह्यः परिच्छदः, इदं शरीरम्, एत-
द्द्रुहम्, गृह्यतां स्वार्थसिद्धये परार्थसंपादनाय वा; यदत्रोपयोगार्हम् ।’

इति व्याहरन्तं च तं समुपजातहर्षो महर्षिरुवाच—
‘महाभाग, सर्वमनुरूपमस्य ते महिमातिशयतृणीकृतवारिराशेराश-
यस्य । केवलमभूमिर्मुनिजनो विभवानाम् । विषयोपभोगगृ-
ध्रवो हि धनान्युपाददते । मद्विधास्तु संन्यस्तसर्वारम्भाः सम-
स्तसङ्गविरता निर्जनारण्यवद्धगृहबुद्धयो भैक्षमात्रभावितसंतोषाः
किं तैः करिष्यन्ति । ये च सर्वप्राणिसाधारणमाहारमपि शरीरवृ-
त्तये गृह्णन्ति, शरीरमपि धर्मसाधनमिति धारयन्ति, धर्ममपि मुक्ति-
कारणमिति बहु मन्यन्ते, मुक्तिमपि निरुत्सुकेन चेतसाभिवाञ्छति ;

ते कथमसारसांसारिकसुखप्राप्त्यर्थमनेकानर्थहेतुमर्थं गृह्णन्ति । परा-
र्थसंपादनमपि धर्मोपदेशदानद्वारेण शास्त्रेषु तेषां समर्थितम् ;
नान्यथा । तदलमत्र निर्वन्धेन । कथय तावत्केयमुपहसितसुरलो-
करामणीयका नगरी । कश्चास्यां महाभागस्त्वम् । कतमं च महा-
पुरुषवंशमासोत्पत्त्या स्पृहणीयतमतां नीतवानसि । का चेयं पुण्य-
भागिनी सिंहलद्वीपभूमिरिव रत्ननिवहस्य पात्रमकृत्रिमस्य विन-
यादिगुणगणस्य, पार्श्ववर्तिनी भवतः । किं चाभिधानमस्याः ।
किंनिमित्तं च कोटरोदरनिमग्नदावाग्निमुर्मुर् इव महाद्रुमः, सान्त-
स्ताप इव लक्ष्यते भवान् । इयमपि च कल्याणी किमिति म्लान-
देहा पाणितलसंकान्तकज्जलकलङ्कपिशुनिताश्रुप्रमार्जना सद्योविरतेव
रोदनाद्विज्ञायते । कश्चिन्न संपन्नः प्रयत्नसंरक्षितस्यार्थस्य कस्यचि-
दतिक्रान्तो विनाशः । कश्चिन्न जातः केनापि प्रेमैकनिबन्धनेन बन्धुना
सह प्रवासादिकारणसुलभो विप्रलम्भः । कश्चिन्न संभाविता दुर्ल-
भता चिरं हृदि स्थापितस्य कस्यचिन्मनोरथस्य । कथय यदि
नातिरहस्यं श्रवणार्हं वास्मद्विधानाम् ॥’

इति कुतूहलाकृष्टेन पृष्ठो महर्षिणा क्षोणीपतिरवोचत्—
‘भगवन्, सकलदुःखितप्राणिवत्सलानां परमवाङ्मनःकायसंयमवतां
सर्वदा परोपकारप्रवणवृत्तीनां भवादृशमपि किमु रहस्यमश्रावणार्हम-
स्ति । एष विज्ञापयामि—असावस्य सकलस्यापि भारतवर्षस्य चूडालं-
कारभूता अयोध्याभिधाना पुरी । अहमपीक्ष्वाकुकुलसंभवो भोक्ता-
स्य कियतोऽपि भारतक्षेत्रस्य मेदिनीपतिर्मेघवाहनाख्यः । इयमप्यु-
पजातजन्मा महति मूर्धाभिषिक्तक्षत्रियान्ववाये सर्वान्तःपुरप्रधान-
भूता मदिरावती नाम प्रेमपात्रं मे कलत्रम् । अनया अस्माकमविकला

त्रिवर्गसंपत्तिः, अनुद्वेजको राज्यचिन्ताभारः, सफलं यौवनम्, रमणी-
यो जीवलोकः, माननीया मन्मथाज्ञा, पालनीया गृहस्थाश्रमस्थितिः ।
अस्वस्थताकारणं च आवयोर्नाल्पमप्यपरमस्ति मुक्त्वैकमनपत्यता-
दुःखम् । तत्तु दैवादतिशयेनासह्यतां गतम् । तथा हि—अशक्य-
प्रतीकारेण प्रतिक्षणमनेन जनिततीव्रहृदयव्यथावेगयोः शतयामा
इव प्रयान्ति नौ विभावयः । एवं च यत्समादिष्टं तदुदितम् ।
रुदितनिमित्तमप्यमुष्याः कथयामि— अद्य क्षपाचरमयामे क्षण-
मात्रलब्धक्षीणनिद्रोऽहमासादितावसरेण यामाङ्गरक्षणेव समुपेत्य
सत्वरमपत्यचिन्तासंज्वरेण विहितसांनिध्यः, बौद्ध इव सर्वतः
शून्यदर्शी, संतानसिद्ध्यर्थमात्मनस्तांस्तानुपायानितस्ततोऽन्वेषयन्,
उषःकालकृत्यावेदनाय प्रविष्टेन वन्दिना मसृणमुपगीयमानमिदम-
परवक्त्रमशृणवम्—

‘विपदिव विरता विभावरी नृप निरपायमुपास्व देवताः ।

उदयति भुवनोदयाय ते कुलमिव मण्डलमुष्णदीधितेः ॥’

श्रुत्वा चोपजातहर्षश्चिन्तितवान् — ‘अहो महात्मनानेन
मागधपुत्रेण यदृच्छयापि गायता इदमपरवक्त्रम् आवेदितः करणी-
यमूढस्य मे कार्यसिद्धयुपायः । तदिदमेवाङ्गीकरोमि सारस्वतम-
स्योपदेशवचनम् ; आराधयामि गत्वा अरण्यमुपनतशरण्यां कामपि
प्रख्यातां देवताम्’ इत्युत्थाय च यथाक्रियमाणं पौर्वाहिकानु-
ष्ठानमनुष्ठाय, अधिरुह्यान्तःपुरप्रासादमिमम्, अस्याश्चित्रशालिका-
याः प्राङ्गणवितर्दिकोपविष्टां समाश्लिष्य देवीमिमां सदुःखमवदम्
— ‘देवि, त्वदपत्यसंततिनिमित्तमितो मया गत्वा अरण्यम्,
आ वरप्रदानादेवताराधनं कर्तुमध्यवसितम् । यावच्च सिद्धप्रयोज-

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संपु. १.]

कीलकवर्ष ज्येष्ठमासः ।

[संचि. ३.]

सुभाषितानि ।

सत्पथाच्छादनकरे सर्वतः पङ्कसंकुले ।

दुर्दिने दुर्जने चैव जृम्भिते कः सुखं चरेत् ॥

अविनीतेष्वविनीताः स्त्रिय एव परं परस्त्रीषु ।

अश्रोत्रियेषु लुब्धाः सन्तः केषां न तोषाय ॥

बकानां भेकानामपि विरुतयो यत्र वितताः

प्रवर्धन्ते पङ्काः स्फुरति न हि सूर्याकृतिरपि ।

गता हंसा हिंसामहह विहतं वर्त्म च सतां

नमः कालायास्मै नवजलधरोदारतमसे ॥

श्री वेङ्कटाध्वरी

भारतखङ्गा: ॥

नराधीश भोः	शरासविद्या	भराध्यै मुनिं
पुराग्निवेश्यं	चिरादुपचर	नुरावुपरतेऽ-
धराज्यं मही	सुराग्र्य दास्ये	तरामहं तेऽ-
नुरागिण इति	स्थिराश्रवः सति	धराधिपत्ये
वरार्थिनं धिक्	दुराशय धरा	मराधमेत्य-
क्षराणि मां त्वं	पराभवान्नि	धुराण्यभ्यधाः
पराक्रमो द्विज	निरासकस्ते	गिरा सत्यया
विराट् भवानिव	विराजतेऽस्मि	न्न राष्ट्रेऽन्य इ-
त्यनेन स विगीतः	संमत्योक्तार्थ	मथ ययौ ह्रीतः ॥१५॥
स वामविप्रो	क्तवागुपहत	श्रवा भगीरथ-
भवापगातट	निवासमेषोऽ	भिवाद्य याजं
दिवाकरोदय	मिवामलं मुनि	मुवाच भूम्ना
तवानुकम्पा	भुवा द्रोणवा	सवात्मभववध-
विवाहार्हवै	भवावात्मजा	ववाप्रयामिति
जवाददःप्रा	भवादाहते	सवाग्रिमे ह-
व्यवाहनान्मा	नवातिशाय्यभि	नवाभयाक्षु-
त्सवाकृतिर्मा	र्दवादिगुणनिधि	रवातरत्कोऽ-
पि कापि चाभिज्ञौ	यौ धृष्टद्युम्न	पार्षदीसंज्ञौ ॥ १६ ॥
निजानघगुण	स्रजानन्दिता	नुजादिमजन-

ब्रजाहतोऽधो	क्षजासक्तधी	रजातशत्रुः
प्रजावने भू	भुजाभिषिक्तोऽ	रजा घनतमो-
मृजामलो निज	भुजावितजनो	यजानघमखै-
भर्जार्यचरणान्	त्यजार्थिनेऽर्थान्	ब्रजानघयशो
गजाश्रनिविडं	सृजावसथमि	त्यजायत महान्
विजानतैवं	स्वजाड्यभवह	द्रुजा यशस्ये-
ष्वजाग्रतार्थ	त्यजा कदध्वग	युजाम्बिकेयः
सुतेन शीघ्रमितः	छलेन पार्था	न्विवासयेत्युदितः ॥ १७

सता त्वया गुण	वता वारणा	वताख्यपुरम-
द्रुतास्पदं गत	वता तत्र दु	ष्कृतासनोद्यम-
वता नीललो	हितानघोत्सव	कृता पुरजन-
स्तुतावनुपदो	दितायां सुनि	वृतात्मनानिल-
सुतादिभिः प्र	श्रितात्मभिः सह	जितारिणा शा-
सता महीमा	स्यतामिति धरा	पतावुक्तवति
स तावदभ्यव	गतावहित्योऽ	प्यतापहृदयो
नितान्ततुष्टो	वतात्र समवि	न्दतावेदितं
पुरोचनेन गृहं	कपटवताधि	त्सुनात्र हव्यवहम् ॥ १८

मनोहरार्जव	धनो धर्मन	न्दनोऽन्वितयमा-
र्जुनोऽत्र भवता	विनोत्कतां व	ञ्चनोदितैः से-
वनोद्यमभरै	र्विनोद्य जतुस	ज्ञनोपहितव-
हिनोप्यतामि	त्यनोष्ठपुटक	स्पनोत्थदुर्यो-
धनोप्रतरचो	दनोद्यतपुरो	चनोद्यमावे-

दिनो विदुरसे	विनो गिरा स्प	शनोद्भवो व्या-
तनोन्निशि कदा	चनोदवसिते	वनोदराहृत-
घनोग्रगरला	शनोपहरणो	न्मनोनिषाद्या
सपुत्रयाग्रिमिते	सुरङ्गि यदपि	स्फुटापयानकृते ॥ १९ ॥

पुरोचनादी	न्विरोधिनो लघु	तरोऽपि जतुम-
निद्रोदरे विसृ	मरोऽत्र वैश्वा	नरो न किममू-
त्रिरोद्धुमलमिति	सरोमहर्षण	भरो भवन् भुज-
शिरोगतसहो	दरो बत वृको	दरोऽधःस्थग-
हरोदरोद्ग	त्वरो वनेऽसौ	सरोन्तिकजुष-
स्तरोरधः सम	वरोप्य कृतजा	गरोऽवतस्थे
सुरोत्तमेऽथ	प्ररोहति जनः	पुरोषितस्तान्
पुरोऽविलोक्य स	रुरोद दग्धान्	चरोक्त्या विदन्
सुयोधनो मुमुदे	मृतैर्हि तैः पार्थ	धीर्जनाय ददे ॥ २० ॥

कलापिकपिमृग	लुलायकुञ्जर	कुलाभिवृत्तवन-
तलास्थितमथा	निलात्मजं त	त्पलास्रविषया-
भिलाषभूम्ना	विला हिडिम्ब	प्रलापविततीः
किलाकर्ण्य चा	पलादुपगता	बला तदनुजा
तुलारहितत	द्विलासदृष्ट्या	खलावस्थितिं
विलाप्य तद्रति	कलाविशेषे	सलालसा कौ-
शलादन्तिक	स्थलाप्रनिशिचर	पलालदहि त-
द्वलानले पे	शला सुतमथो	पलालिनोऽस्मा-
दसूत सा रहसि	वर्तिष्णोः शालि	होत्वमुनिसरसि ॥ २१ ॥

पाश्चात्यपण्डितानां केचिदाशयविशेषाः ॥

पुरा किल कदाचिदार्याणां पूर्वपुरुषा भारतवर्षस्याख्य उत्तराहि कस्मिंश्चिदुच्यते गिरिप्रान्तदेशे अवात्सुः । तत्र च जनबाहुल्याद्वास-योग्यं स्थानमलभमानाः सङ्घशो देशान्तरेषु निलयं मृगयमाणाः सर्वतो जग्मुः । बहवः प्रतीचीं गत्वा पारसीकानभिजग्मुः । इतरे तु दक्षिणां दिशं गत्वा, भारतवर्षस्यास्य प्रत्यक्प्राकारायमाणान् हिन्दु-कोशगिरीनतिक्रम्य, प्रथमतः सिन्धुनदीपरिसरे कृतनिलया बभूवुः । क्रमेण च वितस्तादिकाः पञ्चापि नदीस्तीर्त्वा, तत्रत्यान् दस्यून्विजित्य तान् देशानाचक्रमुः । तदनन्तरं च गङ्गायमुनासरस्वतीनिकटप्रदेशान् प्राप्य तदीयस्थलजलरामणीयकादिभिराहृतस्वान्ताः शबून्पराजित्य तत्र तत्र कृतवसतयः समधिकहृदयामोदास्तासां पुण्यनदीनां प्रभावं बहुधा जगुः । तान्येव गानानि ऋक्छन्दोरूपेण तेषां वदनारविन्देभ्यो निरर्गलं प्रसुस्रुवुः । ततश्च सर्वामपि निकटभूमिमाक्रम्य विन्ध्य-हिमाचलयोरान्तरं देशं स्ववशीचक्रुः । त इमे देशाः क्रमेण ब्रह्मावर्तः, ब्रह्मर्षिदेशः, मद्भ्यदेशः, आर्यावर्तः, इति संज्ञा लेभिरे ।

तदानीं सर्वत्रापि शत्रुभूयिष्ठतया पश्वादीनां रक्षणे जागरूकाः शत्रूणां हिंसां पशूनामवनं चोद्दिश्य देवान् तुष्टुवुः । तेषु देवेषु वरुण एव प्रथमः । स एव वृष्ट्यादिभिर्महीं सख्यवतीं वित्तपूर्णं च करोति । पशून् रक्षति । दस्यून् नाशयति । अन्नं ददाति । क्रतूनां हविः स्वीकुरुते । पितृदेवान् उत्तमं पदं प्रापयति । दिवाकरनिशाकरौ दिवि प्रेरयति । हिरण्मयेन रथेनानवरतं संचरते । अपुत्राणां

संततिं जनयति । अग्निद्वितीयः । स हि देवानां मुखम् । प्राचीनै-
नृतनैरपि ऋषिभिः स्तुत्यः । इन्द्रस्तृतीयः । वायुस्तुरीयः । इतरे च
बहवो देवास्तत्र तत्र स्तूयन्ते ।

एवमार्यावर्ते वासमधिगतानामार्याणां मध्ये अनेके मेधाविनः
ऋषयो भूत्वा शत्रुभूयिष्ठेऽस्मिन्देसे सर्वेषां रक्षणार्थं देवताराधननि-
रताः क्रतुभिः ऋग्भिश्चानवरतं देवताः पूजयन्तस्तस्थुः । एतादृश-
धर्मनिरता ब्रह्मणो मुखजत्वेनोदाहृता ब्राह्मणा इति संज्ञां लेभिरे ।
प्रतापशालिनश्च बहवः शत्रुहिंसापरिहारार्थमजस्रं जागरूका धनुर्बाण-
पाणयोऽवतस्थिरे । त एते बाहुवीर्यसंपन्ना बाहुजत्वेन निरूपिताः
क्षत्रधर्ममवलम्ब्य क्षत्रिया बभूवुः । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यवर्धनमेव
मुख्यं धर्ममाश्रित्य अनेके वाणिज्यार्थं जङ्घाबलमवलम्ब्य इतस्ततः
सञ्चरन्त ऊरुजा इति वर्णिता वैश्या इत्यभिख्यामलभन्त । एतैः
पराजिताः, एतत्पादमूलमेव शरणमभिप्रपन्नाः, एतत्परिचर्यामेव जी-
वितफलत्वेन मन्यमाना एतद्देशपूर्वनिवासिनो जनाः केचन शूद्रा
आसन् ।

एवमार्याणां पूर्वपुरुषाः स्वस्वधर्मेरेव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या बभूवुः ।
ते सर्वेऽपि आर्यावर्तनिवासात्पूर्वं समानधर्माणः समानसंस्कारादिका
अविदितोच्चनीचभावा द्विजा अवर्तन्त । वर्णाश्रमव्यवस्था तु तेषा-
मार्यावर्तनिवासात्परमेव समुद्भूत । तयोऽपि वर्णा अद्यापि द्विजा
इत्यभिख्यां बिभ्रति । यज्ञोपवीतधारणादिकं सर्वेषामपि द्विजानां
समानो धर्मः ।

क्रमेण च तत्तद्धर्मानुवर्तिनाम् अपत्यानि तदपत्यानि च
तद्गोत्रजानि भूत्वा जात्या ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्चाभवन् । कदाचि-

न्मतिमतां क्षत्रियश्रोत्रियाणां निकटादपि केचन मुनयो ब्रह्मज्ञानमधि-
जग्मुः । कदाचित् क्षत्रिया अपि क्षत्रधर्ममुज्जित्वा तपोबलेन ब्राह्मणा
बभूवुः । तादृशवर्णविपरिणामे बहून्पुदाहरणानि काममुपलभ्यन्ते
श्रुत्यादिषु । इज्याध्ययनदानेषु सर्वेऽपि द्विजा अधिकारिणोऽ-
वर्तन्त ।

क्षत्रियाश्च स्वेन रक्षणीयं मण्डलं राष्ट्रत्वेन व्यवहरन्तः, ब्राह्म-
णान्वैश्यानन्यांश्च स्वाश्रितान् शत्रुभ्यो रक्षन्तः, मेधाविनो विप्रान्म-
न्त्रिपदे निवेश्य तन्मतमनुसृत्य व्यवहारादिकमकुर्वत । यज्ञादिकं वा-
णिज्यादिकं च तत्र तत्र प्रावर्तयन् । बहवो मनुयाज्ञवल्क्यादिमुनयो
राज्यतन्त्रक्रमं प्रदर्शयितुमनेकान्ग्रन्थान्व्यलिखन् । एकैकस्मिन्नपि
मण्डले अयुतसंख्याका ग्रामा अवर्तन्त । ग्रामीणा अपि राज्ञे देयं
षष्ठभागद्रव्यं तत्र नियमिताय ग्रामाधिपाय ददुः । सोऽपि दश-
ग्रामाधिपाय । स तु शतग्रामाधिपाय । एवं क्रमेण द्रव्यमाखिलं राज्ञः
कोशगृहमध्यगच्छत् । व्यवहारनिर्णयक्रमश्च स्मृतिकर्तृभिः सम्यङ्-
निरूपितः । दण्डविधानरीतिश्चापराधानुरोधेनैव विहिता । परं वैश्या-
पेक्षया क्षत्रियस्योत्कर्षः, तदपेक्षया ब्राह्मणस्योत्तम्यं च सर्वत्राप्यभ्यु-
पगतमभूत् । तदानीं देवाल्यादिकम्, अर्चारूपा देवताश्च नासन् ।
परमनुदिनमनुसवनं च अग्निहोत्रादिभिर्भगवान्हुताशन एवापूज्यत ।
दर्शपूर्णमासादिकतवोऽवर्द्धन्त । पूर्वमेव विरचितान्मन्त्रानुपयुज्य,
तत्तन्मन्त्रानुसारेण तन्त्रादिकं च परिकल्प्य, यज्ञविधानसरणिं संदर्श-
यितुं बहूनि ब्राह्मणवाक्यानि व्यरचयन् । तानीमानि ब्राह्मणवाक्यानि
मन्त्रोपयोगदर्शकानि भूत्वा संहितायां तत्र तत्र मिलितान्यभूवन् ।
तेषां संहिता याजुषसंहितेति प्रसिद्धा लोके यजुर्वेद इत्याख्यया

व्यवहियते । एष चाध्वर्यूणां मुख्यः । तस्मात् अध्वर्युवेद इति च तस्यापरा संज्ञा । केवलमन्त्रपूर्णसंहिता ऋक्संहितैव । स एव ऋग्वेदः । स हि होतृणामावश्यकः । उद्गातृभिर्गीयमाना ऋच एव सामवेद इति प्रथिता आसन् । शत्रुहिंसापरिहाराद्यर्थतया आभिचारिकमन्त्र-ब्राह्मणपूर्णा संहिता अथर्ववेद इत्युच्यते ।

बहवो मुनयः, क्षत्रियश्रोत्रियाश्च,— यज्ञादयः स्वर्गैकफल-त्वेन नश्वरफलप्रदायका ब्रह्मज्ञानरहितैरेव जनैरनुष्ठेयाः । ब्रह्मैव सत्यम्; तत्तु अवाङ्मनसगोचरम् । तद्धि ब्रह्म न वरुणः, नेन्द्रः, नान्नम्, न प्राणाः, न मनः, केवलमानन्दमयं तत्— इत्यवधार्य ब्रह्मविचारतत्परास्तादृशविचारक्रमादिकं प्रदर्शयितुमुपनिषद्वाक्यानि विरचय्य प्राकाशयन् । त इमे ब्रह्मनिष्ठा मुनयः पुत्रदारादिकं परित्यज्य निःसङ्गा अरण्ये विरचितपर्णशालाः, ता उपनिषदः शिष्यान्ध्यापयामासुः । अत एव उपनिषदाम् 'आरण्यकाः' इत्यपराभिख्या समजायत । एवमसंख्येया उपनिषदः संजज्ञिरे । तासु ईशकेनकठप्रश्न-मुण्डकमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयच्छान्दोग्यबृहदारण्यकाख्या दशैव मुख्याः प्राचीनाश्च । कचित्संहितारूपः, कचिद्ब्राह्मणरूपः, अन्यत्र उपनिषदात्मकश्च वेदस्त्रिविधः । संहितापेक्षया ब्राह्मणा अनन्तरकालिकाः । तदपेक्षया च उपनिषदोऽर्वाचीनाः । त इमे वेदा गुरुभिः सस्वरमुच्चार्यमाणाः सावधानं शृण्वद्भिः शिष्यैरनूच्चार्यमाणा एव अध्यापिता बभूवुः । अत एव तेषां श्रुतिरिति संज्ञा संजाता । एतादृशाध्ययनक्रमानुसरणे स्वरलोपाक्षरलोपादयः संभवेयुरिति मत्वा, शौनकादयो बहवो मुनयः, अनुक्रमण्यादिकं शिक्षाव्याकरणछन्दोनिरुक्तज्यौतिषकल्पाख्यान्यङ्गानि परिकल्प्य, वेदस्यानुपूर्वीं स्वरादिकमक्षरपरिच्छे-

दादिकं च सम्यग्दृढीचक्रुः । एवं दृढीकृतेऽपि वेदे बहवः पाठभेदा अद्याप्युपलभ्यन्ते ।

अस्मिन्नेव समये केचन मुनयः, चतुर्भिर्वर्णैरनुष्ठेयान्धर्मान्, गृह्यविधीन्, यज्ञविधानक्रमादिकं च सूत्ररूपेण प्रदर्शयाञ्चक्रिरे । तेषु आपस्तम्बः, बोधायनः, आश्वलायनः, हिरण्यकेशी, पारस्करः, शाङ्खायनश्च प्रथिताः । तेषां सूत्राणि तत्तच्छिष्यैरधीतानि बभूवुः । अस्मिन्समये विरचिताः सर्वेऽपि ग्रन्थाः सूत्ररूपतयैव लिखिताः । न्यायसूत्राणि मुनिना गौतमेन, सांख्यसूत्राणि महर्षिणा कपिलेन, वैशेषिकसूत्राणि कणादेन, योगसूत्राणि पतञ्जलिना, मीमांसासूत्राणि जैमिनिना, ब्रह्मसूत्राणि भगवता बादरायणेन च प्रख्यापितान्यासन् । मनुस्मृतिरपि मानवसूत्रेभ्य उद्धृत्य विरचितेत्यवगम्यते । यथैव ब्राह्मणा मुनयो मेधया सर्वोपकारकान्ग्रन्थान्वयरचयन्; तथैव क्षत्रिया अपि तत्र तत्र संस्थापितमण्डलाः स्वप्रतापैः क्षुद्रान् विजित्य प्रजासंरक्षणे बद्धश्रद्धा धनुर्वेदनिष्णाता बभूवुः । एवमार्यावर्त-संस्थापितेषु राष्ट्रेषु कोसलाः कुरवश्च प्रधानभूता आसन् । कोसलेषु अमितवीर्या धर्मात्मानो राजन्याः प्रथितयशसोऽभवन् । एते च कालेन स्वपूर्वपुरुषाणां वृत्तान्तमजानानाः, स्वेषां श्लाघ्यत्वद्योतनार्थम्, अस्मत्कूटस्थः तिग्मदीधितिः; भगवतश्चण्डभानोरन्वयसंभवा वयम्' इति प्रथयन्तः, पितृपितामहादीनां परंपरां सूर्यनिदानामकुर्वन् । सामन्ताश्च कुरूणां राजानः 'वयमपि चन्द्रवंश्याः; भगवान् तुहिनदीधितिरेवास्माकं मूलपुरुषः' इत्यवदन् । एवं कोसलाः सूर्यवंश्यै राजभिः पर्यपाल्यन्तः; कुरवोऽपि चन्द्रवंश्यैः । कोसलानाम् अयोध्या राजधान्यासीत्; कुरूणामपि हस्तिनापुरी । सूर्यवंश्येषु

ककुत्स्थः, इक्ष्वाकुः, मान्धाता, रघुः, दशरथः, रामः, एते प्रसिद्धाः । तेषु चरमोऽपि गुणेष्वचरमो रामः अतुलभुजबलसंपन्नः, सत्यसन्धः, मितभाषी, धर्मात्मा चासीत् । अन्यादृशेनात्मगुणेन संयुतः सोऽयम्, 'नायं साधारणो मानवः, परं भगवत आदिपुरुषस्य नारायणस्यावतार एव' इति आर्यावर्तनिवासिभिरगण्यत । 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वचनबलेन, साधारणोऽपि नरो विष्णोरंशेनैव भूषो भवति इति मन्यमानानाम्, अन्यादृशगुणयुक्तस्य रामचन्द्रस्य विषये साक्षादीश्वरत्वोक्तिर्न खल्वसंभाविता । तस्य च चरितं श्रीमति रामायणाख्ये महाकाव्ये महर्षिणा प्रथमकविना वाल्मीकिना वर्णितमासीत् । सोऽयं ग्रन्थः पठितृन् श्रोतृनपि पवित्रीकरोतीति भारतवर्षीया विश्वसन्ति । कैकेयीवचनप्रेरितेन दशरथेन रामस्य ससीतालक्ष्मणस्य चतुर्दश संवत्सरान्दण्डकावने निवासनम्, तत्र राक्षसचक्रवर्तिना रावणेन सीताया हरणम्, तदन्वेषणपरेण रामेण वानराणां साहाय्यमवलम्ब्य समुद्रलङ्घनम्, रावणस्य निधनम्, ततश्च सीतासमागमः, तथा सह पुनरप्ययोध्यामागतस्य रामस्य भरतप्रार्थनया पट्टाभिषेकश्चेति तद्भूतसंग्रहः सर्वेषामपि विदितचर एव । त इमे वानराः, दाक्षिणात्या वैरूप्येण वानरसदृशा जना एव । अन्यथा कथमतिचपलानां शाखामृगाणां धन्विनो रामस्य राक्षसविजये साहाय्याधानशक्तिरासीदिति शक्यते विश्वसितुम् । रावणोऽपि बलाधिको राक्षसत्वेन वर्णितः कश्चिन्मानुष एव । तादृशेऽपि काले अयोध्याधिपतिः कश्चिदायैः सह दक्षिणां दिशमागत्य सर्वकण्टकं दुर्विनीतं कंचन तदानींतनं नीचकर्माणं नृपतिं जघान । लङ्काद्वीपोऽपि आयैर्विजितः— इत्येव रामायणादवगन्तव्यः सारांशश्चरित्रविमर्शकानाम् ।

यथैव रामायणे कोसलानां चरितं वर्णितमासीत् । तथैव कुरूणामुदन्तो महाभारते । अस्मिन्ग्रन्थे परस्परजिगीषूणां कुरूणां पञ्चालानां च समरो वर्ण्यते । इह वर्णिता बहवो राजानः कथाश्च केवलं कविना सङ्कल्पनिर्मिता एव । ग्रन्थोऽयमनेकैः कविभिर्विरचितानां कथानामेकत्र गुम्भनात्मक एव । अनेन ग्रन्थेन, आर्यावर्तमिमं विजित्य स्वस्वमण्डलानि तत्र तत्र स्थापयितुमुद्युज्जानानां क्षत्रियवीराणां परस्परजयाकाङ्क्षिणां समरवृत्तान्त एव ज्ञायते । समरोऽयं मुहुर्मुहुर्विमर्दक्षमप्रदेशे कुरुक्षेत्र एव प्रावर्तत । एवं स्थापितेषु मण्डलेषु एकतमस्य कोसलविषयस्य राजा कश्चिदक्षिणां दिशं गत्वा लङ्काद्वीपमपि स्वशीचकार—इति वृत्तान्तो रामायणे वर्णितः । तस्मात् महाभारतापेक्षया रामायणमर्वाचीनमिति केषांचित्सिद्धान्तः ।

अत्रेयमाशङ्का पुरःसरति— महाभारते अर्जुनकृतं सेतुदर्शनं रामायणकथादिकं च कण्ठतः पठ्यते । किंच महाभारते दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानानि सुबहूनि राष्ट्राणि कथितानि । तेषामधिपाश्च अनेके पाण्डवानां साहाय्यमकुर्वन्तित्युच्यते । रामायणेन च तत्काले निखिलापि दक्षिणा दिक् अटवीपूर्णैवासीदिति ह्यवगम्यते । महादृव्यां राष्ट्रसंस्थापनं च परःसहस्रसङ्ख्याकैरेव वत्सरैः सम्भवेत् । तस्मात्सर्वथा महाभारतमेव रामायणापेक्षया अर्वाचीनमित्यत्र कः संशयः ?

अत्र ते पुनरेवं प्रतिवदन्ति— भारतवर्षीयैरद्य पठ्यमानस्य सपादलक्षग्रन्थसंख्याकस्य महाभारतस्य पूर्वं व्यासेन प्रणीतस्य महाभारतस्य च महान् भेदो वर्तते । वर्तमानभारतग्रन्थे बह्वचः कथा व्यासेन स्वप्नेऽपि नविदिता अनन्तरकालिकैः कविभिर्विरचिता ग्रन्थमद्ये गुम्भिता इत्येव निश्चीयते । यथैव ब्रह्माण्डपुराणे असंख्येयाः

स्थलमाहात्म्यकथा अन्तरान्तरा गुम्भिताः, तथैव महाभारतेऽपि । अर्जुनतीर्थयात्रावसरे, यस्य यस्य कवेर्यानि यानि तीर्थानि पावनीभवि-
तुमर्हन्ति इति स्फुरन्ति, तत्र तत्र अर्जुनो नीयते । बृहदश्वमहर्षिणा युधिष्ठिरस्याश्वासनार्थं वर्णितासु कथास्वनेका नूतनाः कथाः सन्द-
र्भाविरोधेन नवीनैः प्रवेशिताः । रामायणकथाप्येवमेव महाभारते प्रवेशिता । पुराणगुरुकरणसामर्थ्यं च भारतवर्षीयाणां निरुपममि-
त्यत्र न कापि शङ्का । भगवद्गीतापि समर्थैः कविभिर्विरचिता महा-
भारते प्रवेशिताभूदित्येव संभाव्यते । तादृशसामर्थ्यप्रदर्शने फलं तु,
तासां नवीनानां कथानां प्राचीनत्वपावनत्वादिगुणसम्पादनमेव ।
तस्मात् व्यासेन विरचितं महाभारतं रामायणापेक्षया प्राचीनमेव ।

तत्र के वा अध्याया व्यासेन कृताः, के वा अनन्तरकालिकै-
र्विरचिता इति विशिष्य पृथक्कर्तुं शक्यते; यतः—अभिनिवेशरहितैर्विद्व-
द्भिः प्राचीनाः श्लोका इमे, नूतनाश्चेमे, इति ग्रन्थपठनेनैवावगम्यते ।

अपरं च, एकस्या वामलोचनायाः पञ्चपतिकत्वं कथाया अति-
प्राचीनतामवगमयति । यतो बहोः कालात्पूर्वं मानवाः सर्वेऽपि व्यव-
स्थां विनैव गोचर्यामाश्रित्य न्यवसन् । परं क्रमेण परस्परहितैषिणः,
तादृश्या अव्यवस्थयान्योन्यमात्सर्यदुःखादिकं सम्भवतीति विचिन्त्य,
तत्परिहर्तुकामाः, एकेन प्रथमतः परिगृहीतामबलामन्यो मनसापि न
संस्पृशेदिति व्यवस्थामकुर्वन् । क्रमेण सर्वेषामपि सुखैकहेतव इमा
व्यवस्थाः सर्वैरप्याद्रियमाणाः, तदतिक्रमणे नृपैर्दण्डमावहन्त्यः
कालेन पुरुषाणामपि एकदारव्रतानुसरणे श्रेष्ठबुद्धिमजनयन् । तदि-
दमेकदारव्रतं रामेणानुष्ठितमिति हि रामायणेन ज्ञायते । तथा च तदे-
तत् रामायणस्य भारतापेक्षया स्पष्टमर्वाचीनतां द्योतयति— इति ।

आरोग्यप्रकाशिका ॥

परं तु सर्वमप्येतन्नमः (Atmosphere.) प्राणवाय्वात्मकमेव
यद्यभविष्यत्, तदा न हि तत्प्राणिनः सोढुमशक्यन्; सकलं चेदं
भुवनं दग्धमप्यभविष्यत् । अत एवातिनिपुणो विधिस्तेन सह तच्छ-
क्तिहसनाय अपरं तत्त्वमेकं समयोजयत् । अस्य तत्त्वस्य (Ele-
ment.) 'लवणवायुः' उत 'क्षारवायुः' इति नाम ।

लवणवायुः=(Nitrogen)

अयं सर्वत्र समभिव्याप्तः प्रभूतः कश्चिद्भावः । पञ्चधा
विभक्ते नभसि अस्य अंशाश्चत्वारो विद्यन्ते । जङ्गमस्थावराणां जीव-
वर्गाणां धातुष्वस्यैवाधिकोऽंशः समवलोक्यते । 'यस्मादास्ते जङ्गम-
प्राणिनामङ्गेषु समधिकं स्थावरेषु चातीव स्तोकम्, तस्मादयं वायुः
प्राणिनां बाह्यान्तरकर्मभिरूहातिगया कयाचिद्विधया समुत्पाद्यते' इति
कश्चिदभिज्ञोऽवजगाम । इतरे केचित् 'लवणवायुरयं स्थावरेभ्य
एव जीववर्गेभ्यस्तद्वक्षकजङ्गमप्राणिनां धातुषु सङ्गामति' इति व्या-
हरन्ति ।

अयं वायुर्वर्णगन्धरसरूपरहितमेकं तत्त्वम् । एष प्राणवायो-
रत्यन्तविपरीतैर्गुणैरन्वितो भवति । तथा हि— नायं ज्वलति;
ज्वलनस्यापि नोपकारी भवति; ज्वलन्तं दीपं च निर्वापयति;
नापि जीवन्ति जन्तवः केवलशुद्धलवणवाय्वभिव्याप्तप्रदेशेषु । तथापि
श्वसन्ति सन्ततमिमं भूयसा प्राणिनः । शरीरस्य चायमत्यावश्यको
भावः । प्राणिनामुच्छ्वसनं दीपादीनां प्रज्वलनं च निरपायं यावता

प्रमाणेन निर्वर्त्येत, तावता प्रमाणेन लवणवायुः प्राणवायुश्च संमिश्रितौ भवतः ।

प्राणिशरीरनिष्ठेष्वसृङ्मांसमेदोमस्तिष्कादिषु धातुषु विशेषतोऽयं विद्यत इत्युक्तम् । अतः प्राणिनामङ्गेषु धातव एत एव पूतीभावादिपरिणामाय निदानतां व्रजन्ति । निरवधिकलवणवायुविशिष्टेषु जीववर्गवयवेषु पूतीभावमधिगच्छत्सु समुद्गच्छति नितरां दुर्गन्धः । प्रेतानामपि दौर्गन्ध्यस्येदमेव कारणम् । त्वगस्थिरोमादिषु दह्यमानेषु सत्सु, तत्रास्य विद्यमानत्वादेव पूतिगन्धः समुद्भवति । किञ्चिद्गूढं सर्वमप्येतन्नमः प्राणवायुलवणवाय्वात्मकतत्त्वद्वयभूयिष्ठमेव भवति । तथाप्याभ्यां संमिश्रितावन्यावपि द्वौ भावावासाते । तौ प्रमाणतोऽत्यल्पतमावपि गुणतो बहूपयोगिनौ भवतः । तौ चेङ्गालाम्लवायुः, जलवायुश्चेति व्यवहियेते ।

इङ्गालाम्लवायुः=(Carbonic Acid gas)

न हीङ्गालाम्लवायुर्नामैकं तत्त्वम् (Element) । जानीमः खलु वयमिह अधिश्रयण्यां विदह्यमानेभ्यः काष्ठेभ्यः समुत्पद्यमानं शान्तमङ्गारम् । तस्य शान्ताङ्गारस्यैवेङ्गाल इति नाम । नत्वयं शुद्धः शान्ताङ्गारः (Carbon) । प्रमाणतो विदह्यमाना निर्वापिताश्च काष्ठादय एव शुद्धेङ्गाला इत्युच्यन्ते । अन्तर्भूमेः काष्ठादिकं प्रज्वाल्य शान्ते चोष्मणि यः समाह्रियते, स चेङ्गाल इति व्यवहियेते । व्रीहीन् मांसादींश्च दग्ध्वा कश्चित् शान्ताङ्गारो गृह्यते । बहिर्दारुमयीषु लेखिनीष्वन्तरा निबद्धः कृष्णः पदार्थश्च कश्चिदिङ्गाल एव । हीरमणिरपि कश्चित्स्फटिकाकारः (Crystal) शुद्धो महार्घ इङ्गालविशेषो भवति । सर्वेष्वपि पदार्थेष्वतिकठिनतममिदं वज्रमेव ।

वज्रमप्यतिमहतोष्मणा विदह्येत । एवमिह भुवने विद्यन्ते विविधा इङ्गालाः । प्राणवायुशान्ताङ्गाराख्यतत्त्वद्वयसंयोगेन इङ्गालाम्लवायुः समुत्पद्यते । अतोऽयमभिधीयते कश्चिन्मिश्रपदार्थ इति । अयमेवान्तरिक्षे तृतीयोऽंशः । अतिगुरुत्वात्कचिदन्धकूपेष्वधस्तात्प्रायोऽयमवतिष्ठते । तादृशानां कूपानामन्तर्येदि कश्चिद्दीपः प्रवेश्यते, तदा स दीपस्तेन वायुना सशब्दं निर्वाप्यते । कश्चित् चेदनवरतमुच्छ्वसिति, ध्रुवं स च घ्रियते । तस्मादयं दीपादीनां प्रज्वलनस्य, नराणामुच्छ्वसनस्य चानर्ह इत्यवगम्यते । तथापि तरुलताप्रतानादीनाम्, अस्मदाहारभूतानां सस्यजातीनां च असावेव मुख्यं पोषकं द्रव्यम् । नह्यन्तरेणैतं तरुलतादयः संरोहन्ति । सस्यवर्गाः सर्वे च अहनि वायुमिममन्तराकृष्य प्राणवायुं बहिस्तृजन्ति । रात्रौ तु वयमिव प्राणवायुं पीत्वा विसृजन्ति च बहिरिङ्गालाम्लवायुम् । किंतु आपीतात्प्राणवायोर्वहिर्विसृज्यमान इङ्गालाम्लवायुः प्रमाणतोऽपकृष्यते । अत एवोच्यते 'नक्तं सेवेत न द्रुमम्' इति शास्त्रज्ञैः । शुद्धे नभसि अस्य अंशः पञ्चशताधिकद्विसहस्रतम एव (२५००) विद्यते । अत्यल्पतमेन अंशेन अनेन न हि प्राणिनां संभवति काचिदपि हानिः । किंतु प्रमाणतोऽसौ यद्यतिशेते, तदास्माकं जायन्ते दौर्बल्यतन्द्रामोहमूर्छादयः, कदाचिदपायावहाश्च केचिद्वाधयः, अन्तिमा वा दशा । अस्यां भुवि प्रत्यहमपरिमितः समुद्भवत्ययं वायुः । प्रायः सर्वेऽपि जङ्गमा जन्तवः सततं निश्वासनसमये (Exhale.) वायुमिममुद्रमन्ति; तत्र तत्र संस्थापितेभ्यो यन्त्रालयादिभ्यः सर्वदा समुद्गच्छति इङ्गालाम्लवायुः । किंच विकृतिमधिगच्छद्भ्यः स्थावरेभ्यो जङ्गमेभ्यश्च जीववर्गेभ्योऽप्ययं निरवधिकं समुद्भवति । यद्यपि निरन्तरमेवमस्ति समुत्पत्तिरस्य

वायोर्भूरिशः, तथापि भुवने सम्यवगैरपि सततं भृशमुपयुज्यमानत्वात् न स्वप्रमाणतः कचिदप्यतिशेते । अन्यदपीहान्तरिक्षे विद्यमानं तत्त्वमेकं जलवायुर्नाम ।

जलवायुः(Hydrogen.)

वायुरयमप्येकं तत्त्वद्रव्यमिति (Element) क्रिस्तोरष्टादशे शताब्दे कैश्चित्परीक्षाविशेषैः (Experiments) अवगतम् । ततः पूर्वमिमं दहनवायुर्नाम कश्चिन्मिश्रपदार्थं (Compound) इति व्यवहरन्तः सर्वथा भ्रान्तिमथिगच्छन्ति स्म बहवः ।

नासौ कचिदप्यनितरसंयुक्तः समुपलभ्येत । अप्सवेवायमतिमात्रमस्ति विलीनः । नवप्रस्थमितेषूदकेष्वस्यांशस्त्वेकः प्रस्थः । स्थिरचरात्मकानां जीववर्गाणां (Organic substances) धातुष्वप्यस्ति निरतिशयमयं वायुः । न ह्यचेतनेषु मृत्पाषाणादिषु पदार्थेषु (Inorganic substances) विशेषतोऽसाववतिष्ठते । लिप्सवः खल्विमं वायुं प्रायः समाहरन्तीदानीमुदकादेव ।

नास्य विद्यते वर्णो गन्धो रसो वा । नैनमुच्छ्रस्यत् । जलवायुगर्भेषु कटाहादिषु विनिक्षिप्ताः प्राणिनः प्राणवाय्वभावादनुपदमेव विपदमधिगच्छन्ति । अनन्तेऽस्मिन्नभसि (Atmosphere) संगतेन अस्य वायोरत्यल्पीयसांशेन न हि जन्तूनां जायते काचिदपि विपत्तिः । एनं वायुमुच्छ्रसतो नरस्य काचित् क्रीङ्कारकण्ठध्वनिः समुद्भवति । समस्तेष्वपि पदार्थेषु जगति जलवायुरेव भवति लघीयान् । अत एव नभोयानस्य (Balloon) अन्तरालमनेनाभिपूर्य नभसोऽपि लघिष्ठत्वमुत्पाद्य वियति समुत्पत्य संचरितुमुपायान् वितन्वन्ति ।

(क्रमशः)

अत्र दीपज्वलने प्रदर्शित एव पर्यायः पाकाद्यर्थमेधितस्याप्यभेरिति निपुणधियोविदांकुर्वन्तु । दिव्याग्निरिति व्यवहृतो विद्युदादिः पूर्वोक्तवैद्युतशक्तेर्भेद एव । औदरिकीग्निलौकिकीग्नवत्पचनविशेष एव । आकरजानि सुवर्णादीनि तत्त्वभेदा इति दिक् ।

अथ वायुः— इदमत्रावधेयम्— सर्वप्राणिजातप्राणननिदानभूतं मरुन्मयमत एवादृश्यं किमपि वस्तु भूषष्ठमभितो व्याप्नोति । अयं च पचिनिवृज्जाङ्गाराम्लानां मरुतां व्यतिकररूपो द्रव्यविशेषः । वायुगतभूयोधर्मविशिष्टमेनं शास्त्रीयव्यवहाराय वायुपर्यायेष्वेवान्यतमेन श्वसनशब्देन व्यपदिशामः । अयं पञ्चाशत्कोशपर्यन्तं भूसंनिहितमाकाशमभितो व्याप्नोति । यदिदं भूमेरावरणं श्वसनमण्डलमित्युच्यते, इदमेव श्रुतावन्तरिक्षमित्याम्नायते; ज्योतिःशास्त्रे आवहस्कन्ध इति च कथ्यते । उक्तं हि—श्वसनोऽयं द्वित्राणां मरुतां व्यतिकर इति । तत्र शते २१ भागाः पचेः, शेषाः ७९ निवृजस्य चेति विवेकः । बाष्पापरपर्यायस्य मरुदात्मतापन्नजलस्य अङ्गाराम्लस्य चाल्पीयांसो भागा अत्र विद्यन्ते । श्वसनमण्डलस्य सद्भावः, तदुपयोगश्चास्मदीयपूर्वपुरुषैर्निर्धारित एव । यथाह शार्ङ्गधराचार्यः— ‘नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् । कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् । पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः । प्रीणयन्देहमखिलं व्यापयन् जठरानलम् । शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते ॥’ इति । अत्र ध्रुवं विष्णुपदाम्बरपीयूषशब्दाभ्यां परिभाषितश्वसनावयवभूतं सकलजन्तुजीवनौषधं पचिमरुतमेव हि परामृशत्याचार्यः ।

प्रकरणवशान्निश्वासोच्छ्वासक्रमं किञ्चिदत्र वदामः । उच्छ्वास-
काले प्राणिनो मुखविवरेण श्वसनमण्डलात् किञ्चित्प्रमाणं श्वसनं
स्वशरीरान्तराकर्षन्ति । स च श्वसनो मुखविवरेण गच्छन्वक्षसोऽ-
न्तर्भागमासाद्य तत्र सर्वतो विकीर्णाभी रक्तधमनीभिः सह संपर्कं
लभते । तदा च रक्तान्तर्गतस्याङ्गारादिहेयपदार्थस्य, श्वसनावयवस्य
पचेश्च मिथो रासघटनं जायते । तेन चाङ्गाराम्लमरुदुत्पन्न उत्तरक्षणे
निश्वासेन बहिर्निर्गच्छति । एवमुपर्युपरि उच्छ्वासनिश्वासयोः प्रकारे-
णानेनानन्तकोटयः प्राणिनां प्रतिक्षणं सकलजीवजालोपजीव्यमम्बर-
पीयूषमिति प्रतीतविरुद्धं पचिं श्वसनमण्डलात् स्वजीवनायादाय तत्स्थाने
विषवत्प्राणिजीवितहरमङ्गाराम्लं निवेश्य मलिनयन्ति श्वसनमण्डलम् ।
एवं संख्यातीतेषु प्राणिषु दूषयत्सु, कश्चित् परिपवनोपायो न चेत्सं-
विहितोऽभविष्यत्, नूनमचिरादेवान्तरिक्षमिदं विषनिर्विशेषाङ्गाराम्लप-
रिपूरितममृतायतिपचिविनाकृतमत्यन्तमलीमसमजनिष्यत ; जन्तुजीव-
नकथापि नाघटिष्यत । ततः कल्पितैव विधिना काचिन्निर्मलीकरणस-
रणिः । सा चेयम्—मनुष्यादिप्राणिषु स्वशरीरपोषकरक्तान्तर्गतमा-
लिन्यापनोदनाय पचिमादाय अङ्गाराम्लं वितरत्सु, तृणगुल्मलतादयः
स्वपुष्पपत्रफलादिनिर्माणाय अङ्गाराम्लमुद्धृत्य तत्स्थाने पचिं निक्षि-
पन्ति । अङ्गाराम्लादङ्गारभागे उद्धृते, शेषः किल पचिरेवेति स्पष्टमेव ।
अहो विचित्रैव विधेर्विश्वनिर्माणवैदग्धी, यतो जङ्गमप्राणिनां यदादेयं
तत् स्थावरप्राणिनां हेयम् ; यत्तु तेषां हेयं तदितरेषामादेयं च । एवं
स्थावरजङ्गमौ प्राणिनौ, अङ्गाराम्लपच्योरुपादेयहेययोर्विनिमयेन घट-
कतत्त्वानामुत्कर्षापकर्षनिवारणेन एकस्यामेव नियतायां दशायाम्
अन्तरिक्षं व्यवस्थापयत इति संग्रहः । वृक्षादिकम्पनो वायुरिति व्यव-

हियमाणस्तु पदार्थः श्वसन एवोपाधिवशाच्चलनमापन्न इत्यवधेयम् ।

अथाकाशम्—आकाशस्य स्वभावो नाद्यापि सम्यङ्निर्णीतः ।
अतिलघुरतिसूक्ष्मतरश्च कश्चिद्द्रव्यविशेषोऽयमिति संकल्पः । कथं
तर्हि शब्दगुणकमाकाशं वैशेषिकाः समामनन्ति । प्रकृतिशास्त्ररीत्या
शब्दस्तावन्नाकाशस्य गुणः, अपि तु श्वसनस्य । शब्दस्य श्रवणगो-
चरीभावप्रकारश्चायम्—कण्ठादिस्थानेषु जिह्वाव्यापारेण मुखविवर-
संनिहितेषु श्वसनपरमाणुषु, वक्त्रा कञ्चिदाघातं जनयति । एवमाह-
तास्ते स्वसंनिहितानणून् घट्टयन्ति ; ते च स्वानन्तरान् ; एवं क्रमेण
श्वसनाणवो वक्त्रसमुत्पादितं घट्टनं स्वस्वानन्तरपरमाणुषु संक्रमय्य
हस्ताहस्तिकया श्रोतृश्रवणोदरगतं श्वसनं नयन्ति । तत्पुनस्तत्र
तदिन्द्रियसंपर्कमासाद्य ज्ञानगोचरतां लभते । पृथिवीं तु प्रसङ्गान्तरे
निरूपयिष्यामः ॥

एवं मयैष रसतन्त्रमहाम्बुराशि-

मुन्मथ्य तस्य जठरादुदहारि कृच्छ्रात् ।

भागः कलां शततमीमपि तस्य नार्हन्

कौबेरकोशसदनादिव कोऽपि काचः ॥

अ. र. राजराजवर्मा, एम्. ए.

साधुमणिः ॥

गङ्गातीरे रङ्गपुरीति तुङ्गमणिहर्म्योज्ज्वला विराजते कापि गरीयसी नगरी । तदुपान्तभुवं परितः परिकीर्णाः कतिपये ग्रामा मञ्जुल-
निकुञ्जवनवलयिता व्यलासिषुः । तानधिवसन्तः सर्वेऽप्यर्भकाः, दिन-
विरतिवेलायामनुदिवसमेकीभूय विहर्तुममरतरङ्गिणीतीरमायान्ति स्म ।
इतरेतरममी करावलम्बनं कुर्वाणाः, निजमातृभिरनुरजनि कथितान्
कथाकलापानाचक्षाणाः, अनेकैरुल्लासैरध्वश्रान्तिमपनयन्तः, सुरस्रव-
न्तीरोधोवकाशमुपसर्पन्ति स्म । मध्येसरणि, केचिदनोकहानां
मृदुलविटपान् भञ्जयित्वा विहारवेत्राणि निर्मिमाणाः, परे पथि प्ररू-
ढकरवीरतरुमुकुलानि कराङ्गुलिभिरास्फोटयन्तः, इतरे मार्गकुल्यायां
अर्धजग्धकटुरटज्जरटशालूरान् राजिलानश्मपातैरुद्वेजयन्तः, एके पुन-
ररण्यगर्भे पवनपातितपर्णनिचयमवचित्य भस्त्रायामुद्ध्वय भवनमभिप्र-
तिष्ठमानं शबरस्त्रैणमकाण्डे पाणिना तर्जयन्तः, एवमन्यैर्विहारैरनवग-
तमार्गप्रयामाः, बाला भागीरथीकूलावकाशमवापुः ।

अध्वनो मध्ये साधुमणिरिति कोऽपि परमशिवपादारविन्द-
मिलिन्दः पर्णोदजनिवासी पुमान्, पथिकजनसपर्यापर्युत्सुकः कम-
प्यापणं निर्माय, तत्र सुमुपयाताय पान्थजनाय स्तोकेन मूल्यान
शर्कराखण्डान् विश्राणयन्नैजमायुरनैषीत् । अमी डिम्भाः, सायममुष्य
करपल्लववितीर्णसिताशकलानुपभुज्य, तदनु यथामति क्रीडितानि
व्यतानिषुः ।

सुरसिन्धोस्तीरभूमयः कस्य वा नयनयोरासेचनकाय न कल्प-
न्ते । तानि तानि प्रत्यगोदितपल्लवानि लतागुल्मानि, तास्ता मुखर-
मधुकरकुला निकुञ्जोदरभूमयः, तानि तानि कलविरुतानि कलकण्ठ-
यूनाम्, कुसुमनिकरकरम्बितानि तानि तानि शाद्वलानि, हरितबाल-
तृणास्वादनव्यग्रवदनास्तास्ता गवामालयः, बहुलवर्णशबलपक्षतिपुट-
मुद्गहन्त्यः परितः समुत्पतन्त्यस्तास्ताः पतङ्गमसंततयः, एवमनिर्वर्ण-
नीयसुषुमाशेवधयः, कस्य वा नयनयोरानन्दपयोविन्दून् स्यन्दयन्ति ।
तत्र विहरतामर्भकाणामामोदः पुनरभूमिरनल्पगिरामपि । केचि-
दनोकहशाखामवलम्ब्य डोलोत्सवमकार्षुः । परे फुल्लमल्लीकलिकासु
मधूलीपानमाचरतो मधुव्रतगणान्निजपाणिभिराकृष्टुमयतन्त । एके
पुनर्दलितमरतकशिलानीलानामलितलजानामादित्सया करं प्रसारयन्तः,
तात्रज्जुभिरुद्ध्वय परुवकोदरे शाययित्वा, नवकिसलयान्यशनाय
सकौतुकमदिशन् । केऽपि कोमलकेसरतरुपल्लवमाकृष्य, लीलावा-
द्यानि विरचय्य, तान्यरुणे दन्ताम्बरे निवेश्य, किमपि गानमतानिषुः ।
अन्ये परिसरकुल्याकूलभुवि निषण्णाः, करकलितनवत्रुटिततिन्त्रिणीत-
रुशाखया पयःकणानुत्क्षेपयन्तः, 'पश्यामः, केन प्रक्षिप्तं पयः प्रान्त-
विटपिनः शीर्षमूलमुपस्पृशति' इति वीरवादानुपबृंहयन्तः, सायंकाल-
मत्यवाहयन् । एवमर्भकेषु नर्मालपैर्व्यायामभेदैः कालयापनं कुर्वाणेषु
विहायसो भगवानरविन्दबन्धुरपरस्मिन्नर्णवे म्यमाङ्गीत् । तारकितमा-
सीदम्बरम् । इन्दुरपि सामिव्यक्तो बभासे । विविधवर्णकर्बुरमाकाश-
मलासीत् । अमी शिशवो निर्वर्तितसान्ध्यकर्माणो निजभवनमभजन्त ।

एवं कतिपयसंवत्सराण्यगमन् । एकदा सायम्, अयं साधु-
मणिर्नाम साधुमणिः, चिन्तादन्तुरमन्तरङ्गमावहन्, अशितुं शर्करा-

मर्थयन्तमर्भकसमाजं कोपकषायलोचनः परिस्फुरिताधरोष्ठः सन्,
'अपसरत पांसनाः ! अपसरत' इति वदन् निष्कासयामास । अक्षु-
ब्धा डिम्भाः पुनरेवं व्याहार्षुः—'तात, मैवं भाणीः । अनुवासरम-
स्माभिः खेलितुमागच्छति कोऽपि तर्णकारूढो बालः । स्वादिष्टं च
भक्ष्यजातमर्पयत्यस्माकम् । तस्य पुरतः कथं रिक्तहस्ता वयं यायाम ।
भवता दातव्यमर्थितम्' इति । एवं वदन्तश्च तं साधुमणिं शर्करा-
दानाय निर्वबन्धुः । साधुमणिरेतदाकर्ण्य, कोऽयमश्रुतपूर्वो बालकशि-
खामणिरित्युपजातकुतूहलः, बालकगणं यथाभिलिषितमानन्द्य, तेन
साकमम्बरसिन्धोरुपान्तभूमिमाससाद ।

यथासंप्रदायमर्भका विहारमतिकोलाहलेन वितेनुः । साधुम-
णिस्तानाहूय, 'वत्साः, दर्शयत युष्मन्मित्रवरम् । तस्मिन्नतिपक्षपाति
मच्चक्षुः' इत्यवदत् । ते पुनरङ्गुल्या वृषभमध्यासीनमर्भकमदर्शयन् ।
अहह दारुणदैवदुर्विपाकेन, तदाकृतावणुमात्रमपि साधुमणेर्नयनयुगल-
सरणिं नाससाद । 'मामेते वटुपांसनाः परिहसन्ति' इति क्रुधा
तान्निर्वध्य, साधुमणिरिदमवादीत्—'अरे अपशदगणाः' किमेवं
मामुपहसितुमुपक्रम्यते युष्माभिः । अचिरेण युष्मदवलेपं भङ्ग्यामि'
इति । ततः प्रहारोद्यतपाणिस्तानुपससर्प । त्रस्तत्रस्तास्तरलतरताराकु-
लदृशः शिशवः करुणमरुणनयनमेनमभाणिषुः—'तात, गृहाणैनम्'
इति पाणिना, चिबुकेन, बलमेन च तमाकृष्य, मणेर्वशंवदीकर्तुमय-
तन्त । मणिस्तु ग्रहीतुं न शशाक । शोकशङ्कुकीलितमन्तरात्मानम-
वष्टभ्य, मनस्येवमचिन्तयत्—'प्रभो परमेष्ठिन् पार्वतीरमण, किम-
हमित्यतः पाप्मनः समचैषम् । आहोस्विदिदं चार्मणं नयनयुगलं
कथंकारमीश्वरमलीकडिम्भमालोकितुं पारयेत । यद्येवम्, आस्तां

नाम । नतजनरक्षणचण दाक्षायणीदयित, देहि मे ज्योतिरान्तरम् ।
अहो प्रणष्टोऽस्मि सांसारिकमकूपारमार्तबहुलमाश्रयमाणः । अमी
पञ्चषहायनाः क्षीरकण्ठा अकुण्ठमौग्ध्या अपि, कथं तव कर्पूरक-
मनीयामाकृतिमालोकन्ते । अथवा नन्वंहोभिरस्पृष्टा बालकाः । ते
वन्दनीया एव कलमषाकुलमनसामगलितपाशानां पशूनामस्माकम्'
इति । एवमालोच्य सरभसमुपेत्य, 'तमेव दर्शयत । नो चेन्न मुञ्च्यं
युष्मान्' इति तान्निरभान्त्सीत् । तेऽपि मोघप्रयत्नाः परमतप्यन्त ।

एतेष्वेकः पञ्चहायनः कुमारः, गवेष्यमाणेन बालेनारुह्यमा-
णस्य नन्दिनो लाङ्गूलाग्रमाकृष्य, मणेः पाणिपुटे न्यक्षिपत् । मणि-
स्त्वेतदङ्गुलिबन्धेन द्रढीयसा जग्राह । पुनर्विमोक्तुं च नानुमेने । मेदुर-
घनसारगौरशरीरः सोऽप्यर्भकः शिवपरात्मेति हृदये निश्चिकायः
यतस्तदानीमपि नयने द्रष्टुं न शेकतुः । अनडुहो बालाग्रमजहदेव,
तेन गम्यमानं वैहायसमध्वानमनुसरार । अधो भुवस्तलं 'मृत्पिण्डो
जलरेखया बलयितः' इव तदक्षणोरत्यन्तं तनिमानमुवाह । कूलंकष-
मानन्दमम्बरचराणामायतनमाविरकार्षीत् । एवमखण्डब्रह्माण्डमपि
नन्दिनो बालमवलम्ब्य विलोकयन्नयं मणिरश्रान्तपरिकरो बभूव ।

तदा तदीयमान्तरङ्गिकं द्रढिमानमवगत्य, स्वयं करुणावरुणा-
लयो भगवानिन्दुमौलिस्तस्य लोचनगोचरतां जगाहे । शंकरपरमा-
त्मानमवलोकयतो मणिमहात्मनो निखिलमङ्गं पुलकितमासीत् । बाष्प-
गद्गदकण्ठः करतलेन अञ्जलिमुत्तमाङ्गे कुर्वीणः, 'हर हर महादेव'
इति तारस्वरं चुक्रोशः स्खलितपदं ननर्तः मुहुर्मुहुर्ननाम । अगजा-
रमणः करुणाकरम्बितेन दृगन्तेन मणिं संभावयन्नेवं निजगाद—
'जात, प्रायः श्लथीभूत एव ते कर्मबन्धः । परं तु कियानिवावशिष्टः

सांसारिको निगलः । तत्पुनरवनितले कतिपयवत्सराण्यतिवाह्य, जाह्नवीतीरे मदनप्रेष्यमाणं पोतयानमारुह्य, मत्सकाशमेध्यसि' इति । परस्मिन् क्षणे तटिदिव तरुणेन्दुमौलिस्तिरोबभूव ।

मणिरपि कंचित्कालमुर्वतिले नीत्वा, निर्दिष्टमवसरं प्रतिपालयन्नासीत् । 'समासन्ना भगवदुपदिष्टा वेला; कैलासगिरौ अनुदिनमुमासहायमुपचरिष्यामि' इति चिन्तयन्नेव ननन्द । समये सन्निहिते, त्रिचतुरैः सुहृद्भिरमर्त्यतरङ्गिणीतीरस्थलीमाजगाम । अचिरादेव, रुद्राक्षमालालंकृतकन्धरैरविरलभसितभासितनिटालैर्जटालैरनुचरैरमृतांशुमौले रधिष्ठितं पोतयानमद्राक्षीत् । तमारुह्य साधुमणिः, 'हर हर महादेव' इत्युद्बुध्यन्नेव हरान्तिकमयासीत् । तेन सार्धमागतेभ्यः पुरुषेभ्यो हरकिंकरैरङ्गारखण्डानि व्यतीर्यन्त । ते तु तान्यगणयन्तो दूरतः पातयित्वा भवनं प्रति निववृत्तिरे । मार्गो नीहारशिलाशकलैर्निविरीसो बभूव । हैमनः पवनो ववौ । हिममपनिनीषवस्ते हुतवहमुदीपयितुमपारयन्तः, 'हरानुचरवितीर्णाङ्गारखण्डान्यपाकरवाम । हन्त हन्त धिगस्मान्वैधेयधैरैर्यान्' इत्यतिमात्रं विषेदुः । पुनस्तान्यन्वेष्टुमारभ्य, निष्फलारम्भा न्यवर्तन्त । मणिस्तु महादेवचरणारविन्दपरागपरिष्कृतं कैलासमन्दिरमवाप ।

के. श्रीनिवासः ।

नोऽहमागच्छामि, तावन्त्वया शुश्रूषमाणया गुरुजनमिह स्थातव्यम्' इति ॥

निशम्य चेदमश्रुतपूर्वमतिदुःसहं वचनमस्माकम्, अकस्मादेव मूर्छितेयम् । उच्छिन्नसंज्ञा च तिर्यक्पतन्ती सत्त्वरेणोपसृत्य धारिता परिजनेन । स्थित्वा च क्षणं समाश्रुता । निःश्वस्य चातिदीर्घम्, इदम् अपारदुःखभारभिद्यमानगलसरण्या गदितम् अनया स्वरेण गद्गदेन स्वैरम्—'आर्यपुत्र, संतानकार्यसिद्धये तव प्रस्थितस्य नाहं परिपन्थिनी । किं पुनरिदं विज्ञापयामि—यथा तव, तथा ममाप्याराधनीया देवता । एवं च कस्मात्परित्यज्य मामेक एव व्रजसि वनम् । अथ मन्यसे मदीयाराधनेनैव सिद्धं तवाराधनमिति, कस्यात्र संदेहः । किं त्विदानीं त्वमुज्झितापरान्तःपुरिकासमीहितो मत्कृते व्रतं चरिष्यसीति वचनशतैरपि न प्रत्येयि । न च त्वया विरहिता मुहूर्तमपि स्थातुं शक्नोमि । तदवश्यं मयापि गन्तव्यमरण्यम् । अवमन्य चेद्गच्छसि माम्, गच्छ । सिध्यतु तवाभीष्टम् । दृष्टस्त्वमधुनैव ।' इत्यभिदधाना ललाटविलुलितविश्रृङ्खलालकपद्धतिरधोमुखीभूता । भूयोऽप्यनुबध्यमानया च निषिध्यमानया च निःशब्दं रुदितमनया, न पुनः किंचिदुदितम् । तदियमस्थान एवास्मानुगमनेन कुर्वती मे गमनभङ्गं भगवतोऽपि युज्यते वक्तुं यथायुक्तम् ॥”

इत्युक्तवति पार्थिवे चित्तपरिभाविततदीयोपतापदावदत्तोद्वेगो मुनिस्तत्क्षणमेव योगनिद्रामगात् । उन्मुद्रितेक्षणश्च अनतिचिरेण सप्रहर्षो नृपमुवाच—'राजन्, मुक्तभूयिष्ठमधुना वर्तते तवापत्यसन्ततिप्रतिबन्धकमदृष्टम् । मनसि धृतिमाधेहि । मा विधाः स्वरूपमपि

विषादम् । मा समुत्पादय चित्तखेदमस्याः सदा सुखोचिताया निज-
प्रणयिन्याः प्रतिकूलाचरणेन । मुञ्चारण्यगमनस्पृहाम् । गृहावस्थित
एव कुरु देवताराधनम् । अङ्गीकुरु मुनिव्रतक्रियाम् । किं च ते
दूरवर्तिनीभिरपराभिर्दुराराधाभिर्देवताभिः । इमामेव प्रकृतिसौम्यां
सततसंनिहितामुपास्व सकलक्षितिपालकुलदेवतां राजलक्ष्मीम् ।
इयं हीक्ष्वाकुभरतभगीरथादिभूपालपराक्रमक्रीता त्वदन्वयनिसर्गप-
क्षपातिनी त्वया धार्मिकेण निगृहीतेन्द्रियवृत्तिना प्रमादपरिहारिणा
विधिवदाराध्यमाना नियमात्प्रसादं गमिष्यति ; अभिमतार्थविषयं
च वरमचिरेण वितरिष्यति । अमुं च भक्तिप्रवणेन चेतसा गृहाण
अपराजिताभिधानामशेषविद्याधरेन्द्रपूजितां विद्याम् । कुरु दिव-
सस्य रात्रेश्च भागत्रयमशून्यं देवतार्चनेन । अवसाने च तस्य, जप
जप्यचरित, समाहितेन चेतसा । भक्तिमज्जनैकचिन्तामणिमिमाम-
वेहि । महाप्रभावासौ प्रयत्नवता पुरुषविशेषेण सततमाराध्यमाना,
नास्ति तत्फलम्, यन्न साधयति । फलाभिमुखीभूता च त्रिलोकी-
पतेः पुरंदरस्यापि चेतो विधेयीकरोति, किमुतापरासां देवतानाम् ।
केवलं कर्तव्येषु दृढमप्रमादिना भवितव्यम् । आलोचितव्यं
च सम्यक्प्रज्ञया प्रस्तावोचितमनुष्ठानम् । प्रज्ञोद्यमावरणिम-
न्थाविव हविर्भुजः पितरौ कार्यसिद्धेः; तौ हि पुरुषव्यापारा-
नुगृहीतौ, नास्ति तद्वस्तु, यन्न साधयतः ।' इत्यभिधाय कृतपा-
श्चावलोकनो विहितमन्त्रदेवतानुध्यानस्मरणविधिर्विधाय नरपतेरा-
सनश्च वपुषि रक्षामन्त्राक्षरमयं कवचम्, उपकर्णमूलमनुच्चकैरुच्च-
रिताक्षरपदस्तां विद्यां न्यवेदयत् ॥

इतीति । इमां अपराजितां नाम विद्याम् । असौ अपराजिता नाम विद्या ।

राजापि सविनयावद्धकरसंपुटः श्रद्धावता हृदयेन परमनु-
गृहीतमात्मानं मन्यमानो विधानतस्तां जग्राह । संज्ञादिष्टपरिजन-
संपादितैश्च पुष्पैः फलैः पत्रैरंशुकै रत्नाभरणैश्च भूरिभिः परमया
भक्त्या रोमाञ्चिततनुर्मुनिमर्चयांचकार ॥

विरते च पूजाया राजनि पुनः स्वस्थानोपविष्टे, प्रीतहृदयो
मुनिः पात्रकृतोपकारतया कृतार्थमात्मानं मन्यमानस्तूष्णीक एव
क्षणमात्रं स्थित्वा, किञ्चिद्विवलितकन्धरो भर्तुः पृष्ठभागे समुपविष्टां
विनयनिभृतवपुषं प्रहर्षनिर्भरां मदिरावतीं प्रसादार्द्रया दृष्ट्वा
सुचिरमवलोक्य सस्मितमवादीत्—'राजपुत्रि, निर्वर्तितस्तावदर-
ण्यगमनादेष ते प्रणयी जनः । नियोजितश्चातिदुष्करे देवताराधन-
कर्मणि । मा स्म कुप्यश्चेतसि ; यदस्माभिरकृत्वा प्रश्नम्, अश्रुत्वा
प्रतिवचनम्, अगृहीत्वानुमतिं महाभागायाः कृतास्य चेतसो निय-
न्त्रणा, निवारणा च विषयोपभोगसुखानाम् । अत्र च भवत्क-
ल्याणसंपादनसत्त्वरं चित्तवृत्तिरेवापराध्यति । कल्पश्चायम्, यत्
अस्य कतिचिद्दिनानि दूरस्थितयैव कल्याणभागिन्या सर्वापि
कर्तव्या भर्तृजनोचिता प्रतिपत्तिः' इत्युक्ते महर्षिणा, मदिरावती
त्रपातरलतारया दृशा अवलोक्य पत्युर्मुखमधोमुखी बभूव ।

तां च तथावस्थितां निर्वचनामधःस्रस्ताभिरलकवल्लरीभिरा-
ल्लादितकपोलदर्पणां करनखशुक्तिभिरलग्नमपि विलेपनाङ्गं चर-
णोर्मिकारत्नशकलेषु पुनः पुनरुल्लिखन्तीम्, अवनतग्रीवतया सम्य-
गविभाव्यमानामपि तत्कालकन्दलितापूर्वशोभाकमनीयस्य मुख-
चन्द्रस्य चारुतां रत्नकुट्टिमावलम्बित्वा प्रतिबिम्बेन पिशुनयन्तीं
पुनः पुनरवलोक्य कृतस्मितो नरपतिर्मुनिमावभाषे—'भगवन्,

किमिति वारं वारमेनां नियमयसि । नन्वेकवचसैव सर्वमवधारित-
मनया, प्रतिपन्नं च मनसा । करिष्यति चाद्यप्रभृति सर्वं भगव-
दादिष्टम् । असावपि बुध्यते स्वयं वा अस्मन्मुखेन वा सखीवच-
नद्वारेण वा विवक्षितं वक्तुम्, अभ्युपगमावेदनेन च भगवतः
प्रमोदं जनयितुम्, आत्मनो निर्वहणानिर्वहणे च चिन्तयितुम् ।
अथ वा न किञ्चिदुपदिष्टेनानेन । संप्रति प्रस्थिता वनमियम् ।
गतायां च तत्रास्याम् इह स्थितस्य मे निष्प्रत्यूहमुपजातं देवताराध-
नम् ।' इत्यभिदधानं च पार्थिवमधिकतरमवनतानना रचितभङ्ग-
रभ्रुकुटिभूषणेन साभ्यसूयेव चक्षुषा तिर्यगैक्षत ॥

मुनिरपि मनागुपजातहासः 'राजन्, अतिमात्रमुत्सुकस्त्व-
मिदानीमेव वनमिमां नेतुमिच्छसि । विधेहि तावन्मन्त्रजपविधिम् ।
आराधितप्रसन्नया राजलक्ष्म्या वितीर्णम् आप्रोतु पुत्रवरमियम् ।
आसादयतु तत्प्रभावेण भुवनत्रयख्यातमहसमात्मजम् । ततो धृता-
धिज्यधनुषि भुवनभारधारणक्षमे तत्र निक्षिप्य निजराज्यसंपदं
समर्प्य प्रजाः प्रस्थितेन स्वस्थमनसा त्वयैव सहिता गमिष्यति
पश्चिमे वयसि वनम् । अस्माकमप्येतदर्थं एवायमारम्भः । अन्यथा
गृहस्थकार्येषु सर्वारम्भनिवृत्तानां को यतीनामधिकारः ।' इत्युक्त्वा
पुनरवादीत्— 'नरेन्द्र, पुष्करद्वीपादागतेन मयापि जम्बूद्वीपव-
र्तिषु प्रधानतीर्थेषु संप्रति प्रयातव्यम् । अनुजानीहि माम् ।' इत्य-
भिधाय संवृतवल्कलांशुको जपन् शनकैराकाशगमनदायिनीं विद्याम्,
आसनादुत्तस्थौ । अनूत्थितयोश्च तयोरादरकृतप्रणामयोः क्रमेण
निक्षिप्य पक्षपातार्द्रतारकं चक्षुः, ईषदुत्क्षिप्तदक्षिणकरः स्फुटाक्षरो-
च्चारया गिरा दत्त्वाशिषम्, अन्तरिक्षमुदपतन् ॥

अन्तरितदर्शने च तस्मिन्रणरणकदूयमानः शून्य इव पा-
थिवः स्थित्वा मुहूर्तं हर्म्यशिखरादवततार । निर्वर्तितमाध्याह्निक-
विधिश्च तत्कालकृतसंनिधीनां गुरुणां बान्धवानां बुद्धिसचिवानां
च यथावृत्तं सर्वमेव मुनिवृत्तान्तमाख्यन्; देवताराधानविषये चा-
पृच्छन् । उच्छिद्यमानभरतवंशदर्शननित्योद्विग्नैश्च तैरालोच्य कार्य-
गौरवमभ्यनुज्ञातः, प्रमदवनमध्य एव संनिधावाक्रीडपर्वतस्य नाति-
खर्वं नातिविस्तीर्णम् अतिमनोहरतया सुरलोकवासिनामप्युत्पादि-
तनिवासस्पृहं देवतागृहमकारयन् ॥

तत्र चातिप्रशस्तेऽहनि यथायोग्यमर्चितसमस्तपूज्यवर्गः, सर्व-
प्रतिमालक्षणोपेतां सर्वदोषनिर्मुक्तां भगवत्याः श्रियः प्रतिकृतिं यथा-
विधि प्रतिष्ठाप्य, प्रतिपन्ननैष्ठिकोचितक्रियो मुनिप्रदर्शितेन क्रमेण
प्रतिदिनमुपासांचक्रे ॥

तथा हि— प्रातरेवोत्थाय प्रस्थितो गत्वा कृत्रिमाद्रिपरि-
सरसरिति गृहीतदन्तधावनो निर्वर्तितस्नानजपविधिः, परिधाय
तत्कालधौते दुकूलवाससी, विधाय संध्योपासनकृत्यम्, आगत्याय-
तनम्, उत्तमाङ्गघटितग्रन्थिनोत्तरीयपल्लवेन मुद्रितमुखो मुखोद्री-
र्णमुखरवारिस्त्रोतोभिः कनककुम्भैः सुचिरमेनामभ्यषिञ्चत् । एण-
नाभिकर्पूरकणसंतर्पितमोदेन च स्पर्शेन्द्रियहारिणा चन्दनद्रवेण विर-
चिताङ्गरागां सादरमुत्क्षिप्तकृष्णागुरुक्षोदधूपः प्रणम्य परमया भक्त्या,
पुरस्तान्नातिदूरे समुपविष्टो मुखनिविष्टनिश्चलदृष्टिः पुष्टार्थाभिः
स्तुतिभिरतिचिरं तुष्टाव । समापितमन्त्रजपविधिश्चातिक्रान्ते किय-
त्यपि समये विनिर्गत्य देवतागृहात्, दर्शनार्थमागतमुचितस्थानस्थितं
गत्वा गुरुजनं ववन्दे । विहितमध्यदिनावश्यकविधिश्चापराहस्य-

यानुज्ञातदर्शनेन सर्वग्रन्थार्थवेदिना विद्वज्जनेन सार्धं तैस्तैः कथा-
लापैस्तस्थौ । उपस्थिते च प्रदोषसमये तेनैव विधिना श्रियः पूजो-
पचारं चक्रे । अन्यदिवसेष्वप्येतदेवान्वतिष्ठत् । एवं च तस्योपरत-
राज्यचिन्ताभारस्य विरचिताभ्यर्णपर्णशालाकृतस्थितेस्त्रिकालस्त्रा-
यिनः परिमितफलाहारपरिपालितशरीरस्य कुशतल्पशायिनो मुनि-
समुपदिष्टेन विधिना व्रतमपत्यसंततिनिबन्धनमनतिचारं पालयतो
गृहीतब्रह्मचर्यस्य दिवसाः कतिचिदतिजग्मुः ॥

एकदा तु विहितमन्त्रदेवतापूर्वसेवः स राजा, पर्वदिवसे
विशेषेण निर्वर्त्य देव्याः श्रियः सायंतनीमायतनपूजाम्, अनुपल-
क्षितः परिचारकगणेन, नगरबाह्याराममण्डनमादितीर्थतया पृथि-
व्यां प्रथितमतितुङ्गशिखरतोरणप्राकारं शक्रावतारं नाम सिद्धाय-
तनमगमत् ॥

प्रविशन्नेव च तस्य द्वारदेशे झटिति दत्तदर्शनम्, अखिल-
विष्टपत्रयाधिपतिना भगवता स्वयं शक्रेण साकेतपुरनिवेशकाल
एव कृतप्रतिष्ठस्य भगवतो युगादिजिनस्य कृत्वा प्रणाममभिमुख-
मापतन्तम्, अल्पावशेषदेवायुषम्, उल्लिखितशातकुम्भस्तम्भावदात-
देहम्, उचितप्रमाणशालिनाम् अतिभास्वरतया तडिदण्डैरिव निर्मि-
तानाम् अङ्गानाम् अनलस्फुलिङ्गपिङ्गलेन गलता समन्ततः प्रभा-
जालेन ज्वलद्नेकदीपिकाचक्रवालमिव मण्डपान्तरालं कुर्वाणम्,
अन्तरिक्षगतमप्यतिबहुलतया चरणतलप्रभायाः स्पृष्टभूतलमिवो-
पलक्ष्यमाणम्, गत्युत्कम्पगलितवैकक्षकस्रग्दामरेणुनिश्चलनिलीनैर-

प्रविशन्निति । वैकक्षकस्रक् तिर्यग्धारिता माला । शृङ्गं मृदुलं

लिभिः पुनरागमनप्रार्थनापुरःसरमानतायास्त्रिदशलोकश्रियो वियो-
गाश्रुभिरिव सकज्जलैः कल्माषितेन चरणद्वयेन द्योतमानम्,
अग्रतोऽग्रतः श्लक्ष्णपरिमण्डलजङ्घाकाण्डेन मूले मूले स्थूलेन
भ्राजमानम् ऊरुस्तम्भयुगलेन, निवसितातिसूक्ष्मदेवार्हवसनम्,
उन्निद्रकाञ्चनारविन्दचारुणा आवर्तिना नाभिमण्डलेन अलंकृत-
प्रतनुमध्यभागम्, वामेन सविलासभुजगतागतद्राघितया तत्क्षणो-
दितेन्दुलेखाकारया नखमणिप्रभया विराजितेन दक्षिणेन चादिदेव-
प्रणामसमयस्तस्य कुसुमापीडस्य निविडनाय तिर्यगुन्नमितेन पा-
णिना बन्धुजीवकचापधारिणः प्रारब्धपृष्ठतूणीरशराकर्षणस्य कुसु-
मधनुषः स्थानकमङ्गीकुर्वाणम्, आमुक्तमेघमुक्तास्फारमुक्ताफलहारम्,
अभिनवजपाकुसुमकान्तिहारिणो हारनायकमणेरुन्मुखीभिर्मयूखले-
खाभिः कपिशितोग्रशौचसिचयोत्तरासङ्गम्, अन्तकालनिद्रोदयादी-
षन्निमेषितस्य दूरविस्तारिणो नयनयुगलस्योन्मेषलीलासु विसर्पता
धवलेन प्रभाप्रवाहेण क्षीरमिवोद्विरन्तम्, उल्लसिताधरप्रभासान्द्रवि-
द्रुमवनम् उद्धूतधवलदीर्घलोचनतरङ्गम् उत्सङ्गितकपोलमुक्ताशुक्ति-
कान्तम् आक्रान्तोज्ज्वलललाटतटम् आविष्कृतभ्रूलताशैवलवल्लरीकम्
आपीतामृतदर्शनदुराशया क्षीरोदसलिलमिव सकलमावासितम् उप-
हसितशरच्चन्द्रिकाप्रकाशम् आस्यलावण्यमुद्रहन्तम्, अनिलकृतसू-

मसृणं वा । परिमण्डलं वतुलम् । द्राघिता दीर्घाकृता । गतागताभ्यां वक्तव्या
स्वयं रक्तिम्रा च नखमणिप्रभायां बन्धुजीवकचापत्वोत्प्रेक्षा । एतदर्थमेव तत्क्ष-
णोदितत्वं उपमानभूतायामिन्दुलेखायां विशेषणम् । पृष्ठतूणीरः पृष्ठे लम्बितः
द्विषुधिः । स्थानकं स्थितिः, सादृश्यं वा । मेघमुक्ताः करकाः । उग्रशौचः अति-
शुद्धः । उत्तरासङ्गः उपरिवस्त्रम् । उत्सङ्गिता मध्ये कृता । अधरप्रभादिषु विद्रुम-
वनत्वादिरूपणं आस्यलावण्ये क्षीरोदसलिलत्वोत्प्रेक्षोपयोगि ।

क्षमान्तरालप्रविष्टपटुविलेपनामोदमुषितनिर्द्वैर्निर्दयचरणप्रणोददलित -
दलपुटैरपहायापहाय कमलगर्भशयनानि धावद्भिरुद्यानदीर्घिकाम-
धुकरकुलैः कृततुमुलकोलाहलम्, किञ्चिदारूढम्लानिना पारिजा-
तकुसुमशेखरेण विराजमानम्, जवागमनखेदादनवरतमुद्रमन्तं आ-
सपवनान्, एकं वैमानिकमपश्यत् ॥

आलोकनमात्रेणैव तं प्रति उपजातदिव्यतानिश्चयस्य चक्षुर्निमेषा-
दिलिङ्गदर्शनोन्नीतस्वर्गच्यवनसमयस्य रूपसंपन्निरूपणादात्मनि श्र-
थीभूतचारुताभिमानग्रन्थेः पार्थिवस्याभून्मनसि— ‘अहो प्रभावः
सुरलोकभूमीनाम्; यत्र खलु संभूतानि पुण्यभागिनां शरीराण्य-
प्येवंविधानि भवन्ति; यानि चरमास्वपि दशासु, तावदास्तामुपस-
र्पितुम्, द्रष्टुमप्यनलमनलमिव वैद्युतं पुमांसः । अस्य वपुषि प्रका-
मसौम्येऽपि स कोऽपि स्वभावभास्वरः स्फुरति प्रतापः, यस्मिन्नसौ
प्रकृतिप्रगल्भापि भीतेव मे न चिरमावध्नाति लक्ष्यमीक्षणद्वयी ।
सर्वथा कृतार्थोऽहम्, यस्य मे मर्त्यभावेऽपि प्रकटितदिव्यवपुषा
दर्शनमनेन दत्तम् ।’ इति विचिन्त्य, मुक्त्वा च सफलकं प्रभुता-
भिमानेन सार्धं कृपाणम्, आवद्धाञ्जलिः स्तोकमुपेत्य स्वागत-
मकरोत् ॥

सोऽपि तथा समुपसृत्य तं पुरस्तादवस्थितम् अतिस्तिमित-
प्रगल्भस्निग्धदृष्टिप्रकटितान्तःप्रीतिम् आवद्धकरसंपुटम्, अतिशय-
स्पृहणीयदेहावयवदर्शनानन्दनिस्पन्दविकसितेन पुनरपि प्राक्तनीं

आलोकनेति । उपसर्पितुमिति चिन्त्यम् । उपसृतुमिति भाव्यम् ।
स्वार्थणिजन्तो वा । फलकं खेटकः ।

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संपु. १.]

कीलकवर्ष आषाढमासः ।

[संचि. ४.]

सुभाषितानि ।

सुदृशां श्रुतिपथसुभगंकरणगिरामतनुशास्त्रवश्यानाम् ।
पुरुषोत्तमरतिभाजां सदागतिष्वादरः कथं न स्यात् ॥

अल्पं मध्यममुच्चैराश्रयतामतनुकलहमुखराणाम् ।
बन्धं कुर्युः सुदृशो हन्त खलानां च मेखलानां च ॥

प्रसक्ते श्रीलेशे परिचितनृणामप्यगणनं
प्रयत्नैरस्तोकैरपि परफलाप्तेर्विघटनम् ।
वचश्च प्रत्यक्षे सति मधु परोक्षे खलु विषं
बुधौघैर्वैमुख्यं पुरुषमविनीतं कथयति ॥

श्री वेङ्कटाध्वरी ।

॥ भारतखण्डः ॥

उदात्तविक्रम	मदाह्यरिपुबल	भिदाविर्भवन्
तदा घटोत्कच	उदारानमून्	हृदा स्मृतो वः
पदान्तिके स्या	मुदायुधः सन्	मुदायमहमि-
त्युदाहरन्ना	स्पदात्ततोऽगा	त्तदाश्रमं सं-
मदातिशयसं	पदाहानि कति	चिदावसन्तोऽ-
पदानिनोऽथ	स्वदाक्षयतोऽथै	कदा विप्रधी-
प्रदाकृतिजुषो	वदान्यैः क्रिया	विदामादिमैः
सदान्वितं सुख	निदानमुच्छ्रय	वदाप्रवन्नग-
रमेकचक्राख्यम्	भैक्षमुजो यत्र	तेऽगमन्सौख्यम् ॥२२॥
स्ववास्तुनि सुदु	निवारशुगै	भवायताश्रु-
प्रवाहिका द्विज	सुवासिनी नि	श्रुवाच किमिति
ब्रुवाणां पृथां	शवाशनोऽसुर	सवाशगणला-
घवावहो रवि	भवातटे यम	इवास्ति बक इति
निवासिभिरिहा	भिवाञ्छतेऽस्मै	दिवाप्योऽन्वहं
नवान्ननरबलि	रवाप्स्यति श्रः	स वासरो मां
भवास्य बलिरि	त्यवामगुणगौ	रवाह्यमेकं
गवा सुतमिमं	जवादुदीर्य	क वा गतिर्म इ-
ति शोकसमवेतां	सुतोऽत्र मेऽस्त्विति	समाधितासौ ताम् ॥
मृषा न बक्रमा	मिषाशमहमभि	लषामि हन्तुं

तुषारमधिप	स्त्विषामिवेत्यु	चुषा प्रसूक्ता-
शिषा समग्रा	युषाथ निर्ज	गुषा स्वगतिजित-
वृषादिना धृत	रुषा हिडिम्ब	द्विषामुनासौ
तृषा क्षुधापि च	कषायितः पौ	रुषाभिलापन-
मिषादुद्धम	न्विषाणि बलवि	पुषा रणोद्यम-
पुषा महोच्छ्रय	जुषाभ्यभूयत	तुषादिकमिवा
चिषाग्निना ह्यनि	मिषावलौ मिल	दृषाववेक्ष्या-
भितः प्रशंसन्त्यां	न्यवेदयदसा	वशेषमपि कुन्त्याम् ॥
सुतास्वयंवर	वितानसंभ्रम	वता द्रुपदभू-
भृता समाम	न्त्रिता नृपाः प्र	स्थिता बलन्ते
सतामतोऽभ्युप	यतामभीप्सित	शतानि तन्नो-
च्छित्तानुभावः	स तादृशः कल	यिता किलेत्यु-
स्थितानि विप्रो	दितानि तैर्निश	मितानि तत्पुर-
गताबुध्यमं	बताधिकमत	न्वताथ ते नि-
गता धर्ममा	रुताहिहसुता	युता यमाभ्यां
वृता निजपुरो	हितादिभिरगुः	पताकिनी तां
पुरीं सुधीमुख्याः	पथि संभृतचित्र	सेनजयसख्याः ॥ २५ ॥
कुलालभवना	त्किलास्थितात्तेऽ	चलादुदयतः
कला इवेन्दोः	सलालसाः शुभ	फलाय चलिता
पलारिधर्मा	निलाश्रितनया	बलादियादव-
कुलाधिपैः सौ	बलादिभिर्म	ण्डलाधिपैर्नि-
मालाम्बरैः कु	ण्डलादिभूषो	ज्ज्वलात्माभिः पे

शलारावमे	खलापदाङ्गद	कलापकृष्णा-
विलासगतिकौ	शलावलोका	भिलाषनिभृता-
खिलाक्षैर्नभो	बलाहकैरिव	ललामवदगुः
स्वयंवरस्थानं	वरवेध्यं लक्ष्म	यत्र दुर्ज्ञानम् ॥ २६ ॥

ततोऽग्र्यलक्ष्य	प्रतोदसमुदा	प्रतो द्रुपदभू-
भृतो दुहित्रा	वृतोऽहह शत	क्रतोरात्मभू-
वृतोपहूय न	इतो दुर्धिया	न्यतोऽर्पिता निज-
सुतोऽधृतिना	सतोषमिति सं	भृतीरुकोपान्
शितोऽग्रविशिखै	व्रतोऽरिभृतीन्	स तोलयन् कर-
धृतोऽचचापः	स्तुतो द्विजगणैः	प्रतोल्यामथा-
भितो जनैर्बहु	मतो भृशं यो	षितोपगतया-
न्वितो गृहेऽम्बां	नतोऽत्र भिक्षा	हृतोद्यतैषे-
त्युवाच तां सविधे	पञ्चानां वोऽस्तु	सेति साभिदधे ॥ २७ ॥

स राजवर्यः	पराशरात्मज	गिरा पञ्च ते
वराः स्वदुहितुः	पुरारिरेवं	पुरा वरमदा-
च्चिरायुषो नि	र्जरांशा नरे	श्वरा न तु मही-
सुरा इति विदन्	स्थिरादरो म	न्दिरान्तरन्ये-
धुराहूय तान्	पराध्यचामी	करालंक्रिया-
धरामतिमनो	हरामात्मजां	विराविते सु-
स्वरातोद्यके	सरागामदा	त्तराममीभ्योऽ-
स्वराभरणस	त्तराश्वरथकु	ञ्जरादिकं यौ-
तकं च बहु मुदितः	तेषां हृदि संमदश्च	भृशमुदितः ॥ २८ ॥

अशोकमहाराजः ॥

भारतवर्षे कलौ युगे महता साम्राज्येन भूयसा पौरुषेण सम-
धिकेन औदार्येण गरीयसा महाशयत्वेन विशिष्टेन विज्ञानाभिनिवेशेन
च परां ख्यातिमवाप्तेषु भूपालेषु प्रथमोऽयमशोकमहाराजः । अति-
प्रशस्तैरनेकैर्गुणैरलंकृतमेनं नात्यशेत कश्चिदप्यनन्तरजातो भूपतिर्म-
हिम्ना । अयं च मगधानामधिपतिः । एतज्जीवनकालात्पूर्वं संवत्सर-
शतद्वयीतः प्रागलंचकार भूतलं गौतमबुद्धः । जीवत्येव गौतमबुद्धे,
बिम्बिसारोऽजातशत्रुश्च राजानौ यथाक्रमं मगधराज्यस्य प्राचीं
प्रतीचीं च मर्यादामवर्धयताम् । अशोकस्य पिता बिन्दुसारः । माता
च सुभद्राङ्गी नाम ब्राह्मणयोषिदित्युच्यते चरित्रवेदिभिः । पितामहस्तु
सुप्रसिद्धश्चन्द्रगुप्तः । चन्द्रगुप्तश्च महति यवनराजे अलक्सान्दरे
भारतात्स्वदेशं प्रतिनिवृत्ते स्वकीयं मगधराज्यं सुविशालमात्मना
चकार । निखिलमप्युत्तरभारतं तदानीमभवदन्तर्गतं मगधमण्डलस्य ।
अशोकश्च बाल्य एव स्वपितुर्नियोगेन राजप्रतिनिधिः सन्नध्यवात्सी-
दुज्जयिनीम् । समरसमुत्सुकश्चायमशोकः कदाचित्तक्षशिलायामु-
त्पन्नमुपशमयितुं कलहमादिश्य प्रेषितः पित्रा, सपदि सर्वात्मना
शमयांचकार सकलमप्यान्तरालिकं संक्षोभम् । स्वपितरि च
बिन्दुसारे गते कीर्तिशेषतामखिलाभिनन्दितोऽयमारुरोह सिंहासनं एक-
चत्वारिंशदधिकशताष्टकोत्तरसहस्रद्वयपरिमिते २८४१ कलिसंवत्सरे ।

अभिषेकादनन्तरं नवमे वर्षे स्वीचकार बुद्धमतमशोकः ।
अशोको हि महता समरेण कलिङ्गानायत्तीचकार । तस्मिंश्च संगरे

स्वपरसैन्ययोरनेकैः प्रकारैरतिजुगुप्सितं पश्यतां भीषणं च मरणमवलोक्य नितरां जातनिर्वेदः केवलमहिंसाप्रधानमङ्गीचकार बुद्धमत्तमिति वदन्ति । वत्सरद्वयानन्तरं च बुद्धमतं सर्वतः प्रचारयितुमयमारभत । तदनन्तरं च गतयोर्द्वयोः संवत्सरयोरयमात्मनः शासनानि परितः प्रसारयामास । सिंहासनमारोहतोऽशोकमहाराजस्य तदानीं सहोदराः सहोदर्यश्चासन्निति तेभ्यः शासनेभ्योऽवगम्यते । अशोको राज्यलाभेन स्वसहोदरान्निजघानेति दुष्प्रवादस्तु तस्य बुद्धमतप्रवेशमालोक्य जातासूयैः कुपितैश्च ब्राह्मणैरुत्पादितो निष्प्रमाणकश्चेत्यनेन शासनगणेन विश्वसनीयं भवति । बौद्धा अपि स्वमतोत्कर्षवर्णनाय आजानविमलमप्यशोकं बाल्ये बहुशः क्रूरकर्मकारिणमुदघुष्यन् । अस्य च राजधानी पाटलीपुत्रम् । उज्जयिनीतक्षशिलादयोऽपि प्रदेशा अस्मिन्नायतन्त । किं बहुना—उत्तरभारतं निखिलमप्यस्यैव वशे अवर्तत । उत्तरभारतावधेः परतोऽपि काम्भोजगान्धारप्रतिष्ठानान्ध्रपुलिन्दादयो बहवो देशा अस्वाधिराज्ये अभूवन् । एतेन कृष्णानदीमारभ्य यावद्गान्धारमस्य साम्राज्यमिति निर्णयते । चोलपाण्ड्यकेरलास्तु तदानीं न तदीयं शासनमनुप्रविष्टाः । शिलालेखेभ्यश्च अशोकस्य राज्यतन्त्रमधिकृत्य इमे विषया ज्ञायन्ते । यथा—अशोकेन बहुष्वधिकारेषु ते ते महाशया नियमिताः । राज्यतन्त्राधिकारिणः, वेदस्य सतो मार्गस्य चोपदेशकाः, चाराश्च, स्वस्वकर्मणि जागरूका आसन् । ज्ञानोपदेशार्थं चाशोकेन कश्चन बौद्धवैदिकसमाजः स्थापितः, यस्य च 'अनुसंयानम्' इति व्यपदेशः । स च संघस्त्रयाणां पञ्चानां वा संवत्सराणां सकृत्संमिलेत् । अशोकश्च सर्वतोऽपि बुद्धमतं प्रसारयितुकामस्तत्र तत्र वाग्मिनो बुद्ध-

मतानुयायिनः प्रसङ्गाय प्रेषयामास ।
बहवश्च शिलालेखा अशोकस्य संप्रति समुपलब्धाः । तत्र प्राथमिकेषु चतुर्दशसु शिलालेखेषु परिशील्यमानेषु क्रमेण ज्ञायमाना विषया इमे । यथा— १. प्राणिहिंसा विनिवारिता । २. मनुष्याणां तिरश्चां च चिकित्सार्थं बहवो व्यवस्था विरचिताः । ३. पञ्चवार्षिकं च धर्मोत्सवमाततान । ४. धर्म्यास्वखिलास्वपि क्रियासु आत्मन आनुकूल्यमाविश्वकार । ५. पुरोहिता मतप्रचारकाश्च तत्र तत्र स्थापिताः । ६. जनानां सामाजिकेषु गृहेषु च कर्मसु परिदृश्यमानान्संप्रदायभेदान्सम्यग्विचारयितुं सन्मार्गोपदेशिनो बहून्महाशयानन्ययुक्त । ७. सर्वेषामपि मतानामेकरीत्या सर्वतः संप्रचारमन्वयन्त । ८. विहाय सुखं वैषयिकं संपाद्यतामखिलैरपि धर्मोपासनानन्द इत्युपदिदेश । ९. मताध्यापनस्य सन्मार्गोपदेशस्य च माहात्म्यं बहुधा विवरे । १०. सत्यं मतं प्रचारयितुं ज्ञानिभिः प्रदर्श्यमानं पौरुषं महिमानं च सर्वात्मना प्रशंसत् । ११. मतनिरूपणमेव माननीयं कृत्यमिति निश्चिकाय । १२. मतान्तरस्थानामपि न स्वातन्त्र्यहानिः कार्या, न वा निर्वन्धः; तत्त्वं विज्ञाय यदि सानुरागं प्रविशन्ति बुद्धमतम्, तदेव संमतमात्मन आशासनीयं चेति सर्वतः समुद्बोधमकारयत् । १३. कलिङ्गान् जिगाय । पञ्चानां यवननृपतीनामपि राज्येषु अन्यत्रापि बहुत्र भारते, बौद्धमतोपदेशिन आचार्यान्प्रेषयामास । १४. अस्मिन् हि शिलालेखे पूर्वोक्तानां विषयाणां संक्षेपः, शिलाशासननिर्माणप्रकारविवरणं च दृश्यते ।

एकदैव प्रकटितानि पूर्वोक्तानि चतुर्दश शासनानि विना अन्यान्यपि बहूनि शासनान्यशोकेन प्रकटितानि । धर्मोपासनापञ्चवार्षिको-

त्सवप्रभृतीनामनुष्ठानोपदेश एव तेषां शासनानां परमोऽभिसंधिः । एतेषु च शासनेषु किमप्येकं शासनमुपलब्धम्, यदस्य द्वितीयस्याः पत्न्या भक्तिं दानादिषु श्रद्धां च प्रदर्शयति । तेन चास्याशोकस्थानेकाः पत्न्यश्च इत्युहितुमस्त्यवसरः ।

अन्ये चाशोकस्याष्टौ शिलालेखा उपलभ्यन्ते, ये स्तम्भेषूत्कीर्णाः । तैश्चैवं ज्ञायते । यथा—१. धर्माधिकारिषु सर्वैरपि भक्त्या समुत्साहेन च वर्तितव्यमित्यादिदेश । २. दया, दानम्, सत्यम्, नैर्मल्यम्, इत्येतान्येव धर्म इत्युच्यन्ते इति स्पष्टयांचकार । ३. आत्मशोधनमहापातकवर्जनप्रमुखान्गुणानुपदिदेश । ४. वध्यानां च वधात्पूर्वं भगवच्छानाय त्रीणि दिनान्यवसरं ददौ । ५. नानाविधानामपि प्राणिनां हिंसां प्रत्यषेधत् । ६. प्रजाविषये स्वकीयमनुरागं सर्वतः समुद्बुध्य, सर्वेऽपि मतान्तरस्था यदि सप्रीतिं बौद्धं मतमनुसरन्ति, तर्हि तदतीवाभिमतमात्मन इति स्वकीयमभिप्रायं सर्वविदितमुच्चैः प्रकाशयामास । ७. स्वकीयानि शासनानि धर्मोपदेशाश्च सर्वानपि जनान् सति पथि प्रवर्तयेयुरित्याशंसे । ८. प्रजानां सुखाधानाय धर्मोत्कर्षाय च अशोकेन कृतानां सेत्साहकर्मणां विवरणम्, ज्ञानोपदेशमात्रेणैवान्येषां बुद्धमतप्रवेशनमभिमतमात्मन इति तस्य प्रतिज्ञा च अस्मादन्तिमाच्छिलालेखादवगम्यते ।

दयया, दानेन, सत्येन, नैर्मल्येन, स्नेहेन, साधुतया च गुणेन एनमशोकमतिशयानः, तत्समो वा न भूपतिः कश्चिदपि पश्चात्परिवर्तिनि संसारे बहुभिरपि गणराज्ञैः संबभूव ।

आरोग्यप्रकाशिका ॥

ज्वलनशक्तिरपि जलवायोरस्ति नितराम् । एतद्वायुपूरितस्याधोमुखस्य (अधोमुखत्वं चातिलघीयस्त्वान्नभसि भाण्डादनुत्पत्तनार्थम्) पात्रस्यान्तरा कांचिज्ज्वलनेनोद्दीपितां वर्ति यद्युपनयामः, तदा स वायुर्क्षटिति ज्वलितुमारभेत । तत्क्षणादेव सा तु वर्तिर्भाण्डस्यान्तरा प्राणवायोरभावान्निर्वापिता भवति । स वायुर्हि भाण्डमुख एव मन्दं मन्दं ज्वलति । अन्तर्निर्वाणमधिगतां तां वर्तिं पुनरपि तदैव यदि बहिरुपनयामः, सा तयैव ज्वालया सपदि समुद्दीपिता भवति । एवमस्मिन् वायौ संज्वलति सति, कतिपयक्षणानन्तरं भाण्डं यद्युपनयामः; क्षिप्रमन्तरवशिष्टो वायुः सभाङ्कारं संज्वलितुं समारभते ।

द्विगुणेन जलवायुना प्राणवायोः संयोगतः समुद्भवति सलिलम् । अतः सलिलमपि कश्चिन्मिश्रपदार्थ इति सिद्धम् । यदि न भवति नभस्येष वायुः, तदा शरीराण्यस्माकमतितरां रूक्षत्वमनुप्राप्नुयुः; सख्यवर्गाश्च प्रदग्धा भवेयुः । एवमस्मिन्नभसि समन्तादुपरि भुवः प्राणवायुः, लवणवायुः, इङ्गलवायुः, जलवायुश्चेति न केवलं चत्वार एव वायुपदार्थाः; अपि तु प्रमाणतोऽत्यल्पा मिश्रा अमिश्राश्च वायुपदार्थाः कतिचन विद्यन्ते । अंशतोऽत्यल्पीयस्त्वादेव न हि तेषामिह गणना क्रियते । प्राणवाय्वादयो भावाः स्वस्वप्रमाणतो नभसि यथा-हमभिज्याप्ताः सततमाकाशस्यातीव संशुद्धिमस्मज्जीवनार्हत्वं चोपज-नयन्ति; प्रभवन्ति च बलमुपजनयितुमभिवर्धयितुमप्यायुरस्माकम् ।

वायुः कथमशुद्धो भवति ?

जीवितसंरक्षणाय वायुरतीव प्रधानोपयोगी सन्नपि चेदशुद्धो भवति, स एव तर्हि जीवितविघाताय संपद्येत । यद्यपि सन्ति पृथिव्यां विविधा विषपदार्थाः, तथापि बहूनां जनानां जनपदानां वा सकृदेव आपजनकं विषमशुद्धो वायुरेव । अत एवाह जनपदोद्ध्वंसनीयाध्याये चरकः—‘पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः’ इत्यादि । अत्र च सर्वविदितः कश्चिदैतिहासिको वृत्तान्तो दृष्टान्तीभवति । यथा—पुरा किल कलिकातानगरे कतिपयवत्सरेभ्यः प्राक् कस्यां चिन्निशीथिन्यां कालगुहाभिधाने (Black hole of Culcatta) कस्मिंश्चिदतिक्षुद्रे कारागृहे षट्चत्वारिंशदधिकशतं पुरुषाः संन्यरुध्यन्त । अनतिविपुलस्यास्य कारागृहस्य क्षुद्रं गवाक्षद्वयमेवाभूत् । परेद्यवि प्रभाते समुद्धा-दितायां कवाटिकायां त्रयोविंशतिरेव पुरुषा गतागतायुषः, तस्याः काल-गुहायाः कालमुखादिव कृच्छात् निरीयुः । शेषाः सर्वेऽपि हन्ताकालजं कालधर्ममवापुः—इति । तावन्तोऽपि जना एकदैव दुष्टेन वायुना किलाहन्यन्त । भुवि अधुना दुष्टवायुना दुर्भागधेयानां तेषामिव, बहूनामेकपद एव तादृशी भैरवशीसमाना विपत् यद्यपि भवत्यल्पीयसी ; तथाप्यशुद्धवायुना अनेके प्राणिनो यावज्जीवं दौर्बल्यमामयांश्च विविधाननुभवन्तो दुःखभाजनीभवन्ति ।

वायोश्चुद्धीभावप्रकाराः ।

तत्रैको निश्वासवायुराकाशस्य दूषकः । निरन्तरमस्माभिरन्तरा-कृप्यमाणस्योच्छ्वासवायोर्बहिर्विसृज्यमानस्य निश्वासवायोश्च विद्यते विशेषतो भेदः । शुद्ध्यपेक्षिणः सर्वेऽपि प्रत्यहं स्नानादिना शरीरं

बहिर्निर्मलीकुर्वन्ति खलु । बाह्यो वायुर्हि स्वयमेवास्मन्नासाद्वारा अन्तः-शरीरमभिप्रविश्य अन्तरवयवान् सम्यक् संशोध्य तत्र स्थितानि मलान्यपि बहिर्निष्कासयति । कथमेतदिति चेत्, इह संग्रहेण सम्यगभिधीयते—उच्छ्वाससमये नासामार्गेण प्राणिनामुरोगुहान्तरस्थमधुकोशाकारपुष्फुसद्व्याभ्यन्तरं (Lungs) बाह्यो वायुरनुप्रविशति । जिह्वा-मूलादारभ्य तरुणास्थिमयी नाड्येका (Trachea) अन्तर्वक्षोमूलं द्विधा विभज्य, पुष्फुसद्व्यान्तरं क्रमशः शाखाभिरुपशाखाभिश्च सुसूक्ष्मतमाभिरसङ्गृह्येयामिरभिव्याप्य, अन्ततः श्वासाशयमित्या अन्तिके श्वासनाडीगुच्छत्वेन च बहुधा परिणमति । इमाः सर्वाश्च नाड्यः सततमभिपूर्णाः सन्ति वायुना । आसां च नाडीनामभ्यर्णे अपरिसंख्येयाः सुसूक्ष्मा रक्तनाड्यः प्रसरन्ति । आसां रक्तनाडीनां श्वासनाडीनां चोप-र्यावृतयोस्त्वचोरत्यन्तसूक्ष्मत्वात्, रक्तनाड्यन्तरस्थेनाशुद्धेनासृजोच्छ्वा-सवायुः संयुज्यते । अशेषेभ्योऽप्यवयवेभ्यः समुच्चयेन समागतानि मलानि तत्सूक्ष्मत्वद्वारा बहिर्निरस्य, रक्तं प्राणवायुमुच्छ्वासानिलादाचू-पति । बाह्याकाशादागतश्च वायुरान्तराणि मलान्यादाय पुनर्बहिर्निर्ग-च्छति । हृदयाद्रक्तनाडीभिः पुष्फुसान्तरागतमाविलमाकृष्णं च शोणित-मवरीत्या निर्दोषं सुलोहितं सुखोष्णं च जायते । निश्वासवायुर्हि रक्ता-दिज्जालाम्लवायुं कश्मलं च जलवाष्पं (Watery vapor) अन्यांश्च काश्चिन्मलविशेषान् बहिर्निरसारयति । तत्रेज्जालाम्लवायुर्बहिरन्तरिक्षे-ऽत्यल्पांश एवास्ति । निश्वासानिले तु ततोऽपि शतगुणमवतिष्ठते स वायुः । वायुरसावस्मदृशोरगोचरोऽपि हुतवहाद्धूम इवानवरतमस्मच्छ-रीराच्छ्वासमार्गेणोत्क्रामति । ज्वलने ज्वलति आवृतः कश्चित्प्रदेशो यथा क्रमात् धूमेनापूर्यते, तथा क्षुद्रे नीरन्ध्रे कचिदन्तर्गृहे स्वपता-

मस्साकं निश्वासानिलादुत्थितश्चेज्जालाम्लवायुः समन्ततस्तमवकाश-
मशेषमभिव्याप्नुयात् । तत्र च यदि शुद्धो न वाति नवानिलः, तत्र-
त्योऽनेन विषवायुना क्षिप्रमेव ध्रुवं मार्यते । प्रदेशेषु च कचन पिहित-
कवाटस्यापि द्वारस्य गवाक्षस्य वा ऊर्ध्वाधःसंधिसंस्थितक्षुद्रसुषिरेभ्यः
कतिपयेभ्यः समागतस्याल्पीयसः शुद्धवायोर्निश्चसनेन यद्यपि न हि
जीवितहानिः संभवति, तथापि अस्मान्निश्वाससमुद्भूतविषवायुना प्रभू-
तेनाभिव्यासत्वादवकाशे च तस्मिन् स्वपतामस्माकं प्रायः प्रक्षीणारो-
ग्याणां विविधा मूर्च्छाभ्रमतन्द्रानिद्रासंन्यासापस्मारा अन्ये वा वात-
विकारा बहवो नूनमाविर्भवन्ति । निश्वासमारुते च यदि प्रत्यक्षम-
वेक्षणीय इज्जालाम्लवायुः, गृह्यतां तावत्कियदिव निर्मलं सुधोदकम् ;
(Lime water) तत्र च किञ्चिन्निश्चस्यतामस्माभिः फूत्क्रियतां वा ।
तदानीमेतन्निर्मलमम्भः सौधं क्रमादवाप्नोति श्वेतिमानं कालुष्यं च ।
यतः सलिलविलीनानां सुधापरमाणूनां निश्चामरुन्निष्ठस्येज्जालाम्लवा-
योश्च संयोगत आविर्भवत्यन्यादृशः कश्चित्सुधेज्जालाभिधो मिश्रः
पदार्थः (chalk) । अयमम्भसि न हि सुधादिवद्विलीयते । अतोऽय-
मविलीन एवोपजनयत्युदकस्य तस्य पाण्डुरत्वं कालुष्यं च । न ह्यवि-
लीनसुधास्वप्सु आविर्भवतीदृशमाविलत्वमथवा शौक्ल्यम् । निश्वासा-
निले विद्यमानं द्वितीयं द्रव्यं जलबाष्पम् ।

जलबाष्पम्— विमलमसृणेषु शिलाफलकेषु दर्पणादिषु वा
निश्चसनेन परिदृश्येरन् परमाणवः पयसाम् । शरीरान्तरान्निर्गच्छन्तः
सलिलानामिमेपरमाणवः कश्मलपदार्थैर्विषनिर्विशेषैः सन्ति नितरां
कलुषाः ।

(क्रमशः)

वनभोजनम् ॥

नेदं परोक्षं प्रज्ञावताम्, यत्प्रतिहायनं जनपदेषु आमलकीं
सविशेषमर्चयित्वा, तस्यै षड्सोपेतमन्नं निवेद्य, शर्करान्नपायसपरिपू-
र्णानि पात्राणि च भूसुरेभ्यो वितीर्य, तद्भूरुहस्य अधोभाग एव सह
मित्रबन्धुवर्गैः सजग्धिकेलिकामनुभवन्ति सुधिय इति । इदमेव वन-
भोजनमित्यभिधीयते । अत्रेयं ब्रह्मपुराणान्तर्गता कथा अनुसंधेया ।

पुरा किल शचीपतिरुमापतिं द्रष्टुकामः कैलासमगच्छत् ।
तत्र गृहीतकपटवेषः पश्यतामपरः कश्चित्साधारणो जन इव दृश्य-
मानः परमार्थतः परमेश्वर एव तस्य नयनगोचरो बभूव । दृष्ट्वा च
तमपृच्छत्सावलेपं कुत्र पशुपतिरिति । भगवांश्चन्द्रशेखरस्तु न कि-
मप्यवदत् । पुनः पुनरभ्यर्थितोऽपि सूक्तिमानमेवानुतिष्ठन्तं नागभूषणं
वीक्ष्य जातामर्षः कुलिशधरः कुलिशेन मृत्युंजयमास्कन्दितुमारोभे । तथा-
रभमाणे कुलिशधरे, विरूपाक्षस्य फालनेत्रात् स्फुलिङ्ग आविर्बभूव ।
पूत्रहा तु त्रिभुवनभयंकरस्य मारदाहकस्य फालनेत्रस्फुलिङ्गस्य वेगा-
वेशमसहमानः सन्नचेतनो धरायां पपात । ततः सुराचार्यो बृहस्पति-
पुत्रान्तं सर्वं परोक्षमप्यपरोक्षमिव ज्ञानचक्षुषा विदित्वा पुरुहूते सं-
जातकरुणो भगवन्तं भवानीपतिं स्तवैः प्रीणयामास । तदनु धिषण-
कृतनुतिप्रहृष्टमनाः प्रमथाधिपः स्फुलिङ्गं तमर्णवे न्यक्षिपत् । सोऽ-
प्यर्भको बभूव । ततः सर्वप्राणिभयावहं शिशो रोदनरवमाकर्ण्य, समुद्र-
राजेन सह सद्य एव प्रादुर्भूय, बालस्य सौन्दर्यातिशयेन परमानन्दस्य
परां कोटिमारुह्य, तं शिशुं स्वोत्सङ्गे निक्षिप्य, बालक्रीडावलोकन-

सुखमनुभवति स्वयंभुवि, लीलैवैव विश्वसृजः केशपाशं गृहीत्वा किंचिदिव कम्पयति चार्भके, एकपद एव समागतनदीप्रवाह इवा-
श्रुनिष्यन्दो भूषयांचकार विधातुर्नयनयुगलम्, पस्पर्श च बालम् ।
तेन तस्य डिम्भस्य जलंधर इति यथार्थं नाम अभूत् । ईश्वरकोप-
जनितफालनेत्रस्फुलिङ्गसंजातत्वेन च अतुलबलसमन्वितः, अपरि-
मितभुजपराक्रमोऽसुरो बभूव ।

सुरज्येष्ठोऽपि नगरमेकं निर्माय, राज्ये तमभिषिच्य
विश्वविश्वम्भराभारवहने नियोजयमास । सा पुरी 'जलन्धरपुरी'
इत्याख्यया प्रख्याता अभूत् ।

ततः संप्राप्तयौवनो जलन्धरः, रूपसंपदमिव विग्रहिणीम्,
पातिव्रत्यैकतानाम्, अखिलगुणमनोहारिणीम्, वृन्दारकवनितामपि
धिवकुर्वाणां वृन्दां नाम कालनेमिपुत्रीं पाणिगृहीतीं कृत्वा, सर्वाङ्गरम-
णीयया रमण्या तया सह युवजनोचितसुखमनुभवन्नास्त ।

अथ 'अनतिसुलभमपि वस्तुजातं समुद्रं मथित्वा अप-
जहार वज्री' इति मनसि शत्रुभावं कृत्वा, तेन सह समरायामरापुरीं
जगाम । तत्र च समजनि सुरासुरभीषणं संख्यावद्भिरप्यनूह्यमानजय-
पराजयमदृष्टचरं वज्रधरजलन्धरयोरायोधनम् । तदनु भार्गवस्यासुर-
गुरोः प्रचोदनेन अमराणां प्राणहेतुभूतं द्रोणाचलं पारावारे चिक्षेप
जलन्धरः । प्राणहेतुभूते द्रोणाचले परोक्षतां गते, असुरराजस्य पुरतः
स्थातुमपारयति दिशि दिशि कान्दिशीकतां भजति च वृन्दारकवृन्दे,
शुनासीरपुरःसराः सुराः समीहितार्थसिद्धये नारायणचरणारविन्दं
शरणं प्रपेदिरे ।

अथ गजेन्द्रसंरक्षके पुण्डरीकाक्षेऽपि कुशलानुयोगपुरःसरम-
भयप्रदानेन तान् समाश्वास्य संप्रहाराय सन्नद्धे सति, गाढालिङ्गनेन
प्रणयातिशयं सूचयन्ती पद्मालया पद्माक्षमिदमावभाषे— 'देव, यदि
नाम जनार्दन इति यथार्थं नामधेयं वहति भवान्, तर्हि न जातु
हन्तव्यो मम भ्राता जलन्धरः' इति । तदनु कमलनयनः कमलाया
वदनकमलाद्विनिःसृतं रमणीयवाङ्मकरन्दं सानन्दमास्वाद्य सस्मित-
मिदमुवाच— 'देवि, किं त्वं न जानासि परिदेवनां देवानाम्?
नाहं तं हनिष्यामि; किन्तु दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालननियमानुरोधेन
दुष्टात्मना तेन सह योद्धुमेव गच्छामि' इति । एवं सरसचारुवचनैः
पुण्डरीकाक्षश्चारुनयनां लोकमातरं सान्त्वयित्वा सह हरिहयप्रमुखैर्देवै-
र्युद्धाय प्रतस्थे; वृत्रासुरेण सुत्रामेव जलन्धरेण वितेने च विचित्रमा-
योधनम् । तत्र असुरपतेर्युद्धकौशलं हस्तलाघवं च वीक्ष्य, निधाय
च मनसि रमाया वचनम्, तस्य दुष्टात्मनो निधनान्मनो निवर्त्य,
'जलन्धर, तव युद्धकौशलं हस्तलाघवं च दृष्ट्वा नितरां संतुष्टोऽस्मि ।
पृणीष्वामिलषितं वरम् । दास्यामि' इत्यकथयत् । जलन्धरश्च 'भग-
वन्, सहेन्द्रादिदेवगणैर्जलन्धरपुरी भवता रक्षणीया' इत्ययाचत ।
केशवोऽपि दुष्टात्मनो जलन्धरस्य भावि निधनमाकलयन्निव तथेति
प्रतिज्ञाय, प्रतिज्ञां सफलां चकार ।

एवं वासवपुरोगमान् दिविषदः स्ववशीकृत्य स्थलकमलिनीं
वनवारण इव त्रिलोकीमप्यभिभूय प्रशासति वसुमतीं जलन्धरे, कदा-
चिद्देवानां हितमिच्छन् 'कपटकर्मपटिष्ठो दुष्टः कपटेनैव वञ्चनीयः'
इति छलेन जलन्धरस्य निधनमभिलषंश्च भगवान्नारदो मुनीनाम-
प्रणीः समितिं तस्य समुपागतः । अथ सुदुर्लभतमब्रह्मर्षिसमागमला-

भर्हर्षपरवशो जलन्धरोऽपि प्रणतिपूर्वकं महात्मनस्तस्यासनं दत्त्वा, अर्घ्यपाद्यादिभिर्यथाविधि सपर्यां संपादयामास । ततः सीमातीतमहिमा स मुनिपुङ्गव इत्थं प्रवर्तयामास गिरम्— ‘वत्स जलन्धर, अहमद्य कैलासमगच्छम् । तत्र कुसुमशरस्य विजयपताकेव, लावण्यस्य प्रति-कृतिरिव, अपहसितरतिः पार्वती मया दृष्टा । तद्रूपवर्णने सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुतायं साधारणो जनः । पतिस्तु तस्याः कपाली । शरीरं साकल्येन सर्पैर्भूषयित्वा पश्यतां नितरां भयमावहति । भिक्षाम-टति । पितृवनमेवास्य विशिष्टमधिष्ठानम् । तत्सर्वथा न स तस्याः प्रेमा-स्पदं भवति । त्वं तु, भुजबलविजिताखिलपरिपन्थिपार्थिवः सार्वभौमो युवा धीरो सर्वातिशायिपराक्रमश्च । ततः सुखेन सा आनेतुं शक्या । अवश्यं च सा त्वयायुनैव द्रष्टव्या’ इति । एवं बहुधा पार्वतीसौ-न्दर्यप्रशंसया कामाग्नौ कामुकं जलन्धरं पातयित्वा नारदस्तिरोदधे ।

अथ बुधजननम्यां लोकमातरं दुर्गामभिलषन्तं कैलासं प्रति प्रयाणोत्सुकं जलन्धरं विनयावनमितशिरोभागा वृन्दा साञ्जलिवन्ध-मिदमवादीत्— ‘आर्यपुत्र, यद्यपि देवेनाविदितं न किञ्चिदस्ति ; तथापि प्रणयातिशयेनानितरसाधारणभर्तृभक्त्या चेदमावेद्यते । तत्सा-वधानं निशमयत्वार्यपुत्रः । न कदापीदं साहसमनुष्ठातव्यम् । अपि नामानुरूपमिदं संप्राप्तसकलसाम्राज्यसौख्यस्य भवतः पराङ्गनालाभ-चापलम्, कामपाशबन्धनं च । न भवान्न जानाति परवधूगृध्नुतयैव परिभवमधिगतौ पुरन्दरशशधराविति । परयोषित्सङ्गमदोषदावानलो हि कुलं निर्मूलं निर्देहति । कुपथगामिमनोनियन्त्रणं खलु विदितवे-द्यानां परं भूषणम् । अपि च, देवी पार्वती तु जगतामाधारभूता परा शक्तिरदृग्गोचरा च । मोघ एवायमुद्यमः । तत् कृपया निवर्तितुमर्हति

व्यवसायादस्मादार्यपुत्रः’ इति । एवं सविनयं सप्रणयं सोद्वेगं चोपदिश-त्या धर्मदेवताया इव जायाया धर्ममन्त्रणमप्यगुर्वर्थमेतदिति न्यक्कृत्य, स्वप्राणात्ययमविगण्य, पतिदैवतां तां गाढमाश्लिष्य ‘दयिते, किमि-यमस्थाने कातरता संतापश्च ? अपि नाम त्रैलोक्यविजयिनोऽकुतोभ-यस्यापि ममेमौ पादौ पदात्पदमपि चलतः ? नातिचिरादेव पार्वत्या सह आगच्छामि । पश्य मम साहसं युद्धकौशलं च’ इति साटोपमु-दीरयतः प्रियदयितस्य अशनिपतनकल्पं वचनमाकर्ण्य विषीदन्त्या जायया पौनःपुन्येन भाणितानि प्रणयबहुविधनीतिनिदर्शनगुम्फितान्यु-दकर्मधुराणि वचनानि न तस्यासुरस्य हृदये अवकाशं लेभिरे ।

देवी वृन्दा तु भाविपतिनिधनचकितस्वान्ता, गत्यन्तराभावेन मूकमानमेव भजन्ती ‘नूनमचिरेण शुभेतरत्किमप्यापतिष्यति’ इत्य-न्तः पस्पन्दे ।

अथ वेदैकवेद्यस्य भगवतो भवानीपतेर्याथातथ्यमविज्ञायैव निकषा शंकरमुपगम्य, ‘अयि मूर्ख अनवद्याङ्गीयं तन्वी नार्हत्येव तव निकटे स्थातुमपि । तदुत्सृज ताम् । न चेत्समराय संनद्धो भव’ इति सोपालम्भं भाषमाणं दुरात्मानं जलन्धरं प्रमथाः सर्वेऽपि परि-वभुः, चक्रिरे चातिभयंकरं युद्धम् । भगवांश्चन्द्रशेखरोऽपि तन्निधना-शैव सुदर्शनं नामायुधं निर्माय समयं प्रतीक्षमाण आस्त । किन्तु वृन्दा-देव्याः पातिव्रत्येन विसंवादितः प्रयत्नः प्रमथाधिपस्य प्रमथानां च ।

अथ मोहनास्त्रेण महेश्वरमपि मूर्च्छयित्वा, मायाबलेन पार्व-तीशस्य वेषं धृत्वा, अवरोधं प्राप्य, कात्यायनीं च निरीक्षमाणः क्षणं विस्मयेन साध्वसेन च जडीकृतो जलन्धरः । दुष्टासुरस्य चित्त-वेष्टां विदित्वा, असुरनयनगोचरातीतं कमलनयनमुपगम्य, ‘आतः,

अपि नाम साम्प्रतमेवंविधायामवस्थायां निपतितां मां द्रष्टुम्' इति ससम्भ्रममाभाष्य पुरतस्तिष्ठन्तीं पार्वतीम् 'वत्से मा भैषीः । असुरपतेर्जायायाः पातिव्रत्येनैवेमां दशां प्रापितः कैलासः' इत्यवदज्जनार्दनः । तदाकर्ण्य 'अयि भ्रातः, यथाकथंचिदपि तस्य दुरात्मनः प्रियायाः पातिव्रत्यमुच्छिद्य ममेयं दुरवस्था भवता दूरीकरणीया' इत्येवं व्याहरन्त्याः पार्वत्याः शोकोदग्रां वाचं निशम्य, निशाम्य च चेष्टितानि जलन्धरस्य, करुणापूरितहृदयो नारायणो वृन्दादेव्याः पातिव्रत्यभङ्गाय जलन्धरपुरीं प्रति प्रस्थाने मतिमकरोत् ।

जलन्धरपुर्यां वृन्दादेवी तु प्रियविरहमसहमाना, रमणमेव परमाभरणं मन्वाना, विमुक्ताभरणा, मलीमसाङ्गी सती 'नाथ, कथं चिरयसि । कदा वागत्य मन्त्रयनयुगलमिमं प्रासादं च परितोषयिष्यसि' इति तपनकिरणतप्यमानमृणालीव शोकेन परितप्यमाना स्वपर्यङ्के परिलुठन्ती, प्रियागमनं प्रतिपालयन्ती, अल्पमपि समयमतिदीर्घमिव कृच्छ्रेण यापयन्ती, कदाचित् डोलाक्रीडामनुभवन्ती, अतर्कितमेव समये तामुपसृत्य ग्रहीतुकामौ दानवौ ददर्श । दृष्ट्वा च संशयदोलारूढा सती सुदूरं द्रुतं गत्वा, तत्रैकत्र तपश्चरन्तं तपस्विनमेकं निरीक्ष्य, तत्पदारविन्दयोः पतित्वा 'तपोनिधे, शरणं शरणम्' इति बाष्पगद्गदं चुक्रोश । तथा क्रोशन्तीं तपस्विनीं वृन्दाम् 'अयि वत्से, मा शुचः । नाहं त्वां मुञ्चामि' इति सान्त्वयत्येव तपोनिधौ, अट्मगोचरौ बभूवतुर्दानवौ ।

अथ सद्य एव हृदयदयितस्य दयितस्योत्तमाङ्गमुदरं च पुरतः प्रक्षिप्य धावन्तौ शाखामृगौ वीक्ष्य, भर्तुर्निधनमाकलय्य भीतभीता सती, पवनाहतलतेव धरायां पपात वृन्दा । निपत्य च

'नाथ अनवधार्यैव मद्वचनं कैलासमगमः किल । किं तस्य फलमिदम्? अकाण्ड एव त्वया विप्रयुक्ता अनाथास्मि संवृत्ता' इति नयनकमलयोर्बाष्पधारां विमुञ्चन्तीं वृन्दां वीक्ष्य, 'तन्वि, कुतोऽयं मनस्तापः, चित्तोद्वेगश्च । पश्यन्त्या एव तव दयितः सचेतन उत्तिष्ठति । पश्य' इत्याश्वासयन् मन्त्रपूर्वकेण जलेन परेतं तं तपस्वी असिञ्चत् । तत्क्षण एव तापसं परेतं चापश्यन्त्याः करेण करं गृहीत्वा 'अयि दयिते प्रासादादेकाकिनी क्व प्रस्थितासि । कथमियं कातरता । केनापकृताऽसि । अवरोधमेव गच्छावः' इत्युदीरयन्तं कान्तं च पश्यन्त्यास्तस्याः कियानिव विस्मयः प्रमोदश्चासीदिति वर्णयितुं नास्ति वागवसरः । अचिन्तयच्च सा 'मत्पातिव्रत्येनैव भगवन्तं भवानीपतिमपि विजित्य निराबाधं नगरमुपागमदयितः' इति । अथ दैवादापतितान्यरिष्टानि क्रमेण जगाद । मायावी भगवांश्च प्रगाढं तामालिङ्ग्य सरसचारुवचनैः शृङ्गारलीलाभिश्च समयं यापयन्, तस्याः करपल्लवममुञ्चन्नेव, 'दयिते अहमेव त्वद्भक्तिं विमर्शयितुकामः क्षणं खेलामकार्षम् । मां विना कः पुनस्तव करौ ग्रहीतुं पारयति' इत्येवं सोलासं वचनवैचित्र्येण वृन्दां प्रत्याययंश्च, सह तया प्रासादं विवेश । अथ महाहैर्दिव्याभरणैः कलेवरं भूषयित्वा, ऐकमत्येन कुसुमबाणचापलानि सफलीकुर्वतोस्तयोः क्षणमिव क्षीणतामयासिषुरनेके दिवसाः ।

ततः कदाचित्सुरतान्ते रमणं निजरमणादन्यं मन्वाना चकितचकिता सहसैव ससम्भ्रमं मञ्चं विमुच्य सुदूरे स्थित्वा, 'अयि वधक, जनार्दन इति नामधेयं वहता कपटवेषधारिणा त्वयेमां दशां गमितासि । किं न जानासि पातिव्रत्यमेव परं भूषणं योषितामिति । पातिव्रत्यरहितानामबलानां जीवितं हि निकृष्टतमम् । तत्किमनेन जीवि-

तेनेतः परम् । अद्यैव शरीरं वैश्वानरे पातयामि । यतस्त्वयाहमीदृशी-
मवस्थां प्रापिता, ततस्त्वद्धार्यापि राक्षसैरपहृता भविष्यति । त्वमपि
प्रियाविरहादहमिव परितप्स्यसे । ध्रुवं ध्रुवम्' इति शप्त्वा अवरोधम-
गच्छत् । भगवांस्तु तथा गच्छन्तीं तां वस्त्राञ्चले गृहीत्वा, 'हृदय-
दयिते, मां कामाग्रौ पातयित्वा अकाण्ड एव तव विप्रयोगस्यास्थ
नायं समयः' इत्यनुनयन् तामेवानुससार । तपस्विनी वृन्दा तु तमग-
णयित्वा, तत्क्षण एवाग्निमुत्पाद्य निपत्य भस्मीभूता । ततो माधवस्त-
द्वियोगं सोढुमपारयन्, तस्मिन्नेव भस्मनि परिलुठन्नास्त । विदित-
वृन्दापातिव्रत्यभङ्गः परमेश्वरोऽपि सुदर्शनेन जलन्धरं पातयामास ।

तदनु वैकुण्ठे वैकुण्ठमपश्यन्त उद्विग्नमनसः पितामहादयो
दिविषदः कैलासं प्राप्य गिरीशाय वृत्तान्तं सर्वमपि विज्ञापयामासुः ।
गिरीशस्तु 'परां शक्तिं विना न केनापि माधवः प्रत्यानेतुं पार्येत'
इत्यवादीत् । ततः परां शक्तिं द्रष्टुं व्रजति देवगणे, गौरी सरस्वती
लक्ष्मीश्चैकत्र मिलिता नयनगोचरा बभूवुः । देवाश्च विदिताखिलेति-
वृत्ताभिर्देवीभिः पर्यायेण समर्पितानि बीजानि यथानिर्दिष्टं भस्मसा-
त्कृताया वृन्दायाः प्रदेशमभिगम्यावपन् । तेषु बीजेषु गौर्या दत्तं
तुलसी, लक्ष्म्या समर्पितं मालती, सरस्वत्या दत्तं बीजमामलकी च
प्ररूढमदृश्यत । स प्रदेशोऽपि अतिविशङ्कटेन वनेन परिणाममभ-
जत । तदेव वनमद्यापि 'वृन्दावनम्' (वृन्दायाः वनम्) इत्याख्या-
यते । तत्र प्ररूढाः सर्वेऽपि वृक्षा विष्णुना वृन्दारूपेणादृश्यन्त ।

अथ पार्श्वयोरुभयोरपि तुलस्यामलकयौ, लक्ष्मीं च वक्षसि
विन्यस्य विराजमानं नारायणं वैकुण्ठे दृष्ट्वा आनन्दकोटिमधिगता
देवा भगवन्तमीडाञ्चक्रिरे । लक्ष्मीदेव्या ईर्ष्यासंभवेन मालती परं

भगवत्सायुज्यमेवाधिगता । अत एवामलकी तुलसी च पूजार्हौ
भूरुहौ, मालत्याः पुष्पाणि सपर्यार्हाणि चाभवन् ।

अतः कार्तिके मासि योगीश्वरद्वादशीति प्रख्यातायां द्वाद-
श्यामामलकीं भक्तिपूर्वकमर्चयित्वा, ये महाभागास्तदधोभाग एव भु-
ञ्जते, ते नारायणस्य करुणापाङ्कदशा तत्सायुज्यमेवाधिगच्छन्ति ।
तुलसीं ये महान्तो गृहे पूजयन्ति, ये च बद्धश्रद्धास्तदलैर्नारायणम-
र्चयन्ति, तेऽपि धनधान्यादिसकलसम्पत्समृद्धा इह चिरं सुखमनुभूय
परतश्च मुक्ता भवन्ति ।

कन्दाडै. रामस्वामिशर्मा ।

लोकरहस्यम् ॥*

प्रथमप्रबन्धः ।

कालो हि नाम कोऽपि स्वतन्त्रः कर्ता; स हि किं किं न
कारयति, किं किं न श्रावयति, किं किं न संविदधाति ?

* श्रीमतः सुगृहीतनाम्नो वङ्गभाषाख्यायिकालेखकस्य बङ्किञ्चन्द्रचट्टोपाध्या-
यस्य रचनास्वत्यद्भुतं किमपीदं रत्नं लोकरहस्यं नाम । तत्र च प्रबन्धाकारतया
बहवो विषया अनुवर्णिताः । तेषु च कतिचन श्रीमतास्मत्प्रियसुहृदा कर्णाटकभा-
षाभट्टवाणेन B. वेङ्कटाचार्यमहाशयेन स्वीयया भाषयानूय प्राकाशित । तेषु
काश्चन विषयान्वयं तस्य महाशयस्यानर्घ्याभ्यनुज्ञया संस्कृतभाषयानूय सहृद-
याप्रणयिभ्य उपहर्तुमिच्छामः । प्रबन्धे चात्राधुनातनानां समाजस्य दशा मनो-
हारिण्या गमनिकया प्रदर्शितेति वाचनेनावगम्येत ।

आसीदशेषलोकविदितगुणं सुन्दरवनं नाम किमपि काननम् । तत्र च बहव एव शार्दूलमहाशया वंशपारंपर्येण प्रतिवसन्ति । कालस्य च वैभवेन सर्वत एव प्ररूढे नागरकभावे ते च महामहिमानो महता व्यवसायेनोत्तरोत्तराभिवृद्धौ प्रायतन्त । गतानुगतिको हि सर्वः । समाजवृद्धेश्च सभामेलनम् उपन्यासाचरणं च मुख्यं साधनमव्यभिचारि सर्वसंप्रतिपन्नम् । तत एतेऽपि तत्र कानने महतीं कामपि सभां सममेलयन् । सर्वः किल समुन्नतिमकाङ्क्षति कुतुकी । यथानिर्देशं च सर्वे सादरं समागताः समये । नैवैतैर्भारतीयानां सरणिरनुसृता । अस्खलितं निर्दिष्टे समये सर्वे संन्यदधुः । निबिरीसनानातरुनिकरशोभितस्य तस्य सुन्दरवनस्य मध्ये प्रशस्ते समे विस्तृते भुवो भागे भीषणाकारा नानाविधा व्याघ्रा लाङ्गूलरोपितसर्वभाराः प्रकाशं विस्तृत्तरीभिर्दृष्ट्वाप्रभाभिर्वनमखिलमवभासयन्तो बद्धपङ्क्तयः समुपाविशन् । सर्वे चैकमयेन श्रीमन्तं वर्षीयसममितोदरनामानं खजातिमहत्तरमग्रासने आस्थापयन् । स च साङ्गीकारं लाङ्गूलासनमास्थाय सभाकृत्यानि प्रारभत । प्रथममसौ धन्यवादानात्मीयेभ्य उपहृत्य भाषितुमेवमारभत ।

‘अयि स्वकुलभूषणमहाशयाः ! अद्य नः सुप्रभातम् । अद्य त्वे किल वयमारण्यका मांसशोणिताहारा व्याघ्रमहर्षिवंश्याः परस्परेण स्वकुलभिवृद्धिप्रणयेनासिन्काननोद्देशे संमिलिताः स्मः । अहह ! कुत्साकारिणः खलस्वाभावाश्च पशवोऽपरे सर्वे एवास्मानसामाजिकान्विविक्तवासैककुतुकिनैकमत्यरहितान्स्वार्थैकपरायणानुपालभन्ते । अन्याद्योऽमूलकश्चैवायमपवादः । परमयं मनुष्याणां भारतीयानां स्वभावः ; न नूनमस्माकम् । तं च ते नूनमस्मास्वारोपयन्ति । किमन्य-

देते कुर्वन्तु । ते हि स्वपक्षपातविषयेषु तेषु विद्यमानमेनं गुणं दुरपह्वं कथमभ्युपगन्तुं प्रभवन्तु ? अस्त्वेतत् । सत्यसति वा दोषे भूयोभिराकुष्टे प्रवाहन्यायेन चास्मिन् प्रसरति तस्य परिहारोऽप्यवश्यमाधेय एव धीमतेति निर्मूलमप्यपवादमेनमुन्मूलयितुं वयमधुनेह सभायां मिलिताः स्मः । यथा चायमस्माकमपवादो मत्सरिभिरपि दूरीक्रियेत, तथा नामास्माभिः स्वश्रेयोभिवृद्धौ सभ्यताप्रथायां च प्रयतमानैः सुखेनैव सभ्यजातिष्वग्रगण्यैर्भूयेतेति विश्वसिमि । अत्र च नास्ति मात्रयापि संशयस्यावकाशः । अथ च वयमधुना सर्वजगत्स्रष्टारं परमकारुणिकं परमेश्वरमभ्यर्थयामहे— प्रतिदिनमप्यस्मान् स्वजातीयहितैषितां प्रकाशयतः परमेण सुखेन नानाविधान्पशून् निघ्नतः सत्स्वभावेन सद्रृत्त्या च कालं यापयतोऽप्रतिहतमनोरथाननुगृहीष्व— इति ।’

(सभायां लाङ्गूलानां चटचटात्कारः सर्वमपि वनं मुखरयति स्म ।)

अयि भ्रातरः ! यस्योद्देशेन वयमत्र मिलिताः स्मः, तमाधिकृत्य संक्षेपात् किमपि निवेदयामि । सुन्दरवनमिदमधिवसत्सु व्याघ्रेषु विद्याचर्चा क्रमेण लोपमातिष्ठत इति ननु विदितमेवेदं भवताम् । महानेव ममामिलाषः—सर्वैरस्माभिर्विद्वद्भिर्भाव्यमिति । अद्य किल सर्वे एव विद्वांसो भवन्ति । तथैव कुतो नास्माभिरपि विद्वद्भिर्भावितव्यम् । विद्यालोचनायैव किलेयं सभा प्रतिष्ठापिता । इदमखिलैरपि भवाद्विरनुमोदनीयमित्येतदेव ममाभ्यर्थनीयम् ।

एवं चोपन्यस्य स्वासनमास्थिते सभापतौ सभास्ताराः सर्वे ‘हा उ मा उ’ इति शब्दायमानास्तमंशमन्वमोदन्त । अथ च यथाक्रमं केचन प्रबन्धाः पठिताः सभ्यैरनुमोदिता अङ्गचकारिषत ।

अनुमोदमानाश्च दीर्घदीर्घा वक्तृतां प्राकाशयन् । सर्वापि सा व्याकरणशुद्धा सालङ्कारा चाभवत् । शब्दरचना परं भीषणावर्तत । डम्बरेण चानेन वनं तदखिलमपि चकम्पे ।

यदा चान्यान्यानि सभायाः कृत्यानि समाप्नुवन्, तदा सभाध्यक्षः पुनरेवमावभाषे—‘आतरः! सुन्दरवनेऽस्मिन् बृहलाङ्गूलनामा कोऽपि ख्यातः पण्डितो व्याघ्राचार्यमहाशयः प्रतिवसतीति श्रुतपूर्वमेवेदं भवताम् । स महामतिरधुना मदीययाभ्यर्थनया मनुष्यचरितानुबन्धिनं कमपि प्रबन्धमस्यां रात्रौ सभायामस्माकं परिपठिष्यति’ इति । मनुष्यनामग्रहणेन चानेन केचन सभास्ताराः क्षुधमबुध्यन्त । अथापि न तदात्वे प्रकाशभोजनस्य (public dinner) सूचना अदृश्यतेति सर्व एव शान्ता अभवन् । अथ सभाध्यक्षेण सबहुमानमाहूतो बृहलाङ्गूलचार्यमहाशयः समुपगम्योपन्यासकपीठं पथिकभयङ्करेण स्वरेण प्रबन्धमेनमपठत् ।

‘सभाध्यक्षमहाशय! व्याघ्रीणां व्याघ्राणां च समवायाः! अहमिह तत्रभवतः स्वकुलहितैषिणः सभाध्यक्षमहाशयस्यादेशेन दैवसृष्टेषु जन्तुषु कमपि विभागमधिकृत्य प्रबन्धं कमपि भवतः श्रावयितुमुद्युक्ते । महत्तराः! दैवेन सृष्टाः किल जन्तवो द्वेधा विभागमातिष्ठन्ते । केचित् चतुष्पादः, केचिच्च द्विपदाः । मनुष्या हि नाम द्विपदजन्तव एव । न तेषां पक्षौ विद्येते इति न तेषु पक्षिव्यवहार उपपन्नः । विशेषतश्च चतुष्पाज्जन्तूनां मनुष्याणां च बहुलं सादृश्यमनुदृश्यते ।

(कमशः)

श्रीशैलताताचार्यः ।

प्रकृतिमापन्नेनेव चक्षुषा सुचिरम्, उपजातप्रत्यभिज्ञानलव इव सत्त्वरोपसंहृतगतिः, आचरणयुगलादुत्तमाङ्गं यावदालोकितवान् ॥

आनीतकरसंपुटश्च हेमाद्रितट इव पृथुश्रीवृक्षलाञ्छिते वक्षसि, स्तोकमुपदर्शितस्मितः प्रस्तुतपरीहास इव सलिलनिर्भराम्भोधरनिनादगम्भीरेण स्वरेण मधुरमब्रवीत्— “नरेन्द्र, सर्वदा शरीरसंनिहितैर्निवेदितोऽसि चक्रवर्तिलक्षणैः । स खलु भवान्मध्यमलोकपालो राजा मेघवाहनः, योऽस्माभिः पुरा दिव्यसदसि देवस्य पाकशासनस्य मर्त्यलोकवार्तानिवेदनाधिकारयुक्तैः प्रधाननाकिभिः, एवं जिगीषुः, एवं शूरः, एवं त्यागशीलः, एवं धार्मिक इति बहुप्रकारमङ्कुरितपुलकपक्ष्मलकपोलैरवनिपालकथाप्रक्रमे सुचिरमुपवर्ण्यमानः श्रुतोऽसि । सर्वथा नः कृतार्थं चक्षुरुपजातम् । फलितं च सद्यो देवतादर्शनसमुत्थं पुण्यजातमर्कितोपनतेनामुना त्वदवलोकनेन । गच्छामि सांप्रतम् । अनुजानीहि माम् । जानीहि च मदीयमपि लेशतो वृत्तान्तम् । अहं हि सौधर्मसुरलोकसद्मा ज्वलनप्रभाभिधानो वैमानिकः । संप्रत्येव नाकतः प्रस्थितो गच्छन्पुरःस्थितेन कियतापि परिजनेनानुगम्यमानो गगनपथेन, पथि विलोक्य लोकान्तरे देवतायतनमिदम्, इदं मनस्यकरवम्— ‘हन्त, स एष भगवानशेषजगन्नाभिः, नाभिकुलकरकुलालंकारः, द्रष्टा कालत्रितयवर्तिनां भावानाम्, उपदेष्टा चिरप्रणष्टस्य धर्मतत्त्वस्य, सर्वसत्त्वनिर्निमित्तबन्धुः, सेतुबन्धः संसारसिन्धोः, ऋषभनामा जिनपुत्रः; यस्य पुरा स्वामिना शक्रेण स्वयमनुष्ठितः प्रतिष्ठाविधिः ।’

आनीतेति । श्रीवृक्षः वक्षसि स्थित आवर्तविशेषः, पक्षे अश्वत्थवृक्षः विल्ववृक्षो वा । नाभिः प्रधानभूतः । नाभिकुलकरः नाभेयः ।

अवधार्य चैतदधिकोपजातभक्तिः, 'आसतामिहैव मुहूर्तमेकं भवन्तः'
इति निर्वर्त्य पृष्ठानुपातिनः सुरपदातीन्, अतिमात्रमुत्सुको गन्तु-
मङ्गमात्रेणैवागतः । दृष्टश्चैष भगवानशेषकल्मषक्षयहेतुरादिदेवः ।
इदानीं गन्ता अहमधिगतनिर्वृतिः, विलक्षणं रामणीयकेन सकलद्वी-
पानाम्, अपारजलपूरितान्तरिक्षेण सर्वतः कृतपरिक्षेपं नन्दीश्वरो-
दनान्ना नदीनाथेन, नन्दीश्वराभिधानं प्रधानद्वीपम् ॥

तत्र मे परममित्रम्, ममैव सदृशप्रभावर्द्धिः, अतिशयेन
प्रसादपात्रं वृत्रशत्रोः, अत्युदाररूपबलविभवशाली सुमाली नाम
देवः, देवलोकतः कौतुकाकृष्टमनसा स्वयंप्रभाभिधानया देव्या
दिव्यवनिताजनादुपश्रुतरम्यतातिशयां जिनायतनविंशतेः श्रियं
द्रष्टुमानीतः, सांप्रतमतिशयितनन्दनवनेषु महापुष्करिणीनामुपान्तव-
र्तिषु विचित्रतरुकाननेषु कान्तासखः क्रीडासुखमनुभवति ॥

अस्ति च द्वीपे तत्र दीपभूता मर्त्यलोकस्य, जिनायतनयात्रासु
त्रिदशलोकादुपागतानाममरमिथुनानां निवासस्थानमपरेवामरावती,
परमरम्या रतिविशाला नाम तस्य नगरी । सा चाद्य प्रातरेव
कौतुकादितस्ततो विचरद्भिरनुचरैर्मदीयैः, तदीयसंनिधावपि अना-
थेव उद्धंसितेव प्रणष्टसकलपूर्वशोभा, भूतैरिवाधिष्ठिता, कृतान्त-
दूतैरिव कटाक्षिता, सर्वतो विजृम्भिताविच्छिन्नमलिनच्छाया, चिन्ता-
विसंस्थलगृहस्थगीर्वाणपरिहृतसर्वनिजनिजव्यापारा, रणरणकगृही-
तगृहदेवतावनदेवतासदुःखदृश्यमानतत्क्षणम्लानकल्पपादपा, स्थान-
स्थानपूज्यमानस्विन्नसिद्धायतनदेवताप्रतिमा, प्रतिमन्दिरमाकर्ण्यमा-

अस्तीति । रणरणकः उत्कण्ठा, चित्तावेग इति यावत् ।

नश्रवणदुष्टहाकष्टशब्दा दृष्टा । मन्दिरमपि तदीयमप्रवृत्तोत्सवम्,
धृतानुचितवेषनिर्व्यापारनिःशेषकलत्रम्, अप्रमत्तविबुधयोधशतसं-
रक्ष्यमाणगोपुरप्राकारम्, उद्विग्नसकलपरिजनं दृष्टम् ॥

इदं चारिष्टमतिकष्टमप्रतिविधेयं विधिवशात्तत्रोपजातम्, तस्य
तत्कलत्रस्य वा प्रधानस्य अचिरकालभाविनं विनाशमवश्यतया
निवेदयति । न हि येषु केषुचिदनर्थोपनिपातेषु, कदाचिदपि दिव्या-
नामास्पदेषु संपद्यन्ते ईदृशाः पदार्थानां प्रकृतिविपर्ययाः, तत्संनि-
वासिनां च विबुधलोकानामन्तरत्यन्तशोकातङ्कशंसिनो हृदया-
यासाः । तेन च मया तत्र गत्वा द्रष्टव्योऽसौ कदाचिदप्यदृष्टदीर्घ-
माद्विरहदुःखः सखा । सुखयितव्यः सर्वकालमभिलषितमदर्शनो
निजदर्शनेन । शमयितव्या दिव्यलोकच्यवनसुलभा सर्वभावानां
धिनश्वरस्वभावतावेदनेन हृदयेऽस्य दाहकारिण्यरतिवेदना । देवो
दिव्यशक्त्यनुरोधेन सुगतिसाधनेषु धर्मकार्येषु सविशेषमुपदेशः ।
ततस्तेन सह पूर्वानुभूतसुखदुःखवृत्तान्तकथाव्यतिकरेण नीत्वा
विभावरीमेताम्, विभातकाले कथमपि प्रार्थितपुनर्दर्शनेन पुनरपि
प्रतीपं निवर्तितव्यम् । कर्तव्यं च किमपि कालोचितमकृतकाल-
क्षेपेण ख्यातेः सुखस्य चामुष्मिकस्य साधकं कुशलानुष्ठानम् ।
यतो ममापि निष्ठितप्रायमायुः । अल्पावशेषा विदशलोकस्थितिः ।
उपस्थितो दीर्घकालप्ररूढगाढप्रणयैर्नाकिभिः साकमात्यन्तिको वि-
रहः । क्रोडीकृतं मनुष्यलोकावतारस्मरणपीडया निबिडमन्तःकर-
णम् । ईदृशे च सर्वतः समुपस्थितातिदुर्वारव्यसनजाते उपजनि-
तसंसारसुखवैमुख्ये विवेकिनाम् उदीरितपरोपकारबुद्धौ उदारचे-

इदमिति । अरिष्टं अशुभम् । निष्ठितप्रायं भूयसा गतम् ।

तसाम् अतिदारुणे दशापाके, कथंचिदुपजातसंगमस्य सुरपति-
प्रशंसाश्रवणदिवसादारभ्य प्रतिदिवसमभिलषितदर्शनप्राप्तेराकारद-
र्शनैव प्रशमितसकलहृदयोद्वेगतमसौ महात्मनो न च सर्वात्मना
प्रियमकर्तुमन्तःकरणमुत्सहते मदीयम्; मन्दायते च त्रिभुवना-
तिशायि सत्त्वमलुब्धतां च तावर्कीं प्रागुपश्रुतां विचिन्त्य, प्रत्याख्या-
नलाघवमुत्प्रेक्षमाणम् । अतो न शक्नोमि सर्वथैवोपचारक्रियापरा-
ङ्मुखो भवितुम्, नापि यथाभिमतवस्तुप्रार्थनाविषयेणाभ्यर्थनेन
कदर्थयितुम् । केवलमवलम्ब्य मध्यमं पन्थानमुपरचयामि तेऽञ्ज-
लिम् । अनुगृह्णामां मनःपरितोषाय मे, नृपचन्द्र चन्द्रातपाभि-
धानं प्रधानमखिलानामपि स्वर्गभूषणानामासत्तिमात्रेणापि कृत-
सकलदुरितापहारं हारम् । एष किल क्षीरोदेन परिणतामलकी-
फलस्थूलनिस्तलानि मुक्ताफलान्यादाय कौतुकेन स्वयं प्रथितः;
कृतश्च स्वयंवरोत्सवानन्तरमसुरारिमन्दिरमाश्रयन्त्याः श्रियो मन्यु-
गद्गदकण्ठेन कण्ठकाण्डमण्डनम् । उपनीतश्च देव्यापि कमलया
जन्मनि कुमारजयन्तस्य ज्येष्ठजायेति पुलोमदुहितुः । तयापि कृत्वा-
तिदीर्घकालमात्मनो मण्डनम्, अर्पितः सखीप्रेमहृतहृदयया मत्प्रि-
यायाः प्रियङ्गुसुन्दर्याः कण्ठदेशे । अद्य तु कापि धर्म्यं कर्मणि
नियुज्यताम्, आगच्छता मया विरहविनोदार्थमारोप्य कण्ठे,
सुहृद्दर्शनोत्कण्ठितेनानीतः । तदेष संप्रति स्वभावधवलरुचिः
कालच्छायाकवलितमरुच्येव मोक्तुकामो माम्, अवाप्य कथ-
मपि पुण्यपरिणत्या प्राङ्मया संयोजितं त्वां मुक्तामयवपुषम्
अशेषतो मुक्तामयः, त्रासविरहितम् अपेतत्नासः, स्वच्छा-

निस्तलानि वर्तुलानि । कालच्छाया कृष्णा कान्तिः, यमच्छाया च ।

शयम् अतिस्वच्छः, गुणवन्तम् अतिशयोज्यवलगुणः, प्राप्नोतु सह-
शवस्तुसंयोगजां प्रीतिम् । अद्य हि परित्यक्तसुरलोकावासस्य दूरी-
भूतदुग्धसागरोदरस्थितेस्त्वद्वसतिरेव स्थानम् । न हि त्र्यम्बकज-
टाकलापमन्तरिक्षं वा विहाय, क्षीणोऽपि हरिणलक्ष्मा क्षितौ
पदं बध्नाति । मयाप्यनन्ययोग्योपभोगां भव्यतामस्य भावयता,
दिव्यदर्शनममोघमिति घोषणां जनस्य किञ्चिच्चरितार्थां चिकीर्षता
क्षणमात्रपरिचितमात्मानमीषदनुस्मरणविषयतां नेतुभिलषता, प्रीति-
प्रगुणितस्य चात्मनस्तरलतां तिरोधातुमक्षमेण अयमुपनीयते, न
पुनरुपकाराय प्रीतये वा । सर्वस्वदानेनापि देहिनामुपकुर्वतः, परेण
प्रार्थितां पृथिवीमपि तृणगणनया परित्यजतः, किं तद्वस्तु; यत्प्र-
दानेन प्रीतिरुपकारो वा भविष्यति भवतः । सर्वथा दत्तोऽयं मया ।
'विपत्प्रतीकारासमर्थः क्षीणायुषोऽस्य भिषगिव कथं ऋक्थमाहरामि ।
अलंकारः क्षत्रियकुलस्य याचकद्विज इव कथं प्रतिग्रहमङ्गीकरोमि'
इत्यनेकविकल्पविप्रलब्धमनसा त्वया मनस्विनां वरेण, त्रिदशनाथे-
ऽपि भगवति कदाचिदकृतप्रणयभङ्गस्य मे न कार्यः प्रथमप्रार्थना-
भङ्गः । ग्रहीतव्यो निर्विचारेण, यस्मादुपरोधभीरुत्वादगृह्यमाणोऽपि
भवता दूरीभूत एवैष मे स्वर्गच्युतस्य । गृहीतस्तु कदाचि-
न्मनुष्यलोके लब्धजन्मनः पुनरानन्दयति मे दृष्टिम् । इष्टतमदर्शनं
यैनम् अमरलोकाच्च्युता कालक्रमेण देव्यपि मे प्रियङ्गुसुन्दरी
कदाचिदालोकयति । दर्शनाभ्यासजातपूर्वजातिस्मृतिश्च स्मरति
रतिकराण्यसक्तं मया सहोपभुक्तानि स्वर्गवासक्रीडासुखानि ।

मुक्तामयः मौक्तिकनिर्मितः, रोगहीनश्च । त्रासः भयम्, मौक्तिकदोषश्च । गुणः
शीघ्रालयादिः, रज्जुश्च । ऋक्थं धनम् । असक्तं अविलम्बेन ।

विरहदुःखदत्तोद्वेगा च प्रवर्तते यथाशक्ति कुशलावाप्तिसाधके कर्मणि । एवं च तस्या अप्युपकृतं भवति । संभवन्ति च भवार्णवे विविधकर्मवशवर्तिनां जन्तूनामनेकशो जन्मान्तरजातसंबन्धैर्बन्धुभिः सुहृद्भिरर्थैश्च नानाविधैः सार्धमबाधिताः पुनस्ते संबन्धाः । स्मरणानि चात्यन्तविस्मयकराणि पूर्वजातेः । अतो नायमालापो मोहप्रलाप इति मे समर्थनीयः । कदर्थनीयश्च न पुनरहं प्रार्थनाभङ्गदैर्न्यसंपादनेन” इत्युदीर्य कण्ठादवतार्य किंचिदवनतेक्षणो दक्षिणकरेण हारमुपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि, तेन चर्मचक्षुषामगोचरेण तस्य साक्षान्निजदिव्यरूपाविष्करणेन, तेन स्मितोद्वेदपूर्वेण वक्षसि रचितकोमलकराञ्जलिना प्रथमाभिभाषणेन, तेन सुरपतिप्रशंसाप्रकाशनपुरःसरेण विस्तरवता स्ववृत्तान्तकथनेन, तेन च दूरं परिहृत्य दिव्यतावलेपं स्पृहणीयेन प्रतिग्राहणाय भूयो भूयः कृतेन प्रणयप्रार्थनेन दूरमावर्जितमनाः, प्रकृतिनिःस्पृहोऽपि परोपचारेष्वतिस्पृह्यालुरिव सत्वरमुपसृतः प्रसार्य करयुगलमग्रतस्तं जग्राह ॥

देवोऽप्यसौ अलक्षितगतितस्मिन्नेव क्षणे झगित्यदर्शनमगमत् । तिरोभूते च तस्मिन्, उपजातविस्मयो नरपतिर्निरीक्ष्य चक्षुषा निश्चलेन तं हारम्, उत्तरीयाञ्चलैकदेशे बबन्ध । प्रविश्य च शक्रावतारायतनमध्यम्, आराध्य भगवन्तमतिचिरमादिदेवम्, आगत्य निजसदनम्, उपपाद्य भक्त्यतिशयेन श्रियः सायंतनीं सपर्याम्, अभिमुखीभूय तन्मुखे निहितनिश्चललोचनो निषसाद । निजगाद च— ‘भगवति, त्वच्चरणारविन्दसेवानुभावोऽयम्, यदस्मादृशमपि मनुष्यमात्राणामशेषत्रिभुवनमाननीया वैमानिकाः

संनिधिमभिलषन्ति; योगिज्ञानगोचरं चात्मनो रूपमध्यक्षविषयीकुर्वन्ति; प्रकटितसंभ्रमाश्च दृष्टिदानसंभाषणादिना बहुमानेन महिमानमारोपयन्ति । एतच्च यद्यपि अनिमित्तबन्धुना परोपकारपराधीनमानसेन महात्मना तेन दिव्यपुरुषेण स्वाङ्गभूषणीकृतमाभरणमेकं दत्तम्, तथापि त्वदीयमेतत् । अतो न मे शरीरस्पर्शमर्हति । दिव्या हि मूर्तयो भाजनं दिव्याभरणानाम् । तेन तावक एव परिवारलोके भवतु कस्यचित्; अनुभवतु वा अदृष्टोदयान्मनुष्यलोकमागतमपि पुनस्त्रिदशलोकस्थितिसमुचितं शोभातिशयम्’ इत्यभिधाय तं हाररत्नं देवतायाश्चरणयोः पुरस्तादमुञ्चत् ॥

अत्रान्तरे नितान्तभीषणो विशेषजनितस्फातिरास्फालिताशातटैः प्रतिशब्दकैः शब्दमयमिवादधानस्त्रिभुवनं हासध्वनिरुदलसत् । उपश्रुत्य च तमश्रुतपूर्वमुर्वीपतिरुपजातविस्मयः पस्पर्शं चेतसा कियन्तमपि हासम्, न तु स्वल्पमात्रमपि संवासम् । अनुज्झितस्वभावावस्थितिश्च स्थित्वा मुहूर्तमुद्भूतकौतुकस्तदनुसारेण संचारयामास तिर्यग्वलिततारकं चक्षुः ॥

दक्षिणेतरविभागे संनिहितमेव देवताया झगिति दत्तदर्शनम्, निदर्शनमिवाशेषत्रिभुवनभीषणानाम्, अतिकृशप्रांशुविकरालकर्कशकायम्, अनतिपुराणशुक्तिकाश्रेणिसितभासा स्थूलपृथुलया नखपरम्परया प्रकाशितनिजप्रभातिमिरतिरोहितचरणयुगलाङ्गुलिविभागम्, अक्षुद्रसरलसिरादण्डनिचितेन निश्चेतुमुच्छ्रायमूर्ध्वलोकस्य संगृहीतानेकमानरज्जुनेवोपलक्ष्यमाणेन गगनसीमोल्लङ्घिना जङ्घाद्वितयेन

अत्रेति । स्फातिः वृद्धिः ।

दक्षिणेति । उच्छ्रायः औन्नत्यम् ।

निरन्तरारूढविततत्रततिजालयमलतालशिखरनिषण्णमिव दृश्यमा-
नम्, उल्बणास्थिग्रन्थिना जानुयुगलेन क्षीणमांसेन च निकाम-
मूरुकाण्डद्वयेन विश्राणितपरस्परगुणप्रकर्षम्, असृक्प्रवाहपाटलया
वैतरणीसरित्सलिलवेणिकयेव पृथुलदीर्घया रोमलतया सीमन्तितक-
रालकुक्षिकुहरपातालम्, अचिरखण्डितं मन्त्रसाधकमुण्डं गलाव-
लम्बितं विभ्राणम्, कबलितपिशितचर्वणायासचञ्चलेन कूर्चकचक-
लापेन कबलितं प्रलम्बपृथुलं चिबुकमुद्रहन्तम्, शिखिकणारुणया
तिर्यग्विसर्पिण्या फणामणिकिरणमालया जटालीकृतसरलभोगना-
लाभ्यामलघुना निष्पतन्तमोघेन घोणापुटश्वासमुभयतः पातुमवती-
र्णाभ्यां कर्णाभरणविषधराभ्यां द्विधाप्यधःकृतोष्ठपृष्ठलोमलेखम्,
मुहुरुदञ्चता मुहुर्न्यञ्चता मुहुः प्राञ्चता तिर्यगजगरदेहदीर्घपृथुलेन
जिह्वालताग्रेण ललाटचिबुकसृक्प्रान्तगतमार्द्रार्द्र मेदःकर्ममास्वा-
दयन्तम्, अन्तर्ज्वलितपिङ्गलोग्रतारकेण करालपरिमण्डलाकृतिना
नयनयुगलेन यमुनाप्रवाहमिव निदाघदिनकरप्रतिबिम्बगर्भोदरेणा-
वर्तद्वयेनातिभीषणम्, आभोगिना ललाटस्थलेन सद्यःस्थापितम-
सृक्पङ्कपञ्चाङ्गुलं दधानम्, ऊर्ध्वस्थितेन स्थिरतडित्तन्तुसंतानस्था-
नकविडम्बिना कपिशभासुरेण केशभारेण भर्त्सयन्तम् उपरि
जाज्वल्यमानज्वालाखण्डमुत्पातधूमदण्डम्, आयतनभित्तिसङ्गिना
बलिप्रदीपप्रभाप्रकाशितेन केशनखदशनवर्जमात्मनो निर्विशेषच्छा-
येन प्रतिच्छायापुरुषेण पार्श्वचारिणा सानुचरमिव दृश्यमानम्,
व्रततिः लता । यमलतालौ तालवृक्षद्वयम् । तादृशजङ्घाद्वयविशिष्ट एतादृशताल-
युगलस्थित इव भातीति तात्पर्यम् । सृक् ओष्ठप्रान्तः । ओष्ठपृष्ठलोमलेखा इमंशु-
राजिः । पञ्चाङ्गुलं अङ्गुलिपञ्चकनिवेशः, यः प्रतिहस्तकपदेन व्यपदिश्यते ।
'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' इति समासान्तः । धूमदण्डः धूमकेतुः ।

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संपु. १.]

कीलकवर्ष श्रावणमासः ।

[संचि. ५.]

सुभाषितानि ।

त्रेताद्विषः कृतहनः शश्वद्वा परविदूषणविहाराः ।

त्रियुगविमुखाः किलामी खलाः कलावेव वर्धयन्ति रुचिम् ॥

खलौघैः शृङ्खलौघैश्च पतद्भिरपि पादयोः ।

प्रजानां क्रियते पीडा मलिनैर्लोकभीषणैः ॥

अल्पीयोविभवागमश्रवणतोऽप्याकाशमुत्पश्यतां

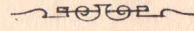
हन्त प्रस्फुरतां तनूकृतनृपद्वाराग्रचारादपि ।

प्रज्ञालेशलवाणुतोऽपि विबुधावज्ञाकृतामुच्चै-

र्दुष्टानामिह दृष्टिरप्युदितये बंहीयसामंहसाम् ॥

श्री वेङ्कटाध्वरी ।

भारतखङ्गाः ।

विनाकृतच्छ	घना श्वशुरला	लनाभिलापा-
दिना धर्मन	न्दनादिषु मुदं	घनामसोद्धा
पुना रणविनो	दनाय दुर्यो	घनादयो दु-
र्जना द्रुपदप	त्तनागताः स्प	र्शनात्मजयुता-
र्जुनाहता वा	हनानि सशरा	सनानि मुक्त्वा-
ध्वना स्वपुरगा	मिना कृतपला	यना ययुर्ह-
स्तिनाख्यनगरीं	स नाम तन्निश	मनादधिकमु-
न्मना नृप इहो	पनाय्य तान्सा	न्त्वनान्वितगिरा
प्रहर्षयन्पार्थान्	प्रदाय राज्यार्ध	मातनोत्सार्थान् ॥ २९ ॥
उदारहरिगुण	विदादिमो ना	रदाख्यमुनिरे-
कदा श्रुतिसुख	प्रदायिनिक्रण	निदानवीणा-
भृदाययौ धुरि	तदागमभुवा	मुदा पाण्डवै-
स्तदार्चितोऽसा	वुदाहरदमून	यदासादि पा-
र्षदात्मजा श्री	मदापहगुणा	स्पदाकृतिः सं-
मदाय तन्न	स्तदानुपूर्व्या	सदामुया वः
सदारता स्ता	द्वदामि यां मा	हृदात्र संवि-
द्युदासि भो इति	तदाप्य वचनं	तदादि तेष्वे-
कमेकमेकैकः	वर्षमिमामन्वभुङ्क्	सविवेकः ॥ ३० ॥
चिराय शासति	नराधिपे म	न्दिराग्र एकः

कराबुदस्यन्	गिरा परुषया	ररास भो त-
स्कराहता मे	वरा धेनवो	न राष्ट्रमवसि
क राजसत्वं	क राजतेत्यु	त्स्वराणि विप्रा-
क्षराणि शृण्वन्	सुराधिपसुतः	पुरानुनीय
त्वरान्वितः सोऽ	न्तराविशन्स्वं	शरासं दध-
त्पुरादथ बहिः	शरावलीभि	निरास्य पाट-
चरानुपनयन्	परावर्त्य गा	निरागा भव-
त्रथास्त सगलानिः	धनुर्गृहे नृपति	रैक्षि हि सजानिः ॥ ३१ ॥
सुराधिपसुतः	पुराग्रजगृहो	दराशुगमना-
पराधजमलं	निराचिकीर्षु	धराप्रदक्षिण-
वरार्थ्यनुमतो	गिरा नृपतिना	त्तराप्रचलितो
मुरारिशूल्यव	तरायतनभू	धरापगाशम-
परायणाश्रम	पुराणि पावन	तराणि च तथा-
म्बुराशितीरं	सरामसेतुं	पुराणविदितं
चिरादगाद	न्तरा ततः फण	धराबलाया-
मिरावानिहा	विरास पाण्ड्या	धिराजपुत्र्यां
च बभ्रुवाह इति	रैवतके न्यविश	तायमथ महति ॥ ३२ ॥
स माधवसखः	श्रमापहवहु	दुमावृतेऽस्मिन्
श्रमाधरे रति	समाकृतौ यदु	कुमारिकायां
समासक्तधीः	स्वमाकाङ्क्षितं	समासादयितु-
मुमापातिनुतं	नमामि सदयं	रमासखमिति
स्वमानसातुल	समाधिनाग्रे	समागतं सं-

भ्रमान्वितस्तं समाश्रितो निरु
प्रमाणयन्स न्रमानतुष्ट्यधि
त्तमाकृतिरभू न मायिनोऽपा
विदुर्निरीक्ष्य जनाः हलिमुख्याः कृत
पमा गिरोऽह
गमाय यत्यु-
रमार्थ्यमस्या-
समीपभूभजनाः ॥३३॥

सिताश्रे मुरा हितावरजया हृताशये यो-
षिता सुमाशुग जितात्मनि निजे प्सिताप्रये यति-
पताविव निमी लिताक्षियुगले यतात्मगिरि सं-
भृतादरास्तेऽ च्युताग्रजमुखा नितान्तमथ तं
बतानयन्सं गताः स्वभवने कृतार्हणः सं
वृतात्मकपटः स तादृशो न्यवि शतात्र यतिनां
व्रतान्यभिनयन् स्थिताय तस्मै ततान तैरनु-
मता देवकी सुता वधूरव हिता सुभद्रा
चिराय वरिवस्यां व्यवृणोदथ रूप मेष निजमस्याम् ॥३४॥

असावेकदा असा बलादि ध्वसांनिध्यव-
त्त्वसाध्वसो ज्या यसा पीतवा ससादृतां तां
रसातिरेका लसामुदुह्य स्वसामर्थ्यतः
ससार बहिरथ विसारिरुषमा गसास्य नेदी-
यसाग्रजं निज मसाहसरुचिः स सारसाक्षः
प्रसाद्यावदत् स्वसात्र नः स व्यसाचिनाहा-
र्यसाक्षिणि त्व व्यसाधु तदिहा म्भसाग्निमिव ते-
जसा तमेषोऽ वसादयेयं न सा सुभद्रा
सहोदरी हृष्येत् शोचन्त्यां स्वसरि कः पुमांस्तुष्येत् ॥३५॥

लोकरहस्यम् ॥

प्रथमप्रबन्धः ।

यथा चतुष्पाज्जन्तूनामङ्गप्रत्यङ्गानि सन्धिवन्धाश्च भवन्ति, मनु-
ष्याणामपि तथैव तानि घटितानि वर्तन्ते । ततश्च ते च चतुष्पाज्ज-
न्तुसमधर्मतया पशुशब्दवाच्या एव भवितुमर्हन्तीति भावयामि । पर-
मस्त्येवानयोः क्रियानपि भेदः । स चायं य उत यादृशी शरी-
रघटनापरिपाटी चतुष्पदानाम्, न तादृशी मनुष्याणामिति । अनेन
केवलेन भेदेन मनुष्या द्विपदजन्तुव्यपदेशं नार्हन्तीति न वयं प्रति-
पादयामः ।

चतुष्पदेषु च वानराणां नराणां च बहु तावदस्ति सौसाह-
स्यम् । पशूनामङ्गेषु क्रमेणोत्कर्षं प्रतिपद्यमानेषु प्रथमसन्निवेशे व्यप-
देशान्तरभाजः पशवः कालान्तरे पश्चन्तराकारं भजन्त इति पण्डिता
अभिप्रयन्ति । एवं मनुष्यपशुरपि कालस्य बलीयसा विभवेन लाङ्गूले-
नोत्पद्यमानेन क्रमाद्वानरो भवतीति यत्सत्यमस्ति मम विश्वासः ।

विदितमेवैतद्भवताम्, यन्मनुष्यपशुरयं स्वादुतमः सुभक्षश्चेति ।
(श्रुतमात्र एवास्मिन् वचने लेलिहानया रसनया सर्वे ते मनोरथक-
ल्पितस्य स्वादुतमस्य तस्याहारस्य सौवादवमास्वादयन् ।) ते चाना-
यासेन निग्रहीतुं हन्तुं मारयितुं च शक्यन्ते । मृगवदेते न पला-
यितुं प्रभवन्ति । तथा महिषादीनामिव नैषां बलं विषाणादिकं साधनं
वा विद्यते सहजम् । जगदीश्वरेण जगत्संसारोऽयं व्याघ्रजातिसुखा-
यैव सृष्टः कामम् । नात्र मात्रयापि संशेतव्यम् । तदर्थमेव चोपा-

देयतमस्य स्वादुतमस्यास्य मनुष्यपशोः पलायनशक्तिरपि न दत्ता;
आत्मरक्षणसामर्थ्यमपि न दत्तम् । वस्तुतत्त्वे परिशील्यमाने नखशृङ्ग-
दंष्ट्रादिविहीनतया गमने वेगहीनतया अद्भुतातिकोमलसंस्थानतया च
सृष्टेयं मनुष्यजातिर्व्याघ्रजातीनां भोजनायैव सृष्टेति स्पष्टीभवति ।
व्याघ्रसेवां विना नान्यत्किमपि फलं निपुणनिरूपणेनापि पश्यामः ।

एवमादिभिर्हेतुभिः, विशेषतश्च तज्जातीयमांसस्यातिकोमलतया
वयं मनुष्येषु नितरामेव प्रीयामहे । अस्त्वेतत् । मनुष्यजातिरप्यधि-
काधिकं व्याघ्रेषु भक्तिमाबध्नातीति चित्रीयते चेतो नितराम् ।

यदि भवन्तो नात्र विश्वसन्ति, तर्हि तत्र मदीयमेवानुभवमु-
दाहरामि । श्रूयताम् । अहं हि चिराय बहुषु देशेष्वटित्वा बहुदर्शी
भवामि । ज्ञातमेव चेदं भवताम् । यस्मिंश्चाहं देशे प्रावसम्, स
सुन्दरवनादस्मादुत्तरतो वर्तते । तत्र च गोमनुष्यादयः क्षुद्राशया
अहिंसा जन्तव एव निवसन्ति । तत्र वर्तमाना मनुष्यजातिर्द्विविधा ।
एका कृष्णवर्णा, अपरा श्वेतवर्णा । कदाचिदहं तत्र विषयकर्मोपल-
क्षको गतोऽभवम् ।

श्रुत्वेदं महादंष्ट्रनामा व्याघ्रः कश्चिदुद्धतस्वभावोऽन्वयुक्तं
'किमिदं विषयकर्म' इति । स प्रत्युचे—विषयकर्म नामाहारान्वेषणम् ।
अद्यत्वे नागरका महापुरुषा आहारान्वेषणं विषयकर्ममिति (Worldly
business) व्यपदिशन्ति । सर्वाप्याहारान्वेषणा विषयकर्मव्यपदेश्ये-
ति न मन्तव्यम् । महात्मभिः शिक्षितैः सभ्यैर्नागरकैर्विरच्यमानमाहा-
रान्वेषणं केवलं विषयकर्मव्यपदेशमर्हति । तदितैरैरशिक्षितैरसभ्यैर्विर-
च्यमानमाहारान्वेषणं तु उच्छ्वृत्तिभिक्षादिशब्दैर्व्यपदिश्यते । धूर्तै-

रारच्यमानेयमाहारान्वेषणा चौर्यशब्देन, बलवद्भिरारच्यमानेयं दस्यु-
ताशब्देन च व्यवह्रियते । अथापि मनुष्यविशेषेषु दस्युताशब्दो
न व्यपदेशमर्हति । तत्स्थाने वीरत्वमिति व्यपदेशः । यस्य दस्योर्द-
ण्डविधायको वर्तते, तस्य कृत्यं दस्युता, यस्य च दण्डधरो न, तस्य
कर्म वीरत्वमिति प्रथते । यदि चास्माभिः सभ्यसमाजोऽधिष्ठेयः,
तदावश्यमनयोरुभयोरभिधयोर्वैचित्र्यं सर्वदैव स्मृतिपथ एव कर्तव्यम् ।
अन्यथा तु जनैरसभ्या एव भाव्येमहि । वस्तुतस्तु नात्र व्यपदेश-
भेदे किमपि प्रयोजनमात्माभिप्रायेणाहमुत्पश्यामि । उदरपूजेत्येके-
नैव नाम्ना सर्वे वीरत्वादयो गुणा उपलक्षिता भवेयुः ।

अस्तु, यथा तथा वा भवत्वेतत् । ममोदीरितं श्रूयताम्—
मनुष्यो नितरामेव व्याघ्रभक्तः । कदाचिदहं मनुष्यवासस्थलेषु विष-
यकर्मोपलक्षणाय समचरम् । प्रथमं च कतिपयेभ्यो वत्सरेभ्यः
सुन्दरवनेऽस्मिन् 'पोर्दुक्यानिङ्जनता' प्रतिष्ठितेति श्रुतपूर्वमेतन्मया ।

पुनर्महादंष्ट्रः प्रबन्धपठनं प्रतिबध्नन्, पोर्दुनिक्यानिङ्जनता-
नामा को जन्तुः? इत्यन्वयुक्तं । उपन्यासको वदति— 'नाहमेत-
त्साधु बुध्ये । जन्तोरस्य हस्तपादादिसंस्थानमपि नाहं जानामि ।
परं जन्तुरयं मनुष्येण प्रतिष्ठित इति, स मनुष्याणां हृदयरक्तं स्वैर-
मपिबदिति, तथा, अतिशयितेन तस्य पानेन स्थूलीभूतो ममारेति
श्रुतवानस्मि । मनुष्याश्चादीर्घदर्शनाः । स्वस्ववधोपायं स्वयमेव
संनिधापयन्ति । यान्यायुधान्येते स्वयमुपयुज्जते, तान्येवात्र निदर्श-
यन् । मनुष्यवध एवैषां प्रहरणानां प्रधानं कर्तव्यम् । विस्तृतासु
भूमीधिकासु सहस्रं सहस्रं मनुष्याः संभूय परस्परस्य प्रहरन्तो निघ्न-
न्तीति शृणुमः । ततश्च परस्परस्य विनिपातनायैवायं जन्तुरसृज्य-

तेति भावयामि । यथा तथा वा भवत्वेतत् । भवन्तो मनुष्यवृत्तान्तं शृण्वन्तु । मध्ये मध्ये च रसभङ्गेन प्रश्ने क्रियमाणे प्रबन्धो न पूर्यते । सभ्यजातीयेषु नेदृशी सरणिर्वर्तते । वयमधुना सभ्याः स्मः सर्वेषां च कार्याणां सभ्यजननियमानुरोधेनानुदर्शनमेव वरम् । एतावत्प्रतिपाद्य पुनरपि पठनायोपचक्रमे—

एकदा चाहं तस्याः पोर्टुक्यानिङ्जनताया वासस्थानभूतं मातलानामकं ग्रामं विषयकर्मोपलक्षको गतोऽस्मि । तत्र वेणुभिर्विरचितं मण्डपमेकमवालोकयम् । मध्ये चास्य नृत्यन्तमिव सुकुमारमांसशोभातिभारमनोहरमेकमजबालकमवालोकयम् । अपरिहरणीयया च तदास्वादाशया त्वरितगतिरध्यगमं मण्डपस्य मध्यम् । अन्ते चाबुद्धे मण्डपमिदं भौतिकमिति । मनुष्यास्तत् 'मायामन्दिरम्' इति व्यवहरन्ति । प्रविष्टमात्र एव मयि मण्डपस्य तस्य द्वारं स्वयमेव जघटे । अथ केचन मनुष्यास्तत्रागच्छन् । आगताश्च ते मम दर्शनमात्रेणानन्दममन्दमविन्दन्त । कलकलैराह्लादं पर्यवाहयन् । अथ च नर्मालापैरानन्दमसात्म्ययन् । सम्यगेव मया ज्ञातम् । सर्वथैव ते मां प्राशंसन् । केचिन्मामकमाकारमवर्णयन् । केचिद्वन्तानुपाश्लोकयन् । कतिपये नखानि प्राशंसन् । अन्ये मम लाङ्गूलमन्ववर्णयन् । अपरे नितरामेव मयि प्रीयमाणाः, आवुत्तेति मां समबोधयन् ।

अथ च भक्तिभरावनताः सर्वे ते सहैव तेन मण्डपेन मां भुजाभ्यां वहन्तो महान्तं शकटमारोपयन् । स्वच्छश्चेतवर्णौ द्वौ पुङ्गवौ शकटमवहताम् । पश्यत एव मे तौ महोक्षौ क्षुधया नितरामेवोदरिच्यत । परं तु तदात्वे तस्माद्भौतिकात् (मायावागुरारूपात्) मण्डपाद्वाहिरागन्तुमुपायमलभमानः, तेनार्थभुक्तेनाजबालकेनैवाधिगत-

क्षुधोपशमोऽभवम् । एवमहं सुखेन शकटमारूढो महोक्षाभ्यामुद्यमानोऽजशावकमांसरसास्वादेन परितर्प्यमाणमानसो नगरवासिनः श्वेतवर्णस्य कस्यापि महापुरुषस्यावासमध्यमगच्छम् । स च दूरादेव सगौरवं मां प्रत्युदगच्छत् । साधु च सभाजयामास । लोहदण्डादिनिर्मितं रम्यं किमपि विशालं गृहं मम निवासाय सज्जीचकार । तत्रैव च मामध्यवासयत् । तत्र स्थितं च मां सर्जीवैरेव अथवा सद्यो-दृष्टैश्चागमेषादिभिर्मौसशोणितमेदुरैरनुदिनमसेवत । नानादेशीया नानारूपा नानाभाषावेषा जनाः प्रतिदिनमपि नवनवा ममावलोकनायाभ्यागमन् । ते चागत्य मामवलोक्य चरितार्थाः सुखमानन्देन पतिन्यवर्तन्त । महर्शनमेषां महत्तमं प्रीतिजनकमित्यहमज्ञासिषम् । विरमिव चाहं लोहजालमयं तदेव गृहमध्यवात्सम् । त्यक्त्वा चानुपमं तत्सौख्यं पुनरत्र प्रत्यावर्तितुं नैवाहमभ्यलषम् । अथापि स्वदेशवात्सल्यं तत्र वासे समादरं मे शिथिलयति स्म । हन्त! स्मृतमात्रायामेव जन्मभूमौ हाहाकारमाप्रेडयेयम् । हे मातः सुन्दराटवि! कथमहं भवतीं विस्मरेयम्? हन्त! स्मृतमात्रायामेव भवत्यां छागमांसं मेपमांसं च परित्यजामि! (अस्थि चर्म च केवलं त्यजामि, न मांसं मात्रयापि) तथा सततमेव लाङ्गूलाघातेन स्वां चेतोवृत्तिमखिलानां जनानां प्रकाशयेयम् । हे जन्मभूमे! यावता भवतीं नाहं पश्यामि; यदि तावत् न क्षुधा, नाहमाहरेयम् । यदि न निद्रा, नाहं निद्रामाम् । मदीयं च शोकमुद्दिश्य कियदधिकमावेदयेयम् । यावदस्ति मामोदरेऽवकाशः, तावदेवाभ्यवाहरम् । अथोपरि त्वस्य तुलार्धमात्रमेव मांसाहारमारचयम् । न ततोऽधिकं किमपि ।

प्रसङ्गादापतितेनानेन जन्मभूमिप्रेम्णाभिभूतः स बृहल्लाङ्गूला-

चार्यमहाशयश्चिरमेव स्तब्धो निःशब्दोऽभवत् । नेत्रे चोदश्रुणी इव पर्यट्टश्येताम् । द्वित्राश्च बाष्पबिन्दवो भुवि पतिता इति समभावि । युवकाश्च कतिचन व्याघ्रपण्डितास्तत्राश्रुपातस्थ चिह्नं नैवेति विवदन्ते स्म । मनुष्यालये सुलभानां स्वादुतमानामाहाराणां स्मरणेन मुखे तस्य रक्तिमा समदृश्यत । क्षणात्परं चोपन्यासको धैर्यमवलम्ब्य प्रबन्धपाठमारभत । 'यथा चाहं परित्यज्य तत्स्थलं समागतोऽस्मि, न तथा विवरणमावश्यकमधुना । एकदा च भृत्यः सः, यो ममालयं परिष्करोति प्रतिदिनम्, मदभिप्रायस्य ज्ञाततया वा अनवधानेन वा मदालयपरिष्कारानन्तरं कवाटबन्धमकृत्वैव गत इति विवृतेन द्वारेण सुखमहं निष्क्रम्यायत्नतः संमुखे पतितमुद्यानपालकमादाय सवेगं प्रत्यागतोऽस्मि ।

एवमेषां वृत्तान्तानां प्रकाशनस्य फलमेतदेव ; यदहं परिचितमनुष्यालय इति, साधु जानामि चरितमेषामहमिति । ततश्च भवन्तः श्रद्धाणाः समाकर्णयिष्यन्तीति सत्यमत्र न विशयस्य लेशोऽपि मे । विश्वसन्त्येव भवन्तो मम वचनमिति यथादृष्टमेवाहमनुवर्णयामि । अन्यान्यदेशसंचारि (travellers) वदमूलकानुपन्यासानवतारयितुं न मयाभ्यस्तम् । श्रुताश्च बहवो मनुष्यसम्बन्धिन उपन्यासाश्चिरं मया । नाहं तान्विश्वसिमि । पूर्वोत्तरैः श्रवणैरवगतमेतत्, यन्मनुष्याः क्षुद्रजीविनोऽपि पर्वताकारान्गृहानारचयन्ति विचित्रान् । ईदृशेषु गृहेषु ते निवसन्तीति तु सत्यमेतत् । परं तु तादृशानि गृहाणि निर्ममाणान् नाहं कदापि साक्षादकार्षम् । ततश्च स्वयमेते तान्गृहानि निरमिमतेत्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलभामहे । बहुशोऽन्विष्यमाणमपि नैव दृश्यते । यत्र ते निवसन्ति, सर्वाणि तानि गृहाणि पर्वतनिर्विशेषं

स्वत एव जातानीत्येवाहं भावयामि निरूपयन् । बहुगुहाविशिष्टान्पर्वतास्तान् बुद्धिजीविनो मनुष्यपशवः स्वयं समाश्रयन्निति च मन्ये* ।

मनुष्यजन्तुरुभयाहारी । मनुष्या मांसमाहारयन्ति, तथा फलमूलान्यपि । स्थूलान्वृक्षान्न शक्नुवन्ति भोक्तुम् । सूक्ष्मास्तु तान्समूलमाहरन्ति । ते च तेषु क्षुद्रतरुषु नितरामेव प्रीयन्ते । प्रयत्नाच्च तानारोप्य वृतिबन्धनेन रक्षन्ति । एवं बद्धवृत्ति स्थलं तत् केदारपदेन आरामपदेन वा व्यवह्रियते । एकस्य स्थले अन्येन न भक्षणीयम् ।

मनुष्यः फलमूललतागुल्मादीनि भुङ्क्ते इति तु सत्यमिदम् । किंतु ते तृणान्यदन्ति, न वेति स्पष्टं प्रतिपादयितुं न शक्यते । न कदापि कमप्यहं तृणान्यदन्तं मनुष्यमपश्यम् । अथापि विषयेऽत्र कोऽपि संशयः परं चिरान्मे मनसि परिवर्तते । श्वेतवर्णा मनुष्याः सर्वे एव, कृष्णवर्णा धनिकाः परं च स्वस्वारामेषु तृणानि सप्रयत्नं पोषयन्ति । ते तान्यभ्यवहरन्तीति मे मनो भावयति । अन्यथा तेषां तृणानां परिपोषणाय किमर्थमयमेतावान्परिश्रमो व्ययश्चाद्रियते । इदमहं कस्यापि कृष्णवर्णस्य मनुष्यस्य मुखादेवाश्रौषम् । कोपस्य वशं गतश्च योऽपि कोऽपि मनुष्य एव व्यवहरति—'किमहं तृणमग्नि' इति । मनुष्यो हि

उपन्यासकस्यास्यानया न्यायशास्त्रव्युत्पत्त्या पाठकैर्न विस्मृतव्यम् । ईदृशमेव तर्कपाण्डित्येन सुगृहीतनामा मोक्षमूलमहाशयः 'भारतवर्षाया आर्या नैव परिचितिनो लेखने' इति सिद्धान्तयति स्म । ईदृश एव तर्कपण्डितः श्रीमान् विष्णुमहाशयः प्राचीनान् भारतवासिनोऽसभ्यजातीयान् तथा संस्कृतभाषामसंभाषां च सिद्धान्तयति स्म । ततश्च व्याघ्राचार्यबृहल्लङ्कूलमहाशयस्याख्य सुगृहीतनाम्ना मनुष्यपण्डितानां च न किमपि गुणवैलक्षण्यं दृश्यते ।

नाम यत्तदारचयन्नपि स्ववृत्तान्तं गोपयत्येव । सोऽयमस्य स्वभावः ।
यतोऽयं कोपवशः, तृणादनमुद्धाटयति; तत एव सिद्धान्तयितव्यं
भवति — मनुष्यास्तृणादा इति ।

मनुष्याः पशून् पूजयन्ति । यथा च ते मामपूजयन्, तथा
प्रथममेव प्रत्यपादयन् । तथैवाश्वादीनपि पूजयन्ति । अश्वानामावा-
साय गृहाणि निर्मिमते । तेभ्यश्च नियतकालमाहारमुपहरन्ति ।
समये चोपलिप्य स्नपयन्ति । मनुष्यापेक्षयाप्यश्वाः श्रेष्ठा इत्येव ते
मनुष्यैरभिपूज्यन्त इति भावयामि । एवं गर्दभानपि ते पूजयन्ति ।
यैर्मन्त्रैरेते गर्दभानाराधयन्ति, मन्त्राणां तेषां भाषान्तरतया प्रबन्धा-
न्तरे स्वभाषयैते विपरिणमय्य प्रख्यापयिष्यन्ते ।

मनुष्या बहुना छागाजगोप्रभृतीन्मृगान् सादरं पुष्पन्ति ।
गोविषये ते आश्चर्यतमं किमप्याचरणमधुनापि परिपालयन्ति । ते
हि गवां पयः पिबन्ति । तेन च प्रथममेते गवां वत्सा आसन्निति
सिद्धान्तितम् । यद्यपि नाहं तावदूरं प्रतिपादयितुं प्रगल्भः, अथापि
प्रत्यहमपि गवां मनुष्याणां च बुद्धिगतं सादृश्यं मया प्रत्यक्षितमिति
तु वक्तुं पारयामि ।

अस्तु तद्यथा तथा वा । मनुष्याः स्वाहारसौकर्यायैव अजा-
विप्रभृतीन् पालयन्ति । इदमुत्तममेवाचरणम् । न संशयः । तथैवास्मा-
भिरपि दुर्गादिनिर्माणपूर्वकं मनुष्याः पालनीया इत्यस्मिन्विषये कमपि
प्रबन्धं भवतां सभायामन्यदा कदाप्यवतितारयिषामि ।

गावः, अश्वाः, अजाः, छागाः, गर्दभाश्चेत्येतानधिकृत्य विवृ-
तमासीन्मया । एवं गजाः, उष्ट्राः, श्वानः, मार्जाराः, अन्ततः पक्षि-
णश्च मनुष्यैरासेव्यन्ते । ततश्च मनुष्यो हि नाम सर्वेषां पशूनां भृत्य

इति प्रतिपादनीयं भवति ।

मनुष्यालयेषु बहून्वानरानहमवालोकयम् । ते हि द्विविधाः ।
केचित् लाङ्गूलसहिताः, अपरे लाङ्गूलरहिताः । सलाङ्गूला वानराः
प्रायशो गृहोपरिभागेषु वृक्षाग्रेषु वा परिदृश्यन्ते । अधश्च बहवो वानरा
वसन्त्येव सत्यम् । तेषु च बहव एवोच्चं पदमध्यासते । वंशमर्यादा
केवलमत्र कारणं भवतीति मन्ये ।

चरितमेषामतीव विचित्रम् । तेषां च विवाहपद्धतिराश्चर्य-
मयी, कुतुककरी च । तथा तदनुबन्धिनी राजनीतिरपि, मनोहारिणी
दृश्यते । तदेवाधुना प्रस्तोष्यते ।

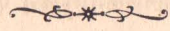
एतावति प्रबन्धे परिपठिते, सभापतिरमितोदरमहाशयः, दूरा-
देव कमपि हरिणशिशुमभिर्वीक्ष्यासनादुत्प्लुत्य तमभिदुद्राव । ईदृश्या
पूरदर्शितयैव अमितोदरः समाध्यक्षपदमवहत् । सभापतेराकस्मिकमेत-
द्विधावैमुख्यमुपन्यासकस्य विषादायाभवत् । अवगत्य तदीयमभि-
प्रायं सभ्येष्वन्यतमः 'मा स्म विषीदत । सभापतिर्विषयकर्मणे
चलितः । हरिणशिशोर्गन्ध आवाति' इति समसान्वयत् ।

श्रुतमात्र एवास्मिन्वचने महामतयः सर्वे एव सभास्ताराः
समुत्क्षिप्तलाङ्गूला यथायथं विषयकर्मणे पलायांबभूवुः । उपन्यासक-
महाभागोऽपि विद्यार्थिनां तेषामेव दशामनुससार । एवं तस्मिन् दिने
सा शार्दूलानां महासभा अकाले भग्नाभवत् ।

अथ सर्वे ते समालोच्य अन्यदा कामपि सभामारचयन् ।
तदात्वे सभाकृत्यमखिलं निर्विघ्नं निरवृत्तम् । प्रबन्धस्यावशिष्टो भागः
समग्रमपठ्यत । तस्य प्रतिकृतिरत्र द्वितीयप्रबन्धतया प्रकाशयिष्यते ॥

श्रीशैलताताचार्यः ।

आरोग्यप्रकाशिका ॥

अतश्चेदं बाष्पमिङ्गालाम्लवायुवच्छरीरान्तः संचीयमानं सत् प्राणानां भवति विघाताय । इत्थमस्मच्छरीरान्निर्गच्छति निश्वास-
मरुति विद्यमाना विषपदार्थाः— इङ्गालाम्लवायुर्जलबाष्पमन्यानि च
कानि चिन्मलानीत्यवगतम् ।

अधुना हि सम्यगवगम्येत उच्छ्वासवायोर्निश्वासवायोश्च परस्परं
भेदः । अनयोरुभयोरपि निश्वासोच्छ्वासात्मकयोः कर्मणोरेव 'श्वास-
कर्म' इत्यभिधीयते नाम । (Respiration) 'पूरकरचकौ' इति
क्रमादनयोरुच्छ्वासनिश्वासकर्मणोर्नामान्तरे च विद्येते । यः पूरयत्यन्तः
प्राणवायुं स पूरकः, यश्च रेचयति बहिर्मलान् स रेचक इत्यभिधीयते ।
सदाचार एवायं समुदाचारः, यदितराधरसंपर्कसंदूषितात्पात्रात् हि
पिबन्त्युदकम्; नाप्यभ्यवहरन्त्यन्नमुच्छिष्टमिति । किं त्वनतिवि-
स्तीर्णेषु निर्मलानिलप्रसराक्षमेषु निवेशेषु बहवः संघीभवन्तस्तत्रान्यो-
न्यश्चासाशयान्तरेभ्यः समुद्रच्छन्तमनेकैर्विषपदार्थैराविलं हन्त शश्व-
दनिलमापिबन्ति । ईश्वरानुग्रहेण महता समधिगतया सर्वातिशा-
यिन्या प्रज्ञया प्रपञ्चे प्राणिसमुदायमतिशयाना जना जानन्तोऽपि
सर्वमर्वाचीनमेवमाचारमाचरन्त्यापदां पदमनुपदमित्यनुचितं खल्वि-
दम् । प्रजा इव पशुपक्ष्यादयः समस्ताश्च जन्तवः सन्ततमान्तरदोष-
कलुषेण निश्वासमरुता बाह्यं वायुमेवमभिदूषयन्ति ।

अग्नेर्ज्वलनादपि दुष्यत्ययं बाह्यो वायुः । न ह्यन्तरेण प्राण-
वायुमग्निर्ज्वलतीति प्रागेवाभिहितं खलु । प्रज्वलन् दीपः केनचिद-

च्छिद्रेण कटाहेन यद्यपिधीयते, क्षिप्रमेव स निर्वाणमधिगच्छतीत्यव-
गच्छामो वयमिहानुभवतः सर्वतः । कुतः? ज्वलनसमये तत्पात्रान्त-
रस्थः प्राणवायुः सर्वोऽपीङ्गालाम्लवायुत्वेन परिणमन् व्ययमुपगच्छति ।
यथा वयमन्तराहृत्य प्राणवायुमुपयुञ्ज्महे, तथाग्निरपि बहिराकाशा-
दाचूष्य तमुपयुञ्जे । अनन्तरमुद्वमति च वयमिव नितरामिङ्गालाम्ल-
वायुम् । प्रज्वलता दीपेन ज्वलनेन च निखिलेन, ऋते वैद्युतात्
दीपात्, दूष्यते नितरामिदमन्तरिक्षम् । अतो नेदमुचितम्, यत्
नातिविशालायामनिरर्गलचलदनिलायां कचिच्छालायामुद्दीप्य प्रदीपान्
निवासो नाम ।

संकोथादिना विकृताः पदार्थाश्चान्तरिक्षमभिदूषयन्ति । जङ्ग-
मस्थावरात्मकाः सर्वेऽपि जीववर्गा विनश्यन्तो विविधामनुप्रपद्य विकृ-
तिमारभन्ते संकोथितुम् । तदानीं तेभ्यः पदार्थेभ्यः समुत्पद्यमाना
दुष्टा विगन्धाश्च वायुविशेषाः सर्वतो वियति विसर्पन्ति, विशेष-
तश्चान्तिकस्थान् पदार्थान् संदूषयन्ति । प्राणस्येवास्माकं चक्षुषोऽपि
तावती सूक्ष्मदर्शिता चेदभविष्यत्, विकृतिमापन्नेभ्यः संकुथितेभ्यो
जीववर्गाणामवयवेभ्यः सततमदभ्रमभ्रे विसर्पतो विगन्धान्परमाणुवि-
शेषांस्तदानीं द्रष्टुं ध्रुवमशक्याम् । समन्ततोऽस्माकं वियति विसर्प-
सु तेषु कश्मलेषु दुष्टेषु परमाणुषु, तदास्मदीयमति सूक्ष्मग्राहीदं
प्राणेन्द्रियमुच्छ्वासनेन तेषां स्पर्शनेनेव जानाति पूतिगन्धम् ।

अस्माभिर्निरस्ताः फलत्वगादयः क्लेद्यपदार्थाश्च नितरां वायो-
रूपणाय प्रकल्पन्ते । अतो न हि गृहाभ्यर्णे तादृशानवकरान्प्रक्षिपेत् ।
वैतसिकाश्चर्मसंस्कारका रजकाः अन्ये च विविधकर्मकराः स्वस्व-
कर्माणि कुर्वन्तः समन्तात्सन्ततमिदमन्तरिक्षमाविलमातन्वते । सर्वथा

पितृवनादिभिरभिव्याप्तविविधविषवायुप्रायभूतविशेषैर्नितरां ग्रामस्य वि-
प्रकृष्टस्थैर्भवेत्तद्व्यम् । भूतलादपि विशेषतः सुषिरभूयिष्ठात्समुद्रच्छन्ति
नानाविधा विषवायवः । ते चैतेन नभसा स्तोकमधिकं वा यथाभौति-
कव्यापकप्रमाणं मिश्रीभवन्ति । एवमेभिः संदुष्टमन्तरिक्षमुपरितनम-
प्यभिदूषयति ।

भुव्यार्द्रायामतीव विक्लेदमुपयान्ति पदार्थाः, परां विकृतिम-
प्युपगच्छन्ति । विशेषतो विक्लिन्ना विकृता विषप्रायं बाष्पमुद्र-
मन्तः प्रदुष्टाः पदार्थाः केषांचिज्ज्वराणामुपयान्ति निदानतामिति
कश्चिदयमभिप्रायो विपश्चिताम् । एवमिह— निश्वासः, दहनम्,
पूतीभावः, इति त्रिभिर्हेतुभिरयं वायुरशुद्धो भवति ।

अशुद्धो वायुः कथं शुद्धो भवति ?

प्रपञ्चेऽस्मिन् प्रकृत्यैव प्रतिपदं प्रतिदेशमप्यनुकूलः प्रयत्ना-
श्चेद्विशोधनाय वायोर्विविधाः सुधिया विधिना विनिर्मिता नाभविष्यन्,
तदा पृथिवीयं विनष्टजन्तुसंताना सत्यं सपदि सर्वतः शून्या च सम-
भविष्यत् । कर्मभिर्नैसर्गिकैर्यैरयं वायुराप्नोति संशुद्धिम्, कानिचि-
त्तेष्वधस्तादिहोदाहरामः ।

तत्र वायूनां विविधानामन्योन्यतः संमेलनमेकः प्रकारः । इद-
मेव वायूनां 'व्यापकप्रमाणम्' (Diffusion) इत्यभिधीयते । पश्यामः
किल, यत् पयः प्रक्षिप्तमुदके तेन सहैकीभवति । ज्वलनेभ्यः समु-
ज्जृम्भमाणा धूमाः क्षिप्रमभिव्याप्य नभस्तलम्, अनन्तरमधिगत्य
विलयमन्ततः समुपयान्त्यगोचरतामप्यक्ष्णोः । आन्तराण्यादाय
मलानि बहिर्निःसरन्त्यं निश्वासवायुरप्येवमनेन अस्मानभितो विद्यमा-

नेन बाह्येन वायुना सहैकीभूय विलयमधिगच्छति । निश्वासवायोरस्य
मलिनस्य यथा यथा विलयनमतिरिच्यते वियति, तथा तथास्य च
संक्षीयते दोषः ।

वायोश्चलत्वं द्वितीयः प्रकारः । इदं तावद्विचारणीयम्, यत्
किमर्थमयमनिलस्तीव्रमुत मन्दमनवरतं निखिलेऽपि धरातले प्रवाति
इति । संकोथादिविकृतिमधिगतेभ्यः प्रदुष्टेभ्यः पदार्थेभ्यः समुद्रच्छतः
पूतिगन्धानपायहेतून्भावानपनेतुम्, अथ पुनर्नवीकर्तुमप्येतन्नभः,
प्रभुः प्राज्ञः प्रजापतिः प्रायः प्रचलन्तं निरन्तरमिमं प्राहिणोत्प्रभञ्ज-
मिति नूनं निश्चिनुमः । सततमिह चलता वातेन वियदिदमतिविम-
लमस्मदारोग्यस्याविरोधि च विधीयते ।

सस्यवर्गाश्च सर्वे संशोधनाय वायोः संपद्यन्त इति तृतीयः
प्रकारः । जीवजन्तव इव तरुलतादिसस्यजातयश्च सततं श्वसन्तीति
प्रागभिहितं खलु । किंत्वास्ते महान् भेदः परस्परमुभयोरपि स्थिरचरा-
त्मकयोर्जीववर्गयोरनयोः श्वसनकर्मणि । जङ्गमाश्चैते श्वसन्तो जीव-
वर्गा अन्तरिक्षात्केवलमाचूष्यान्तः प्राणवायुम्, उत्सृजन्ति बहिः प्रायः
कलुषं विषवायुमेवेति नन्वस्माभिरितः पूर्वमेवाभ्यधायि । ओषधयस्तु
प्रायः सर्वाश्चाहनि वैपरीत्येनास्माकमिज्जालाम्लवायुमन्तराहरन्ति, अन-
न्तरमुद्रमन्ति च प्राणवायुम् । वायोर्विमलीकरणे किलोपकरणीभव-
त्यत एवौषधयः । शर्वर्यामोषधयो जन्तव इव जङ्गमाः स्वयमुप-
पुज्य प्राणवायुमुत्सृजन्ति बहिरिज्जालाम्लवायुम् । तैस्तु बहिर्विसृज्य-
मानः प्राणवायुः, अन्तराहियमाणं प्राणवायुं प्रमाणेन अतिशेते ।
एवमपि न हि तरुलताप्रताननिचितेषु निवेशेषु विभावरीषु समुचितः

स्वापोऽस्माकम् । अभिधीयते च वाग्भटाचार्यैः 'नक्तं सेवेत न दुग्मम्' इति ।

एवमनवरतमन्योन्यसंमेलनतः पृथग्विधानामनेकेषां च वायु-
नाम्, तेषां च चलनस्वभावतः, सस्यवर्गैरपि, वियदिदं भवति वीत-
दोषम् । वृष्टिरपि विहायसो विशोधनाय प्रकल्पते । अस्माभिरपि
यथोचितमस्मिन्विषये तथा व्यवसेयम्, यथा चैते समुदीरिताः
स्वाभाविका भावा नभसः संशोधनाय निराबाधं निर्वर्तेरन् ॥

शुद्धवायोः संग्रहणोपायाः ।

विशुद्धस्य वायोः प्रयोजनानि कियन्ति चित्समुदीरितानि किल
प्राक् संक्षेपतः । प्राणिनामवयवेभ्यश्च, स्विन्नेभ्यः क्लिन्नेभ्यः पूर्तीभाव-
मधिगतेभ्यः पदार्थेभ्यश्च, समुज्जृम्भमाणानहितान् दुर्गन्धान् भावा-
नसाविह विशुद्धो वायुर्व्यपोह्य एतन्नभः सुभगं भव्यं नव्यं च विदधाति ।
प्राणिनामिह सुतरामारोग्यस्य च सत्त्वस्थ च सत्यं शुद्धो वायुरेव भवति
प्रधानं निदानम् । अत्र च शुद्धे नभसि भगवता विधात्रा जगत्यामिह
जन्तूनामुज्जीविनाय किमप्यनश्वरममृतं प्राणवायुनामकमन्वर्थं निष्पा-
दितम् । तथा च वक्ति शार्ङ्गधरो निश्वासोच्छ्वासविषयविमर्शनावसरे
स्वसंहितायाम्—'सिराधमन्यो नाभिस्थाः सर्वा व्याप्य स्थितास्तनुम् ।
पुष्णन्ति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः । नाभिस्थः प्राणपवनः
स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् । कण्ठादहर्निर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः । प्रीणयन् देहमखिलं जीवय-
ञ्जठरानलम् ॥' इत्यादिभिः । यद्यपि प्रकृत्यैवैतेषामनेकेषामपि वायु-
विशेषाणामन्योन्यतः संमेलनादिभिः प्रकारैः संशोधनोपायाः सन्ति

सन्ततमिह प्रपञ्चे; तथाप्यस्माभिरपि सर्वथा तथा व्यवसेयम्, यथा
सम्यक् समन्ततश्चास्मत्पुष्फुसद्वयान्तरालमभिव्याप्य परिशुद्धो वायुर-
न्तरा शोणितं संशोधयेत्; आन्तराण्यपि मलान्यनुकलं निरर्गलं
बहिर्निर्गच्छेयुः । इदं किल जगति जनानां साधारणं कर्म, यदुतानु-
दिनमहि बहिर्गृहेभ्यः पर्यटनं निशि च निकेतनेषु गर्भागारेषु निलीय
नियमेन स्वापो नाम । एवमस्मासु स्वपत्सु, तत्र यथा नातिवेगं
नवो वाति वातः, वयमपि यथा च सुखेनैनमन्तर्निरन्तरमाह-
रामः, तथास्माभिरस्मिन् जागरूकैर्भवितव्यम् । परिशुद्धवायोः संग्र-
हणोपायान्कांश्चित् गृहनिर्माणप्रकारादिविमर्शनावसरे प्रपञ्चयिष्यामः ।

अभितोऽस्मानभिव्याप्तमाकाशमाविलैर्विषप्रायैर्विविधैरवकैरैर्नहि
कदापि कचिदप्यभिदूषयितव्यम् । यद्यप्येतदभिदुष्टं नभः सपदि न
विपदमायुषः समुत्पादयति, तथापीदमस्मदारोग्यस्यानर्थोदकार्यैव
संपद्यते । वृश्चिकदंशने केषां चिन्नह्यन्येषामिव तदीयं विषमुत्तमाङ्ग-
मारोहति, न वा व्यथां च समाधिकामुपजनयति; किं तावता ते
विवेकिनश्चेत् वृश्चिकानङ्गे निधाय निर्भयमिह लालयेयुः, अपि वा
सविलासं संस्पृशेयुः? अतः कचिदपि केनचिदपि हेतुना वायोर्मात्र-
यापि दूषणं नहि सर्वथा भवति समुपेक्ष्यमस्माभिः । निरामयेभ्योऽ-
प्यामयाविन एव क्षिप्रमन्तरिक्षमसकृदभिदूषयन्ति । रोगिणामवयवेभ्यो
बहिर्निष्कामत्सु पुरीषमूत्रादिषु विविधेषु मलेषु उद्गच्छन्ति तद्गो-
हेतवो जन्तवः प्रायः प्राणविघातहेतवः; प्रसरन्ति च परितो वियति;
सपदि चाहारमार्गेण श्वासमार्गेण वा केनचिदन्येन वा पथा सर्वथा सं-
क्रामन्ति धातूनान्तरान् (Tissues) । ततश्च प्राप्नुमस्तानेव व्याधीन्;
अनुभवामश्च विविधान्यनन्तरं सङ्कटानि विशङ्कटानि । प्रायः सर्वेऽपि

रोगाः साङ्गामिका इति, 'औपसर्गिकरोगाश्च सङ्गामन्ति नरान्नरम्' इति च वैद्यकेषु भिषग्वरैरभ्यधायि । तस्माद्यथा रोगिणां शयनस्थ-
लेषु निरर्गलमतिपरिशुद्धो वायुर्भूयान् संततं संचरेत्, यथा चातुरेण
तेन किञ्चिदपि नभो न भवेदभिदूषितम्, तथास्माभिः प्रयतितव्यम् ।

किं नाम फलमस्माकं परिशुद्धेनापि तेन बाह्येन स्याद्वायुना,
यदि वयमिममन्तःश्वासाशयं न यथाकाममाहरामः । अतः परितो व्या-
समप्यमलमनिलं यावदिच्छमस्माभिरुच्छ्वासरूपेणान्तः प्रवेशयितुमुद्यमः
कार्यः । अदृढगृहीतं वस्त्रं, उत तूलपिण्डादिकं वा सम्यगाचूषति खलु
सलिलम् । यथा यथा दृढमेतत्पीड्यते, तथा तथा अत्यल्पमेवाद-
दात्युदकम् । एवमेवास्मत्पुष्फुसयोरपि कर्मेति मन्तव्यमस्माभिः । यथा
च नाधिकमभिपीडयामः पुष्फुसौ, बाह्यो वायुरपि तथा स्वयमेव
निरर्गलमन्तस्तयोः प्रसरति विशेषतः । शोणितमपि सम्यङ्निर्मलीभ-
वति । 'लेखनपठनादिषु सर्वेष्वपि कार्येषु प्रवृत्तैर्नहि नितरां विनामेन
पूर्वकायस्य अभिपीड्य श्वासाशयम्, अन्तः प्रसरन् शुद्धो वायुर्वहि-
र्निष्कासयितव्यः । अतीव आनमितपूर्वकायानामन्तर्न वायु प्रसरति ।
अचिरादेव रक्तमपि संचितबहुमलत्वाद्भवति विषप्रायम् । यथा गर्भा-
गारेष्वभितो वातायनादीनां कवाटेषु उद्धाटितेषु वातः सम्यगभिवह-
त्यन्तः, तथैव नः पुष्फुसयोर्द्वारेषु वायुप्रसरप्रतिबन्धकमापीडनादिकं
परिहरद्विरस्माभिरुद्धाटितेषु, नियमेन नासारन्ध्रेणैवान्तः प्रसरति
निर्मलोऽनिलः । ततश्च संशोध्यते शोणितम्, पोष्यन्ते च धातवः,
संततमुपचीयते चारोग्यम् । स च भवति नरस्तुन्दिलो नूनममन्दे-
नानन्देन ।

(क्रमशः)

भारतीयानामुपनिवेशनस्थानम् ।

प्रजानामालक्ष्यन्ते चक्रनेमिक्रमेण गच्छता कालेन तिस्रः
परिवृत्तय इति महतामयं कोऽपि निर्णयः । प्रथमा स्थितिरियमिति
संगिरन्ते सुधियः— यदा अमी लोकाः पर्णच्छन्नशरीरा गुहागर्तेषु
वासमारचय्य, फलमूलपयोभिरुदरं पूरयन्ति । तदनन्तरमुद्यति
ज्ञानदिवाकरे, निरस्यमाने नीरन्ध्रे संतमसे, यथाकथंचिदयस्ताम्रादी-
नामुपलम्भो धरण्यां सुकर इति जानन्तस्तैरायुधानि पात्राणि च
निर्माय कालयापनमाचरन्ति । तृतीया दशा तु सर्वविदितैव— या
पुनरवनितलस्थितिमभ्युदयसंभृतामानन्दजननीमातनोति; या च य-
च्छति शास्त्रविचारणायामनितरसाधारणं विवेकपरिणामम् । इयमेव
तृतीया स्थितिरार्याणाममरनदीतीरमलंकृतवतामाद्ये काले समजायत;
यदा किल पश्चिमदेशनिवासिनो जनाः केवलमरण्यान्तराले पलाश-
प्रावृतवर्ष्माणः, पलालमश्नन्तः, पशुवदनेकजन्तुर्हिसया जीवनम-
कार्षुः । तदनु धूसरालोके भारतीयानामभ्युदयनिशाकरे, कुरुक्षेत्रादु-
त्थलदमितो धूलिभारः खुरपुटैरुत्थापितः पाण्डवकौरवसैन्यसैन्ध-
वानाम् । अयमेव संगरो भरतखण्डभाग्यतारापतेरस्ताचलकन्दरप्रवे-
शमसूचयत् । तस्मिन्नाहवे परःकोटयः प्राणिनः परेता बभूवुः; अवि-
रलप्रवाहा शोणितवाहिनी च विससर्प । तदनन्तरमनेके हिन्दवः
पुत्रकलत्रैरात्मीयामावासभूमिमुज्झित्वा सागरमुल्लङ्घ्य संचारमातेनिरे;
अग्रे च वसतिमशेषे भुवनतले । तत एव भरतखण्डनिवासिनाम-
भ्युदयः, परेषामितः परमुदेप्यतो भागधेयस्य बीजभावेन प्राशस्त्य-

माजगाम । अमी हिन्दवः कतिचिदमेरिकायामवस्थानमभजन्तेति निश्चिन्वन्ति केचन पाश्चात्यपण्डितप्रकाण्डाः । तत्र निदानानि महता परिश्रमेण भूयसा विचारणेन कोडीकृतानि तैस्तैर्महाशयैः । एवं किल तेषां गमनिका—

सन्ति किल सांयात्रिकनयनगोचराणि कतिचन वस्तून्यमेरिका-
खण्डे, यान्यनुमापयन्ति केषांचन पूर्वेषामार्याणामैश्वर्यनिरन्तरामवस्थि-
तिम् । शिथिलशिथिलानि पत्तनगृहाणि, परिश्रुथप्राया वप्रप्राकाराः, सो-
पानसुन्दराणि कन्दरपरिणाममुपगतानि वित्तवन्मन्दिराणि, जलावतार-
जटिलानि वापीशतानि, तृणप्ररोहश्यामायमानपरिसराणि सिकतावशे-
षाणि कुल्याजालानि, मोटितमुखानि प्रणालीयन्त्राणि, नूनमवगमयन्ति
नीचेतरविभवतामवस्थानम् । सन्ति लक्षणान्यमूनि सविशेषममेरिका-
नीवृतीति निर्बाधमाचक्षते प्रेक्षावन्तः पश्चिमदेशीयाः पण्डिताः । अपि
नाम भारतीयजनादृते यः कोऽपि प्रजासमवायः प्रदेशमिममध्यवात्सी-
दिति संशयः साधारण एव संचिन्तयताम् । परं तु प्रमाणपुरःसर-
मियमाशङ्का सुदूरमपसारिता । गृहनिर्माणशैली, कुल्याखननरीतिः,
प्रणालीप्रणयनप्रकार इत्यन्ये विषया विमृश्यमाना आर्याणामवस्थान-
मेव द्रढयन्ति । ततः पर्यवासनतो वयमेतदवगच्छामः— यदतिप्राक्तन-
काले विशारदा विद्वांसो ये केचन पुमांसः अमेरिकामलमकार्पुंरिति । ते
नूनमार्या एव भवितुमर्हन्ति । पोकाक्हम्बोल्ट्प्रभृतयो निर्णयनिष्णाता
आशयममुमसकृदभिमन्यन्ते । तथापि कथमिव दर्भवल्लरीतुल्यमिव
प्रमाणं वादवैयात्यवातूलस्य पुरतो वल्लितुमुत्सहेत । अत एव प्र-
लेन मूलबलेन विवक्षितमर्थमूर्जयितुमनेकान्हेतून्धः प्रदर्शयामः ।
पुराणप्रबन्धेषु याः कथा लिखिता व्यासपराशरादिभिराचार्यैः, ताभि-

साकममेरिकाजनपदे प्रचार्यमाणानामालापगोचराणां कथानामनेकशः
संवादः संलक्ष्यते । अतस्तत्र निवासिनामादिकूटस्था भारतीयाः
स्युरितिनिश्चेतुं शक्नुमः । यथा वयमिह भूमिदेवीम् 'अस्मन्माता
इति वदामः, तथैव धरित्री जननीपदेन तत्रापि संमाननामापद्यते । तुङ्गं
देवायतनमण्डिते पर्वते, परितः कटकसमुत्पन्नेषु गण्डशिलातलेषु
सन्ति समुत्कीर्णा देवतानामुत वीराणां पादविन्यासरेखाः । उत्तम-
शूराणामायोधनाय विहायसि धावतामेव सपदि पाषाणधर्षणजनिता
स्यन्दनपद्धतिरिति वा, कुधा रथादवतीर्थे परिपन्थिनमवस्कन्दयितु-
मारब्धवतामेषां रभसोपजातचरणविन्यसनमिति वा ता वयमादरा-
दुदाहरामः । संनिहिते महत्युत्सवकाले, तादृशमचलसंस्थितं लाञ्छन-
मानन्देन वयं सभाजयामः । पूर्वेषां पुंसामवदातान्यपदानानि महता
हर्षेण च विवृणुमः । सोऽयं संप्रदायस्तस्मिन्नपि स्थले सुदृढप्रचार इति
भूयते । यथा सौगताचार्यस्य बालगोपालस्य वा पादपङ्कजमुद्रामुपलो-
लिखितामर्चयामो लङ्कागोकुलादिषु स्थानेषु, तथा मेक्सिकोराज्ये
केन्काटल्नाम्नो वीरवरस्य पदपङ्क्तिरश्मनि उत्कीर्णा सपर्यामनुभवति ।

सूर्याचन्द्रमसोरुपरागोत्पत्तिहेतवः सप्रज्ञोन्मेषं समुपवर्णिता
मास्कराचार्यादिभिरिति नेदमविदितं पण्डितानाम् । परंतु पामरा
पुगुशासंधुक्षणेन नितरामतिकरालाकारः केतुर्वा राहुर्वा कोऽपि
कवलयति पूर्णं चन्द्रबिम्बं सूर्यबिम्बं वेति किल मन्यन्ते । सरणिरिय-
माहता तत्रत्यैरपि जानपदैरिति कर्णाभ्यर्णमनुपतति कोऽपि समाचारः ।
काकिम्नामा कोऽपि ज्योतिर्विद्वेषी दैत्यविशेषो दिवाकरनिशाकरो
माति । ततः खल्वनयोरुपप्लवो जायते' इति तेषां सिद्धान्तः ।

समासन्ने महति महे, ग्रामीणा भारतजना भूयसा कोलाहलेन

त्रापुष्पात्राणि ताडयन्तो नृत्यन्ति, नर्दन्ति च प्रमोदमन्थरेण मानसेन ।
संप्रदायः सोऽयं तत्रापि प्राप्तप्रचार इति वयमाकर्णयामः ।

पुराणप्रबन्धपरिशीलनेन जानीमो वयम्— ईश्वरो भवानी-
रमणो भोगिभिरात्मानमुद्धर्तयतीति । अपि च पल्लीजनपूजाभाजनानि
दैवतान्यपि मौलावहिसमूहमावहन्ति । अनया विधया तस्मिन्नीवृत्यपि
वन्दनीयानि दैवतवृन्दानि सर्पानुत्तमाङ्गे बिभ्रति । संवादः सोऽयं
किमिवावबोधयतीति विद्वांसो विमृशन्तु ।

तत्र मेक्सिको नाम भूभागो विद्यते । यत्रत्यो जनः करिवदनं
किमपि दैवतमुद्दिश्य पूजां विश्राणयति । जम्बूद्वीपे जगदेकवन्दितः
सिन्धुराननः साम्बमूर्तेरात्मजः । अयमखिलजनतासपर्यामधिगच्छन्नत्र
रथ्याकोणेषु मूषिकमधिष्ठाय जीर्णकुड्यानालयानधिवसति । अयमेव
देवः, तत्र मातङ्गमुखेन रूपेण दीनपरित्राणप्रवीण इति पूजाभाजन-
मास्ते । अनेन हि पर्यवस्यति— अमेरिका पूर्वमार्यैरधिष्ठिता स्यादिति ।

प्रलयवेलासम्बन्धीनि कानिचिदुपाख्यानानि, पुराणैः प्रतिपा-
द्यन्ते । कदाचन संवृत्ते प्रलयतः पाथसा परिप्लवे, सत्यव्रतमन्तरा
सर्वे विलयमभजन्त । परमेको भगवानन्यग्रोधपर्णपुटे बालकरूपेण
'करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्' आसीदित्तीयं
कथा सर्वविदिता । अनया रीत्या तत्रापि प्रलयसमागमे कंचन साधु-
मन्तरेण सकलमपि वस्तुजातमपामुदरमियायेति वृत्तान्तो विष्वङ्मुख-
प्रचारमादधाति । तदयमपि विषयो विमर्शवीथीमवतरति विद्वन्मणी-
नाम् ।

(क्रमशः)

के. श्रीनिवासः ।

दशनमालयाप्यन्तरालप्रविष्टकुणपास्थिशकलया सकलत्रिभुवनाभ्य-
वहाराय सहाय्यीकृतानन्तदन्तयेवाक्रान्तमुखकुहरम्, अस्थिनूपुरैरपि
पदप्रयोगमुखैर्भयप्रस्तुतस्तुतिभिरिव सततसेवितचरणम्, मांसे-
नापि खादनभीतेनेव सास्त्रेण परित्यक्तसर्वावयवम्, आजानुल-
म्बमानशवशिरोमालमेकं वेतालमद्राक्षीत् ॥

तं च क्रमानुसारिण्या दृशा आ चरणयुगलादामस्तकं प्रत्य-
क्षयवमवलोक्य किञ्चित्कृतस्मितो नरपतिरुवाच— 'महात्मन्,
अनेन ते प्रवृद्धेन सहसाकाशसंनिभप्रभाभारभरितककुभा निका-
मभीषणश्रवणेन वपुषेव भुवनत्रयत्रासकारिणा हर्षाट्टहासेन जनि-
तमतिमहत्कुतूहलं मे । कथय किमेतदसमञ्जसं हस्यते ॥'

स जगाद— 'राजन्, न किञ्चिदन्यत् । त्वदीयमेव
चेष्टितम् । त्वया हि फलमभिलष्य किञ्चिदियमस्मत्स्वामिनी श्रीर-
नुदिवसमासेवितुमुपक्रान्ता । सेवकाश्च फलप्राप्तिकामाः प्रथम-
मुपचारेण गृहीतवाक्यं परिग्रहलोकमावर्जयन्ति । ततस्तेन
कृतपक्षपरिग्रहेण ग्राहितसंबन्धाः प्रभूणामसक्तमात्मसक्तिमुप-
दर्शयन्ति । एष तावज्जगति दृश्यते व्यवहारः । त्वया तु विपरीतः
प्रस्तुतोऽयं सेवाविधिः । तथा हि—स्वपनवस्त्रमाल्यानुलेपनालंकारा-
दिभिः सततमेनां देवतामुपचरसि । यस्तु प्रणयपात्रमस्याः सर्वदा
सविधवर्ती कार्यकर्ता जनोऽयम्, तमाहारमात्रादानमात्रायापि
कृणुषाः शवाः । पदप्रयोगः चरणविन्यासः, शब्दरचना च । अस्त्रं अश्व रक्तं च ।

तमिति । सहसाकाशेत्यत्र वपुःपक्षे आकाशेति, अट्टहासपक्षे काशेति
च लुब्धेः । श्रवणं श्रोत्रम्, आकर्णनं च ।

स इति । असक्तं अविलम्बं यथा तथा । मात्रा लेशः, अल्पं परिमा-

T 5

नामन्त्रयसे । मित्रीकृते हि मयि साधकानामभीष्टसिद्धिः । किमिय-
मैश्वर्यमदनिश्चेतना वितन्यमानमतिमहान्तमपि त्वया पूजोपचारं
पश्यति । दृष्ट्वा च किं प्रकृतिचञ्चला चेतस्यवधारयति । कृताव-
धारणापि किमेकान्ततो वीरपुरुषसाहसाक्षिप्रहृदया पक्षपातं गृह्णाति ।
गृहीतपक्षपातापि किमवज्ञया विपक्षीकृतेन मया कृतप्रतिबन्धा
बध्नाति वरप्रदानाय बुद्धिम । तदलमबुद्धिपूर्वकेण बुधजनहासका-
रिणा निरवधिक्लेशैकफलेन फल्गुनानेन सेवाप्रकारेण । यदि स्फु-
टमेव फलमुत्कृष्टमीप्ससि, लिप्ससे वा विघ्नविरहितं जपध्यानादि-
कर्म, कामयसे वा मनः प्रसादयितुमचिरेण देव्याः, तदस्मदुपचार-
पूर्वकमद्यप्रभृति सर्वमुपकल्पय क्रियाकलापम् । अन्यथा क्लेशो
भविष्यति तवैष सेवावेशः ॥'

इति वादिनस्तस्य वचनमनुवर्तमानो मेदिनीपतिर्विहस्य
किंचित्सोपहासमवदत्— 'सर्वमुपपन्नमभिहितम् । उपदिष्टमङ्कि-
ष्टया युक्त्या । प्रबोधिता वयम् । यथा निदर्शितः सूक्ष्मदर्शना,
तथैवैष सेवामार्गः । परिग्रहजने संनिधौ सति, कोऽधिकारः प्रभू-
णामग्रपूजायाम् । महती मूढता, गाढमविवेकविलसितम्, अप्रति-
विधेया वैधेयतेयम्, यदस्माभिः सर्वसेव्यगुणसंपदुपेतं भवन्तमप-
हाय प्रमादादिदोषोपहतचित्तवृत्तिभिरियमग्रत एव देवता सेवितु-
मुपक्रान्ता । कृतश्च पूजाविधेरकरणेन कियानप्यबहुमानः । अथ वा
जन्मनः प्रभृत्यकृतपरसेवानामत्र लवमात्रोऽपि नास्माकं दोषः ।
णम् । मात्रादानशब्दश्च सांप्रदायिको बल्यादिषु । फल्गुः व्यर्थः । ईप्ससि आप्त-
मिच्छसि । आवेशः अभिनिवेशः ।

इतीति । वैधेयः मूर्खः ।

तवैव प्रमत्ततासौ, यज्जानतापि नीतिमार्गमादित एव त्वया नोप-
दिष्टोऽस्मभ्यमेष क्रमः । किमिदानीं कुर्मः । प्रस्तुतमिदं कर्म । कृतश्च
निश्चलो मनसि संकल्पः— यावन्नैष परिसमाप्तः कल्पः, तावद-
ल्पाप्यनुवृत्तिरुपचारो वा न कस्यचिद्देवतस्य विवक्षितफलापेक्षया
कर्तव्योऽस्माभिः । अवधार्य चेदं धीमता न कार्यः प्रस्तुतेऽस्मि-
न्प्रसक्तर्मणि कार्यसिद्धिविषयो विकारः; नापि कतिचिद्दिनानि
प्रार्थनीयः पूजोपचारः । यदि चाभ्यवहारेण प्रयोजनं पूज्यस्य,
ततः सज्जा वयं तदुपपादनाय । गृह्यतामयम्, उपयुज्यतां च
विविक्तमस्यैव देवतागृहस्य स्पृहणीयतममाश्रित्य कोणमेकमखिलोऽ-
प्येष देव्या विशेषपूजार्थमाहृतोऽद्य हृद्यानेकफलमूलोपदंशो दृष्ट-
मात्रः क्षुद्रुपबृंहणो मोदकादिप्रभूतो भक्तबलिः ॥

इत्युक्तवति भूपे भूयोऽप्यसौ सहासमवदत्— 'नरेन्द्र, न
वयं पक्षिणः, न पशवः, न मनुष्याः । कथं फलानि मूलान्यन्नं
वाहरामः । क्षपाचराः खलु वयम् । व्याघ्राणामिवास्माकमात्मभुज-
विक्रमोपक्रीतमामिषमाहारः । तस्य चिन्तय प्राप्त्युपायम् । किमनेन
कर्णोद्विगजनकेन द्विजस्येव मदिरास्वादसौन्दर्यकथनेन भक्ष्येतरवस्तु-
तत्त्वप्रकाशनेन । यदि वा अन्येऽपि बहवः क्षुद्रसाधकाः संप्रति
खलीकर्तुमुद्यताः स्वामिनीम्; तदीयदेहावयवेष्वेव सिद्धा तत्प्राप्तिः ।
आस्व तावन्निराकुलः । केवलं याचे किंचन । त्वया हि बहवः कृताः
संप्रामाः; हताश्च संख्यातीताः क्षत्रियक्षोणिपतयः । तत्र, येन
कदाचिदपि नानुभूतो भङ्गः संगरेषु, न दर्शितं वैमुख्यमर्थिजनप्रा-

विकारः अन्यथाबुद्धिः । उपदंशः व्यञ्जनविशेषः । भक्तं अन्नम् ।

इतीति । खलीकर्तुं उपद्रोतुम् । संगरः युद्धम् ।

र्थनासु, न कृतः प्रणामः प्राणसंशयेऽपि शत्रोः, तस्य भुवनत्रय-
श्लाघनीयचरितस्य नरपतेः प्रकृत्यैव पावनमतिप्रशस्तललितललाट-
लेखाक्षरमारूढच्छवि च्छत्रसदृशाकारमर्पय मे कपालकर्पणं प्रत्यग्र-
मेकम् ; यदपवर्जितैरसृग्भिः पुण्यासु कृष्णचतुर्दशीषु दुर्विनीत-
क्षत्रियनरेन्द्रनिहतस्य जनयितुर्जामदग्न्यमुनिरिव मुहुर्मुहुः करोमि
तर्पणम् ॥'

इति ब्रुवाणं च किञ्चिद्विहस्य पुनरुवाच नक्तंचरं नृपतिः—
'प्रेतनाथ, नान्यथोदितं भवता । तथ्यमेवेदम् । कृताः शतकृत्वो
मया संग्रामाः । हताश्च संख्यातीताः क्षत्रियक्षोणीपतयः । किं त्व-
नेकराजकार्यव्यापृततया कदाचिदप्यकुर्वता दिव्यकार्यपर्यालोचनम्,
अतीन्द्रियज्ञानविकलतया स्वयमनावेदितमजानता परेषां हृदयगत-
मर्थम्, अशृण्वता च युष्माद्विधानामत्र विषये कुतश्चिदप्यर्थित्वमु-
द्यमं च धर्मक्रियाकल्पविषयम्, अल्पमपि न कृतस्तत्कपालानां
संग्रहः । तद्यदि नातिमात्रमवसीदति पितृप्रयोजनम्, अनभ्यर्णवर्ती
वा पूर्वसूचितः पुण्यदिवसः, तत्प्रतीक्षस्व कतिचिद्दिनानि ; यावत्क-
चित्तदवाप्तिर्भवति । अथ न सद्यः कालातिपातः, तदिदमेव मे
स्वीकुरु शिरः । केवलं विलोकय, चिरं विचारय च चेतसा । यदि
संभवन्ति कतिचिदिह पूर्वसूचिता गुणाः, प्रीयते वा चक्षुरुत्तमा-
ङ्गलक्षणविधिविचक्षणस्य, तन्न किञ्चिदन्यान्वेषणेन ॥'

स पुनरब्रवीत्— 'नृपवरिष्ठ, सुष्ठु शुभलक्षणम् । सुष्ठु
चक्षुष्यम् । किं विलोक्यते, किं वा विचार्यतेऽस्य जात्यस्येव जात-

अपवर्जितैः क्षरितैः । नरेन्द्रः राजा, मन्त्रसाधकश्च ।

रूपस्य रूपशोभासौभाग्यम् । भाग्यवानहम्, यद्य्च प्रार्थनामन्तरेण
समुपस्थितमिदम् ॥'

इति व्याहृत्य वामकरतलवर्तिनः कपालस्य कर्णवर्ती निर्दया-
पुतकषणप्रकीर्णवह्निस्फारविस्फुरत्स्फुलिङ्गव्राताम् उत्पातमेघलेखामिव
विमुक्तघनरुधिरविन्दुवर्षा कालायसकर्तिकां निजघर्ष । हर्षोत्तालकृ-
त्तुमुलकिलिकिलारावश्च साटोपमेत्य समुपानिन्ये सव्येतरकरेण ।
क्षोणीपतिरप्यजातसंक्षोभः सधीरमुवाच— 'क्षपाचरेन्द्र, दिव्य-
मायुधमिदं नार्हति करस्पर्शमस्मद्विधानाम् । अतस्तिष्ठतु तवैव
हस्ते । त्वत्प्रयोजनमसावेव मे निर्वर्तयिष्यति कृपाणः ।' इति
वदन्नेव सविधवर्तिनः कुशस्तरस्य शिरसि तत्क्षणमेव निक्षि-
प्त्वाक्षेपदूरविक्षिप्त्वाक्षवलयेन दक्षिणपाणिना जग्राह कृपाणम् ।
आबद्धपरिकरश्च कृत्वा देवतायाः प्रणामं, कृपाणमुज्झितकृपः
कन्धपीठे न्यपातयत् ॥

अथ भीमकर्मावलोकनोद्धूतभीतिभिरिव स्थायिभिरपि शोक-
भयजुगुप्साप्रभृतिभिः परित्यक्तधीः, विसर्पदतिबहलखड्गप्रभानुलेप-
यामलितविग्रहतया प्रत्येकमेकावलीमौक्तिकादर्शदृश्यमानप्रतिमाग-
तात्तमाङ्गतया प्रणत्यनादरकुपितपार्वतीप्रसादनार्थमुपक्रान्तद्वितीय-
कण्ठच्छेद इव रावणः, तत्क्षणमधत्त रमणीयभीषणं रूपम् । अर्धाव-
कृतकन्धरे च शिरसि, सहसैवास्य केनापि नियन्त्रित इव नाल्पमपि
चलितुमक्षमत दक्षिणो बाहुः । अतितीक्ष्णधारोऽपि कुण्ठीभूत इव,

इतीति । कर्णवर्तिः कर्णद्वारम् । कषणं तेजनम् । स्तरः शयनम् ।

अथेति । स्थायिनः रसबीजभूताः स्थायिभावाः । एकावली एकसरो-
वरा । धारा खड्गाग्रम् ।

स्त्यानलोहितपङ्कलग्न इव, निरायतशिरातन्तुसंयत इव, मन्दमपि पूर्वच्छेदतः परेण प्रसर्तुं न शशाक निखिंशः । किमेतदिति संजातविस्मयश्च नृपतिः स्तम्भनिश्चलाङ्गुलीगाढगृहीतत्सरं मत्सरादिवानिच्छतो मोक्तुमाच्छिद्य दक्षिणकरादितरेण पाणिना कृपाणं करविमुक्तमौलिबन्धनिरालम्बकंधरे च शिरसि निर्दयं व्यापारयितुमाहितप्रयत्नस्तत्कालमुल्लासितेन मूर्छागमेन विरलविलुप्तसंज्ञः, स्वप्न इवाकालजलधरध्वनिक्षुभितराजहंसीकुलकोलाहलध्वनिकलमश्रुतपूर्वममरमुन्दरीजनस्य हाहारवमशृणोत् ॥

तदनुसारप्रहितदृष्टिश्चाप्रतो नातिनिकटे झगिति दत्तदर्शनाम्, आक्रान्तदशदिशा शङ्खधवलेन देहप्रभाप्रवाहेण क्षीरसागरगतामिव विभाव्यमानाम्, इन्दुकरपाण्डुरत्विषि पुण्डरीके कृतावस्थानाम्, अब्जिनीखण्डसंचरणसंक्रान्तकमलधर्ममिव सुकुमारारुणं चरणद्वितयमुद्रहन्तीम्, विततमेखलागुणपिनद्धमच्छधवलं दिव्यदुकूलमम्बुजवनप्रीत्या पद्मिनीनालसूत्रेणैव कारितमलघुना जघनमण्डलेनोद्धहन्तीम्, आयतिशालिनीभिः शक्तिभिरिव वलिभिस्तिष्ठिरुद्धासितेन नीतिमार्गेणैवातिसूक्ष्मदृष्टिलक्ष्येण मध्यभागेन भ्राजमानाम्, उदधिमथने सुधारसच्छटावलयमिव लग्नमानाभिलम्बं कम्बुपरिमण्डलेन कण्ठनालेन मुक्ताकलापं कलयन्तीम्, अलिकुलकाणमुखरया स्निग्धसान्द्रया मन्दारमञ्जर्या समाश्रितैकश्रवणाम्, शशिकलासंनिभललाटभित्तिना कौस्तुभाताम्रविम्बाधरेण

स्त्यानः घनीभूतः ।

तदन्विति । आयतिः दैर्घ्यम्, भाविकालफलं च । लोचनतरङ्गः नेत्रप्रभापरंपरैव वीचिः ।

सुधाधवललोचनतरङ्गेण मदिरासुरभिनिश्वासमारुतामोदेन वदनेन्दुना निजसहोदरसमाजमिव समुदितं दर्शयन्तीम्, काभिश्चिदलसचलितश्चेतवालव्यजनाभिः काभिरपि करसंश्लिष्टयष्टिदीपिकाकिरणपटलपल्लवितदेहलावण्याभिः अन्याभिरात्तसदृशसितनेपथ्याभिरादिभूपालकीर्तिभिरिव समीपवर्तिनीभिरमराङ्गनाभिः परिवृताम्, प्रदोषचन्द्रकलामिव विनिद्रकोकनदविनिवेशितकराम्, धीरतरवारिवासिनीमपि प्रकटितपृथुप्रतापां श्रियमपश्यत् ॥

अनन्यदेवतासामान्यचिह्नदर्शनेन श्रीरसावित्युपजातनिश्चयोऽपि किंचिदुत्पन्नविभीषिकाशङ्कः प्राकृतामिव स्त्रियमदर्शितसंभ्रमस्तामपृच्छत्— ‘भद्रे, का त्वम् । किमर्थं वा देवतायतनमिदमागतासि’ । सा त्ववादीत्— ‘राजन्, न जानासि माम् । अहं हि सकलभूपालवृन्दवन्दितपादा राजलक्ष्मीस्त्वदभिकाङ्क्षितवस्तुसंपादनार्थमागता । कथय किं ते प्रियं कर्तव्यम्’ इति । पार्थिवोऽपि तदवस्थानुरूपदर्शितादरः प्रणम्य तां तदागमनजन्मना हर्षेण करगवैकुण्ठ्येन च दरस्खलितवचनः शनैरलपत्— ‘भगवति, कृताधोऽहम् ; यस्य मे समुपस्थितायाममुष्यामन्तिमावस्थायामुपेत्य भगवत्या प्रकाशितमिदमशेषपापप्रशमनं दिव्यमात्मीयं रूपम्, अभ्युपगता च मनीषितवस्तुसिद्धिः । देवि, मेऽभिमतम्— अमुष्य महात्मनस्त्वत्परिग्रहाग्रेसरस्य नक्तंचरपतेः प्रयोजनवशादुपदर्शितार्थिभाष्य दातुमुत्तमाङ्गं मया परिकल्पितम् । अर्धकल्पिते चास्मिन्नक-

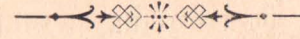
कोकनदं रक्तोत्पलम्, कोकानां चकवाकाणां नदः आर्तध्वनिश्च, करः हस्तः किरणश्च । धीरतरं अगाधं वारिं जलम्, तरवारिः खड्गश्च । प्रतापः महिमा, प्रकृष्टतापश्च ।

स्मादपगतपरिस्पन्दौ संदानिताविव केनाप्यकिंचित्करौ करौ संवृत्तौ ।
तदनयोर्यथा स्वसामर्थ्यलाभो भवति भूयः, तथा प्रसीद; येनाह-
मनृणो भूत्वा निर्वाणमधिगच्छामि ॥'

देव्यापि श्रीस्तेन तस्यातिमात्रकष्टायामपि दशायामनुज्ञिता-
वष्टम्भेन वचसा जनितविस्मया अवलोक्य तद्वाक्यश्रवणभाविता-
नामभ्यर्णवर्तिनीनां सखीनामानन्दपुलकितानि वारं वारमास्यकम-
लानि द्विगुणजातपक्षपाता प्रीतिविकसिततरङ्गवलितायतापाङ्गस्य
चक्षुषः क्षरता क्षीरधवलेनांशुविसरेण सुधारसेनेवाप्याययन्ती
मूर्च्छागमविलुप्तसंज्ञं राज्ञो वपुः पुनरवादीत्— 'नरेन्द्र, बाढमवि-
दितमत्स्वरूपोऽसि, तेनैवं वदसि । सर्वदा सौम्यपरिजनपरिवारा-
हम् । न मे नक्तंचराः संनिधावपि चरन्ति, दूरे भृत्यत्वम् । य
एष विकृतवेषाकारधारी वेतालबुद्ध्याध्यवसितस्त्वया, नायं यातु-
धानः । प्राधानभूतो मत्प्रतीहाराणां महोदरो नाम यक्ष एषः ।
परीक्षितुमनेन सत्त्वमप्रतीक्षितमदीयागतिना झगित्यागत्य सत्या-
भासामिदमनेकप्रकारमात्मीयया दिव्यशक्त्या विनिर्मितं मायाजा-
लमखिलमपि ते प्रदर्शितम् । अतस्त्यज विषादम् । उत्सृज
मृषागृहीतमिममात्मविग्रहस्य निग्रहविधावाग्रहम् । ब्रूहि चाल-
नोऽभिलाषम् । अनेन तव सर्वातिशायिना सत्त्वेन साह-
सेन धैर्येण चित्तौदार्येण प्रज्ञाविशेषेण पूजाविशेषेण निःशेषि-
तप्रमादनिर्मलेन च व्रताचरणेन चन्द्रमण्डलमिव शिशिरालयेन,
सुकविकाव्यमिव सज्जनपरिग्रहेण, सप्रसादमपि किमपि मे प्रसा-
दितं हृदयम् । आचक्ष्व कार्यं विचक्षण, किमद्य ते संपादयामि ।

देवीति । भाविताः संतुष्टाः । सत्याभासं सत्यवत् प्रतीयमानम् ।

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संपु. १.] कीलकवर्ष भाद्रपदमासः । [संचि. ६.

सुभाषितानि ।

अन्यस्य भोगहेतोरनुदिनमर्थार्जनं वितन्वानौ ।

नियतं वदान्यकृपणौ निष्काञ्चनमाश्रितं कुरुतः ॥

धन्यो जनो वदान्यो धनमतिशेतेतरां यतः पूर्वः ।

दिशति वनीपकपुष्टिं नवनीपकपुष्टिमन्तिमः कुरुते ॥

पूर्वं गोपवधूपटान् हृतवता पुंसापि कंसारिणा

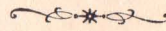
द्रौपद्यै वसनालिरापदि पुनर्दत्तेति नात्यद्भुतम् ।

अर्थिभ्यः परिदीयते नहि कुतोऽप्यादीयते किंचिदि-

त्यग्याणामवनीभृतां व्रतमिदं कस्यात्र न स्यान्मुदे ॥

श्री वेङ्कटाध्वरी ।

भारतखङ्गाः ।

जनार्दनोऽथा	मुना कृतायो	धनाग्रहनिवृ-
त्तिना सीरपा	णिनाभ्यनुमतोऽ	ध्वना प्रयान् परि-
जनावृतेन स	घनाश्रगजवा	हनाग्न्यशयना-
सनातुलाच्छा	दनानर्घम	ण्डनानि मणिका-
ञ्चनानि च स्त्री	धनाभिधाना	त्मना ददावु-
न्मना भवन्न	जुनाय मिलद	ङ्गनाय हसदा-
ननाय सद्य	स्तनाभरणच	न्दनासमपटा-
दिना धर्मन	न्दनार्पितेना	र्चनात्मकेना-
भितर्पितोऽथ पुनः	स्वपुरमगात् दूर	मनुगतस्वजनः ॥ ३६ ॥
शमाभिरूप्य	क्षमायौवना	दिमानघगुणैः
सुमाशुगवधू	रमासरस्व	त्युमादिललनो-
पमा सुभद्रा	कुमारमुरुवि	क्रमाढ्यमजनय-
दमानगुणनिः	समात्मनि दिने	सुमानुषीष्व-
प्रिमा द्रुपदजा	प्यमायशुभवि	भ्रमान्वितान् पितृ-
समानान् सुर	द्रुमानिव सुतान्	सुमानसैस्तै-
रिमानवेक्ष्या	तिमात्रतुष्टया	भ्यमानि नृषु सा-
धिमाथ कुन्त्यपि	ममास्ति सदृशी	न मानवीष्वि-
त्यमंस्त मोदेन	तेषां सुतजनुषि	कोऽन्न मुमुदे न ॥ ३७ ॥
सिताश्व उच्चै	ऋतावथ तपे	ततार्ककरता-

पिताखिलजने	स तावदुदिते	प्रतायमानो-
पतापधुतयेऽ	च्युतान्वितो रवि	सुताजले कल-
कृतान्वितमधु	व्रताभिगतविक	सिताञ्जतल्लज-
वितानजुषि चे	ष्ठितानि ललना	शतावृतोऽपरि-
मितानि निष्ठी	विताभिमुखफू	त्कृतसितोज्जू-
मितादिकान्य	द्भुतानि कुतुकी	ततान यानी-
भितानि नृणां	हृताशयान्या	सतात्रनितरां
रसातिशययोगात्	जलकेलीमेवमेष	विजयोऽगात् ॥ ३८ ॥

सवाशपतिभूः	सवासुदेवः	स वारिकेल्यु-
सवावधौ तट	निवास्युपगतं	दिवाकरायुत-
मिवाप्रमभितो	भुवा तेजसा	जवादवेक्ष्या-
मिवाद्य पुरुषं	गवार्थितोऽहं	तवाभिमतकृ-
मिवाभि भो इ	त्युवाच स तु ह	व्यवाहनः सं-
मुवाण इह खा	ण्डवाह्वयमहा	दवाश्रयाहा-
नवादयो मा	नवानभिभव	न्यवाप्य धक्ष्या-
न्यवारितस्त	जवादनुमतो	युवाभ्यामिति
मुवन्नथ प्रादात्	रथचापशरान्	किरीटिने मोदात् ॥ ३९ ॥

पुताशनो हरि	सुतानुमत्यो	च्छ्रितातुलार्चि-
वितानलीढा	यताटवीको	लतागुल्मतरु-
शतानि सत्त्वा	न्वितानि विदह	न्नितान्तमैरा-
पतास्थितवला	हिताभिहित	निर्गताभ्रवर्षे
स तादृशोऽर्जुन	कृतामुपरि वि	स्वृतामिषुमयीं

वताप्य शालां ततान वेगं ततामर्षतः
 पिता सुरगणा वृत्तान्तिकः सन् शितास्त्रवर्ष्यपि
 स ताडितो बल वतार्जुनेनोद्यता ययाविह
 नतोऽमुना महता मयोऽवितस्तक्षक प्रिया निहता ॥ ४० ॥

भजे रतिमधो क्षजे तत इमं यजेयमिति हृदि
 निजे कृतधिया नुजेड्यधिषणा भुजेन धर्मा-
 त्मजेन गदितो विजेतुमवर्नीं व्रजेति निजपू-
 र्वजेरितकपि ध्वजेन सहितो गजेन्द्रवरदो
 व्रजे क्षितिभुजां त्यजेव करुणां सृजेव शरमु-
 द्विजेश शत्रु न जेतुमावां सजेदिति वदन्
 द्विजेन्द्रभमुखा म्बुजेन शमित प्रजेशमुखहृ-
 द्रुजेन दरहस युजेह संप्रयु युजे मुदं हृदि
 नृपालवर्यस्य यदूद्धहोऽस्य प्रशस्तचर्यस्य ॥ ४१ ॥

स पाण्डुतनयोऽ- नपायनिरवधि कृपारसोल्लस-
 दपाङ्गकंसभि दपाश्रयणतोऽ नुपाख्यतन्मनु-
 जपात्मकमहा तपा दिवौको धिपात्मजधनु-
 र्व्यपास्तदुर्जय विपाठविजितैः क्षपाचरासुर-
 नृपालमुख्यैः स्वपादसविधे द्विपादिधुर्धै-
 रुपाहितं धन मपायमहित त्रपाभरकरं
 वपाघृतहवि विपाकसुरभौ सुपावनमखे
 स्वपाणिनानिश मुपाहरन्नुप निपातिविप्रे-
 ष्ववाप सत्कीर्ति दिगन्तरेष्वपि निरर्गलस्फूर्तिम् ॥ ४२ ॥

यत्किञ्चित्प्राप्तकालम् ॥

तत्त्वमिदमुदीर्यते, न पुनर्मुधैव किञ्चिदारोप्य । न वयं निस-
 र्गणैव विरुद्धवादिनः संस्कृतपण्डितसमाजस्य; मान्या नस्तत्रभवन्तः
 पण्डितमहाभागाः । अभिलष्यते च तेषां विश्वतोमुखो महानभ्युदयः ।
 अत एवायमुत्साहः, न पुनः पौरोभागात् । ततश्च यदि किञ्चित्
 अप्रियमपि वचनमुक्तं स्यात्, ननु क्षम्यतामिदं करुणयेति प्रार्थ्यते ।

नेदमविदितं कस्यापि शिशोरपि, यत्संस्कृतपण्डितमहाभागाः
 कथं नाम ईदृशेऽपि समये व्यर्थमेव महान्तमात्माभिमानं पुष्पन्तीति ।
 अवितथमिदम्— ब्रुवन्ति किल लोकाः ‘सर्वो ह्यात्मानं कान्तं
 पश्यति’ इति । लोकश्चेत्तथा पश्यति, कामं पश्यतु नाम । तथा
 पश्यन्नप्यसौ तदैव प्रशस्यः, यदा वस्तुत एव तस्यात्मा कान्त एव
 स्यात् । अथाकान्तेऽप्यात्मनि कान्तमेवैनं पश्येत्, निन्द्य एवायं
 स्यात् । न हि— लोको यत्किञ्चित् कुर्यात्, तदेव समीचीनमिति
 मतिमन्तो गृह्णीयुः । युक्तिवादी हि जनः प्रेक्षावद्विरुपादीयते, परिही-
 यते तु तद्विपरीत इति सर्वजनप्रसिद्धम् । अद्य वा, श्वो वा, दिन-
 प्रायानन्तरं वा, अन्यदा वा, नूनं व्यर्थाभिमानां पराभूयेतैव । निसर्गो
 वायम् आ सृष्टेः । सलिलाङ्कितस्तिलको हि न चिरं ललाटफलके
 दृश्यते, स खलु विलीयेतैव ।

वयं ब्राह्मणपण्डिताः । वयं किल कथयामः— अस्माकं यद-
 क्षि, तदेव सर्वं च श्रेष्ठं च । संस्कृतं नाम देवानां भाषा । तस्यां च

विदितायां ननु किं नु नाम न विदितम् । यत् संस्कृते नास्ति, मन्य-
ताम्, वस्तुत एव तन्नास्तीति । आङ्गलादिभाषाभिज्ञा अस्मदपेक्षया
किञ्चिदधिकतरं धनार्जनादिकौशलं जानन्ति । ज्ञानिनस्तु संस्कृताध्या-
यिनो वयमेव । भारतवर्षमिदं पुण्यभूमिरिति भगवता सृष्टम् । यः
कश्चन धर्मो वस्तुतो धर्मः, सोऽयमस्मिन् भारत एव । अस्मद्देशीया
एव धार्मिकाः, देशान्तरीयास्तु अधार्मिका एव । यत् धर्मशास्त्रं नाम,
तदस्माकमेवास्ति । अस्मद्देशं विहाय कुतोऽन्यत्र धर्मशास्त्रं संभवतु ?
भगवद्भक्ता अस्मद्देश एव । ईश्वरकथा अस्माभिरेवालोच्यते । साहि-
त्यादिशास्त्रमस्माकमेव— इत्येवंजातीयकम् । किं बहुना, यदि वयं
वैद्युतवार्तावाष्पपरथाद्यद्भुतकल्पान् पदार्थान् स्पष्टमेव नोपालप्स्यामहि ;
युरोपीयादिकान् पाश्चात्यजनान् पशून्नेवामस्यामहि । म्लेच्छा इत्ये-
तावतैव वयं तेषां सर्वानर्हत्वं प्रकाशयामः ।

यदीदं सर्वं देशान्तरवृत्तान्तं विज्ञाय च समालोच्य च
प्रख्याप्येत, शक्येतापि वा केनचित्कदाचिदुररीकर्तुम् । भाग्यं त्व-
स्माकं न तथा । श्रुत्वा वा अश्रुत्वा वा, पठित्वा वा अपठित्वा वा
केवलं गाढात्माभिमानप्रेरिताः प्रायः खलु भगवत्याः कल्पनायाः
प्रभावेण खदुर्विदग्धत्वमात्रसूचकांस्तांस्तान् वादान् सदस्यपि साटो-
पमुच्चारयामः । परप्रत्ययनेयबुद्धयः श्रद्धाजडाः प्राकृतकल्पास्ते ते
नरास्तदेव वेदभाषितमिति स्वीकुर्वाणा अभिनन्दन्ति । अपरे तु विशे-
षज्ञाः समनुशीलितोभयदेशवृत्तान्ताः स्मरन्ते च दूयन्ते च ।

विश्वतश्चक्षुःशालिना भगवता जगदिदमुत्पादितम् । तच्च
जगत् भारतमेवेति शक्नुमो वयं कल्पयितुम् ; निरर्गला हि कल्पना
भवति । परं तु सेयं कल्पना कल्पनैव भवेत्, न जातुवस्तुतत्त्वं

तथैव स्यात् । अहो स खलु भगवान् भारतं निर्मिमाणो नूनमन्यत्र
प्रतिहतनयन एव बभूव ; किमन्यथा सहस्राक्षोऽप्येष नान्यत्र किञ्चित्
रमणीयं संपादयामास, संपादयामास तु केवलमिदं भारत एव !

हन्त मूढ, मा मैवं मनसि कृथाः । तस्य किलापक्षपातिनः
समदर्शिनो देवदेवस्य मा मैवं दुरपनेयं कलङ्काङ्कुरं कार्षीः । पश्य
अङ्ग, तावेवामू भगवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ते भारत इव तत्रापि तादृ-
शमेव समुद्रासमानौ पर्यायेण दिगन्तरालमालोकयतः । अवलो-
कय, स एव समीरणः प्रवहमानस्तव मम तस्य चेवेह तेषामपि
जनानां जीवनरक्षणं विदधाति । तवास्मिन्निव तस्मिन्नपि स एवैको-
मिर्दहति ; ता एव चैका आपः क्लेदयन्ति । कस्ते विशेषः
भीमन्, येन विकत्थसेतराम्— यद्यदुत्तमम्, तत्सर्वं तवैव देशे
न त्वन्येषामिति । विश्वम्भरो भगवान् यथा तव, तथैव परेषामपि देशं
निरीक्षते । सर्वत्रैवास्य गौरवं च प्रभावश्च समुलसति । सर्वेष्वेव
देशेषु महात्मजनस्वरूपेण स्वयं भगवान् आविर्भवति, संपादयति च
लोकस्य तत्तन्मङ्गलम् । सर्वेष्वेव देशेषु कवय उत्पद्यन्ते, काव्यानि
च विरच्यन्ते ; दार्शनिका जायन्ते, दर्शनतत्त्वानि चालोच्यन्ते ;
परमात्मानः संभवन्ति, धर्मं च व्यवस्थापयन्ति ; भागवता उद्भवन्ति,
भगवद्भक्तिं च प्रवर्तयन्ति । जनाश्च धर्मशास्त्रं संग्रथन्ति, धर्मतत्त्वं
च जानन्ति ।

किं च तवैव शास्त्रं प्रमाणम् । न त्वन्येषामिति किं नु विनि-
गमकम् ? वेदास्तव अवाधितार्थं प्रकाशयन्ति, न तु कोराणादीनीति
कारणं साधो, प्रतिष्ठापयेः । भगवांश्चैतन्यचन्द्रस्ते यद्यर्चनीयः, किमप-
राद्धं महात्मना स्त्रीष्टेन ? महाप्रभोः श्रीकृष्णचैतन्यादिव परमेश्वरप-

रायणात् खीष्टादप्यस्माकमस्त्येव सुबहु शिक्षणीयम् । अनार्यकुलो
त्पन्नोऽप्यसौ बहुभ्यः खलु महनीयार्यवशसंभवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः श्रेया-
नित्यकामेनापि स्वीकर्तव्यम् । हन्त तस्य महात्मनो भागवतजनै-
कलभ्यमलौकिकं सहिष्णुत्वं च दक्षिणत्वं च । एष किल निरपरा-
धस्तैस्तैर्मूढहृदयैः कीलकबन्धेन निर्दयं निहन्यमानोऽपि तेषां जनाना-
मज्ञानकृतमपराधं चिन्तयन् भगवन्तमयाचत— ‘प्रभो मृष्यताम-
यमेषापराधः । न जानन्त्येते किमिदमनुतिष्ठन्तीति ।’ इति । इत्थं
नाम यो जनः क्षमायाः परां कोटिमदर्शयत्तादृश्यामप्यवस्थायाम्,
यश्च संप्राप्तेऽपि मरणसमये जनानां खल्वित्थं समुद्धरणमभ्यलप्यत्;
ब्रूहि साधो, सोऽयं जनः सज्जनानां सत्कारमसत्कारं वार्हतीति ?
कथय बन्धो, मात्सर्यमुत्सार्य, सेऽयं धर्मतत्त्वं जानाति न वेति ।

नूनं जानाति भवान् भगवतः सुभाषितम्, यत्रायं प्रकाश-
यामास— यद्यत्किंचिल्लोके श्रीमदूर्जितं वा दृश्यते, तत्तदेव मदंश-
संभवमित्यवगन्तव्यम्— इति, सर्वमिदं भुवनं तेनैव ततमिति च ।
किमये नासीत्किमपि श्रीमदूर्जितं वा महात्मनि खीष्टे ? न वा भारता-
दपरे देशा भुवनान्तर्गताः ? अपि नाम तवेच्छामालेणैव सर्वशक्ते-
र्भगवतो महीयसी शक्तिर्भारतादन्यत्र प्रतिहन्येत ?

कूपमण्डूकः किल तावन्मात्रमुदकम् उदधिरिति चिन्तयेत् । न
तु तत् तावता उदधिरेव भवति । अन्धः स्थाणुं न पश्यतीति तावतैव
स्थाणुना न भवितव्यमित्यस्ति कश्चिन्नियमः ? अयं तु नियमोऽस्त्येव,
यत्स खल्वन्धस्तेन विश्वासेन सर्वथैव तं स्थाणुमपलप्य गच्छन् नूनं तेन
प्रतिहन्येतेति । नहि प्रत्यक्षेऽनुपपन्नं नामेति त्वमसकृत् कथयसि । इदं
त्वस्माकं दुःखम्, यत् तथा कथयन्नपि त्वं न तदनुसर्तुमिच्छसीति ।

तथैव सुमहांस्तेऽभिमानः, येन परेषां किमस्ति न वेति प्रत्यक्षीकरण
एव त्वं न समुत्सहसे; समुत्सहसे च विनैव प्रत्यक्षं सर्वमेव तेषां
निराकर्तुम् ।

अयं चाचारः श्रीमतां तावदेव लोकैरमृष्यत, यावदेषां
विशेषज्ञानं नासीत्; साम्प्रतं तु नैष मृष्यते, नापि मृष्येत । नहि ते
वचनमात्रवशंवदा भवन्त इव प्रत्यक्षमप्यपहोतुं शक्नुवन्ति ।

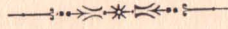
त्वं यद्यात्मानं कान्तं मन्यसे, मन्यस्व सुखम् । इदं तु मा
मंस्थाः, यत् त्वां विना विशालेऽस्मिन् जगति नापरः कान्तः संभ-
वतीति । नेदमस्ति— यत्त्वं कान्तोऽसीति, तेनैव हेतुना नापरः
कान्तः कान्ततरो वा भवेदिति ।

ननु त्वं स्वधर्मत्यागेन परधर्मग्रहणायोपदिशसि ? हन्त भोः !
को नामेत्यमस्माद्विध उपदिशेत् ? नूनं भ्रम एवायमायुष्मतः, नाहमिदं
विवक्षामि । ननु स्पष्टमुच्यतां किं त्वया विवक्षितम् ? इदं विवक्षि-
ताम्— यन्निरर्थकेनाभिमानेन न पुनरवज्ञेया देशान्तरीयाः । तेऽपि
हि वयमिव भगवता विधात्रा समुत्पाद्य निर्विशेषं धर्मविद्याबुद्ध्यादिदा-
मेन परिपाल्यन्ते— इति ।

श्रीविधुशेखरभट्टाचार्यः ।

भारतीयानामुपनिवेशनस्थानम् ।

आराधयामो वयमनुसंवत्सरमीश्वरबुद्ध्या चन्द्रसूर्यौ उभावपि ।
मन्महे पतिव्रतायाः परमभक्तस्य मनीषानुरोधेन तावात्मीयमाचारं
परिवर्तयत इति । एकदा धनंजयः सूर्यमाकाशे स्थापयामासेति पौरा-
णिकी काचन कथा वर्तते । तथैव तत्रत्यो जनस्तेजोद्वितयमम्बरे लक्ष्य-
माणमीश्वरस्वरूपमिति विश्वसन्ति ।

जगदवसाने भुवनमखिलमम्भोभिरावृतं निमज्जति । अतः
परमस्योद्बहनाय कूर्माकारमादधानो भगवान्नारायणः सागरजठरमव-
गाहते । ततः पृष्ठफलके धरामण्डलमारोप्य क्रीडतीत्ययं प्रस्तावो
भारत इव तत्रापि विश्वेषां विश्वासभूमिमवतीर्ण इति निश्चयामः ।

लफ्टन्महाशयः प्रत्यक्षावलोकनादस्मन्मतमातिमात्रं दृढी-
करोति । निम्बानामश्वत्थानामालवालमूले शिलानिर्मितानहीनचर्चयन्ति
हिन्दुदेशीया भामिन्यः । तत्रापि संमाननापदमारोपितः सर्पसमाजः ।

लोकव्यवहारसरणौ परिधानधोरणौ च भारतीयाननुकुर्वन्त्य-
मेरिकानिवासिनः । तत्र स्त्रियः प्रायो विडम्बयन्ति हिन्दुयुवतीरंशुक-
प्रावरणभङ्गचामित्ययमर्हति विषयो विमर्शमप्रच्युतमेव । कदा वा
जम्बूद्वीपललामायमाना हिन्दवः अमेरिकामशिश्रियन्निति निपुणमा-
लोच्य, रामभद्रकालादनन्तरमासीदयमन्यदेशाभिगमनव्यवसाय इति
विपश्चितो निश्चिन्वन्ति ।

पेरुनाम्नि दक्षिणामेरिकान्तर्गते भुवो भागे संप्रत्यपि सीता-

रामौ सीतारामाभिधानेनैव समभ्यर्च्येते । अत्र तावदुदाजिहीर्षामो
विल्सन्महोदयस्य माननीयमभिप्रायम्— 'रामो नाम महीपतिमार्ति-
ण्डवंशमवतंसयामास । सोऽपि जनकराजकन्यां सीतां पर्यगैषीत् ।
तस्य जननी कोसलेन्द्रनन्दिनी । पेरुजानपदा रामसीतानामानमुत्स-
वमत्यामोदेन प्रवर्तयन्तीति शृण्वन्तो वयमतीव विस्मयामहे ।
अतो मन्यामहे ये रामचरितमखिलदिगन्तेषु संचारयामासुरार्याः,
तेषामन्ववायः स्यादमीषामादिबीजम्' इति । शिल्पकौशले पुराण-
समाख्याने तत्त्वविचारे नितान्तमनुकृता भारतीया अमेरिकाभिजनैः ।
शृणुमः किल ; यथा— सव्यसाची पुरा पातालमवगाह्य तत्रत्य-
गवनिपालं विजित्य जयश्रीसमेतः, उल्लपीनाम्नीमस्य कन्यामुदुवाह ।
तस्यामिरावन्तमपत्यमेकमवापेति । किमिव पातलाभिगमनं नाम ?
अमेरिका पृष्ठमधितिष्ठति खलु धरणिगोलस्य ।

शुकब्रह्मर्षिरिमममेरिकादेशमभ्यगादिति केऽपि कोविदा निर्धा-
रयितुमुत्सहन्ते । तत्र प्रमाणानि सन्ति बलीयांसि । तानि परस्ता-
त्पराग्रक्ष्यामः ।

केन पथा ययुरमेरिकामार्या इति पृच्छेयुस्तीक्ष्णधिषणा
महता कौतूहलेन । लङ्कातो जावावोर्नियोद्वीपानतीत्य ततो वज्रजु-
रित्येका सरणिः, वीराग्रण्यः चीनमङ्गोलियासैबिरियवर्त्मना बेरिङ्गज-
लसन्धिमुल्लङ्घ्य जम्पुरित्यन्या सरणिश्च निर्दिश्यते । अपास्य
मासर्थं सत्यमन्विष्यतामहमहमिकया नूनमाविर्भवति भारतीयाना-
मपारवैभवसंसूचकं विशालं वस्तुजालमिति विज्ञापयामः ।

के. श्रीनिवासः ।

क्षत्रियरमणी ।

“भो भोः किरात ! तत एव विमुञ्च बाणं
दूराद्विधावति जवेन वनीवराहः ।
गुल्मे विलीयत इहैव विभीषयस्व
श्वानं विमुञ्च स स धावति पश्य पश्य ॥”

एवमन्यान्यैश्च वाचां कोलाहलैर्बधिरीकृतककुबन्तरैरन्धयनाम्नी
सा महाटवी सर्वतो मुखरीकृता अभवत् । वनग्रहणकौतुकिनां
सेनावीराणां पादाप्रतोदेन सरभसं धावतां वाजिरत्नानां खुराघातैर्मै-
दिनी निखिला चन्द्रकिता समजायत । वराहः स प्राणपरीप्सया सो-
च्छ्वासं तत इतो धावित्वा अन्ततोऽतिस्थूलदण्डजोनले क्षेत्रे प्रविश्या-
दृश्यतामानशे । मृगयाविजिहीर्षया समागतो मीवारदेशीयो युवराजः
श्रीमानरिसिंहमहाशयस्तं वराहमनुधावन्, स्थवीयोदण्डानां जोन-
लानां क्षेत्रे गमयितुं तुरङ्गमं मार्गमनधिगच्छन्नगत्या तत्रैवावातिष्ठत ।
पुरतो गन्तुं नास्ति वाजिनां पन्थाः । रणोन्मत्तो हठात्प्रहृतो मत्त-

इदं नाम्नी काचित् चरितानुबन्धिन्याख्यायिका श्रीमत्या सुगृहीतनाम्न्या
सुवर्णकुमारीदेव्या विरचिता कर्णाटकभाषाभट्टबाणेन श्रमिता वेङ्कटाचार्यमहाश-
येन कर्णाटकभाषाया विपरिणमिता । आख्यायिकेयम् अदीर्घा । ईदृशीषु चादी-
र्घास्वाख्यायिकासु सरसानां संविधानानां रचनं नाम नानायाससाध्यं कामम् ।
अथापि संकुचिते विप्रकीर्णे चात्र कथावस्तुनि विरचितं संविधानकं सहृदयानां
पाठकानां कौतूहलोत्पादने आन्तं कथानुवाचनाय प्रोत्साहने च पर्याप्ततर्कमिति
सहृदयायामस्यामियं तदनुमत्या देवभाषया विपरिणमय्य प्रकाश्यते ।

वारण इव युवराजोऽयमपि मृगयारसोत्तेजितमानसो यदृच्छया
विभ्रिते मृगयाकौतुके विस्मृत्य कर्तव्यमखिलम्, मुहूर्तमात्रं स्तम्भे-
नावातिष्ठत । नासौ तदात्वे खलीनस्य ग्रहणश्रुतीकरणविमोचनेषु
किमप्यवदधाति स्म ।

तदात्वे कापि ग्रामटिकावासिनी तरुणी समागत्य युवराजाय
विरचितसमुदाचारा पुरोऽस्यावतस्थे । सा किल तत्क्षेत्रस्वामिनस्त-
नया । क्षेत्रासन्ने गण्डशैलेऽवस्थाय, गोपायति जोनलकेदारम् । सा
सवेगमाधाय जोनलक्षेत्रे विलीनं वनवराहम्, तदनुयायिनश्च दूरा-
देवावालोक्तत । दुर्दशामेषामनुशोचन्ती तत्साहाय्याधानाय कृतसंकल्पा
युवराजमाससाद ।

युवराजो वीक्ष्यैवैनां नितरां विसिष्मिये । रमणीयमस्याः सौन्द-
र्यम् । बलवती च सुघटिता च समुन्नता च तनुवल्लरी । सरला
च सुन्दरी च सुखकान्तिः । नागरकानुचितापि ग्रामटिकानुरूपा परि-
धानपरिपाटी सुघटितायास्तदीयायास्तनुलतिकायाः स्वाभाविकीं शोभां
विशेषयामासैव । अनधिकेन संस्कारेण स्रस्तस्रस्ततया परिपोषिता
केशराशिः विशेषकविनाकृतं वदनमस्याः प्रकाशयामास विशेषतः । बल-
वतः स्वास्थ्यपूर्णस्यायलसिद्धस्य तस्याः सौन्दर्यस्य मणिमाणिक्य-
भूषादिरञ्जितं प्रयत्नतः सज्जीकृतमपि सौन्दर्यं नैवाल्पांशेनापि यत्सत्यं
समानतां प्रतिपद्येत । निटिलतले नासीत्कुङ्कुमतिलकम् । कण्ठदेशे न
काचमणिहारः । करयोः परमास्तां कटकौ । युवराजस्तामनूढामवा-
गच्छत् ।

युवराजः— सुन्दरि ! जोनलक्षेत्रस्यास्याभ्यन्तरे तुरगसंचर-
णाय मार्गो विद्यते वा ?

युवतिः— नास्ति मार्गः । किञ्चिदिव विलम्बः सद्यताम् ।
अहमेव तं वनवराहं निष्कासयामि ।

एतावदुक्त्वा युवराजस्योत्तरमप्रतिपालयन्ती प्रास्थित । गच्छ-
न्त्येव सा स्थूलं द्रुदिष्ठं च कमपि जोनलदण्डमनायासेन समूलमु-
त्पाद्य करतले कलयन्ती त्वरितपदन्यासा जोनलक्षेत्रं प्रविश्या-
दृश्या समपद्यत । मृगयापराश्रित्सुकमनसस्ततोमुखमेव प्रहितनयना
आसन् । अल्पीयसैव कालेन सा युवतिस्तं वराहं जोनलक्षेत्राद्बहि-
रुन्नतस्य कस्यापि गण्डशैलस्य पार्श्वे न्यरुणत् । सर्वे तुरङ्गमास्तो-
मुखं प्रवृत्ताः । वराहः स भीतचेताः पुनरपि क्षेत्रमेव प्राणरक्षणाय
प्राविविक्षत् । कुन्तपाणि शताधिकं सादिकुलं पुरतः समापतति ; अप-
रतस्तु कन्येयमेकाकिनी । तत एव स वनवराहः प्राणपरीप्सया मृत्यु-
कालसहजेन साहसेन बलेन च घुर्घुरायमाणो रमणीमभियातुमारेभे । दूरा-
देवावलोक्येदम्, सर्वे ते तुरङ्गमसादिनस्तरुण्याः प्राणापायमाशङ्कमानाः
सवेगं तुरगान् गमयितुमारेभिरे । वराहस्तु बाणासनोन्मुक्त इव बाणः
सवेगं तरुणीं तामेकाकिनीमसहायमवस्थितामभिदुद्राव । युवराजो
भीतहृदयोऽस्या रक्षणाकाङ्क्षया सवेगं यावत्तुरङ्गमेन आसीदति ; ताव-
दसौ वराहो हस्तमात्रासन्ने तामासीदत् । तरुणी सा तदानीमपि
निर्भयमेवावतिष्ठते । आसन्नं चाक्रमणोद्यतं च वनवराहमेषा तेन
द्रढीयसा जोनलदण्डेन शिरसि बलवत्प्राहरत् । वज्रस्येव दण्डस्य
तस्यातिदुःसहेन प्रहारेण सोऽयं स्तब्धोऽभवद्बराहः । तावति युव-
राज उपासीदत् । न तदासीत्कोऽपि भयस्यावसरः । स्मेरेण आननकम-
लेन सुन्दरी सा कर्णयोराकृप्य वराहं युवराजस्य समीपेऽकरोत् ।
अथ युवराजो भलेन तमवधीत् ।

अनन्तरं तत्र सर्व एव सैनिकाः समापतिता विसयस्तब्ध-
नयनास्तामवलोकयन्तो मौनेनैवावतस्थिरे । यद्यपि राजपुत्रकुलीनापु
युवतिषु नैव एतादृशं वीर्यमसंभावितम् ; अथाप्येते ग्रामटिकावासिन्या
पालिकायास्तस्याः साहसेन विस्मितान्तरङ्गा मूका इवाभवन् ।

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रथमो मृगयुः— धिक् धिक् ! हास्यास्पदमिदम् ।

द्वितीयः— सत्यम् । एतावत्सु पुरुषेष्वस्मासु तूष्णींभूतेषु
एकाकिनी योषा.....

युवराजः— किमिदं हास्यास्पदम् ? कुतो वेदम् ? अस्मदीये
देशे तादृशीनां ललनानामवस्थानं नूनं गौरवायैव । नात्र किमपि
लज्जायाः कारणम् ।

प्रथमः— सत्यम् । देशस्य गौरवायैवेदम् । अथापि गौर-
वमस्माकं सुरक्षितं किल ! अन्तत एकाकिन्या युवत्या वयमेतावन्तो
वीराः किं न पराजीयामहि ?

युवराज —(सस्मितम्) पराजीयामहि । पराजिताश्चाबलया ;
तत्रापि तादृश्या सुन्दर्या । नात्र कमपि विषादस्यावकाशं पश्यामि ।

तृतीयो मृगयुः— (स्मयमानः) मृगग्रहणाय मृगयायां
प्राप्तो युवराजो युवत्यास्तस्या मृगयारसं पूरयन्मृगः संपद्यत इव ।

नातिदूरे तत्र मञ्चे कोऽपि महोदरो घोरणाघर्धरैर्बधिरीक्रियमाणनिखिलावकाशः सुखनिद्रामन्वभवत् । स च नाम्ना विश्वम्भरः ; किंतु महोदर इत्येवायमखिलैर्व्यपदिश्यते । यद्यप्यसौ जात्या ब्राह्मणः ; अथापि संबन्धेन सर्वेषां मातुल आसीत् । कुमारस्य अजयसिंहस्य गुरुः पुरुषोत्तमभट्टः, तस्य तनयो रामकृष्णभट्टः, तस्य पत्नी श्रीमती लक्ष्मीदेवी, तस्याः पिता नारायणभट्टः, तस्य सहोदरी भागीरथी, तस्या जामाता दामोदरभट्टः, तस्य पत्नी तुलसी, तस्याः स्वसा कावेरी, तस्याः पौत्री कमला, तस्याः पतिः केशवभट्टः, तस्यायं विश्वम्भरभट्टः समानोदको दायादः । एवमसौ राजगुरुकुलस्य आसन्नो बन्धुरिति राजगृहेऽस्य महती सभाजना । नास्य कोऽपि वारयिता राजपरिवारे । नक्तं दिवं सुखं भुक्त्वा निद्राति । समये च समुपनते हासयेदयमखिलान् ।

श्रुतमात्र एव तार्तीयिकस्य मृगयोर्वचने निद्रां त्यक्त्वोत्थाय समुपाविशत् । स किल प्रान्सदेशचक्रवर्ती नेप्पोलिय इव बहुना स्ववशनिद्र एवासीत् । अतः सततं निद्रायमाणोऽपि समये प्रतिबुध्यते । इतरथा तु महतापि प्रयासेन न स बोधयितुं शक्यते । तार्तीयिकस्य मृगयोर्वचने श्रुतमात्र एवायं शय्योत्थायम् 'आः किमिदमुदीर्यते? अद्य मृगया ब्राह्मेणैव पूरितेति वक्तव्यम्' इति प्रत्यपादयत् । सर्वे अस्य वचनेनोच्चैर्जहसुः । चिरमेवायं हासोऽन्ववर्तत । महोदरोऽसौ पुनर्निद्रातुमारभत ।

अकस्मादेव हासकोलाहलोऽशाम्यत् । युवराजस्य वाजी समीपस्थिते कापि तरौ बद्धो यवसानदन्नासीत् । यदृच्छोपगतेन केनापि मृत्पिण्डेन तुरगस्य पादाग्रे पतितम् । सर्वेषु पश्यत्स्वेव तुरङ्गमः

साक्रन्दं धरण्यामपतत् । साधारणस्य मृत्पिण्डस्य स्पर्शमात्रेण तुरगोऽयं भग्नपादास्थिखण्डः समपतत् धरण्याम् । सर्वे सभयसंभ्रमं तमुपासीदन् । पश्यतामेषां प्रथममुपजातः क्रोधः कौतूहलतया पर्यणंसीत् । एवं बलीयस्तया केन मृत्पिण्डोऽयं प्राक्षेपि? साधारण्यात्प्रक्षिसमिदं न समभावि । अत्रान्तरे प्रथमदृष्टां तां तरुणीं तत्र आगच्छन्तीमेते न्यशामयन् । समीपमुपगतेयम्, 'क्षन्तव्यं मदीयमागः । अहं जोनलदण्डोपरि समुपविष्टान् पत्रिणो निष्कासयितुं मृत्पिण्डमेनं प्राक्षिपम् । अकस्मादेवायं तुरगस्य पादं प्राहरत् । अहमनेन नितरामेव दूये' इति सविनयं प्रत्यपादयत् ।

महोदरः पुनरपि समुत्थाय मञ्चोपर्युपविष्टः, 'सुन्दरि! नात्र किमपि विषादस्थानम् । मृत्पिण्डो वाजिपादभङ्गेन केवलेन कृतकार्योऽभवदिति संतोष्यमेवेदं कामम्' इत्युवाच । श्रुत्वा तरुणी किञ्चिदिव सयमाना स्वसमानीतमौषधं वाजिनो भग्रे चरणे विलिप्य पट्टेन च दृढमाबध्य, शेषं युवराजायोपयोगप्रकारबोधनपूर्वकं समर्प्य, यथागतं प्रत्यगच्छत् । राजपुत्रवीराणां क्रोधमयो भावः क्षणाभ्यन्तर एव प्रशंसायां व्याप्रियत । तरुणी सा तुरङ्गस्य चरणं भङ्क्त्वा स्थिता तुरगस्वामिना सहस्रशो धन्यवादैः सभाजिताभवत् । नयनपथमतिक्रान्तायां तरुण्याम्, सैनिकाः सर्वे मुग्धभावादुदमज्जन् । अथ संलापमारभन्त ।

अन्यतमः— आश्चर्यमिदम् ! कोमलतमे बाहौ शतघ्नीबलम् ।

मातुलः— शतघ्नीबलम्, यदि सुखमेव स्यात् । शतघ्नी किलैकेनैव घातेन पूरयति निजमधिकारम् । करेणानेनाहतास्तु न सद्यो म्रियन्ते ; अर्धमृता असह्यं दुःखमनुभवन्ति ।

सर्वेऽपि ते अवगततद्वाक्यतात्पर्या युवराजमपाङ्गेन पश्यन्तः स्मेतुमारभन्त ।

युवराजः— (सयमानः) सत्यमद्य शिष्यते मरणम्; परं तु भवतां वागस्त्रेऽनुपसंहृते न शिष्यते तत्; सत्यम् ।

एकतमो मृगयुः— यदर्थमागताः स्मः, न तत्किमपि फलितम् । मृगयार्थमागता वयम् । फलतस्तु कष्टमेवानुभोक्तव्यमभवत् । अन्ततो भाषणेऽपि प्रतिषिध्यमाने किं कुर्मः ?

सत्यमेवेदम् । व्यापाराशक्तानां वाचालता महत्येव ।

युवराजः— किमेवं कातरीभूयते? किमु नास्ति नः कर्तव्यम्? वदामि कार्यम्, शृणुत । सर्वे वयं मिलिताः प्रदक्षिणीकृत्य ग्रामं प्रतिनिवर्तामहे । युवत्यास्तस्या वृत्तान्तोऽवगतो भवेत् । सा किल न साधारणी कापि योषा । अवगत्याखिलम्, नगरं यामः । अथ नगरे सर्वमाभाषणं भवतु ।

सर्व एवेदं सममन्यन्त ।

एकतमो मृगयुः— एवमेतत्कर्तव्यमिति भवद्भ्यो निवेदयितुं मैच्छं प्रथममेव ।

अन्यः— भवता इदानीमेवं चिन्तितमासीत् । अहं तु प्रातरारभ्य युवराजायेदमावेदयितुं समकल्पयम् ।

अपरः— भवता संकल्पितम् । मया तु वक्तव्यमिति निरधारि पूर्वमेव ।

इतरः— भवता वक्तव्यमिति निरधारि किल । अहं तु प्रथममेव न्यवेदयम् । युवराजमनुयुङ्क्व । स एव वदेत् । को वा दरिद्रस्य

वचनं बहुमन्यते । अधिका वागेषेति यद्यपि न स्पष्टमहं प्रत्यपादयम्, अथापि मनसोऽधीरतया शनैः शनैः प्रत्यपादयमेव । मन्ये युवराजेनापि श्रुतमेव स्यादिति ।

एवं विषयोऽयं प्रथमं मयैव प्रास्तावीति सर्वेऽपि प्रत्येकं प्रति-
ष्ठापकाङ्क्षन्तो वाक्कलहमारभन्त । महोदरः समुत्थाय 'अहमत्र व्यवस्थामारचयामि । विरम्यतां वृधा कलहात्' इति तान् सान्त्वयित्वा, अनन्तरं प्रत्यपादयत्— 'युवराजेतरे सर्वे एव प्रथममस्य प्रस्तावस्यावतारयितारः' इति । सर्वेऽप्यहसन् । मातुलस्य भाषितं स्वविषये सत्यमेवेति ते ते मनसि समभावयन् । मृगयवस्ते समुपगते समये विषयेऽत्र प्रथमप्रवर्तकप्रथामधिगन्तुम् ऐकैकश्यान्न पुनरारभेरन्निति को नाम सुदृढं प्रतिशृणोतु । अस्त्वेतदेवम् । अकृतमेव कृत्यं कृतमिति यशोऽधिगन्तुं सर्वेऽपि सुबहु प्रयतत इति स्वाभाव्यमेवेदं प्रपञ्चगतेः ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ॥

सर्व एव राजपुत्रवीरा ग्रामाभिमुखं तुरङ्गमैः संचेरिरे ।
कटः पन्थाः । एकतो मार्गस्य अगाधो भूसंनिवेशः । तत्र बहवो
पुष्पा अविरलं प्ररूढा दिवापि भयानका दृश्यन्ते । अपरतश्च किय-

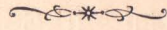
(कमशः)

श्रीशैलताताचार्यः ।

आरोग्यप्रकाशिका ॥

जलम् ।

जलस्यावश्यकता ।

जगति जन्तूनामशेषाणामपि विशेषतः सर्वथा सलिलमेव यतो भवति नितरां जीवातुः, अतो भगवता सर्वविदा विधिना भुवि निधिरिव महान् समधिकमेवाग्मः समुत्पादितमास्ते । चतुर्धा विभक्तस्य भूतलस्योपरितनास्त्रयो भागा अतिगभीरेण जलौघेन समावृताः सन्ति । स्थिरचरात्मकानामशेषाणामपि जीववर्गाणाम् अवयवाः प्रायः सर्वेऽपि सलिलमया एव । कोष्ठेऽस्माकमाहारस्य जरणं च जलेनैव निर्वर्त्यते । सलिलसहायेनैव धातूनामुपयोगिनः पदार्थाः प्रायः सर्वेऽपि सर्वदा शोणितमवगाहन्ते । पञ्चसप्ततिशरावपरिमिते (75 शेर्) नरस्य कस्यचिच्छरीरे षट्पञ्चाशच्छरावमिताः (56 शेर्) सन्त्यापः । शेषास्त्वेकोनविंशा एवांशाः (19) भवन्ति मूर्ताः पदार्थाः । केषांचिन्नीचानां जीववर्गाणामवयवेष्वपामंशा इतोऽप्यधिकं संदृश्यन्ते । कस्यचित्सामुद्रस्य प्राणिविशेषस्य 'मीडुशम्' इति ख्यातस्य धातुषु शतधा परिमितेषु एकोनशतमप्यंशाः $\frac{99}{100}$ भवन्त्याप्याः । आप एवास्मदुपयुक्तानाहारपदार्थान्सर्वानपि द्रवीकृत्य, आमाशये तान् विस्फेद्य, स्वसंयोगतो रसीकृत्य, अनन्तरमान्त्रस्यान्तरालेभ्यो रसबाहिषु स्रोतस्सु समभिवाहयन्ति; ततश्च तान् रक्तमनुप्रापयन्ति । रोमलताभ्योऽप्यतिसूक्ष्मरन्ध्राणां केशनालिकाभिधानानाम्

(Capillary.) असङ्ख्येयानां सूक्ष्मधमनीनामभ्यन्तरे च असृक् उदकस्यैव साहाय्येन प्रसरति; पोषयितुं च प्रभवति तदनु धातून् । शरीरस्य च यावदुदकमावश्यकम्, तावदपि रक्तद्वारैवाशेषानप्यवयवानभिव्याप्नोति । शारीरस्थाम्भसः समुपजायमाने च ह्रासे क्रमशः श्वासृगपि पङ्कवत्सान्द्रीभवति; सान्द्रीभूतं च रक्तं नितरामतिसूक्ष्मतमासु शोणितवहासु प्रणालीषु न प्रभवति प्रस्यन्दितुम् । अतो नन्ववगच्छामो वयमधुना विविधानपि धातून् प्राणिनां प्रीणयितुमस्यावश्यकमिदमुदकमिति ।

किंच, स्वाभाविकानि कृत्रिमाणि च कर्माणि भूयांसि भुवने सलिलस्य खलु साहाय्येन निर्वर्त्यन्ते । न हि विनैवाम्भः संभवत्यार्द्रत्वमिह पृथिव्याः; न वा प्ररोहन्त्योषधयश्च तस्याम् । अम्भसः संबन्धादेव सुशीतमभिवान्ति वाताः । अर्वाचीनानामपि सर्वेषामिह वाष्पयन्त्रीयादीनां कर्मणामुदकमेव खलु भवति प्रधानमुपकरणम् । अपि च, समुपयुज्यते किल मलिनानामनेकेषां पदार्थानां पाथः संशोधनाय । प्राणिनामान्तराणि किट्टभूतानि भूयांसि किल मलानि बहिर्निःसारयति सलिलमेवान्तरस्माभिरुपयुक्तम् । गृहेभ्योऽपि मलिनानवकरनिकरान् बहिर्निष्कासयितुम्, ततश्च वीथीभ्यो बहिर्नगरादपनेतुमपि प्रदेशेषु बहुभूदकमेव भवत्यधुना प्रधानमुपकरणम् । द्वितीयमेव किलैतदभिहितेषु निखिलेषु चोपयोगेषु अतीव भवत्यतिशयावहमुदकस्य, यदुत पानेन पिपासापनोदकत्वम्, स्नानेन चारोग्यजनकत्वमिति । यथा च वयमिह वासस्थलस्य वपुश्च बाह्यान्तरमलक्षालनाय सलिलमुपयुज्जमे, एवमेव वियति विशेषतो विसर्पतो विविधान्विषप्रायान्मलीमसान् रेणुपरमाणूनाभिशमयितुं संक्षालयन्निव

अनुपदमिह वसुन्धरायां वर्षति देवः । अस्माभिर्वहिरन्तश्चोपयुज्यमानाभिः सर्वाभिरप्याद्भिः सर्वथा शुद्धाभिः समृद्धाभिश्च भवितव्यम् ।

इतिवृत्तानि ।

आदौ धातुविवेचकशास्त्राणाम् (Chemistry) अर्वाचीनानामारम्भकाले केचित्पदार्थपरीक्षकाः (Chemists) 'अप एव ससर्जादौ' इत्युमार्याभिमतं वैदिकमतमिवानुरुन्धानाः, अपामेव प्रपञ्चे सर्गेष्वशेषेष्वप्यादिमत्वं विशेषतो विभावयन्तः, ताभ्य एव जगति जडपदार्थाः (matters) प्रायः शेषाः सर्वेऽपि संबभूवुरिति व्यचिन्तयन् । एवमेव व्यतीतेषु केषु चिद्विवसेषु, पदार्थानां च परीक्षायामहमहमिकया तदनु क्रमशो बहुभिः समारब्धायाम्, प्रपञ्चे पञ्चसु पृथिव्यादिषु भूतेष्वस्याप्यन्यतमत्वमभिमन्यन्ते स्म । ततश्च वन्कल्मन्प्रभृतयः परीक्षकाः केचित् खिस्तोरष्टादशस्य शताब्दस्यारम्भे अम्भसो मृत्त्वेन परिणतिमन्वत । प्रत्यपादयंश्चैवमत्र प्रमाणानि— यतः पात्रेषु विस्तृतमुखेषु विसृष्टास्वप्सु बाष्पीभूतासु तेषामधस्तादन्ततः काश्चिदवलोक्यन्ते मृत्सनाः; यतो वा कतिचन विटपिनः स्थलेभ्यश्चापनीयाप्सु विनिक्षिप्ताः, तदनु अम्भसः कानिचिन्मूर्तद्रव्याण्यादाय प्रवर्धमानाश्च परिदृश्यन्ते— इति । तदनु गतेषु केषु चित्कालेषु काश्चित् परीक्षकश्चैतस्यां शोधनक्रियायां (Experiment) संशयानः, ढेकीयन्त्रेण (distiller) किञ्चिदुदकमहर्निशमसकृदासन्नशतदिवसावधि काथितवान् । एवं काथेऽपि न ह्यपश्यदस्य सलिलस्य परिमितौ गुञ्जामात्रयापि न्यूनताम् । परं त्ववलोकयति स्म तस्मिन् नितरां कालुष्यम्, आधिक्यं चोन्माने सप्तदशाभिर्गुञ्जाभिः । अनन्तरं च तुलिते सति तस्मिन् पात्रे पूर्वतोऽपि गुञ्जाभिः सप्तदशभिस्तदभव-

न्यूनम् । तावन्तश्च ते मूर्तपदार्थाः पात्रात्सलिलमाविश्य कलुषयन्ति स्मेति निश्चयमकरोत् । इतः परमेव न हि सलिलं मृत्स्वीभवेदिति निरणायि शास्त्रज्ञैः ।

न हि कदापि विदाङ्कुर्वन्तु सलिलस्य खल्वस्य सर्वथा तत्त्वद्रव्यत्वम् (Simple substance.) । किंतु संचिन्तयन्तु— सलिलं हि तत्त्वद्रव्ययोरुभयोः प्राणवायुजलवाय्वभिधयोर्भौतिकरीत्या संयोगतः समुद्भूतं किञ्चित्संयुक्तद्रव्यम् (Compound) इति । तत्र चांशः प्राणवायोरेकः, जलवायोर्द्वयं च (H_2O) विद्येते । (एवं तत्त्वयोरुभयोर्बहुनां वा तत्तत्प्रमाणतः परस्परसंयोगतः समुद्भूतोऽन्यादृशः कश्चित्पदार्थ एव 'संयुक्ततत्त्वम्' उत 'संयुक्तद्रव्यम्' (Compound Substance) इति अत्र व्यवह्रियेत । तिलतण्डुलवत् सुखं संविभजनार्हत्वेन संमिलितानां हि 'मिश्रपदार्थः' (Mixture) इति व्यवहारः ।

गुणाः ।

न ह्यस्ति शुद्धस्योदकस्य वर्णो गन्धो रसो वा । जलस्य हि मधुररसवत्त्वं केचित् प्रतिपादयन्ति । शास्त्रमनुभवश्चाभिमतमेषां प्रतिरुणद्धीत्यस्मिन् वयमधुना प्रत्यवतिष्ठामहे । न हि प्रकृत्यैव पयसः परिशुद्धस्य कंचिदपि रसमुदाहरन्ति शास्त्रज्ञाः; न वा वयमनुभवतश्च कंचिदपि विभावयामः । किंतु सन्ति रसाश्चानुरसाश्च भूरिशततद्भूसारानुसारतः सलिलानाम् । तथा च क्वचिद्भवेद्भूमिषु मधुरिमाप्यम्भसः । नैतावतैव अपामनुमीयते एकान्ततो मधुरिमैव रस इति पदार्थतत्त्वज्ञैः । द्रवद्रव्यविध्यध्याये सूत्रस्थाने सुश्रुतः प्राह— 'पानीयमान्तरिक्षमनिर्देश्यरसममृतम्... तदेवावनिपतितमन्यतमं रस-

मुपलभते स्थानविशेषान्नदी...केदारपल्वलादिषु स्थानेषु अवस्थितम् ।
...तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलस्य रसो भवत्युत्कर्षाकर्षेण' इत्येवमादिभिः । यदि भवति रसः कश्चिदपां व्यक्तः, तदानीम् 'व्यक्तरसता रसदोषः' इति तत्र दोषमेव सर्वथा प्रतिपादयति शास्त्रमनुभवानुगुणम् । एवं च सलिलमव्यक्तरसमित्यत्र नहि काचिदप्यस्ति विप्रतिपत्तिः ।

उदकस्य हि द्रवत्वमेव ननु भवति काचिदवस्था सर्वत्र साधारणी । पदार्थान्तराणां प्रायश्चाखिलानामिव सलिलस्यापि मूर्तद्रवबाष्पाभिधानास्तिस्रः सन्त्यवस्थाः । अतिशिशिरेषु हिमालयादिषु प्रदेशेषु हिमान्य एव दृढं घनीभूय गण्डशैलवत् प्रत्यन्तपर्वतवच्च परितः परिदृश्यन्ते । क्वचित् जलधिषु जलदेषु च नितान्तमधिगतशैत्या आप एव सम्यक् सान्द्रीभूय स्फटिकाकृतिमनुप्राप्नुवन्ति । अनयोरुभयोरपि यथाक्रमम् 'हिमघनः' (snow) 'घनकफः' (Ice) इति भवतीह संज्ञा । घनकफस्य 'करका' इत्यपरा च काचिदाख्या भवति विख्याता । द्रवीभूताभ्यां पुनरेताभ्यां विनिःसृते चाम्भसी क्रमात् 'हैमम्' 'कारकम्' इत्यायुर्वेदेष्वभिधीयते । सलिले तुषारे वा घनकफात्मकं हिमघनात्मकं वा अवस्थान्तरमधिगच्छति सति पूर्वतोऽपि वैपुल्यमाकृतावनयोराविर्भवति । घनीभूतं हि तुहिनमुदकं वा द्रवात्मकेषूदकेषु संप्लवते, तेभ्योऽपि लघुतरत्वात् । द्वात्रिंशन्मात्रापरिमितेन (३२°) खल्व्मणा घनीभवितुम्, द्वादशाधिकशतद्वयमात्रापरिमितेन च (२१२°) कथितुमप्युदकमुपक्रमते ।

(क्रमशः)

यम् . पण्डितदुरैस्वाम्ययङ्गार्यः ।

किं तावन्मदनुभावासादितदिव्यशक्तिः प्रत्यहमितो गत्वा गृहीतविकटप्रसाधनशुद्धान्तवनिताबृन्दपरिवृतः कनकगिरिकंदरप्रभानुलिपपादपेषु कल्पतरुतलनिषण्णकिन्नरारब्धगान्धारग्रामगीतिरमणीयेषु सविभ्रमभ्राम्यदभ्रमुवल्लभकरावभज्यमानसंतानकसरसपल्लवेषु नन्दनवनाभ्यन्तरेषु सविस्मयत्रिदशपालिकावलोकितः क्रीडासुखमनुभवसि । अथाधुनैवाधिगतविद्याधरेन्द्रभावः संकल्पानन्तरोपनतमनल्पवातायनसहस्रालंकृतममलचीनांशुकवितानलम्बमानमुग्धमौक्तिकप्रालम्बं विमानमाधिरूढ, विदग्धवल्लभाप्रसुहृत्कदम्बकानुयातो विलोकयन्निविधान्याश्चर्याणि, सशैलद्वीपकाननामुदधिमर्यादां मेदिनीं पर्यटसि । किं बहुना । अन्यदपि यत्ते मनसि वर्तते, तत्सर्वमावेदय, येनाचिरात्संपादयामि ॥'

इति वादिनीमेव तां नरपतिरुपजातसंमदः सप्रश्रयमवादीत्—
'देवि, सर्वमुपपन्नमेतत् । किं न संभाव्यते । प्रणतसुरसहस्रमौलि-
विश्रान्तपादः पुरंदरोऽपि देवस्त्वत्प्रसादादासादयति सुरलोकराज्य-
मुखानि । सागरोऽपि त्वयि संभूतायां रत्नाकरत्वमुपगतः । तिष्ठन्तु
येते । नीचप्रकृतयोऽपि त्वया परिगृहीता जगति गुरुतां परामा-
गता दृश्यन्ते । तथाहि— प्राणिविशेषास्थिशकलमपि मुख्यः पाव-
नानां शङ्खः, भुजङ्गकुलदूषितमपि वन्यं चन्दनम्, प्राकृतजनगृही-
तदण्डमपि छायाथिभिरुत्तमाङ्गोपरि धार्यते छत्रम् । किं च
वर्ण्यते— क्षीरजलधिगर्भसंभवा द्वितीया कामधेनुस्त्वम्, सुरदुम-

ग्रामः खरसंदोहः । अभ्रमुवल्लभः ऐरावतः । त्रिदशपालिकाः देवपङ्क्तयः,
वैश्रवण्य इति परे ।

इतीति । भुजङ्गाः सर्पाः, धूर्ताश्च । दण्डः यष्टिः, दण्डना च ।

T 6

सहवासिनी जङ्गमा कल्पलता । किं न प्रयच्छसि प्रसन्ना प्रणयि-
नाम् ; किं वा न विदधासि कल्याणमाराध्यमानानुजीविनाम् ।
यद्यपि त्वया कथंचिदुपजातकृपया मनोरथानामप्यपथभूताः सक-
ललोकहृदयहारिणः सुप्रसादसदृशाः पृथक्पृथग्दर्शिताः समृद्धि-
विशेषाः ; तथाप्येतेषु नास्ति मेऽभिलाषः । अमुनैव पूर्वपुरुषप्रभावो-
पार्जितेन विभवलेशेन कृतार्थोऽहम् । न मे प्रयोजनं दिव्यजनोचितै-
रुपभोगैः । अथ येन केनचित्प्रकारेणानुग्राहोऽयं जनः ; प्राहयित-
व्यश्च कमप्यभिप्रेतमर्थम् ; तदलमन्येन । इदमेव प्रार्थितासि—
यथाहमेषामशेषभुवनवन्दितावदातचरितानां चतुरुदधिवेलावधिव-
सुंधराभुजामिध्वाकुवंश्यानामवनीभृतां पश्चिमो न भवामि ; यथा
च देवी मदिरावती जगदेकवीरात्मजप्रसविनीनामस्मत्पूर्वपुरुषम-
हिषीणां महिमानमनुविधत्ते ; तथा विधेहि ।’ इत्यभिधाय लज्जया
किंचिदवनतमुखोऽभवत् ॥

देव्यपि श्रीरीषदवनमितवदनतामरसा अस्य वचसो विवि-
ञ्चती तात्पर्यमुज्झितायासनिस्तरङ्गतारकेण चक्षुषा क्षणमात्रमतिष्ठत् ।
मुहूर्ताच्च किंचिदुन्नमितवदना शरज्ज्योत्स्नाविशदेन दशनांशुजालकेन
स्वमनसः प्रसादमिव दर्शयन्ती मन्दं मन्दं विजहास । व्याजहार
च— ‘नरेन्द्र, निजगोत्रसंततरविच्छेदाय मदिरावत्याः पुत्रमिच्छ-
सीति निश्चितं मया । केवलमिदं पृच्छामि— किमेष वक्रया
वधनभङ्गाया युक्तिगम्यः कृतोऽर्थः । पुत्रं देहि मदिरावत्या इति
व्यक्तमेव किं नोक्तम् । अन्यथोक्ते कुतोऽपि वृत्तान्तमुपलभ्य
समुपजातेर्ष्याः कदर्थयिष्यन्ति मामन्या अपि प्रणयिन्य इति कश्चि-
दाशङ्का ? न कश्चिदत्रास्ति दुर्जनः प्रतिपक्षो वा तवास्मत्परिजने,

यस्तासां निवेदयिष्यति । एको महोदरः प्रयत्नेन रक्षणीयः । तेन
त्वीहशेषवतिनिपुणदृष्टिना गोपितोऽपि गाढमवगाढस्त्वदीयालापस्य
तात्पर्यार्थः । कथयिष्यति च केनापि प्रकारेण निष्कारणापकारी
नियतमेष जाल्मः । प्रकृतिकेलिप्रियतया कोपयिष्यति च ताः
कामम् । एवं च बुद्धिकौशलेन रक्षितमपि बलात्तवागतं व्यसनमप्र-
तिविधेयम् ।’ इत्युक्त्वा विरराम ॥

क्षितीशोऽपि तेन प्रसादातिशयशंसिना श्रियः परिहासवा-
देन द्विगुणतरोपजातसंमदः स्मित्वा मन्दमवदत्— ‘देवि, प्राञ्ज-
लोक्या कृतं प्रार्थनमतिव्रीडाकरमिति मन्यमानेन मया प्रयुक्ते-
यमीदृशी वचनयुक्तिः, न तु भयेन । त्वया हि प्रसादपरया
संप्रति कृतः स्वीकारः । पुरंदरादप्यहं न विभेमि, किं पुनर्महोद-
रात् । किं विलम्बते, यात्वयमिदानीमेव गुह्यकः । शक्नोति यदि
न रक्षितुं गुह्यम्, आवेदयतु शतगुणीकृत्य मद्भाषितमिदम् । ता
अपि सपत्नीबहुमाननिशमनोत्पन्नमत्सराः कुप्यन्तु कामं पुत्रकाम्य-
न्याः । किं मे करिष्यन्ति कुपिता अपि । मया नैव ताः प्रसाद-
नीयाः । त्वयि कृतप्रसादायामिदानीमपगता मे तदीयचिन्ता ।
यथा मदिरावत्यास्तथा तासामपि त्वया पुत्रो जनयितव्यः । एवं
च तत्कृता कदर्थना मे नास्ति । वृथैव मां भगवती भीषयते ।’

इत्युक्तवति राजनि विहस्य जातहर्षा लक्ष्मीः पुनरवोचत्—
‘राजन, कृतमतः परं नर्मकर्मणा । जिता त्वयाहम् । किं त्वति-
मात्रचतुरोऽपि वञ्चितस्त्वमेतेन दर्शितालीकोन्नतिना महापुरुषता-

क्षितीश इति । प्राञ्जलोक्तिः अनागरकवत् कञ्जु कथनम् । पुत्रका-
म्यः पुत्रं आत्मने इच्छन्त्यः ।

भिमानग्रहेण ; येनैवमुपदर्शितप्रसादायामपि मयि न किञ्चित्त्वया प्रार्थितम् । सर्वथा यदस्ति तदस्तु । कस्ते मनोरथानां परिपन्थी भविष्यति । तवाशेषभुवनत्रयख्यातकीर्तिरार्तजनपरित्राणक्षमः क्षमापतिवृन्दवन्दितचरणारविन्दो मत्प्रभावादचिरेण भोक्ता भूमिगोचरखेचराधिपतिराज्ययोः प्रतापवानुतः । यस्योत्पन्नस्य भङ्गिचित्राष्टापदपादपीठप्रान्तसततनिषण्णः सविभ्रमोत्क्षिप्तैर्दक्षिणकरैः प्रचलयन्नवसरेषु वालव्यजनकानि विलासयन्त्वपुत्रिकाविदग्धतां धास्यति प्रकटिताष्टबाहुदेहद्वयो जनोऽयम् ।' इत्युदीर्य भूयो जगाद—'नृपचन्द्र, योऽयमसदृशस्वभक्तिहृतहृदयेन महापुरुषचित्तवृत्तिसहचरीमौचित्यमुद्रामाद्रियमाणेन चन्द्रातपाभिधानो दिव्यमुक्ताकलापः पूजार्थमुपकल्पितस्त्वया मे, सोऽनल्पमभ्युदयमभिलष्यन्त्या भवत एव मया प्रदत्तः ; सर्वथा प्रयत्नेन रक्षणीयः । यदा च नवयौवनश्रिया प्रतिपन्नसर्वाङ्गस्तवाङ्गजो भविष्यति, तदा तस्य भूषणार्थमुपनेतव्यः । यद्यपि सुचिरकालसंचितेन सततानुगामिना सद्भृत्येनेव शुभकर्मणा कृतरक्षाणां महापुरुषाणां सर्वदापि दूरवर्तीन्येव दुरितानि ; तथापि नीतिरनुसर्तव्या ; यतोऽस्य संग्रामभूमिमवतरतः, विपक्षदुर्गाणि गाहमानस्य, विषमाटवीषु कार्यवशेन विशतः, अन्येषु च संभाव्यमानापत्तिषु स्थानकेषु व्यवहरतोऽसौ विशेषतः संनिधापयितव्यः । सर्वदा निर्विघ्नमस्तु ते प्रयोजनम् । अनुजानीहि मां गमनाय । मयापि प्रसङ्गेनैव निर्गतया निजनिवासात्क-

भङ्गिः शिल्परचनाविशेषः । अष्टापदं सुवर्णम् । पुत्रिका प्रतिमा । उभयोरपि पीठप्रान्तयोर्द्विधा परिकल्प्य देहमवस्थानात्, एकैकस्य बाहुचतुष्टयमिति देहद्वयस्य अष्टबाहुत्वम् ।

तिचिदप्यहानि दक्षिणाशाविभूषणेषु त्रिकूटमलयादिषु वेलापर्वतेषु, क्षीरोदप्रभृतिषु महार्णवेषु, नन्दीश्वरप्रमुखेषु द्वीपेषु, अन्येषु चातिरमणीयेषु प्रदेशेषु विहृत्य, भूयस्तत्रैव तुहिनाचलशिखरवनराजिराजतदर्पणे स्वसद्धानि पद्मनाम्नि महाहृदे गन्तव्यम् । त्वमपि मदनुज्ञया गच्छाधुना स्वमावासम् । अध्यास्व राज्यधुराम् । आधेहि विषयोपभोगसुखेषु प्रणयम् । आत्मदर्शनामृतेन विरहाकुलीकृतप्राणाः प्रीणीहि सर्वाः प्रणयिनीः । कुरु सफलानि रङ्गशालासुलासिकाजनस्य निजावलोकनेन लास्यलीलायितानि, अपराण्यपि नियमग्रहणकाल्यक्तानि । चिन्तय निराकुलः सकलानि राजकार्याणि । अद्यैव तव मया व्यपनीतो नियमनिगडग्रन्थिबन्धः ।' इत्यभिधाय दत्त्वा च शंसितप्रभावमवतार्य करतलाद्वालारूपाभिधानं प्रधानरत्नाङ्गुलीयकम्, ईषत्प्रचलितोत्तमाङ्गा कराञ्जलिबन्धसमकालं स्मितमुखी झगित्यदर्शनमगात् ॥

गतायां च तस्यां सविषादविस्मयः स्थित्वा पार्थिवः क्षणं कोणमेकमायतनस्याश्रित्य, परिचारकैः पूर्वमेव प्रकल्पितं कुशतल्पमगात् । निषण्णस्य चास्य संजातपरमनिर्वृतेरतीतमनुष्यभावमिव एवभूयं गतमिव भुवनत्रयसृष्टिसंहारक्रियाक्षममिव देवताकृतबहुमानमात्मानं मन्यमानस्य, क्षणं शक्रावतारगमनमुत्प्रेक्षमाणस्य, क्षणं जलनप्रभस्य रूपसंपदं निरूपयतः, क्षणं शक्रावतारायतनलब्धस्य पुष्पाफलहारस्य प्रभावमद्भुतं भावयतः, क्षणमात्मनः कण्ठच्छेदकर्मणि कठोराशयतां विमृशतः, क्षणमग्रतः सहसैव दर्शितदिव्यनिरुपां राजलक्ष्मीं ध्यायतः, क्षणं तस्याः प्रकटितप्रसादातिरेकस्पृहणीयानि श्रवणामृतस्यन्दीनि जन्मफलभूतानि जल्पितानि स्मरतो

विस्मयमयीव प्रमोदमयीव क्रीडामयीव धृतिमयीव हासमयीव सा विभावरी विराममभजत ॥

जातप्रभोद्रेदायां च पाकशासनककुभि, शयनादुत्थितस्य निर्वर्तितनिरवशेषप्रभातावश्यकविधेः, अवसरोपस्थायिना वारिकजनेन विरजीकृतविविक्ततलायामविरलप्रसूनप्रकरभाजि देवतागृहप्राङ्गणवितर्दिकायामुपविष्टास्त्र, दर्शनार्थिनो महर्षयः श्रोत्रियाः प्रधानमन्त्रिणोऽमात्यवृद्धा मूर्धाभिषिक्तनृपतयो महासामन्ता ज्ञातयः सुहृदः समग्रनगरलोकाग्रेसराश्च पौराः समाजगमुः ॥

प्रतीहारसूचिताश्च प्रविश्य यथोचितकृतप्रणामाः परिजनविश्राणितेषु यथायोग्यं स्वासनेषूपविशन् । क्षणमात्रनिभृतैश्च तैरपूर्ववदनच्छायावलोकनोल्लसितचित्तवृत्तिभिर्देवताप्रसादविषये कृतप्रश्रः शक्रावतारगमनपुरःसरं राजलक्ष्मीस्वस्थानगमनपर्यवसानं सर्वमेव यथावृत्तं प्रदोषवृत्तान्तमकथयत् । आदिष्टान्यतमपरिचारकोपनीतं च तं त्रिदशादासादितं दिव्यहारमङ्गुलीयकं चादर्शयत् । तत्क्षणोपजातपरमप्रीतिभिश्च तैः कौतुकवशेन मुहुः कथामावर्तयद्भिः, मुहुर्महिमानमुत्कीर्तयद्भिः, मुहुः पुण्यपरिणतिं प्रपञ्चयद्भिः, विस्मयस्मेरदृष्टिभिरनेकप्रकारमभिनन्द्यमानः परां मुदमदत्त । प्रस्तुतकथाविच्छेदे च तैः प्रवर्तितो गृहगमनाय किमपि ध्यात्वा तिर्यग्वलितदृष्टिः, अनतिदूरोपविष्टं महोदधिनामानं प्रधानरत्नाध्यक्षमैक्षत ॥

ससंभ्रमोपसृतं च तं सादरमवदत्— 'भद्र, चन्द्रातपाभिधानोऽयं हारः प्रतिदिवसमर्चनीयानां चिन्तामणिप्रभृतीनां प्रधानरत्नानां मध्यवर्ती कर्तव्यः । अयमपि बालारुणाख्यो दिव्याङ्गुलीयकालंकारः स्वमर्यादातिवर्तिनां दुष्टसामन्तानां दमनाय दक्षिणा

पथमधितिष्ठतो वज्रायुधस्य प्रस्थापनीयः । वक्तव्यश्च तत्प्रधानप्रणयी विजयवेगः— एष यामिनीयुद्धेषु विषमशत्रुसैन्यसंनिरुद्धस्य वज्रायुधस्य पाणिप्रणयितां त्वया नेतव्यः ॥'

तथेति तेनाङ्गीकृतादेशश्चोत्थाय तैः प्रधानराजलोकैः परिपूतः, प्रवर्त्यमानकुलदेवताविशेषपूजम्, अभ्यर्च्यमानमुनिजनम्, आरब्धनिर्विच्छेदसांतानिककर्मकाम्यक्रतुशालम्, आगृहीतकनकभूषारेण हरितकुशगर्भपाणिना पुरोहितेन तत इतः प्रकीर्यमाणशास्त्रयुदकशीकरम्, अहरहः श्रोत्रियविश्राणनार्थमाह्वयमाणानां कुण्डपरिमण्डलोधनीनां गवामुत्कर्णतर्णकानुसृताभिः परस्पराभिरापूर्यमाणबाह्यकक्ष्यान्तरम्, उपनीतकुसुमफलताम्बूलेन पुरोवर्तिना नृपतिज्ञातिलोकेन होराकृष्टिषु नियुज्जानेन अङ्गुष्ठादिप्रभं प्रति प्रवर्तयता कर्णपिशाचिकाविधानेष्ववधापयता दृष्टशुभस्वप्रफलानि पृच्छता विमानिशमुपास्यमाननैमित्तिकम्, अवधीरितापरकथेन स्थानस्थानेषूपविष्टेन निरपत्यपूर्वनृपतिपुत्रलाभोपायप्रधानाः पौराणिककथाः प्रस्तावयता देवद्विजप्रसादादिहापि सर्वं शुभं भविष्यतीति प्रकृते योजयता राजलोकेनातिवाह्यमानदिवसम्, आप्रोपदिष्टदृष्टप्रत्ययौपपन्नपानप्रसक्ताभिः प्रथमालापजिघृक्षया च देव्याः पुत्रो भविष्यति ॥ वेति संनिधावेव परिचारिकाभिरनुयुज्यमानानामप्रगल्भशिशूनां भीतभीतेन मनसा वचनमाकर्णयन्तीभिः उज्जितान्यकर्तव्येन वृद्धसंप्रदायागतानि विविधौषधानि प्रयुज्जानेन महानरेन्द्रलिखितान् मन्त्रकरण्डकानावधृता शुद्धान्तजरतीजनेन शश्वत्क्रियमाणगर्भप्र-

तथेति । कुण्डवत् परिमण्डलं ऊधः यासां तासां कुण्डपरिमण्डलोधनीनाम् । नरेन्द्राः मान्त्रिकाः । करण्डकः अल्पः संपुटः । एतादृशे प्रकरणे एव

हृणोपचाराभिः पुत्रकाम्यन्तीभिरन्तःपुरकामिनीभिर्विधीयमानवि-
विधव्रतविशेषम्, सर्वतश्च प्रशान्तेन शुचिना शुद्धवेषधारिणा परि-
जनेनाधिष्ठितम्, उत्साहमयमिव श्रद्धामयमिव राजकुलमव्रजत् ॥

तत्र च समाहृतसमस्तोपकरणेन परिजनेन यथाविधि
विहितमज्जनोपचारः सकललोकाचारकुशलाभिः ससंभ्रममितस्ततो
विचरन्तीभिर्वारवनिताभिः कृतावतरणकमङ्गलः क्षणमात्रं विलम्ब्य
ताम्बूलकर्पूरातिसर्जनविसर्जितपुरोधःप्रमुखमुख्यद्विजातिः 'उत्तिष्ठत,
व्रजामो देवतायतनेषु' इत्यभिधानः संनिधानभाजं प्रणयिजनमास-
नादुत्तस्थौ ॥

सत्वरनिषादिद्वौकितकरेणुकारूढश्च पञ्चादधिरूढेन ताम्बूल-
करङ्कवाहिना विधूयमानचामरः पुरः प्रधावता ऊर्ध्वीकृतकनकवेत्र-
प्रतीहारनिर्दिश्यमानमार्गेण गृहीतविविधहेतिना पदातिनिवहेन
विराजमानः, पृष्ठतः प्रचलितेन च संभ्रमोत्तालगतिना गन्धोदक-
क्षीराज्यदधिभृतः शातकुम्भकुम्भानुद्वहता प्रेष्यलोकेनानुगम्यमानो
राजकुलान्निरगच्छत् ॥

गत्वा च शक्रावतारे प्रथममेव विहितपूजासत्कारो नगर-
देवतायतनेषु सर्वेष्वानुपूर्व्या विचचार । चिरदर्शनादभिनवीभूत-
कौतुकस्य चास्य यदृच्छया पुरप्रासादसुरसदनकूपोद्यानवापीसहस्र-
संकुलामकाल एव प्रकटितोत्सवैः पौरलोकैः प्रतिभवनमुत्तम्भिता

‘करण्डकानुवाह’ इति कादम्बरी ।

तत्रेति । अवतरणकमङ्गलं नाम भूतावेशदृष्टिदोषादिपरिहाराय किं
माणः पादादिकेशावधिवलयनात्मकः शुभाचारः । ‘कृतावतरणकमङ्गला’ इति
कादम्बरी ।

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भुः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संपु. १.]

कीलकवर्ष माघमासः ।

[संचि. ११.]

सुभाषितानि ।

पिक त्वं काकानां सदसि हतदैवादुपगतः

कथंकारं तेषां न भवसि परीहासविषयः ।

न चैते नन्देयुस्तव मधुरकूजापरिचयै-

रिदानीं ते मौनव्रतमुचितमेते मनुमहे ॥

समुत्तालस्तालः पवनतरलः पर्णपटहं

समाघोष्य स्वेन प्रकटयतु सत्तामपि निजाम् ।

रसालस्योन्मीलद्रसभरफलामोदिजगतः

स्वयं ढक्काकृत्यं वहति कलकण्ठालिनिवहः ॥

शिलेदानीमेषा हरिणमदसंक्रान्तिसुरभि-

र्न चास्याः सौगन्ध्यं सहजमिति मूढो न मनुताम ।

सहस्रं सन्त्यन्ये जगति य इमे निष्परिमलां

शिलापूर्वावस्थां निपुणमभिजानन्ति सुधियः ॥

सहकारिसंपादकः ।

भारतखङ्गाः ।

क्षमाधिपा भो	द्रुमावलिलता	समावृततमा-
श्रमाभ्याशतः	समागतोऽत्रा	भिमानी मृगः
प्रमादभून्ना	ममारणीमु	त्तमाङ्गमेव
स्वमानयन्मां	विमानयन्सन्	कुमार्गमधुना
समाटीकते	समाहरत ता	मिमामिति मुनेः
समाकुलहृदः	समाश्वासनो	द्यमादमून सं-
भ्रमादनुसृतान्	स माययारात्	खमाप्य पार्थान्
समाकृष्य दु	र्गमाध्वगः सन्	समासीदद-
प्यदृश्यभावमयम्	अभूदथैषां	मनश्च तापमयम् ॥७१॥
विरोचनोदित	करोपतप्रां	श्चिरोपगतदु-
निरोधतृष्णा	भरोद्रुतिमय	ज्वरोपशान्त्यै
सरोऽनुक्रमान्	पुरोपेत्य शं	वरोपसेवा-
त्वरोदयजुषः	परोक्ष एको	रुरोध तान् खे-
चरोऽत्र यैर्ना	दरो धृतस्ता	न्निरोजसो यत-
गिरो यमादीन्	पुरो विलोक्य तु	रुरोदाग्रजः
स्वरोचिषा वः	सुरोत्तमस्मय	निरोधिनी दु-
स्तरोऽनुपाश्रित	चरो विमोहो	न रोद्धुमेषोऽ-
हं इत्यपि व्यलपन्	पातुमगाद्याभि	रङ्गिरेषु विपन् ॥ ७२ ॥

वाणीविलापः ।

बहवः खलु मुद्रणालया न तदीशः सकलोऽपि पण्डितः ।
न च यन्त्रततिर्विवेकिनी न मषी नाक्षरपङ्क्तिरायसी ॥ २१ ॥
पदजालमसाधु साधु वा बहिरानेष्यति मुद्रणालयः ।
न हि वेद्मि कदा कुतः कथं मम रूपं विकृतं भविष्यति ॥
कटुसंकटशब्दसंततिं घटयन् शाब्दिकमावहर्षदाम् ।
रचयेद्यदि किञ्चिदात्मना स ततो बाणगुरुयति स्वयम् ॥ २३ ॥
न हि पण्डितमण्डली कचिन्न विमर्शः सदसत्प्रबन्धयोः ।
अथ कने कुतो नु कः कथं न वदेत्स्वं ननु पण्डितं कविम् ॥
जड एष बृहस्पतीयतां यदि वात्मानमनुत्तमीयतु ।
परिवादपराङ्मुखः परं कृतविद्येषु कुतो न तिष्ठतु ॥ २५ ॥
यदि कोऽपि विशेषविन्नृपो बहुमन्येत तदर्हपण्डितम् ।
इयता पिशुनस्य किं गतं किमिति क्षुभ्यति मन्दधीरयम् ॥
उपकारपरं खलः सतामपि चित्तं कलुषीकरोत्ययम् ।
अपवादविकल्पकल्पनात्कृतविद्येष्वमलेष्वपि स्वयम् ॥ २७ ॥
सुधियोऽपि बहुत्र कर्मसु व्यवलम्बा हृदयेन धावता ।
समयः सदसद्विवेचने कथमेषां सुलभो भविष्यति ॥ २८ ॥
असकृत्खलदूषणोक्तिभिः प्रभवस्तत्त्वविरुद्धदर्शिनः ।
अवकाशलवेन ते कथं सदसत्पण्डितभेदवेदिनः ॥ २९ ॥
लसतोऽपि गुणस्य निह्वादासतो दोषगणस्य कल्पनात् ।
परदूषणसक्तमानसान् बिभृते हा पिशुनान्कथं मही ॥ ३० ॥

अनुवाच्य विवृत्य च स्वयं रचितं काव्यमपष्टु सुष्ठु वा ।
 वशयन् हृदयं महीयसां कुरुते ह । गजमालिकां खलः ॥ ३१ ॥
 अनभिज्ञजनप्रतारणादभिनीयात्मनि शास्त्रपाटवम् ।
 कलयंश्चरितार्थतां खलो न बहिर्गच्छति वादकेलये ॥ ३२ ॥
 विषयः किल शास्त्रगोचरः किमु गेहेपटुना निरूपितः ।
 पिशुनेन कथं नु भूयते बत शास्त्रज्ञपदाभिलाषिणा ॥ ३३ ॥
 किमिदं वद सांप्रतं प्रभो कृतविद्यो यदुतावमान्यते ।
 कुरुते जडधीः सुखासिकामिति मे हन्त दशविपर्ययः ॥ ३४ ॥
 अथवा ननु कूपकच्छपः पिशुनोऽयं बहुशो विचेष्टताम् ।
 यदि पैशुनवृत्तिरुज्ज्वलते कलया तर्हि कया स जीवतु ॥ ३५ ॥
 यदि मामनुकम्पसे विभो यदि वा तेऽनुशयोऽस्ति सूरिषु ।
 प्रतिकारपरायणं वचो मम नाथेन निरूप्य गृह्यताम् ॥ ३६ ॥
 करणैस्त्रिभिरप्युपासनां विदधीरन्मम ये नरोत्तमाः ।
 सृज नाथ बहूस्तथाविधानचिरादेव समुद्घ्रियेय तैः ॥ ३७ ॥
 विनयव्यवहारमार्जवं सदसन्निर्णयपाटवांदयम् ।
 गुणपक्षरुचि विवेकितां पिशुनेभ्यो दिश किनु ते गतम् ॥
 त्वदनुग्रहवैभवेन सन्त्वनसूया विबुधाः परस्परम् ।
 रसभावविवेकमाचरन्त्वपरेषामपि वाङ्मयाध्वसु ॥ ३९ ॥
 अयि नाथ मयेदमर्थितं कुरुषे चेज्जगतः प्रियंकरम् ।
 निवसामि धरातलेऽन्यथा मम वासोऽस्तु तवैव संनिधौ ॥ ४० ॥

के. कल्याणी ।

वररुचिकथाविमर्शः ।

दृश्यकाव्ये तु राक्षसं मन्त्रिपदे निवेद्य, असक्तश्चाणक्यः
 पुण्यारण्यं जगामेत्यन्यथा वर्ण्यते । कथायाम् अमात्येन वररुचिना
 बुद्धिबलेन निर्जित इत्युक्तो राक्षस एव विशाखदत्तेन नन्दामात्यपदे
 निवेशितः स्यादित्यपि संभाव्यते । पर्वतकेश्वरप्रभृतीनां यवनानां
 वृत्तान्तः कथायां न कुत्राप्युपलभ्यते ।

आस्तां नामायं कथारूपकयोर्विसंवादः । भारतवर्षेऽस्मिन्
 बौद्धमतस्थापकेष्वग्रिमस्याशोकचक्रवर्तिनः पितामहः किलायं चन्द्र-
 गुप्तः । तस्य हि चरितं बौद्धग्रन्थेषु तत्र तत्रोपवर्णितं कीदृशमिति
 विचारणीयमादौ पुरावृत्तविमर्शकैः । महावंशनामके सौगतग्रन्थे एवम-
 अनुवाच्यते— कालाशोकस्यासन् दशसंख्याकाः कुमाराः । एते भ्रा-
 तरः प्रथमं द्वाविंशतिं संवत्सरान् राष्ट्रं पालयामासुः । कालधर्मं गते
 श्रेष्ठे नवापि सोदराः क्रमेण तावतीः समा मेदिनीं शशासुः । अव-
 शिष्टे कनिष्ठतमे धननन्दे बद्धवैरोऽमर्षणो विप्रश्चाणक्यः, तं विनाश्य,
 गौर्यराजवंशोत्पन्नं प्रख्यातगुणगणं चन्द्रगुप्तं तत्स्थाने अभिषिच्य,
 जम्बूद्वीपस्याखिलस्यापि तं चक्रवर्तिनमकरोत् । तेनासीद्राजन्वतीय-
 मवनिश्चतुर्विंशतिं हायनान्— इति ।

अस्मिन्प्रकरणे महावंशग्रन्थटीकाकारो विस्तरेण कथामेव-
 उपवर्णयति— सौगतसिद्धान्तस्थापनार्थं द्वितीयपरिषन्मेलकेषु भिक्षुषु
 नितरामादरातिशयं प्रदर्शितवतः कालाशोकादनन्तरं क्रमेण राष्ट्रेऽभि-
 पक्षेषु द्वादशसु कुमारेषु, चरमे धर्माशोके शासति महीम्, भिक्ष-

वस्तुतीयां परिषदमकार्षुः । कालाशोकस्यौरसाः पुत्रा दश आतर
एव । तेषां नामान्यर्थकथायां निर्दिष्टानि । नवनन्दसंज्ञा तु तेषु नव-
भिर्गोत्रनामत्वेन स्वीकृता नन्दाभिख्येत्यतो हेतोरुत्पन्ना । उत्तरविहार-
भिक्षूणामर्थकथायां तु, कालाशोकस्यात्मजन्मसु ज्येष्ठोऽवरजातिकु-
लोत्पन्नायां जातः पित्र्यं सिंहासनमारोढुमनर्हो जनपदेष्वेवावात्सी-
दिति पठ्यते । इतरेषां नवानां चरितमपि तस्यामेव कथायामुपपादितं
दृश्यते । मयाऽपि (महावंशटीकाकारेण) तेषां (नवनन्दानां) कर्म-
वृत्तमिहानुवर्ण्यते । पुरा खलु नवनन्दानां राष्ट्रभरणकाले बाहुबलोपेतः
कश्चिद्दारण्यको वानवास्यश्चोरवीरः सहाटविकैरायुधपाणिभिः किरा-
तैर्जनपदान् ग्रामांश्च निर्दयं प्रविश्योच्छृङ्खलः प्रजानां महान्तं क्षो-
भमुत्पाद्य गृहांश्चाग्निसात्कृत्य प्रभूतं धनमपहृत्य स्तेयेनाजीवीत् । तत्र
तत्र स्तेयेनाधिगतं द्रविणमखिलम् आवनान्तं ग्रामीणानेव वाहयामास ।

कदाचित्तेषु जानपदेषु कश्चिद्बीरस्तान्किरातानप्राक्षीत्—‘भो-
निर्दया वानवास्याः, कां वृत्तिमुपजीव्य आत्मानं वर्तयथ’ इति ।
ते तु ‘भुजिष्य, न रोचन्तेऽस्मभ्यं कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादयः शरीरा-
याससाध्या वृत्तयः । वयं हि सुखेन संघशो जनपदानाक्रम्य, तत्र
तत्र ग्रामीणैरन्यैश्च सुचिरोपार्जितं द्रविणं बलादाहृत्य, यथेच्छं मधु-
मांसादिभिः शाल्यन्नैश्च जीवामः’ इत्यवादिषुः । तदाकर्ण्य, स वीरः
‘वृत्तिरियं समीचीना । अहमप्येनामाश्रयेयम्’ इति वदन्, साधु
साध्विति अनुमोदितः, सद्य एव तैरेवाटप्रविकैश्चोरैः समगंस्त ।

कदाचिदिमे चोरवीराः, महाधनिकैरधिष्ठितां नानादेशादाग-
तानां वणिक्सारथीनामावसथैरमूल्यरत्ननिचयसंपूर्णैरलंकृतां सुरक्षिता
मपि कामपि नगरीमकुतोभया दर्पणावगाह्य वनकरिण इव कमलिनी

क्षोभयन्तः, जागरूकैः प्रासमुसलतोमराद्यायुधैरभिगच्छद्भिर्नगररक्षिभिः
परिवृताः, तैरायोधनं तुमुलमकुर्वन् । तस्मिंश्च व्यतिकरे चोरवीराणाम-
धिपो नगररक्षकैरभियातः कृपाणेन छिन्नकंधरो भूमौ पतन्प्राणानहा-
सीत् । निहते सेनाधिपे, चोरवीरा भयेनाविष्टहृदया वेपमानगात्र-
यष्टयो जङ्घावलमवलम्ब्य गाढान्धतमसे पलायमानाः, क्रमेण तदेव
महारण्यमगाहिषत । व्यलापिषुश्च सुचिरम्—‘हा! हताः स्मः ।
अनाथा वयम् । तादृशेन महावीरेण विनाकृताः कथं जीवामः’
इति ।

तदानीं पूर्वप्रस्तुतश्चौरवृत्तिमाश्रितो वीरः सरभसमभ्येत्य,
‘सुहृदः, अनिर्वेदः श्रियो मूलम् । सज्जोऽहं सेनाधिपत्यनिर्वहणे ।
अलं परिदेवितेन’ इत्यभाषत । हर्षोत्फुल्लनयनैराटविकैरवगततत्परा-
क्रमैः साधु साध्विति तद्वाक्यमन्वमोदि । ततः प्रभृत्येष वीरः ‘नन्दः’
इत्यभिख्यां वहन्, आहतः सत्कृतः सकलैर्वानवास्यैः, तामेव स्तेन-
वृत्तिमवालम्बत । तस्य आतरोऽपि तेन सह सममिलन् ।

गच्छता च कालेन निर्विण्णश्चोरनन्दः, सैनिकानेकत्र मेल-
यित्वावादीत्—‘भो भो वीराग्रेसराः, नेयमुचिता वृत्तिः पराक्रमशा-
लिनामस्माकम् । यान्कांश्चन स्थलजलरमणीयान् जनपदान् भुज-
बलेन वशीकृत्य, सौराज्यं कुर्मः’ इति ।

तैश्च सर्वैरनुमोदितः, तत्र तत्र भुजबलाक्रान्तजनपदः सौराज्यं
स्थापयामास । क्रमेण च सामन्तान्विजित्य, समस्तनगरीनिकषायमा-
णां पाटलीपुत्रपुरीमाचक्राम । शशास च तस्यामेव राजधान्यामुग्रसे-
नाभिख्यां वहन्, कियन्तंचन कालम् ।

तन्मरणानन्तरं तस्याष्टावपि भ्रातरस्तत्रैव क्रमेण राष्ट्रमकुर्वन् ।
तेषु कनिष्ठतमो नन्दो धनाशापिशाचिकाग्रस्तोऽशीतिकोटिसुवर्ण-
परिमितं द्रव्यं गङ्गामध्ये शिलागुहासु निक्षिप्य सुरक्षितमकरोत् ।
एवमेवासकृद्धनान्यर्जयित्वा कुत्रचित्सुगुप्तान्यकार्षात् । अतो हेतोस्तस्य
'धननन्दः' इत्यभिख्या समजायत ।

बुद्धस्य प्रथमे वयसि तद्वंशीयाः शाक्याः संघशो देशान्तरेषु
वासयोग्यं स्थलं मार्गयमाणाः परिभ्रमन्तः, हिमवतः परिसरारण्यभू-
मिषु कुत्रचित्प्रच्छायाशीतलैस्तरुनिवहैर्मण्डितेऽरण्यमध्ये नगरीमेकां
निर्ममिरे । तस्यां हि नगर्यां सर्वेषामपि गृहाणां पटली मयूरपिञ्ज-
वन्निर्मिता इति हेतोस्तस्य नगरस्य मयूरीसंज्ञा संजाता । तादृशन-
गरनिर्मातृणां क्षत्रवंशसंभूतानां शाक्यनृपाणां चान्ववायः 'मौर्यवंशः'
इति प्रख्यातिमलभत ।

एवं नन्दानामवरजातितां मौर्यवंशस्योत्तमक्षत्रवर्णसंभूतिं चो-
पवर्ण्य, चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कथां विस्तरेणोपपादयति टीकाकारः—

कोऽसौ चाणक्यः ? किंदेशीयोऽयम् ? कस्मादुत्पन्नः ? का
वास्य जातिः ? कीदृशं तस्य शीलम् ?

अयमुत्तमो ब्राह्मणः । तक्षशिला ह्यस्य जन्मभूमिः । स्वयं
मधीती साङ्गेषु सरहस्येषु छन्दःसु । कुशल आध्यामिकवादिषु । सिद्धि-
मान्मन्त्रेषु । निष्णातस्तन्त्रेषु । निपुणो नीतिशालेषु । कर्ता कौटिल्य
नयागमानाम् । आहर्ता कूटयुद्धानाम् । कुलभवनं क्रोधवेगपिशाचि-
कानाम् । परमारूढः परां कोटिं मातृभक्तेः ।

(क्रमशः)

आरोग्यप्रकाशिका ।

नाडीकूपाः ।

तीक्ष्णायसा (steel) विनिर्मिताभिर्नाडीभिरयं कूपो (Norton's
tube well) निर्मीयते । अस्य कूपस्य निर्माणे बह्विभिर्बृहतीभिर्नाडि-
काभिरभूमिर्भाव्यम् । भुव्यधस्ताद्यावदूरे जलमुपलभ्येत, तावत्पर्य-
न्तमुपर्युपरि क्रमान्नाडिका विन्यस्याधो निखनेत् । एकस्याः खलु
नाडिकाया मुखमेकं सूक्ष्मं नातितीक्ष्णं च भवेत् । तन्मुखमधस्ताद्भु-
वि विनिक्षिप्य, स्वशक्त्या यन्त्रविशेषेण वा सम्यग्धो निमज्जयेत् ।
अन्यत्खलु तस्या नाडिकाया मुखं किंचिदिव विस्तृतं शङ्खनाभिवद्भ-
विभिर्वलिभिरन्वितं च भवेत् । अपरस्याः खलु नाडिकाया एवं-
विधमेव बलिविशिष्टं मुखमनेन सवलितं मुखेन संयोज्य, सम्यक्
सावष्टम्भं चाधः पुनर्निखनेत् । एवमुपर्युपरि नाडिकाः संयोज्य,
अन्तरे भुवः प्रसारिता एता यदा जलमधस्तात्स्पृशन्ति, तदानीम-
गांधधः प्रविष्टान्तिमनाडीमुखात् बहुसुषिरविशिष्टात् ऊर्ध्वमतिवे-
गतो दण्डवदुद्गत्य सलिलं स्वत एव प्रसरति । अस्य कूपस्य निर्मा-
णविषये प्रथमत एव, भुवि नातिनिम्न एव सुखेन कुत्र सलिल-
मुपलभ्येतेति, वीतदोषः परिशुद्धश्च को भवेद्देश इति च, द्वाविमौ
विषयौ सम्यक् ज्ञातव्यौ भवतः ।

प्रस्रवणोदकम् ।

प्रावृषि प्रस्थेषु पर्वतानामभिवृष्टं पश्चात्तत्रैव वा तदधस्ताद्वा
निम्निष्ठेषु स्थलेषु, सरस्तटाककूपादिषु वा समीपवर्तिषु यदुदकं

भवति संचितम् ; तदेवाभिधीयते 'प्रस्रवणोदकम्' इति । आसु प्रवहन्तीष्वप्सु (वर्षासु) मार्गास्ते दृषद्भिः शर्कराभिर्वा कठिनाः, बालुकाभिर्वाभिच्याप्ताः, जनानां तिर्यग्जन्तूनां कीटानां वा निखिलानामपि प्राणिनिवहानां संचारैर्विरहिताः, बल्बजादिमहावृक्षपर्यन्तानां स्थावराणां च संबन्धेन विहीनाश्च यदि स्युः ; तदानीं प्रस्रवणोदकमेतत्प्रायः परिशुद्धं स्यात् । ईदृशीभिरद्भिः परिपूर्णा बहवः कूपाः, सरांसि च महीशूरपुरे तत्प्रायस्तेषु तथा डेक्कान्प्रभृतिषु च देशेषु विशेषतोऽद्यापि विद्यन्ते । प्रस्रवणोदकेषु खनिजाः पदार्था अतीव स्वल्पतमा एव स्युः । ओषधिसंबन्धीनि द्रव्याण्येव विलीनान्यविलीनानि च भवेयुः सुतराम् । अत्र च विद्यमाना अल्पतमास्ते खनिजाः पदार्थास्तावत्— सामुद्रलवणम्, सुधेङ्गालः, (chalk) कान्तमृत्स्नायाश्च भस्म (magnesium carbonate) इत्यादयः ।

केदारोदकम् ।

(Surface water from cultivated lands.)

अस्मिन्नम्भसि विद्यमाना अशुद्धाः पदार्था इत्यन्त एवेत्यवगन्तुं न शक्यन्ते । स्थावरजङ्गमजीववर्गीयाः खनिजाश्च बहवो दुष्टा अदुष्टाश्च पदार्थनिवहा अत्र संक्रामन्ति । अतश्चेदमुदकं न कदापि भवति जन्तोः कस्यचिदपि पानार्हम् ।

अपां दोषाः ।

अथ भुवि विद्यमानानां भवति सामान्यतः सर्वासामप्यपां गुणतस्त्रैविध्यम् । यथा— शुद्धाः, संदिग्धाः, अपायावहाश्चेति ।

तत्र विदारकाणां, निम्नकूपातां, प्रस्रवणानां चापः शुद्धाः । तटाकादिषु बृहत्सु जलाशयेषु, कटाहादिषु महत्सु पात्रविशेषेषु वा

बहोः कालात् याः सन्ति संचिता आपः ; याश्च केदारेषु तदभ्यर्णेषु वा विद्यन्ते ; तन्मार्गेण वा परिस्त्रवन्ति ; भवन्ति ताः संदिग्धाः । नदीनां (प्रायः प्रावृषि प्रवहन्तीनां), उत्तानकूपानां चापः सन्त्यपायावहाः । निसर्गादेवातिपरिशुद्धं पदार्थान्तरासंयुक्तमुदकं भुवि सर्वथा दुष्प्रापमेव । अप्सु विलीनेषु पदार्थेषु, बहवः पदार्था विषप्रायाः, केचनारोग्यहेतवः, कतिचन चोभयगुणविहीनाः । एतेषु च केचन वायवीयाः । कतिचन मूर्ताः पदार्थाः । तत्र च कतिचन जङ्गमानां स्थावराणां च जीववर्गाणां संबन्धिनः । कतिचन च धातुवर्गात्मकाः । तेषु च विलीनाः केचन । केचन चाविलीनाः । एवं सलिलेषु पदार्था विविधा विविधात्मना सन्ति संयुक्ताः ।

अप्सु विद्यमाना दोषाः सामान्यतो द्विविधा भवन्ति । यथा— विलीनाः, अविलीनाश्च ।

१. तत्र विलीनाः पदार्थास्त्रिविधाः— वायवीयाः, जीववर्गीयाः, खनिजाश्चेति ।

(क) वायवीयाः— प्राणवायुः, इङ्गालाम्लवायुः, लवणवायुः, नवसारवायुरित्याद्याः ।

(ख) जीववर्गीयाः— जङ्गमानां स्थावराणां च प्राणिसमूहानां सजीवा निर्जीवाश्चावयवाः, तेषां चावयवानां नैकधा विकृतिमापन्नानामंशाश्च ।

(ग) खनिजाः— नागवङ्गायस्ताम्रादयो लोहवर्गाः, सामुद्रलवणगन्धकमनःशिलादयश्च धातुवर्गाः ।

२. अविलीनाः पदार्थाः— खनिजाः, जीववर्गीयाश्चेति द्विविधा भवन्ति ।

(क) खनिजाः— ऊषरमृत्तिकाभ्रकखर्परादयो धातुवर्गाः,
अयःप्रभृतयश्च केचन लोहवर्गाः ।

(ख) जीववर्गीयाः— स्थावरात्मकाः केचन, केचन तु
जङ्गमात्मकाः । तत्र स्थावरेषु सजीवाः केचन, कतिचन निर्जीवाः ।
एवं सजीवनिर्जीवात्मना जङ्गमाश्च द्विविधाः ।

लवणवायुः, प्राणवायुः, इङ्गालाम्लवायुश्चेत्यमी त्रयो भावाश्च
यदि भवन्ति सलिले विलीनाः ; तदानीमाविर्भवत्यम्भसो दर्शनीयता,
स्वादुता च । एतेषां च वायूनामम्भसि विलीनानामियत्तायां प्रमाण-
नि कतिचन विद्यन्ते । तत्र शतधा विभक्तेषु सलिलविलीनेषु वा-
युपदार्थेषु लवणवायोरंशाः द्वाषष्टिः (६२), प्राणवायोरंशाः त्रिशत
(३०), इङ्गालाम्लवायोस्तु अष्टावंशाः (८) ।

तत्राप्यु विलीनस्य प्राणवायोः प्रयोजनानि—

अनेन वायुना जलस्य स्वादुता, दर्शनीयता च संभवतः ।
यादसां श्वसनकर्मणि चायमुपयुज्यते । अम्भसि विलीनानि,
अविलीनानि च जीववर्गीयाणि द्रव्याणि विदाह्य (Oxydize) विद-
धाति निर्दुष्टानि ।

इङ्गालाम्लवायोः प्रयोजनानि—

अस्यापि प्राणवायोरिव जलस्य स्वादुत्वदर्शनीयत्वयोः समुत्पादने
विद्यते शक्तिः । अप्सु प्रवर्धमानैर्वृक्षवर्गैरयमाहारपदार्थत्वेनाह्रियते ।
अस्य वायोः संयोगतः, अविलीनपूर्वे सेङ्गालं कान्तभस्म (carbonate
of Magnesia), सुधा (Lime) चेत्येते, जले तदनु सम्यग्विली-
येते । अनयोः पदार्थयोरत्यल्पांशस्य विलयनेन सलिलं न हि भवे-
द्दुष्टम् । अधिकं विलीनाभ्यामेताभ्यां भवत्यनर्हमम्भः पानाय ।

संयोगितास्वयंवरः ।

निर्धारिते समय एवान्तःपुरमागते जयचन्द्रे, ज्ञापितो विज-
यिन्या संयोगिताविनिश्चयः । श्रुत्वैतत् प्रमुदितमनसानेन प्रशंसितो
विजयिन्याः समुद्यमवृक्षस्य फलोदयः । उद्युयुजे चानुपदमेव राजसू-
योद्वाहयोरुपकरणसंमेलने । राजसूयार्थं संयोगितोद्वाहार्थं चाज्ञप्ताः
सर्वेऽपि भूपालास्तत्कुमाराश्च दत्तपत्तिकैः संदेशहरैः ; उपकल्पितश्च
नातिदूरे सुरसरितस्तृणीकृतसुधर्मो यज्ञमण्डपः ; सुसज्जिताश्च रत्न-
कलिताः सुवर्णमञ्चाः सदस्यासनार्थम् ; नियमितानि च तैस्तै राज-
भिर्यज्ञमण्डपेऽनुष्ठेयानि तानि तान्यतिथिसेवनानि । तद्यथा— अश्व-
मेधयाजिनं पृथ्वीराजं मण्डपद्वाररक्षणे, चित्तूराधिपं यशसा जरसा
चावदातं समरसिंहेति यथार्थाभिरुच्यं महाराजमभ्यागतसत्कारे, किर-
णसिंहापरपर्यायं दिलीपसिंहाख्यं राजकुमारं भूसुरपादावनेजने, गुर्ज-
रेश्वरं चम्पानगराधिवासिनं भीमदेववर्मणं कोशागारे, जयपुराधीश्वरं
विजयसिंहं दानकर्मणि, उदयपुरेश्वरमजितसिंहं च न्यूनताविच्छेद-
कर्मणि न्ययुङ्क्त । ज्ञापितं चाज्ञापत्तिकया, अनेन राज्ञैतत्कर्तव्यमिति ।

अधिगतेऽप्याज्ञापत्रे, नागमत्पृथ्वीराजोऽवमानास्पदं द्वाररक्षणं
कर्तुम् । कथं वा मानधनः स आगच्छेत् ? नायमायोधने जितो
जयचन्द्रेण ; नाप्यादरेणाकारितः ; न वा पृथ्वीराजान्महनीयाभिजनो
जयचन्द्रः ; केवलं स्वैश्वर्यावलेपभराकान्तबुद्धिनानेनैवमाज्ञप्तमभूत् ।
चित्तूरेश्वरोऽपि ‘यशसा वयसा च वृद्धं मामवमत्य, उज्जित्वा विज्ञप्ति-
पत्रम्, आज्ञापत्रं प्रेषितवान् जयचन्द्रः’ इति मनसिकृत्य नागमत् ।

एवं विना पृथ्वीराजसमरसिंहौ, आगताः सर्वेऽपि क्षत्रियमन्या राजानो यज्ञमण्डपमलंकर्तुम्, संयोगितासंगमलालसं तदीक्षणकुतुकि वा मनश्च विनोदयितुम् ।

शुभे दिने ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह महिषीसखो जयचन्द्रः, यज्ञमण्डपमागत्य स्वस्तिवाचनपूर्वकमारोहे यज्ञम् । 'ये आज्ञप्ता अपि नागता राजानः, तेषां प्रतिकृतयस्तत्तत्स्थाने निवेशनीयाः' इत्याज्ञप्तेनामात्येन द्वारि प्रतिष्ठापिता पृथ्वीराजस्य धातुमयी प्रतिकृतिः । समरसिंहागमनं तु वृद्धत्वेन नाभूदिति मनसि कृत्वा, तत्स्थानेऽन्यं न्ययुङ्क्त । एवं च 'पृथ्वीराजद्वारपालकः समभूदास्माकीनो यज्ञः; द्वारपालः खल्वस्माकं पृथ्वीराजः; अनेनैव भविष्यति मानहानिः पृथ्वीराजस्य' इति मनस्यकरोत्केवलवर्णसादृश्येन कालशेयं दुग्धं मन्वानो वैधेयो जयचन्द्रः । अहो ! वैधेयत्वम् । किं अवकरराशिक्षिप्तं रत्नमग्राह्यं भवति ? किमुच्छिखो जातवेदा अधरीकृतो न प्रज्वलति ? कथं वा मानहानिरभूत्पृथ्वीराजस्येति स्वयमेक एव जानाति जयचन्द्रः । परमभूदिदं मतङ्गजहस्तेनेव केसरिसटाविमर्दः । अस्त्वैतत् । दिने दिने प्रवृद्धार्थनिवहः सुतृप्तयाचकाशीर्वचनमुखरो यज्ञो व्यपगतप्रत्यूहः प्रचलति स्म ।

इति तृतीयो विरामः ।

कदाचिदलंकृते पथिकप्रवर्तिना अनूरुभूषिताग्रभागेण छान्दसेन ज्योतिषा उदयाचले, कश्चन गृहीतपान्थवेषः, आजानु रजसारुणीकृतपादत्वेन स्वेदोदयसमयाभावेऽपि समुपजातस्वेदत्वेन धूलिधूसरसर्वाङ्गत्वेन चोद्यमानभूरिपथाक्रमणः, प्रविश्य सरयं पृथ्वीराज

सदनम्, अन्तःप्रवेशनिरोधकं कमपि द्वाररक्षकमवादीत्— 'कुत्रास्तेऽधुना महाराजः ? अपकाशेन केनचिन्महता कारणेन तं द्रष्टुम्, अनेन सह किंचिद्वक्तुं चाभिलषामि; यदि भवेदन्तःप्रवेशाय भवदनुग्रहः, महत्कार्यमनुष्ठितं स्यादेवस्य' इति । श्रुत्वैतत्, किमप्यस्ति सुगूढं रहस्यमिति मनसि कृत्वा, 'अत्रैवावस्थातव्यम्, पृष्ट्वा देवमागच्छामि' इत्युक्त्वा द्वाररक्षकोऽगमद्राजानं ज्ञापयितुम् ।

अथायमभ्युपगम्य देवम्, 'बहिस्तिष्ठति दूरादागतः पथिक इव दृश्यमानः कश्चन; आकाङ्क्षति च वक्तुं किमपि रहस्यं देवं प्रत्यक्षीकृत्य; तदेवः प्रमाणम्' इत्यवोचत् । पृथ्वीराजश्च पथिक इति श्रवणेन 'किमर्थमयमागतः' इति स्वाभाविकेन मनोविकारेणोत्कण्ठितो भूत्वा, कर्तव्यान्तराभावात् 'द्रुतं प्रवेशय तम्' इत्याज्ञापितवान् । द्वाररक्षकोऽपि गत्वा द्रुतपदं तमुपराजं निनाय । अभ्युपगत्य चायं पथिकः शिष्टपरिगृहीतोपसर्पणाचारेण आत्मानुरूपाचारेण च कृत्वाभिवन्दनादिकम्, अवोचत्— 'राजन् ! सत्यमेव पृथिव्यां राजसे; यस्मिन् भूतमात्र एवास्माकं भर्तृ.... । अस्तु, वक्ष्यामि किंचिद्रहस्यम्, यदि भवेदिदं निर्मक्षिकम्' इति । 'भर्तृ....' इत्यधोच्चारिते विरतं पथिकं कमपि नूलं सुगूढं च विषयमधिकृत्य प्रस्तोतुमागतोऽयमिति निश्चित्य, विससर्ज परिजनं पृथ्वीराजः ।

गतेऽखिलेऽपि परिजने, पृथ्वीराजः 'कुत आगता भवन्तः ? किमभ्यागमनकारणम् ? केन प्रेषिताः ? कैर्वर्णैरलंकृतं भवन्नाम ? इति श्रोतुमस्त्यस्मन्मानसे कौतूहलम्; तदेतत्कथनेन पूरयन्तु ममाभिप्रायम्' इत्यब्रवीत् ।

श्रुत्वैतन्मध्यमे वयसि वर्तमानस्यापि विनयवृद्धस्य वचनम् ।
पथिकोऽब्रवीत्— “राजन्! शृणु सावधानेन चेतसा । अहं भवतो
मातृप्वसेयेन परिपाल्यमानात्कनोजपत्तनादागतः । तत्र हि अधुना
निर्विघ्नं प्रचरति राजसूय इति, तदन्ते च भविष्यति संयोगितास्वयं-
वर इति च नाविदितमेव भवताम् । इदमपि नाविदितमेव भवे-
द्भवताम्, ‘अनागतानां भूपतीनां प्रतिकृतयस्तत्तस्थाने निवेशनीयाः’
इत्याज्ञप्तेनामात्येन द्वारि प्रतिष्ठापिता भवत्यतिकृतिरिति । अस्तु ।
नेदं कथनं मदीयागमनोद्देश्यम्; किं तु यज्ञान्ते भविष्यन्तं स्वयंवर-
मधिकृत्य किमपि वक्तव्यम्; तदर्थमेव प्राहिणोद्देवी भर्तृदारिका च
शूरसेनाभिधानं माम् । देव्या संदिष्टम्— ‘भारतीये राजन्यके न
कश्चिदतिक्रान्तस्त्वां रूपशौर्यादिभिर्गुणैः; अतः खलु यथार्थनामानं
पृथ्वीराजं त्वामेव कामयते संयोगिता; तदस्याः करपीडनेन मां
कृतार्थीकरोतु महाभागः । यद्यप्यवमानितो महाभागो देवेन,
तथापि परोपकृत्येकदीक्षितानां भवादृशां नेदं विचारणीयम् । न च
भेतव्यं कन्यारत्नापहारित्वरूपात्कौलीनात्; सुप्रसिद्धमिदम्, यत्प्रशस्य-
तमः किल क्षत्रियाणां राक्षसेन विधिनोद्वाहः । दृष्टान्तीभवति चात्र
भगवान् यादवावतंसः कंसारिः । तत्सफलीकरोतु मदीयामभ्यर्थनाम्’
इति । भर्तृदारिकयापि परिचितरुक्मिण्युपाख्यानया कृता आत्मानुरूपा-
भ्यर्थना । तयोक्तम्— ‘राजन्! प्रथमो धर्मस्तावदयं राजन्यकस्य,
यदवलानां क्षतपरित्राणं नाम । अमुमेव स्मृत्वा क्षत्रधर्मम्, सफली
भवेदित्याशया करोमि सविनयमिमामभ्यर्थनाम् । यदि करोति पाणि
ग्रहणं महाभागः, कृतार्थमात्मानं मन्ये; नो चेत्, परित्यक्तमेव
जीवितम्’ इति । देव्या च ‘कथं पारेशतक्षत्रियालंकृतात्स्वयंवरमण्ड-

पादाहर्तुं मयेयं शक्येत?’ इति शङ्का भवतां मा भूदित्यालोचयन्त्या
तत्र कोऽप्युपायः कथितः । स चेत्थम्— अप्रत्यभिज्ञायमानैः कति-
पयैर्वीरप्रकाण्डैः साकं सुगूढवेधेण भवता कनोजपत्तनं गत्वा, तत्र स्व-
यंवरमण्डपाद्बहिरवस्थातव्यम् । यदा संयोगिता द्वारि स्थितां भवत्प्र-
तिकृतिं वरिष्यति, तदा गृहीत्वा तां प्रतिनिवर्तितव्यम् । अकुतोभयं
पारब्धमखो नाथो न किञ्चित्प्रतिविधास्यति; नापि साश्चर्यं पश्यन्तो
राजानस्त्वां प्रतिरुन्ध्युः— इति । एवं देवी भर्तृदारिका च सविनयं
पार्थनापुरःसरं चाविष्कुरु संदेशमावयोरित्यादिदिशतुः । स च यथोक्त-
माविष्कृतो महाराजाय । तत्सुविचार्यानयोरभ्यर्थनाम्, यदनुकूलं म-
नसः, अनुगुणं क्षत्रियकुलस्य, अनिन्दितं शास्त्रलोकाभ्याम्, तदनु-
ष्ठातुमर्हसि” इत्युक्त्वा विरराम पथिकः ।

श्रुत्वैतत्संयोगितास्पृहोत्पादकं पान्थवचः, तल्लाभाशाप्रमुदित-
मानसोऽचिन्तयत्पृथ्वीराजः— ‘सुसंदिष्टं प्रजावत्या । परं त्विदमवश्यं
विमर्शनीयम्, यत् अरातिपत्तनं तत्; नास्ति तत्रास्मत्पक्षीयः कोऽपि;
जयचन्द्रोऽपि छिद्रमेव प्रतीक्षते; कथं वा मूषिक इव समभिलष्यतो
विडालकस्य मुखे आत्मानं पातयामि? कथं वा समिद्धमग्निमभिभवितु-
मारब्धप्रयत्न इव शलभः सकलोपहास्यतामात्मानं नयामि? अस्तु वा
यथा तथा । आर्तपरित्राणं नाम क्षात्रो धर्मः; कथं वास्मदादिपूरुषैः
सादरं परिपालितं तमुत्सृष्टुं शक्नुयाम्? अतः खलु धर्मसंरक्षणार्थम-
नीकृते साहसेऽवश्यं शुभं विदधाति भगवानादिपूरुषः ।’ इत्येवं वि-
चिन्त्य शूरसेनमब्रवीत्— ‘अङ्गीकृतं युष्मदादिष्टम् । कदा स्वयंवरोत्स-
वो भविष्यति? कस्मिन् स्थाने? कियदूरे ग्रामात्? कै राजभी राजपु-
त्रैर्वा विभूषितो यज्ञमण्डपः? सर्वमेतत्कथय ।’ इति ।

शूरसेनः—‘अस्मात् दिनात् द्वादशे प्रातर्धृष्टमण्डप एव भविष्यति स्वयंवरविधिः । स्थानं च तदस्मदनुष्ठानोपयोगि पत्तनादुत्तरस्यां दिशि, अर्धयोजनान्तरितपत्तने तीरे सुरसरितः । विना समरसिंहमागताः सर्वेऽपि राजानः । अस्ति चाद्यापि द्वित्रदिनाभ्यन्तरे प्रस्थानावकाशः ।’

पृथ्वीराजोऽब्रवीत्—‘यदुदीरितं भवता विना समरसिंहमागताः ।’ इति, एतत्तु सविशेषेण संमोदेन मां पूरयतीव । अद्यैव प्रेषयामि कमपि जवनोष्ट्रगामिनं संदेशहरे समरसिंहाय, ‘समयेऽस्मिन्नवश्यमुररीकर्तव्यं साहाय्यकर्म’ इति विज्ञापयितुम् । वयमपि चतुर्थे दिने कतिपयैर्वीरकेसरिभिः साकं गमिष्यामः । सह त्वयापि प्रस्थातव्यम् । गत्वा किमनुष्ठेयमिति तु मध्येमार्गं विचारयामः ।’

इत्युक्त्वाऽनुपदमेव प्रेषयामास समालोचितसकलकार्यावेदकमेकं विज्ञप्तिपत्रं पृथ्वीराजः समरसिंहाय । स्वयमप्युरीकृतस्थ निर्वहणाय किमनुष्ठेयमिति विचारयांचक्रे ।

इति तुरीयो विरामः ।

प्रत्यूषादारभ्याक्रान्तपथश्चण्डभानुः किञ्चित्परिश्रान्त इवारेभे निलयगमनाय समुद्यमम् ; इतस्ततः प्रक्षिप्ताभिर्दीधितिभिः समुपतप्तं भुवनं किञ्चिदिव शान्ततापमभवत् ; मध्याह्ने विश्रान्तिसुखमनुभवन्तः कृषीवला अपि बलीवर्दान् सीरकर्मणि न्ययुञ्जतः ; पादपच्छायेषूपविष्टानि गोकुलान्यपि, तिग्मभानोरसह्येनाभितापेन पञ्चतामाशंसमानानां यवसानामभीष्टसाधने साहाय्यमादधुः ; अध्वनीनां अपि निर्वर्तितभोजनादिकर्माणस्तरुमूलत ईप्सितं पन्थानमभिजग्मुः ।

वाचकमहाभागाः ! दृश्यताम्, दृश्यताम् ; इमे पञ्चषाः सा-दिनः परस्परमालपन्तो मन्दं मन्दं प्रचलन्ति । ‘किमर्थमेते गच्छन्ति ? किं वामीषामुद्देश्यम् ?’ इति ज्ञातुमस्ति यदि कौतूहलम्, आगम्यतां सार्धं मया । अव्यक्तमालपतामप्यमीषामाभाषणप्रकारोऽस्माकमवश्यं श्रवणगोचरो भविता । किं नामाज्ञेयं मनोरथाधिरूढस्य कवयितुः ? श्रूयताम् । ब्रूतेऽयं साधारणवेषोऽपि प्रभावशेषेणासाधारण इवोद्भूतमानः कश्चन ।

पथिकानामेकः—विजयवर्मन् ! कियदवशिष्टं पथः ? अयमेवान्तिमो दिवसः ।

विजयवर्मा—कियदवशिष्टमिति तु नाहं जानामि ; शूरसेनो जानाति, स एव पथोऽस्य परिचितः । (शूरसेनमुद्दिश्य) कति योजनान्यन्तरालं कनोजपत्तनस्य ?

शूरसेनः—नातिमात्रम् । केवलमवशिष्टमर्धं पादोनं वा योजनम् ।

प्रथमः—तेन हि उपकण्ठमेवागताः स्मः पत्तनस्य । अत्रैवालपसैन्येन सहागन्तव्यमिति विज्ञापितः समरसिंहः कथमद्यापि नागतः ? आगच्छति न वा ? (किञ्चिद्विचार्य) परं तु नेदं मनसाप्याशङ्कनीयम् । अवश्यमागच्छति समरसिंहः । अत्रैव प्रतिपालनीयं तदागमनम् ; तदस्य न्यग्रोधपादपस्य मूल एव निवसामः, यावन्निगज्जति पश्चिमोदधौ भगवानादित्यः । पश्चाच्च चन्द्रमसा प्रकाशितायां रजन्यामवशिष्टं पन्थानमुल्लङ्घयिष्यामः । प्रागेव सूर्यास्तमयस्थ, भगवागच्छति वृद्धोऽपि वयःस्थाधिकप्रतापशाली समरसिंहः । तदनुगम्यैवावशिष्टं कर्तव्यं निश्चिनुमः ।

उक्तमात्र एवास्मिन् वचने, सर्व एवाश्वेभ्योऽवारोहन्; विस्तार्य च स्वीयान्यासनानि, चिरविलम्बितं हस्तपादं परिश्रमापनोदनाय प्रसारयामासुः ।

अत्रान्तरे रसातलगमनायोत्कण्ठित इव, चिराय धृतां भुवन-प्रकाशनधुरामवतारयितुमिव त्वरमाणोऽदृश्यत तिग्मदीधितिः । यथा यथा अस्ताचलाभ्यर्णमुपगच्छति भगवान् हरिदश्वः, तथा तथा सोत्कण्ठं पश्यति स्म प्रतीचीं ककुभं प्रथमः पथिकः । दूरतः सुनिपुणं निरूप्यमाणायां प्रतीच्याम्, तुरगखुरोत्कीर्णैरिव रजोभिर्मलीमसं विष्णुपदं विदधानः कोऽपि जनसंदोहः समदृश्यत । परिदृश्यमाने चास्मिन्, समुद्भूतो महान् प्रमोदः पथिकानां प्रथमस्य ।

पृथ्वीराजः (अयमेव प्रथमवादी पथिक इति ज्ञातमेव भवेदनेन संदर्भेण) प्रथमं जनसंदोहं तं समरसिंहानीकमित्यवगच्छन्नपि, निमिषेण 'कदाचिद्भवेदन्यस्यापि' इति शङ्कितोऽभूत् । उद्भूतवितर्क एव समये, शूरसेनप्रमुखानकथयदिमं वितर्कं सोपपत्तिकम् । 'कुतर्कोऽयम्' इति केचनापरिणतप्रज्ञा उपजहसुः । परं तु 'नैवोपहासकालोऽयम्; अवश्यं द्रुतं चात्र प्रतिविधातव्यम्' इत्याभाषमाणे पृथ्वीराजे, सर्वेऽपि विमर्शवीथीमुपनिन्युरमुं विषयम् । अन्ततश्चाब्रवीत्पृथ्वीराजः— 'यदि भवेत्सत्यमेव समरसिंहानीकम्, न किञ्चिदपि परिहीयेतास्माकम् । यदि च भवेदस्मत्परिपन्थिनः कस्यचिदिदम्, पतितमेव विशङ्कतं सङ्कटम् । (किञ्चिद्विचार्य) सुदूरं विचार्यमाणे, इदमेवावश्यमनुष्ठेयमधुना— सर्वेऽपि भवद्भिरितो नातिदूरेऽन्तरे पृथक्पृथक्गवस्थातव्यम्; अहमत्रैव स्थास्यामि । परिवर्तितनैपथ्यं न मां कोऽपि प्रत्यभिज्ञास्यति; अहं

मदुपचिन्तया । उपकण्ठमागतेऽनीके, ज्ञायेतैव कस्येदमिति; प्रत्यर्थेनश्चेदनीकम्, समीक्ष्य कालं यदर्हति तदेव प्रतिविधास्ये; नो चेदाकारयेयं भवतः । किमनुमन्यते इदं भवद्भिः?'

'कः खलु नानुमन्येत बृहस्पतेरपि माननीयं भवदुदीरितम्?' इति शूरसेनोऽब्रवीत् ।

तत्क्षणादेव पृथ्वीराजेन विना सर्वेप्येते, उभयतः परिदृश्यमानायां पारेसंख्यानोकहकन्दलितायामटव्यां विलीनतामभजन्त । पृथ्वीराजस्तु तत्रैवावतस्थे प्रतीचीमवलोकयन्, किमपि विचारयंश्च चिन्तासंदानितेन मनसा ।

ततश्च वाजिखुरोद्भूतरजःपरिपूरितनभस्त्वेनाप्राप्तकालं नैशं तमः सर्वतः प्रसारयन्ती, संध्यारागप्रसाधिते गगनाभोगे शातकुम्भतन्तुकवलितचीनाम्बरोत्पादिताभिर्वैजयन्तीभिरुपकल्पितरङ्गवल्लिका, पथमतश्च वैजयन्तीभिरेवोह्यमाना, ततश्चोच्चैःशिरःसमाकुला, ततश्चादिसमूहसमूहिता, ततश्च पदातिभिरवगम्यमानसंपूर्णस्वरूपा कापि पूतना, न्यग्रोधपादपाधःस्थितस्य पृथ्वीराजस्य नयनविषयतामगमत् ।

दृष्ट्वा च ताम्, तत्क्षणमेव कस्येयमिति चिन्ताजडेनापि स्फीतेन चक्षुषा निपुणं निरीक्षमाणस्य तस्यालोकपथम् अगमत् अवस्थितोऽपि चरमवयसि अनतिक्रान्तपञ्चविंशतिवयःसदृक्षप्रभाववीर्योत्साहशाली, जरापरिणतश्मश्रुप्रसाधितेन वदनेन विधुविम्बं विडम्बयन् पारसीकेन जात्यश्वेन बाह्यमानः पार्श्वतः स्थितेन परिचरेण सहस्ताभ्यामवलम्बितेन मौक्तिकमयेन च्छत्रेण मण्डितमूर्धा कोऽपि तैनिकानामग्रणीः ।

अनुपदमेव पृथ्वीराजः स्वमानसमहोदधौ पार्वणविधुबिम्बसं-
दर्शनसमानसमरसिंहालोकसमुद्भूतानन्दसंदोहेन वेलातिक्रमणं चि-
कीर्षत्यपि, पुनरप्युद्भूतशङ्कः क्षणं विचारयन्नवतस्थे । निमेषमात्रेण
च समरसिंहोऽयमित्येव निश्चिकायः निश्चित्य 'मित्रप्रेम्णा प्रेरितोऽ-
यमागतः' इति सद्य एवाभ्युज्जगाम । समरसिंहोऽपि संयोगितास-
मुत्सुकं पृथ्वीराजम् 'क्षत्रकुलावतंसोऽयं सत्यमेव गोपायति आर्तप-
रित्राणरूपं क्षात्रं धर्मम्' इति सानन्दं निर्निमेषेण चक्षुषा अवेश-
माणः क्षणं तस्थौ ।

कालेनावसिते कुशलप्रश्नपूर्वके औपचारिकालापे, आज्ञप्तैः
परिचारकैरुपकल्पितं पटगृहं जग्मतुः पृथ्वीराजसमरसिंहौ । उपवेश-
नानन्तरमभूदनयोः प्रकृतकार्यनिर्वहणनिश्चायकः संवादः । स
चेत्थम्—

पृथ्वीराजः—भवदागमनेन कृतार्थमिवात्मानं मन्ये । यतः
खलु भवादृशैः पुण्यपूरुषैरुत्कृतस्य कार्यस्य, न कदाचित्काचिदपि
विप्रतिपत्तिर्भविष्यति । मयापि भवत्साहाय्यं मत्त्वैव, कार्यभारोऽयं
मूर्धनमारोपितः । तदाज्ञापयितुमर्हति किमत्रानुष्ठेयमिति पितृकल्पो
भवानेव ।

समरसिंहः—पृथ्वीराज ! अलं मुधैव पितृतामारोप्य ; केवलं
वयसा वृद्धस्यापि मे नार्हति कदाचिदपि पितृनामसंबुद्धिः ; वयस्याव-
वावाम् । अस्तु, न किमपि शुष्कविवादेन । कति तेऽत्र सहाया
इति प्रथमं ज्ञातव्यम् ; तद्ब्रूहि ।

पृथ्वीराजः—केवलं पञ्चषा एव सार्धं मया समागताः सा
दिनः ; तथापि भविष्यति भवदनीकमेव कर्मणेऽस्मै पर्याप्तम् ।

समरसिंहः—भविष्यत्येव भवतो वीर्यातिशयेन । तद्गृहीत्वा
पञ्चषान्वीरशार्दूलान्, अनेनैव नैपथ्येन गत्वा, स्वयंवरमण्डपाद्बहि-
र्निर्गतां संयोगितामायत्तीकृत्य, द्रुतपदमनेनैव पथागच्छ । यदि भवे-
त्साम्येमार्गं कश्चित्प्रत्यर्थी, स नूनं प्रवेशयितव्य एवान्तकपुरम् । अ-
त्रागते त्वयि, कः समर्थो वक्रयापि दृशा त्वामीक्षितुम् ? तन्निर्भीक
एव गच्छ मनस्यनुसंधाय कृष्णपदाब्जम्, इष्टसाधनोद्योगं कर्तुम् ।

अवोचदिदं पृथ्वीराजायोपदेशकल्पं वचनामृतं क्षत्रियान्ववाय-
देशिकः समरसिंहः । अनुपदमेव 'अभीष्टं साधयतस्तेऽपविन्नः संप-
यतां पन्थाः' इति सादरमुपादाय तदाशिषः, दूष्यगृहेभ्यो निर्ज-
गाम पृथ्वीराजः । कालेन च शूरसेनमुखानकथयदिदं सर्वमपि सम-
रसिंहोदितम् ; तत्समीपं गत्वा गृहीत्वा च तेषामनुमतिम्, अव-
शिष्टायां मुहूर्तमात्रायां विभावयाम्, अनुगतः पञ्चषैर्वीरसिंहैरगम-
कनोजपत्तनम् ।

इति पञ्चमो विरामः ।

कृतं भगवता सहस्ररश्मिना निस्तमस्कं भुवनमण्डलम् ।
स्वयंवरप्रेक्षणकुतुकिनो नरा उज्ज्वलेन वेषेण विभूष्यात्मानम्,
अहमहमिकया प्रधावन्तः, अखिलामपि राजवीथीमाकुलीकुर्वन्तः,
अनुगङ्गं गच्छन्तो दृश्यन्ते ; नार्योऽपि विलम्बमसहमाना गजगामि-
नीत्वप्रथां विश्लेषयन्त्य इव, नूपुरादिभिर्जडीकृतपादत्वेऽपि, कदाचि-
त्स्वयंवरप्रेक्षणनैराश्यमिति द्रुतपदमनुधावन्ति ; वीरसदस्या अपि
'कवीरमहाभागं कृतार्थीकरोति संयोगिता' इति प्रेक्षणलालसया नात्र
पश्यन्महणमावश्यकमिति विशस्त्रा एव गृहेभ्यो निर्जग्मुः ; यज्ञार्थं

स्वयंवरार्थं चागता राजानो राजनन्दनाश्च 'मामेव कृतार्थकिरोति संयोगिता' इति मोघाशापरितुष्टाः, आत्मानं विशिष्टभूषादिभिरलंकृत्य, मुकुरप्रेक्षणस्य पौनःपुन्यमाचरन्तः, श्मश्रुपरिवर्तनं च नाटयन्तः, अश्वारूढा दूष्यगृहेभ्यः स्वयंवरमण्डपमनु सरयमगमन्; दक्षिणाशया भिक्षुका अपि परितो भस्मना समनुव्याप्तं तिलकं दधानाः, हस्तेन च जर्जरितां लघुशार्टीं वहन्तः, 'राज्ञां संभवेत्कदाचिन्नैराश्यम् । अस्माकं तु समवस्थितैव विपुला दक्षिणा' इति परस्परमालपन्तः, 'अये रामभट्ट! द्रुतमागच्छ' इति ससंभ्रमं मित्रमाकारयन्तः, यज्ञमण्डपमगच्छन् । वाचकमहाशयाः! वयमपि गच्छामस्तत्र किं भवतीति द्रष्टुम् । को हि समीपस्थितं दर्शनीयमुत्सवं नावलोकयति ?

मण्डपमहाद्वारे चैका समदृश्यत कस्यापि वीरपुरुषस्य धातुमयी विचित्रा प्रतिकृतिः । कस्येयमिति ज्ञातुं दुःशकमिति मत्त्वैवास्याः समीपस्थिते स्थाणौ काष्ठफलके विलिखितम्, 'पृथ्वीराजोऽयम्' इति । तां चामर्षकन्दलितया दृशा वारं वारमवलोकयन्नेकः सादीनातिदूरे तस्या अतिष्ठत् । कोऽयम् ? किमर्थमयमिमां प्रतिकृतिं सामर्षमवलोकयति ? परं तु नेयं वेला स्थानं च विमर्शस्य । जनसंमर्दोऽयं मण्डपं प्रविशति, सार्धमनेन वयमपि गच्छामः ।

अहह ! किमु वर्णनीयं मण्डपसौन्दर्यम् । सर्वथा संभ्रान्त एव भवति मानवः । अदृष्टपूर्वमेवेदं निर्माणकौशलं मर्त्यस्य । मध्येमण्डपमेका प्रशस्ता राजवीथी ; उभयतश्च ताम् अनेकक्षुद्रवीथीपरिवेष्टितं ब्राह्मणराजन्यसमलंकृतं मूर्ते ब्राह्मं क्षात्रं च तेजो दधानमिव गोमेदहीरकादिरत्नसमूहगुम्भितत्वेन सहस्ररश्म्यवभासितं मण्डपं कुर्वाणं मञ्चकुलं समदृश्यत ।

शेषावस्थोचिताशेष-

बुद्ध्या उपादेयत्वम्, अत एव सावधिकरसत्वं च स्यात् ; निःशेषनिवृत्तप्रतिबन्धस्य तु न तथेति भावः । अत्र प्रीतिहेतुत्वाभिधानेऽपि तदर्थबुद्ध्या उपादेयत्वाभावादनन्यप्रयोजनत्वमविरुद्धम् । तत्र हेतुरनवधिकातिशयप्रियत्वम् । 'भगवदनुभवं' इत्यनेन मुक्तौ पाषाणकल्पत्वपक्षः, स्वात्ममात्रानुभविर्गुणप्राप्त्यादिवादश्च व्युदस्यते ; सर्वविशिष्टब्रह्मानुभवे प्रधानानुभाव्यं च व्यञ्जितम् ॥

अत्रानुभवजनितप्रीतिर्नाम 'निरतिशयानुकूलोऽयं विषयो मयानुभूयते' इति स्वयमपि निरतिशयानुकूल्यवती कृतार्थताबुद्धिः, 'कृतार्थोऽस्मीत्यमन्यत' इतिवत् ; सा च सामर्थ्यनुवृत्त्या प्रतिक्षणभाविनी प्रवाहविकरहिता चेत्येके । अन्ये तु—प्रीतेः स्वरूपतोऽनुवृत्तत्वेऽपि पूर्ववदनुभवस्य प्रयोज्यप्रयोजकाकारविभागेन जन्यजनकवाचोयुक्तिः— इति । अस्यापि प्रीतेरनवधिकातिशयत्वं प्रीत्यन्तरापेक्षया निकृष्टविरहात् ; ईश्वरस्य मित्यानामपि हि न मुक्तेभ्योऽतिशयिता प्रीतिः, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति समानभोगव्यवस्थापनात्, ईश्वरनित्यमुक्तभोगानामुपचापचयतारतम्यवादयोरपन्यायमूलत्वाच्च । कैकर्यस्य भगवद्विच्छाकारितत्वेऽपि, 'प्रहर्षयिष्यामि' इति तत्प्रीत्युद्देशेन प्रवृत्तत्वेऽपि, 'प्रीतिः कारित—' इत्यादिना 'यथार्हं केशवे वृत्तिम्' इति न्यायात् प्रीतेः प्रेरकात्वातिशयेन स्वरसप्रवृत्तिः, नियोगनैरपेक्ष्यं च द्योत्यते । एवं प्रीत्या प्रवृत्तस्यापि कैकर्यविशेषेषु स्वाम्यभिमतविशेषास्त्वनुरोधनीयाः । तादृशमेव च कैकर्यम् 'एतत्साम गायन्नास्ते' 'जक्षन्कीडन् रममाणः' 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिष्वप्युक्तम् । अशेषावस्थाशब्देन परव्यूहात्प्राप्तः स्थानासनशयनादयो जगत्सृष्ट्यादयश्च भगवतोऽवस्थाः, स्वस्य च शरीरत्वाशरीरत्वानेकशरीरत्वरूपा गृह्यन्ते । कैकर्यस्य तत्तदवस्थोचितत्वम्, यथालोकं यथागमं च चामरग्रहणादिना भोक्तृतया भोग्यतया च

शेषतैकरतिरूपनित्यकैकर्यप्राप्त्यपेक्षया

संनिधाय कृतत्वात् । अशेषशेषता आत्मनः, आत्मीयस्य च परशेषभावः । यद्वा, सर्वप्रकारशेषवृत्तिः । अनन्तगरुडादिप्रतिनियताधिकारकृत्येषु मुक्तस्येच्छाविरहात्, इष्ट्यमाणेष्वपि सर्वेषु 'एकधा भवति' 'तावन्ति चक्रे' रूपाणि भगवान् देवकीसुतः ।' इति प्रकारेण शेषशेषिणोर्यथाभिमतरूपपरिग्रहेण मुक्तस्य स्वाभिमतसर्वशेषवृत्तिः स्यादेव; तस्याम् एकशब्देन स्वप्रयोजनप्राधान्यव्युदासः । अथ वा, नित्यानां मुक्तानां च भगवत्प्रीतिफलसु सर्वासु शेषवृत्तिषु परकृतासु स्वकृतासु च प्रीत्यविशेषो विवक्षितः, 'नित्याभिवाञ्छितपरस्परनीचभावैः' 'याभिस्त्वं स्तनबाहुदृष्टिभिरिव' इत्यादिन्यायाच्च । एकरूपा वा रतिः एकरतिः, कालभेदेन संकोचाद्यभावात् । रतिरिहप्रीतिरिच्छा वा; तथा हेतुभूतया कैकर्यं निरूप्यत इत्यभिप्रायेण रूपशब्दः । 'शेषतैकरति—' इत्येतत् श्रीवैकुण्ठगद्ये 'परिचर्यैकमनोरथः' इत्यनेन विवृतम् । अत्रानुभवरतिकैकर्यशब्देषु ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नक्रमश्च प्रकाशितः । यद्वा, शेषतैकरतिरेव कैकर्यप्रधानं स्वरूपम्; तत्परिवाहतया तु व्यापारान्तराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । प्राकृतप्रलयादिष्वप्यविच्छिन्नप्रवाहतया अत्रत्यकैकर्याद्यावृत्त्यर्थं नित्यत्वोक्तिः; 'प्रलये न व्यथन्ति च' इति हि गीतम् । स्वामिसमादेशापेक्षी तच्चोदितकारी किंकरः, तस्य वृत्तिः कैकर्यम्; तस्यान्यैर्दुष्प्रापत्वेनालभ्यलाभत्वसूचनार्थम्, इतः पूर्वं प्राप्तेरभावात् अप्राप्तप्राप्तिपक्षव्युदासेनापेक्षार्हत्वज्ञापनार्थाच्चधिकः प्राप्तिशब्दः । 'संपद्याविर्भावः' इत्यादिकं हि नित्यसिद्धेष्वेवाकारेषु मुख्यम्, न तु साध्ये निरङ्कुशविकासे तत्पूर्वकव्यापारे च । तत्र निवृत्तप्रतिबन्धोपाधिकत्वसूचनार्थम् 'आविः स्युर्मम सहजकैकर्यविधयः' इत्यभियुक्तैरुक्तम् । आत्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया । भगवत्पारतन्त्र्यादि प्रबुद्धस्य सुखायते ॥ परेच्छायत्तभूमोऽपि स्वेच्छाया अविघाततः सर्वं परवशं दुःखमित्याद्यं नात्र बाधकम् ॥ स्वतः शेषत्वकैकर्यं न कुत्राप्य

पारमार्थिकी भगवच्चरणारविन्दशरणागतिर्यथावस्थिता

मुखावहे । कर्मजत्वात्तथात्वस्य लोके च व्यभिचारतः ॥ महानन्दमहिम्ना च प्राग्दुःखवेक्षणादपि । मोहदुःखे तदा स्यातामिति मूढस्य जल्पितम् ॥ मुख्यस्य मोहनत्वं च तामसत्वाद्युपाधिभिः । सुखाय च भवेत्कापि पूर्वदुःखावमर्शनम् ॥

एवमिह 'अपेक्षया' इत्यन्तं व्याख्येये सोपबृंहणचतुर्थ्यभिप्रेतस्य प्रपञ्चनम् । भगवत एव शरणत्वे वक्तव्येऽपि, दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणादिव्यञ्जकत्वम्, चरणग्रहणस्य कृपोत्तम्भकत्वातिशयेनानतिक्रमणहेतुत्वं चाभिप्रेत्य चरणशब्दः । अरविन्दशब्द उपायदशायामपि भोग्यत्वं सूचयति । अत्र भगवच्छब्दो निरपेक्षरक्षणौपयिकाकारपौष्कल्यप्रदर्शकः । कृत्स्नविदपि भाष्यकारः प्रश्नप्रकाशनाय 'पारमार्थिकी' 'यथावस्थिता' इति सामान्यतो निर्दिशति, 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ।' 'यद्धितं मम देवेश तदाज्ञापय माधव' इतिवत् । एतेन भगवत्प्रपत्तेर्मोक्षसाधनत्वमित्येतावन्मया निर्णीतम्; सा यत्स्वरूपा, यत्प्रकारेति च न जाने; अतस्त्वयैव वत्सलतया मोक्षार्थभगवत्प्रपत्तेः स्वरूपादिकं यथाप्रमाणं ज्ञापयित्वा अनुष्ठापनीयोऽहमिति विशेषनिष्कर्षरहितानामपि विज्ञापनप्रकारः शिक्षितो भवति । एवं सामान्यत उक्तेऽपि सर्वज्ञा सर्वहितैषिणी देवी स्वयमेव सर्वं विधास्यतीति तात्पर्यम् । 'देवानां गुह्यम्' इत्याद्युक्तं गोपनीयतमत्वम्, तत एव तत्र तत्र तदनुगुणनिर्देशैः प्रपत्तिस्वरूपादेर्दुरवगाहत्वं च सामान्यनिर्देशेन द्योत्यते । ननु सर्वलोकसर्वागमप्रसिद्धायाः प्रपत्तेः कथं दुरवगाहत्वम्? इत्थम्—केचित् भक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिकरितप्रयोगादैक्यमिच्छन्ति । लक्षणभेदात् भेदमिच्छन्तोऽपि केचित्स्वातन्त्र्येण मुक्तिसाधनत्वं नानुमन्यन्ते । अन्ये तु स्वातन्त्र्याभ्युपगमादपि 'पट्टिधा शरणागतिः' इति वचनानुरोधेन आग्नेयादिषट्कवत् संभूय साधकत्वमाहुः । तत्र पण्णां प्रत्येकं साधनत्वमपरे । तेष्वेव यथेष्टं

केचित्कतिपयोपेक्षया कतिपयपरिग्राहिणः । नियतैकसंग्रहेऽपि स्वरूपन्यासमात्रत्वम्, प्रार्थनाभरन्यासयोरन्यतरमात्रत्वम्, तयोरेव यथेष्टमङ्गाङ्गित्वम्, विकल्पं वा, केचिदाहुः । इतरे च प्रपत्तेरविधेयज्ञानरूपत्वम्, अनिवारणादिरूपत्वम्, दक्षिणाज्ञादिहेतुकभरन्यासाविशिष्टत्वम्, अनङ्गत्वम्, द्वित्राङ्गत्वम्, सर्वधर्मस्वरूपत्यागाद्यङ्गकत्वम्, भक्तियोगवत् आप्रयाणादनुवर्तनीयत्वम्, आरब्धकार्यपुण्यपापनिवर्तनाक्षमत्वम्, किं बहुना— गृहागमनाङ्गलिप्रणामादिमात्रतां च, प्रतिपादयन्ति । एवं विप्रतिपत्तियोग्यतया दुष्करः प्रपत्तेर्निष्कर्षः ; स तर्हि कथं स्यात् ? उच्यते ; तत्र तावत् भक्त्यैक्यादिपक्षान्निक्षेपरक्षादिषु निराकार्मम् । प्राड्विधोक्तिरपि 'न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः' इति वचनबलात् अष्टाङ्गयोगोक्तिवत् अङ्गाङ्गिसमुच्चयेन स्थापिता । अत एव 'षडङ्गं तमुपायं च' इत्यादिकमपि संगच्छते । स्वरूपन्यासस्यात्रापेक्षितत्वेऽपि 'आत्मात्मीयभरन्यासः' 'त्वयि निहितभरोऽद्य सोऽहं यतः' 'तव भरोऽहमकारिणि धार्मिकैः' इत्यादिप्रमाणसंप्रदायैर्भरन्यासप्राधान्यं सिद्धम् । यदप्युक्तं भरतमुनिना— 'अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाञ्चा प्रपत्तिः शरणागतिः ॥' इति ; यदपि चाहिर्बुद्ध्यनेन— 'प्रार्थनामतिः शरणागतिः' इति ; तत्रापि पूर्वोक्तप्रमाणानुसारात्, अनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोक्तितात्पर्याच्च, प्रार्थनापूर्वकभरन्यासात्मकत्वसिद्धिरित्येषा दिक् । अतो दुरवगाहत्वद्योतनाय 'पारमार्थिकी' इत्यादिसामान्यनिर्देश उपपन्न इति ॥

एवमीदृशभरन्यासात्मकतया शरण्यत्वोपयुक्ताकारविशिष्टपरतत्त्वावपयतया च निरूप्यायामस्यां प्रपत्तौ स्वरूपतो विषयतश्च तमःकार्यवैपरीत्यविरहः पारमार्थिकत्वम् । प्रकारतोऽङ्गतश्च रजःकार्यप्रकारान्यथाभावराहित्यं यथाप्रमाणं फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागश्चात्र यथावस्थितत्वम् । राजसतामसबुद्धिप्रकारश्च 'यथा धर्ममधर्मं च' 'अधर्मं धर्ममिति या' इति श्लोकाभ्यां गीतः । एतेन अनात्मागमसिद्धत्वम्, नित्यागमसिद्धत्वेऽपि पुरुषबुद्ध्या अन्यथाकल्पितत्वं च निरस्तं भवति ॥

अविरतास्तु मे ॥ अस्तु ते ; तयैव सर्वं संपत्स्यते ॥

एवं तु व्याख्यातं व्यासार्थैः— 'पारमार्थिकीति, तमःकार्यव्युदासः । आनुकूल्यादिशरीरवती च सा । तद्धि तस्या उपायान्तेरभ्यो व्यावृत्तं स्वरूपम् । यथावस्थितेति, रजःकार्यव्युदासः । प्रपत्तव्यविषयसंबन्धरूपः प्रकारः, तत्साहित्यमभिप्रेतम् । शरणवरणानर्हे शरण्यत्वधीर्ह्यथार्वास्थिता स्यात्—' इति । अविरता आ मोक्षदानादविश्रान्तव्यापारेत्यर्थः । व्यापारश्च शरण्यप्रसादविशेष एव । 'सकृदेव हि शास्त्रार्थः' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'ननु प्रपन्नः सकृदेव नाथ' इत्यादिबलादङ्गतः स्वरूपतो वा अनुवृत्तिरिह न विवक्षिता । व्याख्येये 'प्रपद्ये' इति वर्तमाननिर्देशस्त्वनुष्ठानकालाभिप्रायः । व्यापारानुवृत्तिकथनान्तु भाष्योदाहृतभक्त्यङ्गप्रपत्तिव्यवच्छेदः ; सा हि मध्ये साधनरूपं साध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति; तदेव तु पुक्ति साधयति । 'अस्तु' इत्याशासनेन भगवत्प्रपत्तेः स्वरूपतोऽपि स्वादुत्तमत्वं सूच्यते । मे अकिंचनतमस्यानन्यशरणस्य ॥

एवं विज्ञापिताया विष्णुपत्न्याः प्रतिवचनं निबध्नाति— अस्तु ते इति ॥ रावणेऽपि 'तेन मैत्री भवतु ते' इति वादिन्याः शरणागतविषये वैमल्यसिद्धिमिदं वरप्रदानवाक्यमित्युल्लेख्य प्रोक्तम् । ते मयि न्यस्तभरस्य मया स्वीकृतभरस्य च । उपायदानमेतस्यास्तदिदं पतिसंमतम् । यथा तस्याः प्रसीदन्त्यां हारदानं हनूमते । भगवत्प्रपत्तेः पूर्वोक्तनित्यकैर्कर्यप्राप्तिपर्यन्तफलाविनाभावमाह—तयैव सर्वं संपत्स्यते इति ॥ एवकारेण उपायान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं द्योत्यते । यद्वा, 'अस्तु ते' इत्येतावतैव प्रपत्तेः 'तयैव' इत्यादिकं विभीषणसहागतराश्रसन्त्यायेन यथाभिमतानुवर्तिप्रशणाभिप्रायम् । अथवा, श्लोकत्रयोदितज्ञानित्वादिकम् अत्र परत्र च पारमार्थ्यिष्यते, तत्सर्वमिह सर्वं शब्दार्थः ; उक्तेन सह वक्ष्यमाणमनुक्तं आनुबन्धिरक्षणमभिमतत्वाविशेषात्संकलय्य प्रोच्यते । 'संपत्स्यते' इति

अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान-

भविष्यन्निर्देशः, प्रपत्यनन्तरक्षणप्रभृतितत्तदुचितकालाभिप्रायः । वदान्यत्वव्यञ्जकं चेदं वाक्यद्वयम् प्रियवाग्दानशीलो हि वदान्यः ॥

एवं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतमर्थमुपयोगविशेषपर्यन्तमुदाहृत्य, प्राप्यत्वप्रापकत्वोपयुक्तसर्वाकारसंग्राहकं नारायणशब्दं व्याचिख्यासुः, तत्र तत्पुरुषव्युत्पत्तौ अयनशब्दार्थम्, बहुव्रीहौ अन्यपदार्थं च दिव्यात्मस्वरूपं तावदाह— अखिलेति ॥ अत्र संबुद्धयन्तप्रयोगात् व्याख्येयेऽपि तथात्वेन तच्छब्दाध्याहार इति केचित् । ‘श्रीमन्नारायण स्वामिन्’ इत्यादौ मन्त्रान्तरे च तत् द्रष्टव्यम् । अन्ये तु, प्रार्थनानुगुणतात्पर्यानुसारेण संबुद्धिरिति प्रयुज्यत इत्याहुः । अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम् अखिलहेयात्यन्तभाववत्त्वम्; तेन कतिपयहेयरहितेभ्यो व्यवच्छेदः । कल्याणैकतानत्वं कल्याणानां सर्वेषां साधारणाश्रयभूतविस्तारत्वम् । नित्यादीनामपि न सर्वमङ्गलगुणवत्त्वम् । ‘समस्तहेयरहितं विष्णुवाक्यं परमं पदम्’ ‘तेजोबलैश्वर्यमहायशोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः’ ‘स च सर्वगुणोपेतः’ इत्यादिप्रसिद्धोभयलिङ्गाधिकरणार्थं उपयोगातिशयात्प्रथममिहोक्तः । ‘नराजातानितत्त्वानि’ इत्याद्युक्तकारणत्वादिशङ्कितमचिद्वत्तं चिद्वत्तं च विकारापुरुषार्थादिकं प्रणतोपेक्षादिपर्यन्तमवयवं न किञ्चिदप्यस्यास्ति; न च कल्याणगुणेष्वस्य अविद्यमानः कश्चिदित्यर्थः । पश्चात्तु ज्ञानबलादिगुणोक्तिरेतद्विवरणम् । स्वरूपनिरूपकं ज्ञानत्वादिकमप्यत्र कल्याणगुणशब्देन सामान्यतः संगृहीतम् । एवं सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयभेदेन अविरोधात् कुट्टपि क्षश्च निरस्तः । यद्वा, कल्याणैकतानं प्रदेशभेदेन कालभेदेनाप्यकल्याणत्वरहितमित्यर्थः । ‘ज्ञानानन्दैकस्वरूप’ इति तु तद्विशदीकरणम्; ज्ञानतया आनन्दतया च कात्स्न्येन कल्याणत्वमुक्तं भवति । जडात् भोग्यात् प्रति कूलोदासीनरूपज्ञानाभ्यां च व्यवच्छेदाय ज्ञानानन्दयोरुभयोरप्युक्तिः । आनन्दकल्याणशब्दौ स्वपरापेक्षया आनुकूल्यं ब्रूतः । एवम् ‘आनन्दादयः

स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप

प्रधानस्य’ ‘अक्षरधियां त्ववरोधः’ इत्यधिकरणद्वयोक्तं स्वरूपनिरूपकवर्गद्वयं व्यञ्जितं भवति । अथ वा, हेयप्रत्यनीकत्वम् आश्रितानां यथोपायं त्येच्छया हेयनिवर्तकत्वम्; तथा सति लोके स्वसंकल्पायत्तहेयसद्भावस्य न विरोधः । न च विरुद्धघटनशक्तिकल्पना, स्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्वस्यानङ्गीकाराद्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । कल्याणैकतानत्वम्, आश्रितानामभिमतेषु कल्याणेष्वैकाग्र्यम्, अनिष्टनिवर्तनमिष्टप्रापणं चेत्यर्थः । स्वस्य निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वमप्यन्तार्थसिद्धम्; ‘फलमत उपपत्तेः’ इत्यधिकरणार्थश्च दर्शितः ॥

त्रिविधानां चेतनानामचेतनानां च पराधीनत्वादिसाम्यादेवंभूतं वस्तुवन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह— स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति ॥ एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेधः सिद्धः । ‘नित्यं विशुं सर्वगतं सुपूश्मम्’ ‘विश्वमेवेदं पुरुषः’ इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह— अनन्तेति ॥ सर्वव्यापित्वात् देशपरिच्छेदराहित्यम्; सर्वकालवर्तित्वात् कालपरिच्छेदाभावः; साक्षात्परंपरया वा सर्वप्रकारित्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहत्वाद्वा वस्तुपरिच्छेदविरहः; येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः कैश्चिद्वस्तुभिरधरीकृतत्वाभावाद्वा । तद्विग्रहादीनां तु सन्तोऽपि केचिदतिशयास्तद्विभूतिगता एवेति तैरपि तस्यैवोत्कर्षः । वित्तयादिभिः प्रस्थतुलादिभिश्च परिच्छेदो देशपरिच्छेदान्तर्गत एवेति तन्निषेधेन सोऽपि निषिद्धः । वस्तुवन्तरशून्यत्वाद्वा सर्ववस्तुस्वरूपैक्याद्वा वस्तुपरिच्छेदाभाव इति पक्षौ तु सर्वप्रमाणविरुद्धौ, अनन्तपदपूर्वापरश्रुतिविरुद्धौ च ॥

यद्यपि दिव्यात्मस्वरूपापेक्षया सर्वेषामाधेयत्वं समानम्; यद्यपि च विग्रहस्य गुणनियाम्यतया गुणानामन्तरङ्गत्वम्; तथापि स्वरूपवद्गुणास्त्र-स्वरूपनिखिलजगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात्, तादृशस्वरूपव्यञ्जकत्वात्,

स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्या-

सालम्बनयोगविषयत्वेन मुमुक्षूणां शुभाश्रयत्वाच्च प्राधान्यं दर्शयितुं गुणेभ्योऽपि पूर्वं विग्रहमाह— स्वाभिमतानुरूपेति ॥ निरवधिकानन्दरूपस्य स्वस्याप्यभिमतमनुरूपं च दिव्यरूपम् । स्वरूपस्य नित्यनिरवधिकानुकूलत्वमन्याभिमतिं न बाधते, सर्वस्य सर्वदा विशिष्टैकानुभवगोचरत्वेन प्रमाणसिद्धत्वात् । सा चाभिरूपस्य आभरणाभिमतिवत् न स्वरूपानुकूल्यबाधिका; एवं भूषणादावप्यभिमतत्वाविरोधः । अनिष्टावहशरीरादिव्यावर्तकैरप्राकृतत्वध्येयत्वाप्यत्वादिभिरपि विग्रहादेरानुरूप्यम् । सर्वदा उक्तप्रकारविशिष्टत्वमेकरूपत्वम् । नानारूपेष्वपि व्यूहविभावार्चावतारेष्वप्राकृतशुभाश्रयत्वादिकम् 'समस्ताः शक्तयश्चैताः, 'समस्तशक्तिरूपाणि' 'विम्बाकृत्यात्मना विम्बे समागत्यावतिष्ठते' अर्चापि लौकिकी या सा भगद्धावितात्मनाम् । मन्त्रमन्त्रेश्वरन्यासात्सापि षाड्गुण्यविग्रहा' इत्यादिभिरुच्यते । परव्यूहादिविग्रहवत् तत्तद्विग्रहानुप्रवेशात् अर्चापि षाड्गुण्यप्रकाशकशुद्धसत्त्वद्रव्यमयीत्यर्थः । देवतिर्यङ्मनुष्यादिविचित्रावतारदशायामपि 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनिलयविग्रहस्य संनिवेशैकरूप्यं वा विवक्षितम् । चिन्त्यत्वेन चोदितस्याप्यचिन्त्यत्वोक्तिः इतरसजातीयतया चिन्तयितुमशक्यतामाह; तेन अनित्यत्वादिसाधकसाधयत्वाद्यनुमानानां धर्मिग्राहकमानबाधोऽभिप्रेतः । दिव्यशब्दौ द्रव्यतः संनिवेशादिभिश्च वैलक्षण्यपरौ, अप्राकृतस्थानवर्तित्वाप्राकृतत्वपरौ वा, 'रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च' 'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्थिसंभवा' इत्यादिभिस्तथोक्तेः अद्भुतत्वम् 'तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासः' 'सर्वार्थमयं देवम्' 'तेनाश्चर्यपरेणाहम्' 'अपूर्वरूपसंस्थानम्' इत्यादिप्रसिद्धनिरतिशयवैचित्र्यवत्त्वम् । नित्यत्वमपि 'नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः' 'नित्यं नित्याकृतिधरम्' इत्यादिभिरुक्तम् । तेन शुभाश्रयप

॥ सहृदया ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

पु. १.] कीलकवर्ष फाल्गुनमासः । [संचि. १२.

सुभाषितानि ।

हरिनखरैः करिशिरसः पतितो भुवि पशुपदैर्लुठामीति ।
मुक्तामणे शुचालं यास्यसि भूपालमौलिशेखरताम् ॥

कारस्करफल कस्ते गर्वोऽयं सुभगमानिताजन्यः ।
सत्यन्तरङ्गहतके सकलजनोद्वेगदानधौरेये ॥

अखिलावर्जकमन्तःसारं नीरन्ध्रमिक्षुणा वहता ।
रे शून्यहृदय वेणो तुङ्ग इति स्पर्धसे न किं लज्जा ॥

मलिनाङ्गोऽपि जडोऽपि प्रकाममौर्वाभिभूयमानोऽपि ।
धन्योऽसि त्वमुदन्वन् हृदये यद्वहसि पुण्डरीकाक्षम् ॥

यं हि सुग्रहण्यार्चः ।

भारतखङ्गाः ।

सवेदनांस्ता	नवेक्ष्य धर्मो	द्रवेऽम्बुशुग्वै-
भवेन पातुं	सवेगमुद्यति	शिवेन वचसा
न्यवेदयत्कोऽ	प्यवेद्यमूर्ति	ज्वेन भो मा-
नवेन्द्र सुरदा	नवेपु को ह्यल	मवेहि रोद्धुं
निवेदितं मे	तवेमेऽनुजा	नवेन मत्परि-
भवेन मूर्च्छा	प्रवेशिताः किं	न वेत्सि तद्रौ-
रवेण मदिरि	भवेत्सितोत्तर	गवेषकः पा-
ण्डवेत्यथानु	श्रवेरितार्थ	ब्रुवेण तं प्र-
त्यवोचदुदितेन	यतो बभूवे च	तेन मुदितेन ॥ ७७ ॥
व्यरोचत ततः	पुरो नरपतेः	सुरोऽनुकम्पा-
भरोदितस्मित	धरो बहुमनो	हरोच्छ्रितश्री-
रुरोभुवि विभा	सुरोपवीतो	गिरोऽप्यवादीत्
तिरोहितेना	न्तरोऽनघगुणो	त्करो मया ते
स्थिरोऽन्वभाव्यु	त्तरोक्तिभिस्ते	परो भवत्या-
दरो मम त्वयि	सरोभुवामि	चिरोत्थमूर्च्छा-
नुरोधिनः स	न्त्वरोगिणोऽरणि	ररोधि यस्तं
करोमि धुरि ते	नरोत्तंस व	त्सरोऽपि भावी
सुखाय तव भूयात्	इति निर्वर्त्याखिलं	ततोऽपायात् ॥ ७८ ॥

पुरीत्यजः कुरु	धुरीणाः सके	सरीन्द्रकुञ्जर-
सरीसृपमृगान्	दरीविहृतिम	त्सुरीमुखजनान्
गिरीननुपदं	निरीक्ष्य खगच	ञ्चरीकपार-
म्परीतसुमम	ञ्जरीनिवहपि	ञ्जरीभवत्तम-
शिरीषकेसर	हरीतकीभि	र्वरीयसीं श्रुत-
चरीमथ वर्णा	परीत्य मुनिभि	हरीप्सुभिः कृश-
शरीरकैर्मा	धुरीजितसुधा	झरीश्रियोक्त्यो-
ररीकृतास्ते	निरीति षड्	त्सरीद्वयं तत
इतोऽनयन्नेवं	किमसाध्यं भेजुषां	हरिं देवम् ॥ ७९ ॥
पुरा पाण्डवा	श्चिरादन्यव	त्सरातिपतन
त्परावशेषित	तरान्तर्धयोऽ	नुरागशाल्यनु-
परावलिमुचो	विराटनरपति	पुराभ्याशुभुवि
करालपितृवन	तरावादधुः	शरासमुखनिज-
परायुधान्यति	तराधिगम्या	भिरामवेषा-
न्तराणि च दधुः	स्थिराणि मात्स्या	धिराजकौतुक-
करानतिमनो	हरानथो अव	सरानुरूपा-
पराव्यसेवन	भरानाचरं	स्तरामपीमे
विशोभिनोऽनृतया	यतिगुणषण्डाश्च	धेनुपालतया ॥ ८० ॥

(कमशः)

वरदकृष्णमाचार्यः ।

वररुचिकथाविमर्शः ।

पितरि स्वर्गं याते कदाचिदसौ रुदतीं जननीं निशाम्य शोकहेतु-
मप्राक्षीत् । सा तु 'वत्स, त्वयि दृश्यन्ते साम्राज्यचिह्नानि । राजानो
हि छत्रधारणसमय एव विगलितदाक्षिण्याः, व्यपगतसौजन्याः, विद-
लितप्रणयाः, विस्मरन्ति संनिष्ठाणामपि बन्धूनाम् । एवमेव त्वयापि
राष्ट्रं धारयिष्यता अस्तमितमातृभक्तिनाहमवधीरिता शोचनीयां दशा-
मापत्स्ये इति रोदिमि । तत्सर्वथा वत्स पार्थिवसुखेभ्यः पराङ्मुखो
भव' इत्यवादीत् । 'अम्ब, कुत वा मदीयेष्वङ्गेषु तादृशं लक्षणमुप-
लक्ष्यसे?' इत्यनुयुक्ता चाणक्येन साञ्जलिना 'कुमार, रमणीयेयं त्व-
दीया दन्तपङ्क्तिरेवात्र निदर्शनम्' इत्युदैरयत् ।

तदानीमेव चाणक्यः 'तर्हि गच्छत्वियं दन्तश्रेणिः । न मेऽ-
नया प्रयोजनम्' इति वदन्नेव दन्तान् खण्डशो भङ्क्त्वा 'खण्डदन्तो'
भूत्वा मातृशुश्रूषामादरेण निरवर्तयत् । पादयोर्वक्रस्यास्य निसर्गत एव
शरीरकान्तिरत्यन्तमुद्वेगकरी प्रेक्षकाणाम् । संप्रति दन्ताश्च भग्नाः ।

अथ समतिक्रान्ते बहुतिथे काले, कथावशेषीभूतायां च
जनन्याम्, असौ चाणक्यो देशानटन्, राजसभास्वात्मनः पाण्डित्यं
प्रदर्शयन्, आध्यात्मिकवादेषु आस्थानपण्डितान्मूकीकुर्वन्, आहतो
नृपतिभिः, सत्कृतो विद्वद्भिः, अभिनन्दितः सहृदयैः, परमनभिमतो
रूपैकपक्षपातिनाम्, आर्यावर्ते सुचिरं बभ्राम ।

कदाचित् 'आश्चर्यमाश्चर्यम् ! लुब्धो धननन्दो द्रविणसंच-
यास्थां विहाय, अद्य प्रजासौभाग्याभिवर्धनचिन्तायां स्थितः, विदुषा-
मागन्तुकानामुपयोगाय लक्षाधिकैः सुवर्णैर्महतीं धर्मशालां निर्माय,
अखिलशास्त्रपारगाय पण्डितोत्तमाय कोटिपरिमितं द्रव्यं तदवराय ल-
क्षपरिमितं द्रविणं च संभावनात्वेन ददाति' इति मगधेभ्यः प्रत्या-
गच्छद्भ्यो विप्रसार्थेभ्यः शुश्राव । अभिययावनुपदमेव कुसुमपुरीम् ।
आविवेशाग्रशालाम् । अध्यास्त च स्वयमेवाग्रासनम् ।

अथ मुहूर्तादुज्ज्वलवेषश्चक्रवर्ती धननन्दः ससंभ्रमप्रधावद्भि-
र्वेत्रपाणिभिरुपदिश्यमानमार्गः, वन्दिभिरमात्यैरभ्यन्तरजनैश्च परिवृतः,
सौवर्णशिविकामारूढः, पुरोयायिभिः स्तुतिपाठकैः 'जय जीव' इति
असकृदाशस्यमानमङ्गलः, रथगजतुरगपदातिकलकलमुखरेण सेना-
निवहेन परितः समागच्छता राजपुत्रनिवहेन चानुगम्यमानः, अप-
हसितगन्धर्वरमणीविभ्रमाभिर्वारविलासिनीभिरुद्गीयमानयशाः, अखिल-
लोकलोचनापीयमानशरीरलावण्यपूरः, अतिधवलच्छलचामरग्राहि-
णीभिः सौवर्णदण्डवाहिनीभिरधिष्ठितपुरोभागः, यथाचारं विद्वद्भृन्दम-
भिवादयितुं स्वयमेवाजगाम धर्मशालाम् । अद्राक्षीच्चाग्रासनाधिरूढं
चाणक्यमतिमलिनवाससं कालायसवर्णं वक्रपादं भग्नदन्तं जन्मक्षेत्र-
मिवापदाम् ।

अनुपदमेव कुद्धो धननन्दः 'नायमग्रासनमर्हति । आकृति-
रेवास्य जुगुप्सां जनयति' इति चिन्तयन्, 'कस्त्वमखिलशास्त्रपार-
गोचितमिदमग्रासनमधिरोढुम्?' इत्यप्राक्षीत् । 'अहमेव' इति प्र-
त्युक्तो राजा 'एनं दुर्विनीतमङ्गहीनमासनादन्यत्र क्षिपत' इत्युच्चैरा-
कन्दत् । 'देव, क्षम्यतामयं ब्राह्मणः' इति पुनः पुनरनुनाध्यमानोऽ-

प्यश्रुजलाप्लुतलोचनैरमात्यैः, यावन्न शशाम धननन्दः; तावत्तदनुच-
राश्चाणक्यमुपेत्य 'आचार्योत्तम, अपराध्यति राजनियोगः । न वयं
परपिण्डोपजीविनः सेवकशुनकाः । स्थानादस्मादुत्सार्यतामयमित्याज्ञा'
इत्यवोचन् ।

सद्य एव समुत्थायासनाच्चाणक्यः क्रोधेन भुकुटिं बध्नन्,
यज्ञोपवीतमुत्सृज्य कमण्डलुं च द्वारि निक्षिप्य 'अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् ।
अधर्मिकोऽयं दृष्टो राजा । चतुःसागरवेलामेखलेयं वसुधा नेतः पर-
मस्मै वसूनि दद्यात्' इति शपन्नेव निरगात् । श्रुत्वा च शापमति-
क्रुद्धो धननन्दः 'भुजिष्यमिमं नरापशदं निगडेन बद्ध्वा आनयत'
इत्याजिज्ञपत् ।

अत्रान्तरे खण्डदन्तो वस्त्रादिकमपनीय नम्रो भूत्वा 'अजीव-
कः' (क्षपणकः ?) इत्यभिख्यां बहन्नलक्षितं राजकुलस्याभ्यन्तरं
प्रविष्टः, शंखारधानाख्ये (?) विजने प्रदेशे आत्मानं जुगोप । चाण-
क्यमन्विष्यान्विष्यालभमाना भग्नोद्यमा राजपुरुषाः, 'देव, न कुत्रापि
दृश्यतेऽयं द्विजः' इति व्यजिज्ञपन् ।

अथ तस्यामेव रजण्यां तृतीये प्रहरे चाणक्यो राजकुलाह्वहि-
र्निर्गमोपायं चिन्तयन्, गाढान्धतमसे विचरन्, पर्वतनामकस्य
राजकुमारस्य सेवकान्कचिद्दृष्ट्वा, तेभ्यः स्ववृत्तान्तं कथयित्वा, 'धन-
नन्दमुपायेनोन्मूल्य तत्स्थाने पर्वतकमभिषेचयेयम्' इति प्रतिशुश्राव ।
तदाशयमभिनन्दद्विर्धननन्दे कृतवैरैस्तैर्निगूढमुपहरे पर्वतकसविधं
नीतश्चाणक्यो वचनचातुर्येण तं राजकुमारं स्ववशीकृत्य, प्रासादाह्व-
हिर्निर्गमोपायमालोच्य कुमारसेवकैरासैः प्रदर्शितं द्वारमुद्धाट्य रहः
सुरङ्गया बहिर्निर्गत्य सह पर्वतकेन विन्ध्याटवीमयासीत् ।

एकदारण्ये संचरन् पर्वतकद्वितीयश्चाणक्यः, मौर्यवंशसम्भवं
चन्द्रगुप्तं सिंहासनाहं गोष्ठादुपलेभे ।

कथं तादृशस्य प्रख्यातक्षत्रकुलोत्पन्नस्य चन्द्रगुप्तस्य गोष्ठेऽव-
स्थितिः? कथं वा चाणक्यहस्तगमनम्?

मौरियनगराधिपस्य महिषी सामन्तैर्युधि निहतं भर्तारं नगरं
चान्याक्रान्तमभिवीक्ष्य, शोकसागरमग्नाप्युपचीयमानगर्भभरालसा शत्रु-
भ्यो गर्भं रक्षन्ती भ्रातृभिः सह निगूढं पुष्पपुरान्निर्गत्य महारण्यम-
गात् । तत्र च कन्दमूलफलादिभिरात्मानं वर्तयन्ती, तडिल्लतामिव
सहसा विनष्टां जलबुद्बुदसमानां राजलक्ष्मीमनुशोचन्ती, विराचितदैव-
समाधिर्विगताधिः, संपूर्णगर्भदिवसा शुभे मुहूर्ते निखिललक्षणोपेतं कु-
मारं सुषुवे । तं च परिरक्षितुमशक्ता वनमध्ये आरण्यकानां गोष्ठद्वा-
रि न्यक्षिपत् । दैवानुग्रहेण चन्दनामको वृषभः शिशोः समीप एव
स्थित्वा, तमन्येभ्यो रौद्रमृगेभ्योऽरक्षत् । गोपः कश्चित्तेनैव पथा य-
च्छ्रुत्या आगतः, चन्दवृषभेण गुप्तस्य शिशोरतिकृपणां दशमालोक्य,
संजातदयः 'हन्त! अचिरप्रसूतस्य गर्भस्रवद्बुधिरदिग्धावयवस्य अस्य
जन्मसमय एव महती आपदापतिता' इत्यनुशोचन्, बालकं सद्य
एव स्वगृहं नीत्वा 'चन्दगुप्तः' इति नामकरणमकरोत् ।

गोष्ठे वसंश्चन्द्रगुप्तः क्रमेण किरातश्रेणीमगात् । किरातदारकैः
सह संवर्धितः कुमारोऽविज्ञातजन्मवृत्तान्तः कदाचिद्वनमध्ये बालक्री-
डायामासक्तः, कांश्चन किरातार्भकान् न्यायवक्तृपदे निवेश्य, कांश्चन
चौरान्कृत्वा, स्वयं च राजा भूत्वा व्यवहारनिर्णयसभां कुर्वन्,
'एतेषां स्तेनानां हस्तं छिन्त' इत्याजिज्ञपत् । सेवकस्थाने निवेशिता
बालकाः 'देव, नास्माकं छुरिका वा खड्गा वा साधनानि विद्यन्ते ।

तत्कथं हस्तश्छेतुं शक्यते ?' इति न्यवेदयन् । 'जाल्माः, इयं चन्द्र-
गुप्तस्य खलवाज्ञा । तदजविषाणैरसिं कारयित्वा निदेशमशून्यं कुरुत'
इत्यभाणीत् । तैश्च तथानुष्ठिते 'छिन्नानिमानवयवान्पुनर्यथापूर्वं संघ-
टयत' इत्याज्ञामदात् ।

इमां च बालक्रीडामनुपश्यतस्तेन पथा संचरमाणस्य चाणक्य-
स्य महान्विस्मयः समजनि । बालकस्य चन्द्रगुप्तस्य प्रवृत्तिं जिज्ञासुः,
'कोऽसौ? कस्य वा दारकः' इति किरातान्पृच्छन्नप्यनधिगततत्त्वः,
किरातश्रेणीमेत्य तदधिपाय सहस्रं कार्षापणान्दत्त्वा 'चन्द्रगुप्तो मयं
दीयताम् । अहमस्मै विद्याः शिक्षयेयम्' इत्ययाचत ।

एवं कार्षापणसहस्रेण क्रीतं बालकं स्वावसथं नीत्वा लक्षा-
धिकेन द्रविणव्ययेन अन्तर्हितलोमतन्तुकं सौवर्णग्रैवेयकं तस्य कण्ठे
न्यदधात् । तथैव ग्रैवेयकान्तरं पर्वतकस्यापि कारयामास ।

अथ गणरात्रापगमे द्वावपीमौ कुमारौ पृथग्दृष्टं स्वप्नमाचार्याय
न्यवेदयताम् । तच्च स्वप्नद्वितयं सम्यङ्निरूपयंश्चाणक्यः, पर्वतक-
स्यामङ्गलं राज्यान्वाप्तिम्, इतरस्य चन्द्रगुप्तस्याचिराज्जम्बूद्वीपसार्व-
भौमपदवीलाभं चावगत्य, 'विचित्रा दैवी गतिः' इति मन्वानः,
हृदयगतमाशयं बहिर्न प्राकाशयत् ।

एकदासावाचार्यो माणवकौ च ब्राह्मणसमवाये नवनीतमि-
श्रितं दध्यन्नमवाप्य कृताहाराः, आवसथं प्रत्यागच्छन्तः, नितरां
क्रान्ताः, महापथात्किञ्चिदन्तरमतिक्रम्य कचिल्लच्छायशीतले तरुमूले
सुखमशेरत ।

(क्रमशः)

संयोगितास्वयंवरः ।

पश्चाद्भगो मण्डपस्यैकः पुरुषप्रमाणो महामञ्चो विद्योतते ।
उपरिगृहमपि जातरूपतन्तुकन्दलितत्वेन वैद्युतीं रुचिं सर्वतः प्रसा-
रयमाणानीव पत्रोर्णानि दधतीभिरेकतः पौरनारीभिः, अपरतश्च राज-
कुलीनाभिर्योषिद्विर्मञ्जु मञ्जु गुञ्जन्तीभिरलंकृतमभूत् ।

कालेन च मण्डपः सुविस्तीर्णोऽपि पुरुषप्रवेशमसहमान
इवावश्यतः; का कथा पुरुषस्य, मक्षिकाप्रवेशोऽपि दुःशकोऽभूत् ।
मन्दं मन्दमालपतामप्यमीषां कलकलेन समीपस्थानामप्युच्चैः प्रभा-
षणं श्रवणविषयो नाभूत् । अन्ततश्च भेरीपटहनिनादेन कोलाहलप-
योनिधे राकाचन्द्रायितम् । परां कोटिमधिरूढः कोलाहलः । श्रवणे
आधिर्यमवापतुः सर्वेषामपि ।

परतश्च परिचारिकावृन्दानुगतया संयोगितया साकमेकेनो-
ज्ज्वलवेषेण राजनन्दनेन समलंकृत उच्चैर्मञ्चः । क्रमेण च विरामम-
भजत भेरीपटहादिकोलाहलः । जनकलकलोऽपि, व्यापारान्तरोद्यतै-
र्मयनैः किञ्चिन्मन्दीकृत इवाभवत् ।

संयोगितया साकं च मञ्चाधिरूढो राजनन्दनस्तारस्वरेण ज-
गाद—'भो भोः स्वपराक्रमनिर्जितमहीभुजः क्षत्रकुलचूडामणयः! श्रूय-
ताम् । ममेयं भगिनी अत्युत्कृष्टरूपानुरूपं भर्तारं कामयते; तदर्थमेव
राजसूयान्ते विनिश्चितोऽस्या उद्वाहः । परं तु, आगतानां राज्ञां मध्ये
परीक्ष्य रूपादिगुणान्, स्वयमेवानुत्तमं भर्तारं ग्रहीतुमभिलषमाणायाः
समवेक्ष्यास्या मनीषाम्, स्वयंवरार्थमेवाहूतो राजसमूह इति ननु
विदितमेवैतद्भवताम् । अत उत्तरमियं परिचारिकाकथितनामगुणानु-

द्वीक्ष्य राज्ञो राजनन्दनांश्च, कमप्यनुरूपं राजानं राजनन्दनं वा वरिष्यति । स्वयंवर एवैष इति 'नास्मानियमवृणोत्' इति नात्र कस्याप्यसूयावकाशः । तत्स्वस्थचित्ता भूत्वा, 'क्षणमवेक्षध्वं किं भवतीति' इति ।

उपरते च भाषणाज्जयचन्द्रतनये, संयोगिता परिचारिका-समुदयान्विता अवातरन्महामञ्चादनुरूपं भर्तारमीक्षितुम् ।

यौवने सर्वासामेव स्त्रीणामनुरूपभर्तृजनितं किमपि स्वसंवेधं सुखम् । दृश्यते च खलवासामनुरूपभर्तृवेक्षणे स्वाभाविकी समुत्कण्ठा । परं तु संयोगितेयं किमिति चिन्ताकलुषितान्तःकरणा दृश्यते ? वस्तु-तस्तु परां काष्ठामानन्दस्याधिरूढया भाव्यमनया । यतोऽस्याः स्वय-मेवान्वोष्टव्योऽनुरूपो भर्ता; नापि पितृनिश्चितः, नापि मात्रा निर्धारितः । तत्किमियमुद्विग्ना दृश्यते ? कथं वेदं ज्ञायेत ? अस्तु । न कदाचिदपि शक्यं नामेदमन्यस्वान्तावेक्षणम् । सन्ति हि प्रतिनरं विचित्राः स्वाभाविका भावाः ।

अत्रान्तरे द्रुतपलायनेन मुखेनैव श्वासमरुतं विमुञ्चन्ती परि-चारिकैका किमपि रहस्यं वक्तुं संयोगितामीक्षमाणा समदृश्यत । आगत्य च संयोगितोपकण्ठम्, किमप्यवोचच्छ्रवणाभ्यर्णमुपनीय मुखम् । अतीव विस्मयसंदोहजनकमिदम्, यच्छ्रुतमात्र एव परि-चारिकावचसि, प्रत्यूषे पद्मबन्धुना स्वकरामृष्टं प्रफुल्लमिव पङ्कजमभू-त्संयोगितावदनम् । ततश्च प्रारब्धमन्तिकस्थाभिः परिचारिकाभी राज्ञां गुणवर्णनम् ।

प्रथमाब्रवीत्— 'अयं दिलीपसिंहाख्यो राजकुमारः । यः खलु विंशतिवर्षोऽपि पराक्रमातिशयेनाभिभवन्नखिलं राजन्यकम्,

तरुणार्ककिरणवदुद्वेजकत्वेन किरणसिंहाख्यामलभत । अधुनापि भूसु-रपादावनेजनजलबिन्दुपरिपूतसर्वाङ्गत्वेन कृतसंस्कारो मणिरिव बाभाति । कयाप्यनूढपूर्वमेनं ग्रहीष्यसि यदि त्वम्, नूनं महिष्येव भविष्यसि' ।

श्रुत्वैतद्वचनं किमप्यनुक्त्वैव प्रस्थितामिमां द्वितीयाब्रवीत्— 'अयं भीमदेवाख्यो गुर्जरचक्रवर्ती । यो हि समरनिर्जितक्षत्रकुलीनैरेव भीमदेवाभिख्यया संयोजितः । अयं प्रयत्नशतैरपि दुर्विलङ्घ्यां चम्पा-भिधानां नगरीमधिवसति । नगर्यपि मनोरमा अत्युच्चसौधालंकृता चुम्बतीव गगनमण्डलम् । या हि अर्बुदगिरिसमुद्भूतचम्पकपुष्पा-मोदेनानवरतं सुरभिः, दूरस्थैरपि जनैः सादरमासेव्यते । ग्रहीष्यसि यद्येनम्, नूनं सुभूमिवासजनितं सुखमचिरादुपभोक्ष्यसे' ।

न केवलं भौमसुखार्थमेवेदं भर्तृवेक्षणमिति मत्वा पुरतः प्रस्थि-तामिमां तृतीयाब्रवीत्— 'स्वभुजनिर्जितां महीमुपमुञ्जानोऽयं विरा-जति विजयसिंहाख्यो जयपुरेश्वरः । यं हि कदाचिदप्यननुभूतपरा-भूतित्वेन विजयसिंहं ब्रुवते । नगर्यपि स्वीयेन सौरम्येणाकर्षतीवाध्व-मीनचेतांसि । राजवीथ्योऽपि सुमनोहराः स्वकीयेन सारल्येन एक-तोऽवलोकनादेव सर्वतो विलोकनसुखं ददति । नायं क्षत्रकर्मापि शास्त्रविमुखः; पत्तनेऽस्याहरहः प्रवर्धन्त एव शास्त्रपारावारपारीणाः । शास्त्रशास्त्रसंपन्नमेनं ग्रहीष्यसि यदि, उभयलोकमान्यतां गमिष्यसि' ।

न मां जातुचिदपि स्पृशतु संमानलालसेत्यग्रतः प्रस्थितामिमां तृतीयाब्रवीत्— 'पारेशतातिरथपरिवृतानीकैरपि राजभिरनिर्जितत्वा-भूमिजितसिंहं ब्रुवते । पत्तनमप्यस्यानुदिनमभ्युदयमाप्नोति, यत् सलदयपुराख्यम् । अयं हि याचनासमुद्देशेनागतान् याचकानभि-पतितपूर्त्या कृतार्थान् कृत्वा, स्वयमप्यमोघाभिराशीर्भिरभ्युदेति ।

कृतार्थीकरोषि यद्येनम्, ननु हस्ताभ्यर्णमेव स्वर्गद्वारम् ।

अयमप्यजितसिंहो विमाननामापत् । यथा यथा समीपमागच्छति संयोगिता, तथा तथा अस्मानेव कृतार्थयतीति परो मन्यते । यमुज्झित्वेयं पुरतो गता, तस्य वदनचन्द्रमा ननु दर्शनीय एवाभूत् ! अस्तु । क्रमेणानेनोज्झित्वा मण्डपस्थं राजन्यकम्, द्वारि स्थितां पृथ्वीराजप्रतिकृतिमभिययौ । उपकण्ठमागतायामस्याम्, अन्तिकस्थ एकः सादी, आरचय्य किमपि साहसम्, परिचारिकापरिवृतामपि संयोगितामाहृत्य, गृहीत्वा खलीनमश्वमारुह्य, पवनजवेनालोकपथादतिदूरमगमत् ।

कोऽयं संयोगितापहारी सादी, इति खल्वनावश्यकं वचनं महाभागानाम् । अनुपदमेव पृथ्वीराजस्य पृष्ठतस्त्रिचतुराः सादिनः सरयमगमन् ।

मण्डपद्वारि संयोगितया सार्धं समागताः परिचारिकाः सोरस्ताडनमाक्रोशन्त्य इवाभूवन् । द्वारस्थाः सैनिका अपि कर्तव्यमूढाः ससंभ्रममितस्ततः पन्थानमाकुल्यकुर्वन् । वेगेन वैद्युतेनेवेयं वार्ता जयचन्द्रस्य कर्णान्तिकमगमत् । सोऽपि कर्तव्यमूढ एव क्षत्रियानाहूय, 'किमिदम् ? कथं वा संजातम् ? कोऽयमपहर्ता ? गृहीत्वा तमस्मदन्तिकमुपनयन्तु भवन्तः' इति व्यजिज्ञपत् । वीरसदस्यास्तु विशस्त्रा एव समागताः ; कथं वा ते प्रतिरुन्धुः ? शस्त्रं शस्त्रम्, अश्वः, खलीनम्, इति कोलाहलेनापूर्यत अखिलोऽपि यज्ञमण्डपः । अन्ततश्चैकोऽग्रावीत्— 'पृथ्वीराजेनापहृता संयोगिता' इति । श्रुतिपथमागतमात्र एवास्मिन् वचसि, त्वरयोत्थाय, 'सैनिकैः सार्धं गत्वा, आयोध्य च पृथ्वीराजमस्मदन्तिकमुपनय' इति तनयमादिदेश । स्वयं च विद-

ग्धोऽपि जड इव तत्रैवावतस्थे । पौराश्च सर्वेऽपि क्रमशो मण्डपाद्ब्रह्मगच्छन् । सर्वमपि राजकुलं समभूद्दुःखितम् ऋते विजयिन्याः ।

सर्वेऽपि जनस्त्रिविधो दृश्यते । एको ब्रूते 'अनुचितमिदं पृथ्वीराजसदृक्षस्य पाटच्चरानुकरणम् । यद्यभूत्संयोगितासमुत्सुकः, सह राजन्यकेन मञ्चमारुह्य स्थातव्यम् ; तथा वृतश्चेद्दन्तव्यं तां गृहीत्वा' इति । अपरश्च 'समुचितमेवेदं निवृत्तम् । चन्द्रिका खलु शशिनमुपगता । यद्यपि अनुचितमिवेदं दृश्यते कन्यकापहरणम्, अथापि प्रशस्यतमः खलु क्षत्रियाणां राक्षसोद्वाहः' इति वदति । अन्यस्तु 'जयचन्द्र एवात्रापराध्यति । अनार्यमाचरितमनेन द्वारि पृथ्वीराजस्य प्रतिकृतिं प्रतिष्ठापयता । समुचितमेवेदृशकर्मकारिण इदम्' इति समर्थययते । वाचकमहाभागाः ! किमत्रानुमन्यते भवद्भिः ?

संयोगितां गृहीत्वा मण्डपसमीपजनसंमर्दान्निर्गतः पृथ्वीराजः पवनरयेण प्रापत्समरसिंहानीकम् ; समरसिंहस्तु तदेव प्रतिपालयति । स खलु पृथ्वीराजेन सह संयोगितामभिनन्द्य, किञ्चिदुक्त्वा चानुपदमेव स्वपुरीं प्रत्यावर्तयदनीकम् । देहलीगमनाय पृथ्वीराजेन कृतमिप्रार्थनोऽपि नानुमन्यत ; अब्रवीच्च— 'ससुतामेव संयोगितामीषितुमागच्छामि' इति । परं तु नेयं मनीषा समरसिंहस्य पूर्तिमगात् ।

यथाकथंचिदेकीकृत्यानीकमायोधनेच्छया गतो जयचन्द्रनन्दनः, दृष्ट्वा सपृथ्वीराजं समरसिंहं तदनीकं च, विफलो भविष्यत्यत्रायोधनोद्यम इत्यकृतकार्य एव यथागतमगमत्कनोजपत्तनम् ।

इति षष्ठो विरामः ।

आरोग्यप्रकाशिका ।

कठिनोदकम्, मृदूदकम् ।

(Hard water & soft water.)

अथ पुनरप्यपं भवति द्वैविध्यम्— कठिनोदकम्, मृदूदकं चेति । तत्र गन्धकेन चेङ्गालेन सह भौतिकरीत्या (chemically) प्रत्येकं संयुक्तयोः कान्तमृत्स्नाभस्मनः (Magnesium), सुधायाश्च (Lime) संयोगतः सलिलं कठिनमित्यभिधीयते । तच्च काठिन्यं द्विविधम्— स्थिरम्, अस्थिरं चेति । तत्र सगन्धकस्य कान्तमृत्स्नाभस्मनः (Magnesium sulphate), सगन्धकस्य सुधाविशेषस्य च (Calcium sulphate) संयोगतः सलिलस्य स्थिरं काठिन्यं समुद्भवति (Permanent hardness)। तथैव सेङ्गालस्य कान्तमृत्स्नाभस्मनः (Magnesium carbonate), सेङ्गालस्य सुधाविशेषस्य च (Carbonate of Lime) संयोगतस्तु सलिलस्यास्थिरं काठिन्यं प्रादुर्भवति (Temporary hardness.) । एतैः पदार्थैरसंयुक्तं यदुदकम्, तदेवोच्यते मृदूदकमिति ।

अनयोश्च कठिनमृदूदकयोः, स्थिरकाठिन्यस्य अस्थिरकाठिन्यस्य वा परीक्षाविधौ वसाखण्डस्य (soap) प्रयोगः कियते । मृदूदके वसाखण्डं यदि निक्षिप्य किञ्चिन्निघर्षामः, तदानीं क्षिप्रमेवाभिर्भवति तस्मिन् फेनिलभावः । कठिनोदके तु किञ्चिद्विलम्बः संजायते । कठिनोदके विमर्दितो वसाखण्डः प्रथममस्मिन् विलीनान्काठिनत्वहेतु-

न्पदार्थपरमाणून् जलाद्विभजति, पश्चात् फेनिलभावमुत्पादयति । अतोऽस्मिन्कठिनोदके फेनोद्गमस्य जायते विलम्बः । अतश्च कठिनोदके फेनिलभावसमुत्पादनाय वसाखण्डेन नितरामधिकेन भाव्यम् ।

तत्र कठिनोदके विद्यमानमस्थिरकाठिन्यं तु सति सलिले काथिते स्वयमेवापयाति; उत सुधाम्बुनः (Lime water) संयोगेन वा प्रणश्यति । स्थिरकाठिन्यं तु न ह्यपयात्युपायेनैवंविधेन । किञ्चिदुषाक्षारं (carbonate of soda) संयोज्य यद्युदकं निष्काश्यते, तदानीं स्थिरकाठिन्यमपगच्छति ।

मृदूदकमेव सर्वथा भवत्यर्हं पानाय, पाकाय, कर्मभ्यश्चान्येभ्यः; न तु कठिनोदकम् । तत्रापि यस्मिन् स्थिरकाठिन्यमस्त्युदके, तत्रहि कस्मैचिदपि भवत्यर्हमुपयोगाय ।

अधो लिख्यमाना विषयाः कठिनोदकस्य निष्प्रयोजनताम्, पुर्गुणांश्च प्रदर्शयिष्यन्ति—

- (१) कठिनोदकस्य स्नानेन न हि सम्यक् क्षिप्रं च समुद्भवत्यार्द्रत्वं त्वचः ।
- (२) जलेनानेन नितरां संक्षालितेभ्योऽपि वस्त्रेभ्यो मलानि न हि त्वरितं निःशेषं चापयन्ति ।

(३) शरीरस्य वस्त्रादीनां वा तस्यैव वा कठिनोदकस्य शोधनाय उपयुज्यमानानां वसाखण्डादीनां (soaps) व्ययश्च भवेन्नितरामधिकः ।

- (४) न हि पानाय भवत्येतत्समीचीनम् । पिपासां च नोपशमयति ।

(५) विविधानामाविलानां पदार्थानां, गृहाणां च क्षालनाय नैतद्योग्यम् ।

(६) तण्डुलानां सूपानां शाकादीनां च पाकाय न च भवत्यर्हम् । अस्य कठिनस्याम्भसः सम्बन्धात् सूपशकादयः पदार्थाः सर्वेऽपि नितरां भवन्ति कठिनाः; अतश्च न ते सम्यग्विपच्यन्ते ।

(७) बहुषु बाष्पयन्त्रादीनां च कर्मसु नेदमुपयुज्यते । एतदुदकनिष्ठाः कठिनत्वसमुत्पादकाः पदार्थाः, तेषां यन्त्रपात्राणामधस्तादवशिष्य अन्ततस्तेषामन्तरालेषु सर्वत्राविश्य तानि प्रदूषयन्ति; क्षिप्रं च तानि जीर्णानि ततो विदधति ।

सजीवैर्मत्स्यादिभिर्यादोभिः, अविकृताभिर्जले प्ररोहन्तीभिः शैवलादिभिरोषधीभिश्च, न हि कदापि कचिदपि किञ्चिदपि भवति संदुष्टमुदकम्; अपि तु तैश्च, ताभिश्च सलिले विलीना अविलीनाश्च बहवो दोषाः प्रणश्यन्ति । तैस्ताभिर्वा विहीनानि सरस्तटाकसरिदादीनामम्भांसि भूयसा दोषभूयिष्ठान्येव भवेयुः । ये हि नाम सन्ति सलिले संदुष्टाः पदार्थाः, त एव तेषां तासां च जीवनहेतवः पदार्थाः । यतस्तादृशान् पदार्थानाहत्य तानि ताश्च स्वदेहान्पुष्णन्ति अतः सलिलमपि संपद्यते बीतदोषम् ।

शरीरस्य धातूनाविश्य विविधान्विकारानुपकल्पयन्तो रोगहेतवः स्युः सलिले केचन जीववर्गाः सुतरां सूक्ष्मसूक्ष्माः । सजीवैरेव तादृशैर्जीववर्गैः शरीरस्य विविधाः समुद्भवन्ति बाधाः; न तु निर्जीवैः ।

पण्डितदुरैस्वाम्यय्यङ्गार्यः ।

॥ श्रीः ॥

॥ वत्सरान्ते विज्ञप्तिः ॥

प्रियवाचकमहाशयाः ! महानयमस्माकमानन्दहेतुः, यदस्याः संस्कृतपत्रिकायाः सहृदयायाः सांप्रतं द्वादश्यां संचिकायां पदं निदधत्या भविष्यति प्रथमस्त्रयोदशो वा वत्सरः परिपूर्णः । अस्याश्चैवं निर्विघातमब्दपूर्तौ नियतं भगवतो देवदेवस्य रङ्गनाथस्य कृपाकटाक्षः, विश्वसिमः, भवतां शिवानुध्यानं च बलवदस्माकमवलम्बनमिति । यद्यप्यस्माभिः सुबह्वालोच्य पत्रिकां प्रचारयितुमुपक्रान्तवद्भिश्चैवमासिकी प्राथमिकी संचिका चिरं विलम्ब्यैव बहिरवतारिता; तथाप्यस्माकमतिमहानासीदभिलाषः, यत् कथंचिदपि संजातं विलम्बमपमार्ज्यं महान्तमङ्गीकृत्यापि प्रयत्नं संचिकाः सत्वरं समवतार्य नचिरात् अन्ततो वत्सरसमाप्तेः प्रागेव वा यथाकालप्रचारणं सहृदयायाः संपादयिष्याम इति । अहो के वयमीदृशस्य मनोरथस्वातन्त्र्यस्य; एवमालोच्य सोत्साहं प्रवर्तमानानामेवास्माकं नवमसंचिकाप्रचारणात्पूर्वमेकतः कार्यालयपरिवृत्तेरवश्यकर्तव्यता, परतश्च बी-पी-द्वारा प्रहितामष्टमीं संचिकां परावर्तयतां परमरसिकानां महामहिम्नां केषांचिदत्यद्भुतकर्मकदर्थना च समापतितेति भूयोऽपि भूयान्विलम्बः स्वीकरणीयः संवृत्तः । वयं ह्येवं विलम्बेन सहृदयानां कियदिव वैरस्यमापादितवन्तो नियतमात्मनैव लज्जामहे । इतश्च यावच्छक्यं विलम्बपरिहाराय जागरूका भविष्यामः । परं त्विदं परमस्माकं वाचकमहाशयानां च समाश्वासकारणम्, यद्यथाकथंचिदपि नातिचिरविलम्बमेव संचिकाः समवतारयितुमासीदधिकमुत्साहः कृत इति ।

वाचकमहाभागाः ! वयं ह्यस्मिन्प्रथमे वर्षे भूयांसं परिश्रमं महान्तमुद्यमं सुबहुं धनव्ययं च स्वीकृत्य चतुःसहस्रं विज्ञापनपत्राणि तेभ्यस्तेभ्यो महाशयेभ्यो मुद्राङ्कितानि साक्षात्, विज्ञानचिन्तामणि-मञ्जुभाषिणी संस्कृतरत्नाकरद्वारा च प्राहैष्म । आसीच्चास्माकं बलवती समुत्कण्ठा द्रदीयसी च प्रतीक्षा, यत्रिंशत्कोटिजनाधिष्ठितायां भारतभूमौ विज्ञापनपत्रेषु चैतावत्सु प्रेष्यमाणेषु स्यादेव समधिका ग्राहकसंपत्तिः, तथा च व्ययादप्यधिकमवशिष्येत द्रव्यम्, तेन च लेखकमहाशयान्यथार्हं संभावयिष्याम इति । हन्त कुतस्तावद्भागधेयं तपस्विन्या गैर्वाण्याः । सर्वमेवेदमस्माकं मरुमरीचिकायां पिपासाशमनं संपन्नम् । न केवलमनेन दोर्भ्यामब्धितरणेन सहृदयाया ग्राहकाः शतमपि न संपन्नाः, परं त्वस्माभिरनुप्रेषितायामाज्ञादानप्रकट-पत्रिकायां हस्ताक्षरं स्वयमेव निवेश्य प्रहित्य च तां ग्राहकतया आत्मानं प्रकटितवन्त एव बहवः, अन्ये च पूर्वग्राहकाः कतिपये इत्याहत्य पञ्चाशदधिका महात्मान आसप्तमसंचिकं गजनिमीलिकया स्वीकृतवन्त इवाष्टम्यां संचिकायां वि-पि-द्वारा समागतायां मूल्यप्रदाने प्राप्तावसरे चक्षुषी उन्मील्य आत्मानं वस्तुतो विस्मरन्तोऽपि स्मरन्तइवाभिनयन्तस्तामेनां संचिकां प्रत्यावर्तयन्तो नूनं भारतमातुरुत्कृष्टपुत्रतां गैर्वाण्यां पक्षपातं मनसश्च वैशाल्यं स्वभावस्य च गाम्भीर्यमात्मनः सर्वात्मना समदर्शयन्निति तदिदं महतो वंशस्तम्बालङ्घ्यमाकर्षतामस्माकं हन्त समजनि वृद्धिमिच्छूनां मूलतः समुच्छेदः । वरमग्राहका एते, न पुनरस्माकं महान्तमर्थक्लेशमुत्पाद्य स्वयं परं सुखासिकामनुभवन्तः । एतेषु च परावर्तकेषु केचन राजपदभाज इति, कतिपये न्यायवक्ता इति, एके तत्तदाङ्गलकलाशालाप्रधानोपाध्याया इति, प्रायेण सर्वेऽपि

प्रतिमासम् आपञ्चाशद्रूपिकमां च रूपिकासहस्रद्वयादायभाज एवेति च भूतार्थं निवेदयतामस्माकं वचनेन मा स्म भूक्तस्यापि महाशयस्य एतादृशजनपरिपूर्णभारतोद्धारमनोरथभङ्ग इत्याशास्महे । बोधिताश्च लेखेन केचित्पुनरपि ग्राहकपदवीं सप्तानां संचिकानां वा मूल्यप्रदानमातिष्ठन्त इति सर्वथा संतोषास्पदमेतदस्माकम् । एतेन च व्यतिकरेणास्मिन्वर्षे दुर्भरमधिकमासीदणमस्माकम् । न खलु वयमत्र पत्रप्रचारणे मात्रयापि लिप्सया प्रवृत्ताः स्मः । परं तु पत्रक्रयणमुद्रण-मूल्यकार्यालयाधिकृतवेतनसंचिकाप्रापणव्ययानामप्यपर्याप्ते धनागमे किं वा क्रियतामस्माभिः । आस्तामिदम्, वयं हि परिमितं स्वकीयं धनमुपयुज्यापि पत्रप्रचारणे दीक्षिताः स्मः । विश्वसिमश्च आगामिनि वत्सरे यावच्छक्यं व्ययसंकोचेन ग्राहकाणामधिकेनानुप्रेहेण भगवतः करुणाकटाक्षेण च कथमपि व्ययादप्यवशिष्टमायं संपाद्य लेखकमहोदयानामवश्यं यथार्हं सहृदयापृष्ठस्यैकस्य अनतिरिक्तमर्धरूप्या-स्फारितोषिकं प्रदातुं प्रभविष्याम इति ।

यथाप्रतिज्ञं च प्रायेण गद्यप्रबन्धा एवावृताः सहृदयया । अस्मिन्निवासभूमेः सर्वात्मना प्रेमास्पदस्य भारतवर्षस्य पारमार्थिकं पारम्यं विदन्तु विद्यार्थिन इति भारतगीतम्, सर्वतोऽपि संतुष्यति भारतजने पत्रसमुदये च, न खलु राजभक्तिमयानां पण्डितानां तूष्णीमवस्थानमुचितमिति चक्रवर्तिनक्षत्रमाला च पद्यात्मकतया बहिरस्माभिरवतारिते । वाणीविलापश्च सर्वथा हृदयंगम इति को हि नाम रसिकमणिर्नाभिनन्दति । इदं पुनरस्माकं विषादकारणम्, यत् कल्याण्या कल्याणिना वा किमिति वाणीविलापशतकमेव न निर्मितमिति । तावताप्यपर्याप्तं खल्वभिधातव्यं विषयजातमस्तीत्याभाति यत्सत्यमनुभ-

वेन पुनरस्माकम् । सुभाषितानि च प्राचीनानीव नवीनान्यपि रुचि-
रतराण्याद्रियन्त इति ननु सहृदयैव संवादयिष्यति । भारतखड्गाश्च
तज्जापुरमहाराजसभालंकारभूतैः महाकविभिः सांप्रतं यशःकायेन
जीवद्भिः श्रीवरदविष्णवाचार्यैः सप्ततेवर्षेभ्यः प्राङ्निर्मिता दुर्लभा
महता प्रयत्नेन नवसालपुरीभूतपूर्वसचिववराणां श्रीवेदान्ताचार्य-
महाशयानां साहाय्येन निरुपमेन संपादितात् शिथिलशिथिलात्ताल-
पत्रकोशादुद्धृत्य प्रकटीक्रियन्ते । सनिर्वन्धमारचयितव्या अपि ते
प्रबन्धाः कीदृशीमक्लेशसरणिमर्थपुष्टिं चमत्कारितां चावहन्तीति ननु
सचेतसां हृदयमेव प्रमाणम् । अक्षरराशिभिर्दं प्रथममभ्यस्यतां जीव-
त्कर्तृका इति मत्वा नितरामसूयतां केषांचिदल वैरस्येऽपि परमरासिकैः
पण्डितैरनेकैरनुदिनमभिनन्दनमारच्यत इत्यस्ति यत्सत्यमस्माकं मनसो
निर्वृतिः । भूयान्खलु प्रबन्धराशिरप्रकटितः पुनरन्तर्गृहमतिगूढ-
मवस्थापितः कालेन विलयं गतः । तन्मा स्म भूदस्यापि प्रबन्धरत्नस्य
तादृशी समवस्थेति चायमुद्यमोऽस्माकम् ।

चतुर्थे च पृष्ठाष्टके यथानिवेदनं तिलकमञ्जरीसंग्रहस्य प्रथमो
भागः प्रकाशितः । तिलकमञ्जर्याः खलु शोधनं न साधु संपन्नं प्रथमसंपा-
दकस्य, अन्यस्य च पण्डितस्य कस्यचिच्छोधनाभिलाषेण तल प्रवृत्तस्य ।
इदमेकं वापि स्थलमभिवीक्ष्यतामुभयोरपि तयोः पुस्तकयोरत्र च ति-
लकमञ्जरीसंग्रहे 'यस्याश्च विशुद्धाचारायाः—' इत्यादि । क्रमेण च
भाविष्यन्ति द्वितीयादयोऽपि भागाः । मा भूदेकदैव भूयान्परिश्रम
इति क्रियानिव विलम्बः स्वीक्रियतेऽस्माभिः । तत्स्थाने च सांप्रतं
प्रकाश्यमानं गद्यत्रयमक्लेशेन वेदितव्यं परमं पुरुषार्थमधिकाधिकां भक्तिं
च परस्मिन्निवृणोतीति वाचकमहाशया एव ज्ञास्यन्ति ।

लेखकाश्च महामनसः सहृदयाः सहृदयायां परमं पक्षपातम-
ङ्गीकृत्य समये स्वकीयैर्लेखजातैः परिष्कुर्वन्ति तामेतामिति नितरां
कृतज्ञतां वहामस्तेषु । तत्रापि अवश्यवेदनीयविषयविमर्शविभासुरां
पण्डितैरपि प्रशंसनीयां निखिलैरपि नितान्तपरिचेयामारोग्यप्रकाशि-
कामालिखते आयुर्वेदभूषणाय पण्डितदुरैस्वाम्यय्यङ्गार्यमहाशयाय,
मुहुर्मुहुरतिचमत्कारिविषयगर्भितान् लेखान् प्रेषयते श्रीशैलताताचा-
र्यमहोदयाय च सुबहु धारयति सहृदया ।

इदं चान्ततो न वयमनभिधातुं पारयामः, यच्चर्वितचर्वणाक-
दर्थितानि पद्यानि, गद्यात्मका अपि प्रबन्धाः प्रातिस्विकपरस्परविद्वेष-
मूलास्तादृश्यमञ्जनपरा अनावश्यकविस्तरविकलाः काकदन्तपरी-
क्षासदृक्षाः शाब्दिकमात्रगोचरयङ्गुलान्तादिप्रयोगकदर्थिता विकट-
कटुरप्रासादरदुरवगाहाश्च न कदापि सहृदयायां प्रकटनावसरं प्राप्नु-
युरिति । जनसमूहादिसंस्कारविषयेषु महत्सु विचारेषु सत्यप्यभिप्राय-
भेदे गम्भीरया निन्दां दूरतः परित्यजन्त्या स्वमतं सुदृढं स्थापयन्त्या
वाक्यसरण्या यदि विलिख्य प्रेष्यते लेखः, सोऽयमवश्यमत्र प्रका-
श्येत । वयं हि पत्राधिपास्तटस्थाः, न पुनर्लेखकाशयस्य प्रतिभुवः ।
विचारगमनिकां परं मध्यस्थया दृशा पश्यामः । लेखनेषु च केषां-
चन कचिद्व्याकरणसंस्काराय, कचन सुखावबोधाय, कुत्रचिद्व्याक्यशै-
लीपरिरक्षणाय, कुहचन दशदाडिमादिव्याक्यवदन्योन्यविमुखानां पदा-
नामानुकूल्यसंपादनाय च तत्र तत्रास्माभिरन्यथाकरणमवलम्ब्य पत्रा-
धिपस्वातन्त्र्यमविकलमारच्यते । अस्ति चास्माकमतिमहती प्रत्याशा,
यत्स स लेखकः स्वस्वलेखमातृकां सहृदयायां दृश्यमानेन तेन तेन
लेखेन संवादयन्नात्मना जानातु प्रमादमात्मनः, परिष्कारं चाहि-

तम्; उत्सहतां च परस्तात्स्वयमप्येतादृश्या सरण्या संचरितुमिति ।
अथवा, सर्वोऽपि खलु सहृदयायां दृश्यमानमन्यैरनाहितपरिष्कारमा-
त्मीयमेव लेखमनुकूलं विश्वासितु । सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यतु । का नः
क्षतिः । वयं किल पत्रिकायाः समुत्कर्षं परं समभिलषामः, न पुनरन्ये-
षामभिनन्दनमतिनिन्दनं वा किमपि प्रतिपालयामः । सहृदया-
यां दृश्यमानाः प्रयोगा यथा प्रमाणकोटिमाटीकेरन्, तथा तत्र तत्र
लेखेषु समीक्षा संपादनीयेति बलवान्विपरिवर्तते मनस्यस्माकमभि-
लाषः । तदनुरोधेन च वयं प्रवृत्ताः स्मः परीक्षायाम्; अथापि न
वयं निर्भयमभिधातुं प्रभवामो नास्ति सहृदयायां प्रमाद इति;
यतोऽन्येषां खलु लेखनेषु व्याकरणसंस्कारः कचित्संपादनीयः, वाक्य-
शैली कुत्रचित्परिरक्षणीया, अर्थाविरोधेन कचन विमुखानां पदानाम-
न्वयः पालनीय इत्येवं बहुत्र व्यासक्ततया मनसः, स्वेन लेखनादपि
अन्यदीयलेखनेषु परिष्कारस्य श्रमावहत्वाच्च कचित्प्रणष्टप्रभृतीनि
प्रामादिकान्यापतितानीति वयमेव जानीमः । अथ च मुद्रापणानन्तरं
जानाना अपि किं करवाम । यथा च न स्युरेतादृशाः प्रमादा
द्वितीयसंपुटादिषु, तथा यावच्छक्यं सुबह्वधानमावक्ष्यामः । यदि
तदा तदा प्रमादान्, आधेयान्परिष्कारांश्च निवेदयिष्यन्ति सहृदयाः,
तर्हि सधन्यवादं तेषामुपकृतिमनन्तरसंचिकायां नियतं स्मरिष्यामः ।

अतिसमीचीनया मुद्रणशैल्या सर्वाभिनन्दनीयया बन्धनादिगम-
निकया सहृदयां संभूष्य मुद्रणमूल्यन्यूनीकरणादिपुरःसरं सर्वथास्मानु-
त्साहयतः श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयाध्यक्षस्य श्रीमतः टि. के. बाल-
सुब्रह्मण्यार्यमहाशयस्य, प्रतिपारितोषिकतया पत्रिकाः स्वकीयाः समर्प-
यतां विज्ञानचिन्तामणि मञ्जुभाषिणी संस्कृतरत्नाकर विद्योदय सङ्घ

संस्कृतचन्द्रिका कृष्णसूक्ति लक्ष्मीभायि मङ्गलोदय अस्टूलाजिकल्मग-
सीनपत्राधिपानाम्, अस्मदीयविज्ञापनपत्रस्वीकरणतत्प्रेषणाभ्यां महान्त-
मुपकारमारचितवतां प्रकारान्तरेणापि विज्ञानचिन्तामणिमञ्जुभाषिणी-
संस्कृतरत्नाकरपत्राधिपानाम्, भारतखज्जापुस्तकसंपादनदानेन उपकृत-
वतः श्रीमतो वेदान्ताचार्यमहाशयस्य, सर्वात्मना सहृदयाजीवनावल-
म्बनभूतस्य श्रीमहीशूरसंस्थानस्थानन्दूरसंस्थानराजकीयपरमौदार्यस्य
चोपकृतिं न वयं कदाचिदपि विस्मर्तुं प्रभवाम इति सकलमति-
शोभनम् ।

सहकारिसंपादकः ।

॥ श्रीः ॥

॥ पुस्तकसमालोचना ॥

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकेयं ब्रह्मसूत्रवृत्तिरतिरमणीया अद्वैतसिद्धान्त-
सारास्वादिनी विवृण्वती श्रीमद्वाङ्मयसूत्राणि सरलसरलया वाक्य-
सरण्या सहृदयानां हृदयमावर्जयति । तत्तत्सूत्राण्यधिकृत्य विषयवा-
क्यप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षसिद्धान्तौ संग्रहेण प्रकाशयन्ती अनभिज्ञाना-
पि अध्यात्मजिज्ञासामुपजनयति ।

अत्यद्भुतावदातचरित्रपवित्रितदक्षिणभारतेन संयमीन्द्रेण श्री-
मात्सदाशिवयोगिवर्येणेयं ग्रथितेत्यद्वैतिनः, मधुरमधुरया नातिविस्तृतया
भारतीवृत्त्या अतिगहनमात्मतत्त्वमुपदिशतीति सहृदयाः, पक्षद्वितय-

तम्; उत्सहतां च परस्तात्स्वयमप्येतादृश्या सरण्या संचरितुमिति ।
अथवा, सर्वोऽपि खलु सहृदयायां दृश्यमानमन्यैरनाहितपरिष्कारमा-
त्मीयमेव लेखमनुकलं विश्वासितु । सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यतु । का नः
क्षतिः । वयं किल पत्रिकायाः समुत्कर्षं परं समभिलषामः, न पुनरन्ये-
षामभिनन्दनमतिनिन्दनं वा किमपि प्रतिपालयामः । सहृदया-
यां दृश्यमानाः प्रयोगा यथा प्रमाणकोटिमाटीकेरन्, तथा तत्र तत्र
लेखेषु समीक्षा संपादनीयेति बलवान्विपरिवर्तते मनस्यस्माकमभि-
लाषः । तदनुरोधेन च वयं प्रवृत्ताः स्मः परीक्षायाम्; अथापि न
वयं निर्भयमभिधातुं प्रभवामो नास्ति सहृदयायां प्रमाद इति;
यतोऽन्येषां खलु लेखनेषु व्याकरणसंस्कारः कचित्संपादनीयः, वाक्य-
शैली कुत्रचित्परिरक्षणीया, अर्थाविरोधेन कचन विमुखानां पदानाम-
न्वयः पालनीय इत्येवं बहुत्र व्यासक्ततया मनसः, स्वेन लेखनादपि
अन्यदीयलेखनेषु परिष्कारस्य श्रमावहत्वाच्च कचित्प्रणष्टप्रभृतीनि
प्रामादिकान्यापतितानीति वयमेव जानीमः । अथ च मुद्रापणानन्तरं
जानाना अपि किं करवाम । यथा च न स्युरेतादृशः प्रमादा
द्वितीयसंपुटादिषु, तथा यावच्छक्यं सुबह्वधानमावक्ष्यामः । यदि
तदा तदा प्रमादान्, आधेयान्परिष्कारांश्च निवेदयिष्यन्ति सहृदयाः,
तर्हि सधन्यवादं तेषामुपकृतिमनन्तरसंचिकायां नियतं स्मरिष्यामः ।

अतिसमीचीनया मुद्रणशैल्या सर्वाभिनन्दनीयया बन्धनादिगम-
निकया सहृदयां संभूष्य मुद्रणमूल्यन्यूनीकरणादिपुरःसरं सर्वथास्मानु-
त्साहयतः श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयाध्यक्षस्य श्रीमतः टि. के. बाल-
सुब्रह्मण्यार्यमहाशयस्य, प्रतिपारितोषिकतया पत्रिकाः स्वकीयाः समर्प-
यतां विज्ञानचिन्तामणि मञ्जुभाषिणी संस्कृतरत्नाकर विद्योदय सद्धर्म

संस्कृतचन्द्रिका कृष्णसूक्ति लक्ष्मीभाषि मङ्गलोदय अस्टूलाजिकल्मग-
सीन्पत्राधिपानाम्, असदीयविज्ञापनपत्रस्वीकरणतत्प्रेषणाभ्यां महान्त-
मुपकारमारचितवतां प्रकारान्तरेणापि विज्ञानचिन्तामणिमञ्जुभाषिणी-
संस्कृतरत्नाकरपत्राधिपानाम्, भारतखज्जापुस्तकसंपादनदानेन उपकृत-
वतः श्रीमतो वेदान्ताचार्यमहाशयस्य, सर्वात्मना सहृदयाजीवनावल-
म्बनभूतस्य श्रीमहीशूरसंस्थानस्थानन्दूरसंस्थानराजकीयपरमौदार्यस्य
चोपकृतिं न वयं कदाचिदपि विस्मर्तुं प्रभवाम इति सकलमति-
शोभनम् ।

सहकारिसंपादकः ।

॥ श्रीः ॥

॥ पुस्तकसमालोचना ॥

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिकेयं ब्रह्मसूत्रवृत्तिरतिरमणीया अद्वैतसिद्धान्त-
सारास्वादिनी विवृण्वती श्रीमद्वादरायणसूत्राणि सरलसरलया वाक्य-
सरण्या सहृदयानां हृदयमावर्जयति । तत्तत्सूत्राण्यधिकृत्य विषयवा-
क्यप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षसिद्धान्तौ संग्रहेण प्रकाशयन्ती अनभिज्ञाना-
पि अध्यात्मजिज्ञासामुपजनयति ।

अत्यद्भुतावदातचरित्रपवित्रितदक्षिणभारतेन संयमीन्द्रेण श्री-
मत्सदाशिवयोगिवर्येणेत्यं ग्रथितेत्यद्वैतिनः, मधुरमधुरया नातिविस्तृतया
भारतीवृत्त्या अतिगहनमात्मतत्त्वमुपदिशतीति सहृदयाः, पक्षद्वितय-

स्यापि फलभेदनिरूपणपूर्वकं विषयवाक्यानुद्धृत्य सूत्रार्थं विशदयतीति नवीना विमर्शकाः, ब्रह्मनिष्ठानां श्रीशृङ्गगिरिपीठमलंकुर्वतां श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसिंहभारतीस्वामिनां निदेशेनेयं प्रकाशितेत्यास्तिकाः, दृढे रमणीये च पत्रे स्फुटाक्षरं मुद्रिता सती 'एतद्देशनिवासिभिः प्रकाशयमाना ग्रन्थाः प्रायेण पत्रदरिद्रा अस्फुटवर्णा अपशब्दबहुला वक्रपङ्क्तयो नश्वरेभ्योऽपि नश्वरतराः' इति चिरप्ररूढमयशः प्रमार्जयतीति देशाभिमानिनश्च मोदन्ते ।

चिरादस्मिन्भारते वर्षे प्राचीनै रचिता बहवो ग्रन्था अन्योदयासहिष्णुभिरीर्ष्याक्रान्तमानसैरनन्तरकालिकैः कैश्चित् आत्मनः परेषां वा प्रयोजनं विनैवान्तर्गृहं निक्षिप्ता वग्नभिर्भक्षिता जीर्णतामयुः । अवशिष्टाश्च भाषाभिमानिनामभावाददर्शनं गताः । एवं स्थिते दक्षिणदेशनगरीनिकषायमाणायां श्रीरङ्गनगर्या कृतावताराया भारत्याः सत्यमेव विलासभवनमियमपूर्वग्रन्थरत्नानि सर्वतः प्रकिरन्ती मुद्राशालेति मन्यामहे । एतादृशीं मुद्राशालां महता धनव्ययेन दृढतरं स्थापयित्वा ग्रन्थानामनेकपुत्रिकास्तत्र तत्रार्जयित्वा मुद्रापणे अनितरसाधारणं परिश्रममूरीकुर्वतः श्रीमद्बालसुब्रह्मण्यार्यस्य नितरां कार्त्तज्ञं वहामः ।

आदौ च आज्ञलभाषया विलिखितं श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वतीदिव्यचरितमादरादखिलैरप्यवश्यमवगन्तव्यमित्यसाकमाभाति । अत्युत्तमपत्रमुद्रितस्य ४०० पृष्ठपरिपूर्णस्यानर्घस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य मूल्यमतिस्वलपरूपिकाद्वयमेव । प्रकाशकसकाशाच्चेदमधिगम्येत वृत्तिपुस्तकम् ।

संपादकः ।

दुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्य-

रविग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्वादपक्षाः प्रतिक्षिताः । अवतारविग्रहाणामपि सत्यानामेव तत्रैव विभागाविभागवुपदिष्टौ; तेषां प्रत्येकमपि नित्येच्छाधीनतां केचिदाहुः । निरवद्यत्वं क्षेत्रज्ञशरीरवत् कर्ममूलत्वदुःखावहत्वादेरभावात् । दिव्यात्मस्वरूपे प्रक्रान्तयोगपुरुषापेक्षयोक्तमनालम्बनत्वरूपमप्यवद्यं दिव्यविग्रहे नास्ति, तस्य यथाश्रुतं यथादर्शनं च सुखानुसंधेयत्वात् । इह खल्वीश्वरापेक्षया न किञ्चिदपि प्रतिकूलम्, सर्वस्य तदनुकूलत्वैव प्रमाणसिद्धत्वात् । तस्य तु परप्रतिकूलसर्वाश्रयस्यापि स्वप्रतिकूललेशरहिततया समस्तहेयरहितत्वोक्तिः । एवं मुक्तनित्यापेक्षयापि न कस्यचिद्व्यातिकूल्यम्, तेषामीश्वरेण समानभोगत्वात् । अचेतनापेक्षया तु प्रतिकूलानुकूले कदाचिदपि न स्तः । तस्य हेयमुपादेयं च नास्ति । तस्य सावद्यत्वोक्तिस्तु चेतनविशेषप्रतिकूलस्वभावयोगितया तदपेक्षा । क्षेत्रज्ञानां तु स्वप्रतिकूलदुःखतत्कारणसंबन्धात्सावद्यत्वम् । ईश्वरबुद्धिविशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचरतया तद्दोषत्वमेव; ईश्वरस्य त्वसौ प्रशासनरूपतया गुण एव । एवं स्थिते दिव्यविग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिरीश्वरापेक्षया तदाश्रितापेक्षया च शरीरत्वादिशङ्कितप्रतिकूलस्वभावराहित्यपरा । निरतिशयत्वम् औज्ज्वल्यादिषु सर्वेष्वन्वीयते; तच्च तदपेक्षयोत्कृष्टाभावात् अनुत्तमत्ववत् । औज्ज्वल्यम् 'आदित्यवर्णम्' 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इत्यादिषूक्तं भास्वरतमत्वम् । सौन्दर्यम् अवयवशोभा; येन 'साक्षान्मन्मथमन्मथः' इत्युच्यते । 'सर्वगन्धः' इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया । सक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण सौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं महाबलत्वेऽपि 'पुष्पहासः' इति नाम दुहानं मार्दवम्; यथोक्तम्— 'सुकुमारौ महाबलौ' इति । लावण्यं समुदायशोभा; 'भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्गुणैर्दुक्तम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥' इत्याहुः ॥

यौवनमिह न कालकृतावस्था; किंतु तादृशो विग्रहस्वभावः, तद्यौ-

यौवनाद्यनन्तगुणनिधिव्यरूप, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञान-

वनस्य नित्यत्वात् । अन्येषामपि हि यौवने कौमारानन्तरभावित्वमुपलक्ष-
णमात्रमेव, युवतयैव केषांचिदुत्पत्तिश्रवणात् । आदिशब्देन शुभाश्रयादि-
प्रकरणोक्तसर्वगुणसंग्रहः । तत एवानन्त्यम् । निधिशब्द इहाश्रयपरो
निरतिशयभोग्यत्वव्यञ्जकश्च ॥

एवमुपकारकतमत्वाद्यभिप्रायेण गुणैर्भ्यः पूर्वं विग्रह उक्तः । अथेदं-
विग्रहाभिव्यङ्ग्यप्रकृष्टगुणभूयिष्ठतामाह—स्वाभाविकेति ॥ अत्र सर्वगुणकन्द-
भूतैराश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्ज्ञानादिभिः परत्वम्, आश्रितरक्षणै-
कान्तैः सौशील्यादिभिः सौलभ्यं च व्यज्यते । स्वाभाविकशब्देन नित्यत्व-
मनन्याधीनत्वं चात्र विवक्षितम् ; ताभ्यां मुक्तनित्यज्ञानादिभ्यो व्यवच्छेदः ।
तद्वलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि । अनवधिकातिशय-
शब्दः पूर्ववत् । ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च’ इत्याम्नातं स्वाभाविकत्वं परत्वं च सर्वेषु गुणेषु योज्यमिति भावः ।
संकर्षणादिव्यूहत्रयाभिव्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वन्द्वत्रिकोक्तिः । प्रत्येकं च
गुणद्वन्द्वेषु पौर्वापर्यहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः ; यथा—‘बलं वीर्यं तथा तेज
इत्येतत्तु गुणत्रयम् । श्रमाद्यवद्याभावाख्यं ज्ञानादेरुपसर्जनम् ॥’ इति ।
ज्ञानमिह सर्वसाक्षात्काररूपम्, ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदर्शी स्वाधीनोऽ-
नादिः सर्वेश्वरः सर्वहृक्’ इत्यादिभ्यः । उक्तं च नाथमुनिभिः—‘यो
वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः’ इति । बलं नाम श्रमप्रसङ्ग-
रहितं सर्वधारणसामर्थ्यम् ‘एष सेतुर्विधरणः’ ‘यत्र विश्वं भवत्येकनीलम्’
‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ ‘ध्रुवमचलममृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम’ ‘यो
लोकत्रयमाविश्य त्रिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।’ ‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमे-
श्वरः ।’ इत्यादिसिद्धम् । ऐश्वर्यम् ‘एष सर्वेश्वरः’ ‘सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः’
इत्यादिषूक्तम् अव्याहतेच्छं सर्वनियन्तृत्वम् ; ‘अजः सर्वेश्वरः’ इति च
तन्नामपाठः । वीर्यं सर्वोपादानत्वे सर्वधारणे सर्वनियमनेऽपि विकाररहि-

बलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्य-

तत्त्वम् ; यथोक्तम्—‘विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेऽपि मे सदा’ इत्यादि ।
शक्तिः स्वेतरसर्वनिर्वाहिका ‘जगत्प्रकृतिभावो मे यः सा शक्तिरितीर्यते’
इत्यादिषूक्ता सर्वोपादानत्वात्मिका । यद्वा, यत् अन्यैरशक्यत्वादघटितमिव
भाति, तद्वदनसामर्थ्यरूपा । तेजः अस्वाधीनसहकार्यनपेक्षत्वम् ; तदु-
क्तम्—‘तेजस्त्वन्यानपेक्षता’ इति, ‘सहकार्यनपेक्षा मे सर्वकार्यविधौ
हि या । तेजः षष्ठगुणं प्राहुस्तमिमं तत्त्ववेदिनः ॥’ इति च । ‘न तत्र
सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः’ ‘ज्योतींष्या-
दित्यवद्राजन् कुरुन्प्रच्छादयन् श्रिया’ इत्यादिनिर्दिष्टं पराभिवनसा-
मर्थ्यं तेजः केचित्प्रचक्षते । लोके कश्चित् स्वापाद्यवस्थायां स्वविभूतिं न
जानाति, जानन्नपि न धारयति ; ज्ञात्वा धारयन्नपि न सर्वथा नियन्तुं
शक्नोति ; शक्तोऽपि धारणनियमनाभ्यां ग्लानो भवति ; अग्लानोऽपि न
तत्सत्तास्थितिहेतुः स्यात् ; तद्धेतुश्च पराधीनसहकारिसापेक्षः स्यात् ; नैव-
मसाविति गुणक्रमोक्तितात्पर्यम् ।

अथ ‘तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वयेव जगत् कुक्षा-
वन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ॥’ ‘प्रकृष्टं विज्ञानम्’ इत्याद्युक्तपाङ्गुण्यवितति-
रूपा आश्रितसंग्रहणरक्षणयोर्विशेषत उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते । तत्र सौशी-
ल्यं शोभनशीलत्वम् ; तच्च अतिमहीयसोऽप्यतिहीनेषु गुहगोपालादिष्वपि
साध्वसप्रशमनानन्यप्रयोजननीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वम् ; यथोक्तम्—‘गुहेन
सहितो रामः’ ‘अहं वो बान्धवो जातः’ इत्यादि । वात्सल्यम् ‘शरणागत-
वत्सलः’ इत्याद्यभिप्रेता स्वरक्षणीयतयाभिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः ।
दोषाणां गुणत्वेन दर्शनमिति त्वतिवादः । क्षमाकाष्ठाभूतवात्सल्यकथनेन
क्षमाप्युक्ता भवति ; ‘अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव
ममन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥’ ‘अपि पापेष्वभिरता मन्दक्ताः
पाण्डुनन्दन । मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥’ इति चाह ।

मार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्य-

मार्दवम् 'तं विना कैकर्यापुत्रम्' इत्यादिवादिन आश्रितविरहाश्रमतया सुप्र-
वेशत्वम्, सापराधेषु शासनोन्मुखस्यापि सामप्रधानत्वं वा; यदाह—'सामो
पहितया वाचा रुक्षाणि परिवर्जयन्' इति। आर्जवम् 'ऋजुबुद्धितया सर्वमा-
ख्यातुमुपचक्रमे' इत्यादिपूक्तं मनोवाक्कायव्यापाराणां मिथःसंवादित्वम्; तेन
संश्रितेषु विप्रलिप्सानुदयः। सौहार्दम् 'सुहृदं सर्वभूतानाम्' 'उरसा प्रति-
जग्राह पार्थं संलाघ माधवः' इत्यादिप्रसिद्धं सामान्यतो विशेषतश्च हितैषि-
त्वम्; तच्च विषयभेदात्कचित् 'एष एवासाधु कर्म कारयति तम्' इत्याद्यु-
क्ताधोनिनीषया न विरुध्यते। साम्यं जातिगुणवृत्तादिभिन्नोन्नतत्वानादरेण
सर्वैराश्रयणीयत्वम्; यथा—'शवर्या पूजितः सम्यक्' 'धन्योऽहमर्चयि-
ष्यामीत्याह माल्योपजीवनः' इत्यादि। अत एव 'समोऽहं सर्वभूतेषु'
इत्याह। एतेन स्वतोऽपक्षपातित्वम्, आश्रितेषु यथार्हमादरसंभावनाक्रम-
वैषम्यरहितत्वं च सिध्यति; यथाकर्मफलदायिन ईश्वरस्य आश्रयणोपाधि-
कपक्षपातोऽपि समत्वाविरोधी। कारुण्यम् अनुद्दिष्टस्वप्रयोजनान्तरा परःदु-
खनिराकरणेच्छा। परदुःखदुःखित्वादिकं तु न लक्षणम्, अव्यातेरतिव्या-
प्तेश्च। सर्वप्रशासितुः सापराधनिग्रहस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् तदविरोधेन का-
रुण्यं नियन्तव्यम्, लोकेऽपि तथैव व्युत्पत्तेः। माधुर्यं क्षीरवदुपायभावेऽपि
स्वादुत्वम्; तच्च 'माधुर्यं परम्' इत्यादिपूक्तम्। द्वेषवतां जिघांसितानामपि
दृष्टिचित्तापहारित्वेन रसावहत्वं वा; येन शिशुपालस्य तादृशी चरमदशा,
अनन्यमनसाम् 'मच्चित्ता मद्गतप्राणाः' इत्याद्युक्तावस्था च। वधोद्योगप्र-
दर्शनेऽपि हि सौम्यत्वम् 'एह्येहि फुलाम्बुजपत्नये' इत्यादिषु प्रसिद्धम्।
गाम्भीर्यं भक्तानुग्रहवदान्यत्वादेरा मूलतो दुरवगाहत्वम्; आश्रितापराधेषु
प्रतिग्रहीतृनिकर्षादिषु च सतोऽपि स्वज्ञानस्य गोपनेन दुर्ज्ञानत्वं वा।
तदभिप्रायेण हि सर्वज्ञस्याप्यविज्ञातृत्वोक्तिः। औदार्यं पात्रलाघवं देय-
गौरवं चानादृत्य दायविभागन्यायेन प्रत्युपकारादिनिरपेक्षं वितरणरसिक-

चातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंकल्पकृतित्वकृतज्ञता-

त्वम्, प्रभूतं दत्त्वाप्यतृप्तत्वं च। अत एव ह्यर्थिनः सर्वान्स्वयमुदारानाह।
चातुर्यम् 'रक्षणीयेषु जनयन्प्रत्ययं तदा' इत्यादिप्रसिद्धमतिशङ्काशमन-
दोषगोपनादिरूपमजडक्रियत्वम्; येन विभीषणसुमुखादिषु विरुद्धानप्यनु-
कूलयति, शुभाश्रयस्वाकारप्रदर्शनाद्यन्तोपायैर्विषयवैराग्यादिकं च जन-
यति। स्थैर्यं शरणागतसंग्रहे दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यकम्पनीयत्वम्; तथा
चाह—'मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन' इत्यादि। धैर्यम् 'अप्यहं
जीवितं जह्याम्' इत्यादिपूक्तमत्यन्ताभिमतवियोगप्रसङ्गेऽप्यभिन्नप्रतिज्ञत्वम्।
भीष्माद्याश्रितप्रतिज्ञारक्षणाय स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽप्येतादृशप्रतिज्ञासिद्धिः; अत
एव 'द्यौः पतेत्युथिवी शीयेत् हिमवान् शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः
कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत्' इत्यादिभिरविरोधः। व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ये
व्याख्यातव्ये। अतर्कितोपनतेऽपि बलवति प्रतिपक्षे सावज्ञदृढचित्तत्वं वा
धैर्यम्; यथाहुः—'कपोले जानक्याः' इत्यादि। जीवत्यपि महाबले
रावणे सागरेऽप्यलङ्घिते विभीषणमभिपिञ्चता दर्शितोऽयं गुणः। शौर्यम्
असहायस्यापि भीमे परबले स्वबल इव निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्, यथा—
जनस्थानयुद्धमूलबलनिबर्हणादिषु। पराक्रमः प्रविष्टस्य परसैन्ये 'छिन्नं
भिन्नं शरैर्दग्धम्' इत्याद्युक्तो व्यापारः। 'अभियाता प्रहर्ता च'
इत्याद्युक्ताविमौ द्वौ गुणौ आश्रितविरोधिभङ्गाथौ; धैर्यादयस्त्रयो वा॥

अथेष्टप्रापणार्थौ गुणावाह— सत्यकामसत्यसंकल्पेति॥ इह एतौ
भावप्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा। काम्यन्त इति कामाः, स्वेन स्वाश्रितैश्च
भोग्या विभूतयः; ते च सत्याः नित्या इत्यर्थः। अमिथ्याभूतकामत्वम्
अप्रतिहतच्छत्वं च नैरर्थक्यपुनरुक्तिभ्यां नात्र विवक्षितम्। सत्यसंकल्पत्वं
सावताराद्यपूर्वभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्धापारमोक्षप्रदानादिषु चामोघसंकल्पत्वं
॥ तेन तत्संकल्पादभिमतलाभे निःसंशयत्वं स्यात्॥

उक्तगुणवर्गादधिकोपकारकं गुणद्वयमाह— कृतित्वकृतज्ञतेति॥

असंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णव,

कृतमिह उपकारः, कृतज्ञादिशब्दे तथा दृष्टेः; तद्वत्त्वं कृतित्वम्, उपकर्तृत्वमित्यर्थः। यद्वा, 'अभिषिच्य च लङ्कायाम्' इत्याशुक्तमाश्रितकार्यपूरणेन कृतकृत्यत्वम्, कर्तव्यशेषरहितेषु कृतिशब्दप्रयोगात्। 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्युक्तं विहितानुष्ठाननैरपेक्ष्यं धर्मप्रवर्तनार्थानुष्ठानत्वं वा विवक्षितम्; तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वमुक्तं भवति; श्रूयते च—'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति; तथाच, श्रुत्यन्तरम्—'स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान्' इति। अथवा आदिकर्मणि क्तः; कृतं कर्तव्यत्वेनोपक्रान्तम् आश्रितानां यद्धितम्, तत्सर्वं पूर्वमेवानेन प्रयोजक-कर्त्रा प्रारब्धमित्यर्थः। स्वेन कृतं परोपकारं प्रत्यपि स्वस्यैव शेषित्वं वा कृतित्वम्। कृतज्ञता परैः कृतस्यानुकूल्यलवस्य पश्चाच्चैरनन्तापकारकरणेऽपि स्वयं चानन्तप्रत्युपकारकरणेऽपि अकृतप्रत्युपकारवत् तदनुबन्धिपर्यन्तसंरक्षणाय तस्यैवानुदर्शनम्; यथोक्तम्—'न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्म वत्तया। कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति॥' इति, 'गोविन्देति यदाक्रन्दत्कुष्णा मां दूरवासेनम्।' 'त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्य' इत्यादि च। एतेन संश्रितानां पश्चाद्दोषसंभवेऽपि हितैषिणः शिक्षणमात्रप्रवृत्तत्वं सिध्यति। अथ वा, अर्थिषु नियमान्तरानुसारेण स्वकृतं तादात्विकप्रत्याख्यानमकृत्यवज्जानातीति कृतज्ञः; यदूचे—'शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया।' इति। इदं च प्राप्तावसरे भरतस्येवापेक्षापूरणाय स्यात्॥

आदिशब्देन 'आनृशंस्यमनुक्रोशः' इत्यादिप्रसिद्धसर्वगुणसंग्रहः। असंख्येयशब्दः 'यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक। तथा गुणा ह्यनन्तस्याप्यसंख्येया महात्मनः॥' इत्यादिवचनस्मारकः। आश्रितविरोधिनिर्सनार्थतया क्रोधादेरपि कल्याणशब्देन संग्रहः। 'चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्रः' 'वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्याः' इत्यादिप्रसिद्धापरिच्छेद्यगुणानन्त्यं तापप्रयप्रशमनत्वं दुरवगाहत्वं च व्यनक्ति— गुणगणौघमहार्णवेति॥ एकैक

स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धनिर-तिशयसुखस्पर्शनिरतिशयौज्ज्वल्यकिरीटमकुटचूडावतंसमकरकुण्ड-लप्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बर-काञ्चीगुणनूराद्यपरिमितदिव्यभूषण,

गुणस्यावान्तरानेकगुणगर्भत्वं गणशब्देन व्यज्यते। गुणगणा एव ओघाः जलप्रवाहाः, तेषां महार्णव इवायमेकाश्रयभूत इति भावः॥

अथ स्वरूपस्य विग्रहवत् गुणवच्च विग्रहस्य शोभातिशयहेतुभूतानि भूषणान्युच्यन्ते— स्वोचितेति॥ उक्तस्वरूपरूपगुणवतः स्वस्यानुरूपत्वं स्वोचितत्वम्। किरीटत्वादिभेदस्य तत्तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वात्, आश्चर्यत्वस्य पृथगुक्तेश्च, अत्र विविधविचित्रशब्दौ हेमरत्नमुक्तादिमयत्वेन तत्तदवा-न्तरशिल्पविशेषैश्च प्रत्येकं वैषम्यं ब्रूतः। अनन्तशब्दश्चाश्चर्यविशेषकः। असंख्येयत्वविवक्षायामपरिमितशब्दः पृथुतरत्वपरः। नित्यनिरवद्यत्वाभ्यां प्राकृतभूषणव्यावृत्तिः; 'स्रग्वस्त्राभरणैर्युक्तम्' इति हि नित्यं रूपं प्रतिपाद्यते। सर्वदा निरवद्यत्वेन वा कादाचित्कावद्यशङ्काव्युदासः। सर्वगन्धस्यापि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगन्धत्वम्। अनभिमतकाठिन्याद्यभावात् निरतिशयसुखस्पर्शत्वम्। सूर्यादितेजोभिभावुकदिव्यविग्रहतेजसाप्यनभिभूतत्वात् निरतिशयौज्ज्वल्यत्वम्। कर्णिका-मकुटव्यावृत्त्या सर्वाधिपत्यसूचनार्थं किरीटशब्देन मकुटविशेषणम्; धारकपुरुषभेदेन हि मकुटद्वैविध्यं शिल्पशास्त्रादिप्रसिद्धम्। यद्वा, 'नाकुण्डली नामकुटी' इति प्रयोगात् शिरोभूषणमात्रे मकुटशब्दः। अथ वा, किरीटस्योर्ध्वभागो मकुटशब्देनोच्यते। मकरसंनिवेशं कुण्डलमकरकुण्डलम्। अविभक्तलक्षणरूपस्यापि श्रीवत्सस्य भूषणसमानतया भूषणत्वोक्तिः, तादृशपृथक्संस्थानयोगाच्च। भूषणदेवताध्यने तदभिव्यक्तिः। मुक्तादामानि एकावलीत्रिसरादीनि। पीताम्बरस्य भूषणतयोक्तिः शोभा-तिशयहेतुत्वमहार्णवाद्यभिप्राया; यथा—'अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा

स्वानुरूपचिन्त्यशक्तिशङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गाद्यसंख्येयनित्यनिरवद्यनि-
रतिशयकल्याणदिव्यायुध,

जनार्दनः । व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्रीवोपचितो मणिः ॥ इति । आदिशब्देन
च हस्तबन्धाङ्गुलीयकादिसंग्रहः । उक्तगुणोत्कर्षहेतुभूतद्रव्यवैलक्षण्यज्ञाप-
नाय भूषणायुधयोर्दिव्यशब्दः ॥

एवमाश्रितानामनुभवार्थानि भूषणान्युक्त्वा तदनुभवतद्रक्षणयोरुप-
युक्तानि दिव्यायुधान्याह— स्वानुरूपेति ॥ पूर्वोक्तविग्रहादिविशिष्टापेक्षया
स्वशब्दः । तत्तदानुरूपं यथोचितं ग्राह्यम् । सर्वेषामायुधानां सर्वायुधका-
र्यकरत्वात् अचिन्त्यशक्तित्वोक्तिः । कुठारटङ्ककुदालादिकार्यं सालशैलवसु-
धातलभेदनमेकेन शरेण कृतमुच्यते 'विभेद च पुनः सालान्' 'सहाय-
कृत्यं किं तस्य' इत्यादिभिः । यद्वा, नित्यसूरिसमाविष्टतया तदिच्छानुगुण-
विचित्रकार्यसामर्थ्यमिह विवक्षितम् ; उक्तं चोत्तरश्रीरामायणे— 'शरा ना
नाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः'
इति । चक्रस्य हेतिराजत्वेऽपि शङ्खस्य पूर्वोक्तिः, सर्वशक्तेर्मगवतो मोक्षप्र-
दानशक्तिसूचकतया अभ्यर्हितत्वाभिप्राया ; यथोक्तं परमसंहितायाम्—
'सृष्टिवीजं तथा पद्मं चक्रं स्थितिनिबन्धनम् । गदा संहारबीजं तु शङ्ख
मुक्तिनिबन्धनम्' इति । एवमन्यत्रापि । अत्र पञ्चानां कण्ठोक्तिः प्राधा-
न्यात् । पञ्चायुधानि पञ्चभूतशक्तिरूपाणीति भागवते प्रोक्तम् ; अस्त्रभू-
षणाध्यायादिषु महदादितत्त्वरूपाणीति ; तदुभयं तात्पर्यभेदादविरोधेन
नेयम् । आदिशब्देन हलमुसलादिसंग्रहः । सहस्रभुजविश्वरूपादिविग्रह-
ध्यायुधानामसंख्येयत्वम् । 'अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ।' इत्या-
दिभिः सुव्यक्तम् । नित्यनिरवद्यत्वं पूर्ववत् । शुभलक्षणपौष्कल्यात्, आभ-
रणक्रीटावपि निविश्य शोभातिशयहेतुत्वात्, अनुकूलतमस्वभावत्वात्,
मुमुक्षुस्येयविग्रहविशेषणतया मोक्षोपयोगित्वाच्च निरतिशयकल्याणत्वम् ॥

अथैवंविधभूषणायुधादिविशिष्टस्य निरुपाधिकभोग्यस्य भर्तुः प्रभा

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

पु. २.] सौम्यवर्ष वैशाखमासः । [संचि. २.]

सुभाषितानि ।

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।
इतीव कुमुदोद्भेदे कमलैर्मुकुलायितम् ॥ १ ॥
अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मां दुराशा
यागात्र संकुचति दुर्ललितं मनो मे ।
याच्ञा च लाघवकरी स्ववधे च पापं
प्राणाः स्वयं व्रजत किं प्रविलम्बितेन ॥ २ ॥
नभसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं
त्वदभिमुखनिषण्णोत्तानचञ्चूपुटेन ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्तां
ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥ ३ ॥

॥ श्री ॥

॥ चन्द्रगुप्तः ॥

आचार्यश्चाणक्यः माणवकौ पर्वतकश्चन्द्रगुप्तश्च कचित्प्र-
च्छायशीतले तरुमूले सुखं अशेरत इति सहृदयायां पूर्वमेव
प्रास्तावि किल । तेषु प्रथमं प्रबुद्धश्चाणक्यः शिष्ययोः शेषुषी
परीक्षितुकामः पर्वतकं प्रबोध्य तस्मै कृपाणमेकं दत्त्वा 'भद्र, चन्द्र-
गुप्तस्य कण्ठे निक्षिप्तं अन्तर्हितलोमतन्तुकं ग्रैवेयकं अच्छेदयन्नविसं-
सयंश्चोपायेनानय' इत्याज्ञामदात् । सोऽपि चन्द्रगुप्तनिकटं गत्वा
ग्रीवायाः प्रमाणादिव निर्मितं ग्रैवेयकमपनेतुमुपायमपश्यन् 'आचार्य,
न मया शक्यते' इति व्यजिज्ञपत् ।

अन्येद्युरुपाध्यायः चन्द्रगुप्तं प्रबोध्य तादृशीमेवाज्ञामदात् ।
सोऽपि सुप्तं पर्वतकमेत्य ग्रैवेयकमनुपश्यन्, 'इदं न छेद्यं नापि
विसंसनीयम्' इति खल्वाचार्यस्याज्ञा । निपुणं निरूप्यमाणे कण्ठ-
च्छेदेनैव गुरोराज्ञा निर्वोढव्या । अपर उपायो न दृश्यते । 'न
शक्यते' इति निवेदनादपि सख्युः पर्वतकस्य मम वा मरणमेव
श्चाध्यम्' इति निश्चित्य, कृपाणेन पर्वतकस्य शिरोधरां निकृत्य
आभरणमाचार्यस्य पादमूले न्यदधात् । सोऽपि तूष्णीमधोमुखस्ततो
भृशं तुतोष । 'सर्वथा नमो भगवत्यै भवितव्यतायै' इत्थममन्त्रयत्
च हृदयेन ।

पञ्चषसंवत्सराभ्यन्तर एवाचार्यः चन्द्रगुप्तं कृत्येप्स्वनला

मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणे, धनुर्वेदे, कौटिल्यकामन्दकीयादिनीति-
शास्त्रेषु, चतुःषष्टिकलासु, शब्दहेतुसमयवार्तासु, मणिमन्त्रौषधादि-
प्रभावपरिज्ञाने, आध्यात्मिकवादिषु च परिनिष्ठितमकार्षीत् ।

यावच्चन्द्रगुप्तोऽष्टादशे वयसि पदं न्यदधात् तावदेवास्य
सनाहयोग्यतामवगच्छन्नाचार्यः, पूर्वं पर्वतकमुखादुपलब्धेन भूमौ
सुरक्षितेन प्रभूतेन द्रविणेन रथगजतुरगपदातिरूपं महान्तं सेना-
निवेशमुपपाद्य, कुमारं सेनाधिपपदे निवेश्य, स्वयं च साचिव्यधुरां
बहून् जनपदान्नगरीश्चैकपद एवाचक्राम । यदा हि केवलं बाहुबल-
माश्रित्य राष्ट्राणि दृढमूलानि स्ववशीकर्तुमारभेतामिमावाचार्यमाण-
वकौ, तावत्सर्वेऽपि नागरिका जानपदाश्च तमतर्कितोपनतमुपप्लवम-
सहमानाः एकीभूय तयोः सैनिकान्पराजित्य दूरतो विद्रावया-
मासुः ।

भग्नोद्यमश्चाणक्यः यथापूर्वमटवीमध्यमशिश्रियत् । आसी-
त्तास्य मनसि— 'अहो! अविमृश्यकारिता । अविज्ञाय प्रजानामा-
शयम्, अविचार्य विजेतव्यानां बलाबले, अविगणय्योत्कर्षमरिसै-
न्यस्य, अनालोचयानुसरणीयां सरणिम्, अनधिगत्य शत्रुमित्रोदा-
सीनानां स्थितिम्, अनवाप्य सामन्तानां साहाय्यम्, केवलं बाहु-
बलेन कथं शक्यते राष्ट्राणि विजेतुम् । तत्कंचन कालं प्रच्छन्नस्व-
रूपो धृतमहापान्थवेषः सह कुमारेण नगरेषु जनपदेषु च भ्रममाणः
प्रथमं प्रजानामाशयमवगत्य मनीषितं संपादयेयम्' इति ।

तथैव तावविज्ञातस्वरूपौ पान्थौ नाम भूत्वा, रथ्यासु नाग-
रिसमवायेषु संगीतगोष्ठीषु आपानशालासु विद्वत्समाजेषु यात्रोत्सवेषु

तत्तद्गृहदेहलीषु प्रवर्तमानं प्रजानां विस्त्रम्भालापादिकं शृण्वन्तौ सर्वतो विचरेतुः । एकदा कस्मिंश्चिद्ग्रामे यदृच्छया चरन्तौ, आत्मनो बालकस्यापूपं ददतीं कांचिन्महिलामपश्यताम् । बालकस्त्वपूपस्याग्रं विहाय मध्यादेवावदाय भक्षयन्, अन्यमन्यं देहीति जननीं मुहुर्मुहुः निरबध्नात् । सापि क्रुद्धा 'मूर्ख, राष्ट्रविजयाय यतमानं चन्द्रगुप्तमनुकरोषि । न कदाप्याशा ते सेत्स्यति' इत्यवदत् । 'अम्ब, किं तेन चन्द्रगुप्तेनानुष्ठितम् ? कीदृशं वा मदीयमनुकरणम् ? इत्यनुयुक्ता दारकेण 'आयुष्मन्, विहाय बहिर्भागम्, मध्यमेवापूपस्य भक्षयसि । चन्द्रगुप्तोऽपि सम्राट्भवितुमिच्छन्, पार्श्वतः परितो विद्यमानान् सामन्तान् जनपदांश्च प्रथममविगणय्य, अनेकसहस्रसुभटैरभिरक्षिता नि राष्ट्राणां हृदयभूतानि महानगराण्येव विजेतुमुचक्रमे । सर्वैश्च तदतिक्रममसहमानैर्मिलित्वा पराजित अभिद्रावितश्च भग्नोद्यम आसीत्किल' इति स्मेरानना व्याहर्षात् ।

अनन्तरमेव चाणक्यः महतीं सेनां रचयित्वा प्रथमं जनपदान्वशीकृत्य, अवाप्य च सामन्तानां साहाय्यम्, क्रमेण नगराण्यप्याक्रमीत् । एवमेव मगधान्विजित्य, पाटलीपुत्रं प्रविश्य, नागरिकाणामन्तःकलहं जनयित्वा, तेषामनभिमतं क्रूरप्रकृतिकं धननन्दं हत्वा, धीवरान्प्रलोभ्य, भागीरथीमध्ये सुरक्षितं द्रविणसञ्चयं लब्ध्वा प्रजानां पौरमुख्यानां चानुमत्या चन्द्रगुप्तं सिंहासनमध्यारोपयत् ।

अत एव मोरियराजवंशोत्पन्नस्य चाणक्यसाहाय्येन सम्राट्पदलाभो महावंशग्रन्थे उपवर्ण्यते इति टीकाकारः ।

एवं हि चन्द्रगुप्तस्योत्तमक्षत्रवंशसंभूतिमुपपादयत्सु बौद्धम-

न्थेषु 'मौर्याभिधानं मोरियनगरनिर्माणमूलकमिति, ('मयूरीशब्दः प्राकृते 'मोरी' इति विपरिणामं लभते) चन्द्रगुप्तस्य पौत्रो बौद्धसम्प्रदायस्थापक अशोकचक्रवर्ती परम्परया स्वयं शाक्यराजवंशीय इति जोष्यते ।

योगनन्दावस्थायाः पूर्वमेव नन्दस्यौरसः पुत्रः नाम्ना चन्द्रगुप्तः कश्चिदासीदिति कथयन् बृहत्कथाकारोऽपि चन्द्रगुप्तस्योत्तमक्षत्रवंशसंभूतिमूरीकरोतीव ।

कथं तर्हि रूपकप्रणेता विशाखदत्तः चन्द्रगुप्तं वृषलत्वेनासृज्जिर्दिशति ? अत्र केचित् नन्देन परिगृहीतायां अवरजातिसंभूतायां मुरानाम्न्यामुत्पन्नोऽयं मौर्यश्चन्द्रगुप्तो वृषल एवेति वदन्ति । बृहत्कथायामपि नन्दशरीरं प्रविष्टः इन्द्रदत्तः उपहरे व्याडिमाहूय 'सखे, पक्षिपावनानां वंशे जातोऽहमस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रीभूतोऽस्मि' इत्यात्मानमन्वशोचदिति पठ्यते । तथा च विष्णुपुराणे — चतुर्थीशे मागधानां राज्ञां वंशानुकथनप्रकरणे इत्थमनुश्रूयते —

'योऽयं रिपुञ्जयो नाम बार्हद्रथोन्त्यः तस्य शुनको नामा-
मात्यो भविष्यति ॥ १ ॥ सचैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामा-
नमभिषेक्ष्यति । तस्यापि पालकनामा पुत्रो भविता ततश्च विशाख-
पूपः तत्पुत्रो जनकः तस्य च नन्दिवर्धन इत्येते अष्टत्रिंशदुत्तरमब्द-
शतं पञ्च प्रद्योताः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २ ॥

“ततश्च शिशुनागस्तत्पुत्रश्च काकवर्णो भविता तत्पुत्रः
शोमधन्वा तस्यापि क्षत्रौजाः बिन्दुसारः ततश्चाजातशत्रुः तस्माच्च
दर्भको दर्भकाच्चोदयनः तस्मादपि नन्दिवर्धनस्ततो महानन्द इत्येते

शैशुनागा दश भूमिपालाः त्रीणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि भविष्यन्ति ॥ ३ ॥

महानन्दिसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धो महापद्मो नन्दः पर-
शुराम इवापरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविता ॥ ४ ॥

ततः प्रभृति शूद्रा भूमिपाला भविष्यन्ति । स चैकच्छत्रामनु-
लङ्घितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यति ॥ ५ ॥

तस्याष्टौ सुताः सुमाल्याद्या भवितारः तस्य च महापद्मस्यानु
पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । महापद्मस्तत्पुत्राश्च एकं वर्षशतमवनीपतयो
भविष्यन्ति । नवैतान्नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति ॥ ६ ॥

“तेषामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । कौटिल्य एव
चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ७ ॥

‘तस्यापि पुत्रो बिन्दुसारो भविष्यति । तस्याप्यशोकवर्धनः,
ततः सुयशः, ततो दाशरथः, ततः संगतः, ततः शालिशूकः, तस्मा-
त्सोमशर्मा, तस्माच्छतधन्वा, तस्याप्यनु बृहद्रथनामा भविता । एवं
मौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरं ते पृथिवी
शुंगा भोक्ष्यन्ति ॥ ८ ॥’ इति

एवं च निखिलक्षत्रान्तकारिणो महापद्मस्यानन्तरं भूमिपाला
शूद्रा एवेतीह निर्दिष्टं वाक्यं प्रमाणीकृत्यैव ब्राह्मणाः ‘नन्दान्तं
त्रियकुलम्’ इति विश्वसन्ति । बृहत्कथाप्रोक्तं योगनन्दस्य शूद्रत्वम्
पि सङ्गच्छते । आतश्च विशाखदत्तः चन्द्रगुप्तं वृषलत्वेन निर्दिशति ।

महावंशनामके सौगतग्रन्थे ‘कालाशोकस्य तनूजेषु दशस्वेषा

अवरजातिवनितायामुत्पन्नः सिंहासनमारोढुमनर्हः जनपद एवावात्सी-
त् इतरे नव नन्दाः क्रमेण राष्ट्रेऽभिषिक्ता बभूवुः’ इति पठ्यते ।

विष्णुपुराणे तु कालाशोकस्य नाम नोपात्तम् । परं तत्स्थाने
महापद्मनन्दः शूद्रागर्भसमुत्पन्नः निखिलक्षत्रान्तकारी कश्चिदुपवर्णितः ।
अत्र बौद्धमतावलंबिषु भिक्षुषु नितरामादरातिशयमावधन्कालाशोकः
(महापद्मनन्दः?) ब्राह्मणानामनभिमतः शूद्रत्वेन निर्दिष्टः स्यात्
इत्यपि संभाव्यते । यथा तथा वा भवतु । ग्रन्थद्वयेऽपि मगधराजस्य
कस्यचिच्छूद्रागर्भसंभवः पुत्र एक आसीदिति स्पष्टमभिहितम् । अस्तु
नामायं ब्राह्मणसौगतग्रन्थकाराणां विसंवादः । नवनन्दानां राष्ट्रभरण-
काले यवनचक्रवर्ती अलक्सान्द्रनामकः भारतवर्षमिमं विजितुं महता
सैन्येन आगमदिति श्रूयते । तेन सहागताः अपूर्वदेशदर्शनकुतूह-
लिनः केचन पुरावृत्तलेखकाः तदानीन्तनानां भारतवर्षीयाणां प्रवृत्तिं
स्वीयभाषया व्यलिखन् इति चावगम्यते । तैश्च किमुक्तं मागधचक्र-
वर्तिनः नव नन्दान् चन्द्रगुप्तं चाधिकृत्य, इति विचारणीयं किल
पुरावृत्तविमर्शकैः ।

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ नारदमहिमानुवर्णनम् ॥

लक्ष्मीवल्लभपादपल्लवयुगाविश्रान्तसञ्चिन्तन-

प्रादुर्भूतनिरन्तरालपुलकानुस्त्राविबाष्पावृतः ।

यो गायन्निह चञ्चुरीति भगवन्नामावलीवीणया

देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

शापः कोऽपि सुतप्रवासकुपितप्राचेतसायोजितः
 शश्रुद्विश्चजनीनचेष्टितशते सौकर्यमाकल्पयन् ।
 येनामानितरामनुग्रह इति स्वच्छन्दसञ्चारिणा
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ २ ॥

प्राग्जन्मार्जितपुण्यवैभवभवब्रह्मावबोधस्फुर-
 त्सान्द्रानन्दमरन्दसिन्धुलहरीगाढावगाढाशयः ।
 यो जागर्ति जगन्नयीजनहिताधानैकतानः सदा
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

नानाम्नायविभागतः स्मृतिपुराणाख्यायिकाख्यानतः
 श्रुत्यन्तोपरिवन्धतोऽप्यसुहितं यो वासवीनन्दनम् ।
 तत्त्वं भागवतं रहस्यमुपदिश्यापास्तमोहं व्यधा-
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ ४ ॥

दारस्नेहवशंवदस्वजनकावज्ञाकदर्यीभव-
 न्मानाध्मातमतिं पितुर्निलयनान्निर्जग्मिवांसं ध्रुवम् ।
 आलक्ष्याध्वनि पञ्चहायनमनुक्रोशेन योऽन्वग्रही-
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ ५ ॥

यस्माद्विश्चहितैकतानमनसः कारुण्यवाराग्निधे-
 र्ज्ञात्वा सात्वततन्त्रसारमखिलं जाल्या स दैत्योऽपि सन् ।
 प्रह्लादो भगवत्पदैकनिरतो भक्तावतंसोऽभव-
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ ६ ॥

वात्सल्यैकनिकेतनैकतनयापायोदयदुस्सह-
 क्लेशोद्दामतमाशुशुक्षणिशिखादन्दह्यमानाशयः ।

येनाश्वास्यत चित्रकेतुनृपतिर्वाक्यामृतासेचनै-
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ ७ ॥

यत्पादाम्बुरुहावनेजनजलस्येन्द्रादिवृन्दारक-
 स्तोमः स्तोककति प्रतिक्षणमघव्रातच्छिदाचुञ्चुनः ।
 यद्वक्त्रेन्दुगलद्वचोऽमृतझरस्याद्धा चकोरत्यजो
 देवर्षिप्रवराय दिव्यमहिमावासाय तस्मै नमः ॥ ८ ॥

कल्याणं मे विधत्तां कलशजलनिधिक्रोडकल्लोलमाला-
 निष्ठचूतस्फीतफेनप्रकरधवलमाडम्बरच्छेदचुञ्चुः ।
 नेदीयो नारदीयो दुरितभरतमःस्तोमदूरीक्रियायां
 निस्तन्द्रं चन्द्रिकाया विभवमभिवहन् देहकान्तिप्रवाहः ॥ १ ॥

श्रेयः श्रीनारदीयो झटिति घटयतादुत्कटानां जटानां
 जूटो मे पुष्कलं यः कलयति विकसत्कञ्जकिञ्जल्कमञ्जुः ।
 प्रत्यूषोदित्वराहस्करकिरणझरीपिञ्जराधित्यकाग्र-
 श्रीकण्ठागारशैलेश्वरशिखरपरिष्कारकुञ्जप्रकारम् ॥ २ ॥

शीतज्योतिःकलाकोमलमलिकतटं भासमानोर्ध्वपुण्ड्रं
 भूयान्मे पुण्डरीकासनतनुजनुषो निर्जरर्षीश्वरस्य ।
 विल्लीवल्लीविलासाञ्चितमुरुकरुणापूरितापाङ्गपात-
 व्याधूतस्वीयसेवारतजनदुरितं नेत्रमप्यार्तिशान्त्यै ॥ ३ ॥

नासाभासां विलासैर्हसिततिलसुमं पूर्णकारुण्यधारा-
 तिम्यन्मन्दस्मितार्द्रं वदनसरसिजं श्रेयसे जायतां मे ।

पुण्यत्सौरभ्यसारस्फुरिततुलसिकागुच्छकर्णावतंस-
 च्छायाव्याकीर्णगण्डस्थलविमलमहःपूरितं नारदस्य ॥ ४ ॥
 अश्रान्तोद्वीर्णकर्णामृतरसमुरजिन्नामवर्णाभिराम-
 भ्राजिष्णुस्वर्णवीणागुणगणनिपुणकाणकेलिप्रवीणः ।
 पाणिः प्रालेयविन्दुस्तवकितकमलप्रक्रियामुद्रहन् मे
 पापच्छेदं तनोतु स्फटिकवलयभृत् पद्मजन्मात्मजस्य ॥
 अंसे संसक्तमम्भोरुहभवतनयस्यारुणच्छायमहा-
 याहःसंहारि भूयान्महदिह महतीचुम्बि तुम्बीफलं मे ।
 संसारोदग्रहालाहलबहलगदच्छेदविद्याचणोद्य-
 न्नादब्रह्माभृतापूरितपुरटघटप्रौढिमाढौकमानम् ॥ ६ ॥
 लक्ष्मीं दद्याद्वलक्ष्मच्छवि वनजभवापत्यवक्षः कवाटं
 नित्यं मे तमजाम्बूनदसुषमसमुद्दीप्रयज्ञोपवीतम् ।
 नैपालीधातुरागच्छुरितसुरधुनीनिर्झरभ्राजमान-
 स्थाणुप्राणप्रियावत्सलधरणिधरप्रस्थसौन्दर्यधुर्यम् ॥ ७ ॥
 ऐणेयस्योपरिष्ठात् सुघटितमजिनस्याञ्जनश्यामभासो
 मौञ्जीदामेदमीयं नवकनकलतासुन्दरं दन्दहीतु ।
 कालुष्यं कालधौतक्षितिधरकटकारूढकालाम्बुवाह-
 च्छेदप्रद्योतिविद्युद्वलयसुभगतागर्वसर्वङ्गं मे ॥ ८ ॥
 जम्भद्विट्कुम्भिशुण्डामदहरणचणं नारदस्योरुयुगं
 कम्पं जानुद्वयं च स्फटिकमणिसमुद्राभिमानापहारि ।
 जङ्घाद्वन्द्वं स्फुरत्कैतकमुकुलगलग्राहिनिर्द्वन्द्वशोभं
 बोभूयन्तां भवाम्भोनिधिभयशमनं भूयसे श्रेयसे मे ॥ ९ ॥

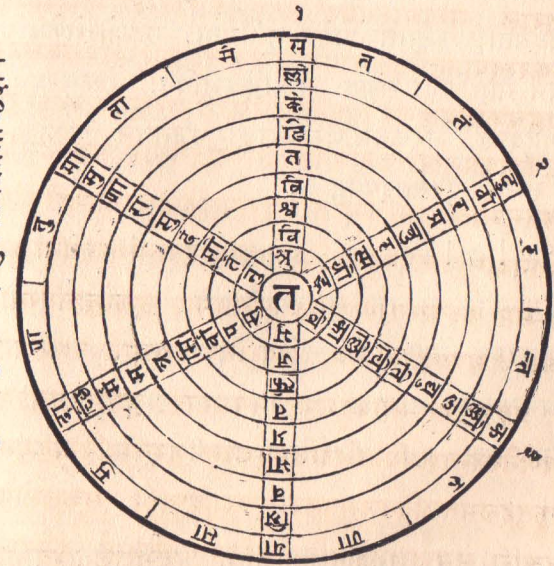
वन्दे वन्दारुवृन्दारकमुकुटतटप्रोतहीरालितारा-
 दाराश्लेषप्रसादोल्लसितनखरसन्दोहराकेन्दुवृन्दे ।
 सन्देहाभावमन्देतरमहिमविमर्शातिनम्रोत्तमाङ्ग-
 स्तुङ्गातङ्कच्छिदायै द्रुहिणसुतमुनीन्द्रस्य पादारविन्दे ॥

जयतु भगवानयं जगत्रयपवित्रीकरणचणाविचित्रतरचरित्र-
 शाली कालत्रितयसाक्षात्कर्ता दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहनिरवग्रहधृताग्रह-
 तत्तदवसरेषु तत्रतत्र सत्वरमुपागत्य तत्तज्जनांस्तत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन्
 भयन्नमेव निजनयनैपुण्येन हिरण्याक्षपुरःसरानाममर्त्यपरिषदमित्रा-
 णामत्यन्तमसौ दैत्यहितकृत्याशंसी नित्यमेवास्मन्मित्रमिति चित्त-
 विश्वस्ततामुत्पाद्य सद्य एव तद्वधस्य निमित्तीभवन्, कदापि नि-
 जानुचरतुम्बुरुपर्वतप्रष्टवसिष्ठाष्टिषेनारिष्टनेमिशृगुभरद्वाजशरद्वदत्रि-
 षैत्रेयच्यवनकबषौर्वदेवलोतथ्यमेधातिथिगौतमाङ्गिरःपराशरकौशि-
 कपिप्पलादपुलस्त्यागस्त्यप्रभृतिसमस्तमुनिस्तोमपरिवीतपरिसरः ब-
 रिकारश्रममविरलबदरीतरुनिकुरुम्बनिबिरीसमविरतविमुक्तविरोध-
 गदविहरणसंजातसौहार्दहरिद्विरदहरिणशार्दूलनकुलकार्द्रवेयप्रमुख-
 पुगकुलाकुलं मदतरलकरिकलभकर्णतालमदलध्वनिमिलितमदकल-
 कलकण्ठकण्ठनालगलितकलकूजितललितगानानुसारिमदोदग्रमयूर-
 पतुतरनटनाटोपसम्पन्नतौर्यत्रिकविचित्रितमुपेत्य प्राक्तनमुनीश्वरयो-
 नैरनारायणयोः स्वविरचितसाङ्ख्यसारसर्वस्वभूतविविधस्तवप्रकारक-
 लितप्रसादवदनसुधाकरोदरनिरित्परपरमोपदेशामृतरसमास्वादयन्,
 कदाचिदमन्दचिदानन्दद्वैतसदानुभूतिविदूरितमदादिविकारपरमहं-
 सानिकेतं श्वेतद्वीपमासाद्य दुर्लभतरतदीश्वरवरिवस्यामहोत्सवमनु-
 भवन्, कदापि च सत्यलोकमेत्य निजापत्यसल्लापकौतुकतदात्व-

परित्यक्तनित्यवेदपाठकृत्यं पितरमभिवन्द्य भुवनवृत्तान्तानावेदयन् ,
 कदाचिदपि प्रदोषसमयप्रवृत्तनृत्तपुरत्रयविमर्दनसमर्चनसम्भ्रम-
 समापनीपत्यमानसमस्तामरसमुदयसम्मर्दसमाकुलं कैलासशैलमु-
 पगम्य निजागमनसमाकुञ्चितविपश्चिकाप्रपञ्चनविरिञ्चप्रियतमा-
 विमुक्तमासनमुदञ्चितानन्दपञ्चबाणारिनयनाञ्चलाभिनन्दितः सम-
 लङ्कुर्वन् , कदाचन च सकलभुवनोपरि परिलसितमफलाभिलाष-
 बहुलजन्माचरितविपुलधर्मकलितनिर्मलीभावचित्तसमुदित्वरभक्तिभ-
 रसमाराधितपरमपुरुषप्रसादसमाधिगततत्तादृशोन्नतपदादिव्यजनाधि-
 श्रितविमानशतपरिवृतं अनिर्वचनीयरूपसर्वातिशायिनिर्वाणफलविश्रा-
 णननिर्वासितगीर्वाणजनोर्वीरुहगर्वातिरेकविविधविटपिपटलविलसि-
 तनिश्रेयसवनराजिविवरविराजदविरलतुलसीदलबहलपरिमलपूरित-
 गगनान्तरालं मन्दमारुतान्दोलितकनकारविन्दसन्दोहसान्द्रतरनि-
 ष्यन्दिमकरन्दपानतुन्दिलमत्तमिलिन्दबृन्दझङ्कारमिलितकलहंसका-
 ह्णपुष्कराह्वचक्राह्वर्हिणदात्युहतिचिरिशरारिपरभृतक्रकरकुरमयूर-
 करेदुचटकशुकप्रमुखशकुननिनदमुखरितदिगन्तरं अकुण्ठमहिम वि-
 कुण्ठभुवनमभ्येत्य भक्तिभरतरलदूरापसृतपार्षदपाणिपुटपरम्परा-
 विडम्बितनवाम्बुजकदम्बकग्रथितमालिकामयोभयपार्श्वालङ्करणया
 सरण्या सप्त कक्ष्यान्तराण्यतीत्य सत्यरूपेण भृत्यानुकम्पिना नित्या-
 नन्दमयेन ब्रह्मण्यदेवेन सद्यः प्रत्युत्थाय दत्तार्हणो महार्हमणिविष्टर-
 निविष्टः प्रहृष्टरोमा भगवद्रूपाभृतनिमग्नदृष्टिः पुष्टादरमनुपृष्टश्च तत्त-
 दुदन्तवर्णनैरनन्तशायिनश्चिरन्तनपुरुषस्य हृदन्तरविनोदमुत्पादयन्
 कलितकुतूहलमतलवितलसुतलरसातलादिष्वपि सकललोकेषु स्वै-
 सञ्चारकारी समस्तजनक्षेमनिर्माणनिर्मायधृतवर्मा दुर्मदान्धीभावा-

दन्धतमसे निपतिष्यतोर्नलकूबरमणिप्रीवयोरर्जुनमित्रेण भगवतानु-
 ग्राह्यतां सम्पादयितुमेव दत्तार्जुनीभावः, पुण्यवतामग्रगण्यः, शरण्यः
 सर्वभूतानां, ज्ञानस्यैकाधिष्ठानं, वसुदेवहृदयमोहनीहारहारिहरिदश्वः,
 सरिदीश्वर इव सपक्षपर्वतोपसेवितः, पर्वतेन्द्र इव बहुधातुकलित-
 विख्यातिः, पतगपतिरिव विनताभिमतसम्पादनलम्पटः, सज्जनस-
 माज इव सन्मार्गकृत्यासङ्गी, शरत्काल इव कलहंसकुतुकमुद्गावयन्,
 कलानिधिरपि दोषासङ्गवर्जितः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, सद्द्वेषोऽप्यद्वेषः,
 तामरसभाञ्चितचरणोऽपि नैतामरसभाञ्चितचरणः, शरणागतसक-
 लकल्याणवितरणस्वर्लोकशाखी, वल्लकीतल्लजसमुल्लसितपाणिपल्लवः,
 शारदागमविमलनीरदमदविदूरीकरणविशारदशरीरशोभः, शारदा-
 रमणनन्दनः, श्रीनारदमहामुनिः ॥

सहोकोदितविश्वविभुतभुजस्कोतप्रभावाश्रया
 दुर्वारप्रचुरसयोद्धतसुपुर्वाभिन्नमर्मल्लिदा ।

कल्लोलद्युतिचिह्निका वितनुते मोदं सुराणामुमा
 माता मे सततं दुरन्तकरुणा या सा मुदा पातु मा ॥

सुलोचना ।

(पूर्वप्रकाशितात् परम्)

निर्गते च तस्मिन्, बलभूय भाविनीममङ्गलसन्ततिमाशङ्कमाना सुलोचना हृदयेन किमप्यालिखन्ती दीर्घमुष्णं च निश्चसन्ती मूर्च्छामवाप । ततः सखीभिः समाश्रयिता कथं कथमपि चेतनामुपलभ्य बाष्पायमाणेक्षणमाननकमलं वामकरतले कुर्वाणा तूष्णीमधोमुखी तस्थौ ॥

इत्थंभूते च व्यतिकरे, कंकपत्रैरलंकृतेन, कनकपुङ्खविराजमानेन, कालायसनिर्मितेन, पवनवेगात् कटु कणता, दर्शनेनैव मूर्च्छामुत्पादयता, कृतान्तकोपेनेव मूर्तिमता, कृष्णोरगेणेव कृपाणतामुपगतेन महासिना संयुतः हेमाङ्गदभूषितः रक्तचन्दनालंकृतः कश्चन बाहुदण्डः मरकतमणिस्तम्बशङ्कामुपजनयन् चक्राकारेण परिभ्रमन् तस्याः पुरस्तादपप्रत् ॥

‘हा ! हा ! किमेतत्’ इत्याकुलहृदयानां सखीनां कलकलरवेण समुन्मीलितलोचना सा रमणीमणिः स्वलोचनयुगलेन पुरः पतितं बाहुदण्डं निर्वर्ण्य, किञ्चिदिव निध्यायन्ती, स्वर्णरेखाविरचितानि स्वनायकस्य नामाक्षराणि तस्यामेव खङ्गलतिकायां यदृच्छयोपलभ्य सद्य एव कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिः अविच्छिन्नपातं पपात ॥

अचिरादेव धरणीतलादुत्थाय, स्वभुजलताभ्यामालिङ्ग्य

तं बहुदण्डं, क्षरदश्रुविन्दुतारकितपयोधरा, स्थूलस्थूलं निश्चसन्ती “हा हतास्मि ! हा दग्धास्मि ! हा मुषितास्मि ! हा वंचितास्मि ! हा किमेतदापतितम् ! आर्तास्मि ! अशरणास्मि ! दीनास्मि ! हा त्रिभुवनैकसुन्दर, केन वा हतोऽसि ? हा सुलोचनामयजीवित, कथं मामनाथामेकाकिनीं मुक्त्वा गतोऽसि ? हन्त ! न पारयामि प्राणान् धारयितुम्, नाथ, त्वया विना अद्य मे जीर्णारण्यं जगत् । निरर्थकं च जन्म । काष्ठप्रायं शरीरम् । भगवन्, कृतान्त, अपहर मे जीवितमद्यैव । हा ‘सुलोचनालोचनचकोरचन्द्र’, पुलोमजापतिमपि सलीलं पराजित्य ‘इन्द्रजित्’ इति प्रसिद्धवैभवस्य क गतं तद्वैर्यम् ? क वा गतमन्यादृशं ते सदसद्विवेकविज्ञानम् ? उक्तं खलु मया बहुशः ‘विरम विरमास्मादनर्थावहादुद्योगात्’ इति । दीनामेनामनादृत्य गतः त्वं सर्वधा स्वस्थोऽसि ; नय मामपि तं प्रदेशं यत्र त्वं वससि ; अहो ! वैपरीत्यं कालस्य ; अकाण्डोपनतेन संतापेन दह्यत इव मे अन्तरात्मा ! पच्यन्त इव अङ्गानि ! उत्सार्यन्त इव प्राणाः ! हा ! किं करोमि ? पुनरपि कथं द्रक्ष्यामि जीवितेशम् ? इतः परं नास्ति मे जीविते काचिदप्याशा । अद्यैव आश्रयाशमाश्रये, आहोस्विन् क्षिपामि हतशरीरमिदमपारे वरुणालये । अथवा दग्धजीविताया मे शरीरं शरारूणामामिषीकरोमि’ इत्येतानि च अन्यानि च सकरुणं विलपन्ती तत्कालसुलभया मूर्च्छया पस्पृशे ।

अथ समीपस्थितेषु सखीजनेष्वेका सुलोचनां दधार । अन्या काचन कांचनपात्रे सलिलमानीय तस्या मुखकमलं लोचनयुगलं च ममार्ज । अपरा काचित् ससम्भ्रममार्द्रतालवृन्तेन मन्दं मन्दं

वीजयन्ती मृदुपवनं सञ्चारयामास । चतुराः काश्चन 'सखि सुलो-
चने, समाश्वसिहि समाश्वसिहि' इत्यसकृदाश्वासयामासुः ।

छिन्नां कल्पवल्लीमिव प्रपतितां भूमौ, वात्यया वलाहकादु-
द्धास्य निपातितां तटिद्वल्लीमिव महीतलमधिशयानाम्, धूलिधूस-
रितदिव्यशरीराम्, 'पङ्कदिग्धामिव मृणालीम्, पद्मिनीमिव वि-
ध्वस्ताम्' पतिशोकविह्वलाङ्गीं तां तन्वङ्गीमभिवीक्षितुमसहमानाः
'हा किमेतदापतितम्' इत्युत्क्रोशन्त्यो धरण्यामपतन् ॥

एवं प्रतिक्षणं प्रसर्पता शोकानलेन दह्यमानमानसानां
सखीनामत्युष्णबाष्पजलपूरप्लाविताङ्गी कोमलाङ्गी कथञ्चित् चेत-
नामवाप्य, सद्यो मरणमेव शरणं मन्वाना, कामं रुदती कामप्युपनतां
कान्तस्य दशां संचिन्त्य 'हा कामसुन्दर, कथमियं पापा त्वया विना
जीवितं धारयतु? प्राणेश्वर, उज्जितेषु प्राणेषु त्वया, कथमद्यैव न
निर्गच्छति मे प्राणावलिः? आर्य, प्रसीदेदानीम्; नय मामपि त्व-
दावासम्; हा सख्यः, मरणादप्यधिकं दुःखमिदमनुभवन्ती निर्ल-
ज्जाऽहं नष्टेऽपि प्रियतमे किमर्थं जीवामि? केन वा प्रियचाटुशता-
लङ्कृतैरालापैः कालं नेष्यामि? कस्मै निवेदयामि मे दुःखम्?
ज्योत्स्नेव शशाङ्केन, तटिदिव वलाहकेन, सर्वशोकविनाशाय अनु-
सरामि मे हृदयदयितम्; काष्ठान्याहृत्य विरचयत चिताम्; ज्वल-
यत दहनम्, संभावयत मामन्त्येन आलिंगनदानेन' इति प्रलप-
न्ती, ससखीजना पुनरपि संमुमूर्च्छ ॥

अथ मुहूर्तमात्रेण चेतनामवाप; क्षणं 'हा नाथ' इति
वक्षसि ताडयन्ती रुरोद; क्षणमत्युष्णमतिदीर्घं च निशश्वास; क्षणं

'नेयं समीचीना सरणिः, यदिमां त्वदेकशरणामेकपद एवोज्झित्वा
गतोऽसि स्मर्तव्यां गतिम्' इति मुक्तकण्ठं विललाप ॥

एतामवस्थामनुभवन्तीं तां वामलोचनां सुलोचनां काचन सखी
सविनयं सशोकं सानुतापं च अभिदधे 'अयि सुलोचने, किमत्र क्रिय-
तां विधिविहिते वस्तुनि? न साध्वनुष्ठितमम्लानचंपककुसुमकोमल
तनौ अनभ्रमेव अशनिं पातयता, पातकिना, परमनिष्ठुरेण विधि-
ना; को हि नाम निवारयितुमीष्टे जगति जन्तुर्भविष्यताम्? म-
न्ये अन्यस्मिन् जन्मनि कृतस्य घोरस्य निष्प्रतिक्रियस्य अवश्यम-
नुभवितव्यस्य पापस्य फलमेतदिति; विश्रान्तभागधेया न शक्नोषि
पुनरपि द्रष्टुं ते हृदयदयितम्; सत्यमसह्यमेव प्रियविरहजं दुःखम्;
परन्तु, मुग्धः खलु लोको गते वस्तुनि शोकमनुभवति; विदितवे-
दितव्यायाः तव पुरतो जिह्वेमि चपलाऽहमेवं जल्पितुम्; तथापि
भिरपारिचितमव्याजं प्रेमैव मामेवं वाचालयति; अलमनेन शोकेन,
समाश्वसिहि' इति ॥

अथ सुलोचनाप्यनुमरणे कृतनिश्चया सखीजनं पुनः पुन-
निर्वबन्ध चिताविरचनाय । सर्वेषु च शोकप्रतिपन्नमौनेषु सखी-
जनेषु, काचन सुलोचनायाः समीपं मन्दं मन्दमुपेत्य, सविनयमिदं
व्यवेदयत् 'अयि तपस्विनि, अविज्ञाय भूतपूर्वं वृत्तम्, अनालोक्य
पुतस्य पत्युर्मुखम्, अनिर्धार्य तत्त्वतो हृदयदयितस्यापतितां
दशाम्, अविचार्य कस्यायं बाहुदण्ड इति, अविगणय्य च केना-
यामात्र क्षिप्तः किमर्थं वा इति, केवलमनुमरणे कृतनिश्चया अवि-
पश्यकारिणमात्मानं न रुणत्सि शोकोपहतचेतना त्वम्' इति ॥

श्रुत्वा तु तद्वाक्यं सा रमणी 'साधूपदिश्यते' इति

बहुमन्यमाना “निकुम्भिलायां होमं निर्वर्तयितुं किल इतः प्रास्थित मे नाथः; दीनाऽहं कथं वा ज्ञास्यामि तस्य प्रवृत्तिम्? कं वा पृच्छामि? केन वा विज्ञापयिष्यते मे नायकस्य कथा? कुत्र गच्छामि? केन वा प्रकारेण कथा युक्त्या कतमेन वोपायेन ज्ञास्ये मन्दभागधेयाऽहं नाथस्य वृत्तान्तम्?” इति सनिर्वेदं व्याहरन्ती, त्रुटितस्वच्छमुक्ताजालकनिकरान् किरन्ती बाष्पविन्दून्, शोकातिरेकविललितेन्द्रियग्रामा, निर्मोकपरिलघुना स्वच्छवाससा आच्छादितं शरन्मेघावृतमिवेन्दुमण्डलं मुखं दधती, पार्श्वस्थिताभिः सखीभिः ‘समाश्रसिहि’ इति असकृत् संस्पृश्यमाना पाणिना, प्रतिक्षणं क्षामतां ब्रजन्ती, अनालोकिततत्कालकर्तव्यकार्यनिश्चया, शून्यहृदया क्षणमतिष्ठत् ॥

अथ कथंकथञ्चित् संस्तभ्यात्मानं, नायकस्य वृत्तान्तमधिजिगमिषती, ‘अहो धिक् दुर्विलसितं दैवहतकस्य! ननु पृच्छामीमं नाथस्य बाहुदण्डमेव तस्य सर्वमप्युदन्तजातम्’ इति निश्चित्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य निटिलतटस्पृष्टभूतला प्रणम्य च तं सकृपाण पाणिम्, शिरसि विनिहिताञ्जलिसंपुटा सविनयं व्यजिज्ञपत् ‘स्वस्ति सकलरिफुकुलविदलनप्रकटितनिजसामर्थ्याय, कृपाणलतालंकृताय, बन्दीकृतबृन्दारकनायकाय मे नायकस्य बाहुदण्डाय एषा प्रतिक्षणवर्धमानपतिविरहज्वलनोज्ज्वलज्वालासंततिसंततमर्वावयवा, एकान्तनिष्ठुरेण चिरपरिचितप्रेमरसास्पदहृदयदयितसमागमाद्विघटिता अकाण्ड एव दैवहतकेन, मरणादप्यधिकतरं पतिविरहशोकमसहमाना, अश्रवणीये तदस्तमयवृत्तान्ते श्रुतमात्र एव अनुमरणे कृतनिश्चया, तन्मुखकमलमनालोक्यानुगमनमसमञ्जस-

मिति कलयन्ती, तन्मुखकमलदर्शने कामपि युक्तियुक्तां प्रतिपात्तिमपश्यन्ती, अनन्यशरणा, त्वामेव शरणं प्रपन्ना, साञ्जलिबन्धम् साश्रुपातम् सविनयम् सबहुमानं च याचते; सदयमुच्यताम्; अहो मे नाथस्य दक्षिणहस्त, लोकैकवीरः असकृदारब्धातिभयंकरसमरमुखशिततरशरनिकरजर्जरितनिर्जरः केन हतो मे दयितः! किं वा करणीयं मन्दभाग्यया मया तन्मुखावलोकनाय? कुत्र वा गन्तव्यम्? इति ॥

अनुक्षणं प्रतिपालयन्ती प्रतिवचनमशृण्वती कामपि वाताम्, द्विगुणीकृतशोकावेगा ‘अयि हस्त दक्षिण, सर्वथा निष्ठुरोऽसि । दाक्षिण्यं नावलम्बसे? यदि सत्यमेव मे नाथस्य बाहु-सि, यदि चासीन्मयि मन्दभागधेयायामव्याजं प्रेम मे हृदयदयितस्य, तर्हि देहि मे प्रतिवचनम्’ इत्यवादीत् ॥

अमङ्गलां वाचं श्रावयितुमनुत्सुक इव पुनरपि वाचयंमे तस्मिन् बाहुदण्डे, परां कोटिमारूढा शोककोपयोः, ईषत्कषायितलोचना, स्फुरदधरपल्लवा, सर्वाङ्गीणेन संतापेनाकंपितगात्रयष्टिः, पुनरप्युत्थाय पतिमेव मनसा ध्यायन्ती, ‘अहो वैपरीत्यं कालस्य! ममया बहुशः प्रार्थ्यमानोप्ययं बाहुदण्डः न मां प्रतिवक्ति; भवतु, पुनरपि सशपथं पृच्छामि— ‘अयि भुजदण्ड, यद्यहमाविवाह-समायात् सुखे दुःखे च मम प्राणवल्लभमन्तरा नान्यमस्मार्षम्, यदि चाहं न कदापि मम दयितं विना अन्यं पुरुषं मनसाप्य-यितव्यम्, तदेहि मे प्रतिवचनम्’ इत्युक्त्वा विरराम ॥

(कमशः)

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ।

द्वितीयोभागः (उद्यानवाटिका)

यज्ञशर्मा— सखे ! पश्य सश्रीकतामस्योद्यानस्य ! एकत्र मन्दमन्दे-
नालसगतिना मलयमारुतेनाकम्प्यमाना एषा माधवी लता
नितरामेव समुदञ्चयति माधवीं विभूतिम् । अपरत्र च एष
पुंस्कोकिलः प्रियामुखे सप्रणयं चञ्चूपुटेन अभिनवानि रसाल-
पल्लवानि विनिक्षिपति । उक्तं हि कविसार्वभौमेन—

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवाः

तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधुः

द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ इति

चन्द्रपालः— सत्यम् ऋतूनां कुसुमाकर एव जनानां चित्तं
समुल्लासयति । सत्त्वपि रमणीयेषु नैकविधेषु द्रुमेषु रसाल
एवास्मिन् समये हृदयमावर्जयति । यतः पश्य—

भूरिशोऽपि च वसन्ति कानने

शाखिनः फलविशेषशालिनः ।

कोकिलस्य तदपीह मानसं

नो रसालमपहाय तुष्यति ॥

यज्ञशर्मा— सखे ! इतः पश्य कमलषण्डानि । अत्र हि मधुपा
स्वैरं निपीय मकरन्दं श्रुतिसुखं विरुन्ति ।

चन्द्रपालः— अनेन सर्वतः संचरमाणेन मधुकरकुलेनाभियुक्तो-
क्तिमिमामनुस्मारितोऽस्मि—

वणिज इव भान्ति तरवः

पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुल्कमिव साधयन्तो

मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥

यज्ञशर्मा— सखे ! अतिरमणीयं मन्त्रयसे । अनुगृहाणेमां पुन्ना-
गवाटिकामवलोकनदानेन ।

चन्द्रपालः— मित्रमणे, अतिरमणीया खल्वस्य पुन्नागतरोः
प्रसूनलक्ष्मीः । पश्य, अधः पतितैः कुसुमैः भूमिरपि सनक्षत्रेव
प्रतिभाति । अत्रैवोपविशावः ।

यज्ञशर्मा— (समन्ताद्विलोक्य) अतिविचित्रोऽयं विधातुः सर्ग-
क्रमः । मनुष्याणामिव द्रुमाणामपि तत्तदुचिता अवयवाः
सृष्टाः ।

चन्द्रपालः— विचित्रतर इति वक्तव्यम् । यथा मनुष्याणां हस्ता-
दय आहारसंपादनेन शरीरं वर्धयन्ति तथा वृक्षाणामपि
शाखादय आकाशात् इङ्गालवायोरादानेन शरीरस्योपवर्धका
भवन्ति ।

यज्ञशर्मा— सखे, पशुपक्षिणामिव पादपानां शाखादय अवयव-
विशेषा इति त्वयैवोक्तं प्रसङ्गान्तरे । आपो हि भूम्यन्तःस्थाः,
कथं ताभिर्वृक्षाणामुपचय इति महती मे विचिकित्सा ।

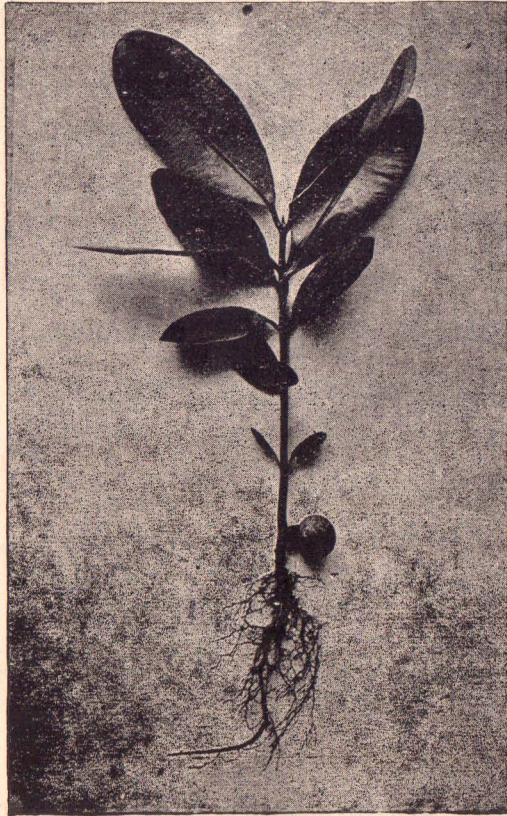
चन्द्रपालः— पुरतः प्रदृश्यमानस्यास्य पुन्नागस्य वहिर्भाग एवा-

स्माकमद्य चक्षुर्गोचरः । धरान्तर्गतं तत्स्वरूपं कीदृगिति ज्ञातं
चेत् सर्वं ते व्यक्तीभविष्यति ॥

यज्ञशर्मा— मित्रमणे, त्वं हि आलेख्यकर्मण्यतिचतुरः । तदुपद-
र्शय पुन्नागस्य यथावस्थितं स्वरूपम् ॥

चन्द्रपालः— सखे, किञ्चिदिवात्रावधेहि । इदं लिख्यते ।

इति विलिखति ।

पुन्नागवृक्षः ॥

उपदेशसूक्तिमाला ।

श्यावाश्व आत्रेयः अश्विनौ देवावेवमाह्वयति— हे अश्विनौ
देवौ, कन्यानामाह्वानं युवानौ यथा सेवेते; एवं मम स्तोत्रं युवां सेवे-
थाम् । “ ब्रह्म जिन्वतमुत जिन्वतं धियः, क्षत्रं जिन्वतमुतजिन्वतं नृन्,
धेनुर्जिन्वतमुतजिन्वतं विशः इति प्रार्थयतो ब्रह्मणो वेदस्य रक्षितृन्
ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणानां वैदिकानि कर्माणि च प्रीणयतम् । एवं
प्रजापालिकां क्षत्रियजातिं प्रजाः शत्रुभ्यो रक्षणाय नियन्त्रितान्
योधांश्च प्रीणयतम् । अथ च विशस्तैः पालनीया गाश्च प्रीणयतम्—
इति श्यावाश्वः अश्विनौ देवौ प्रार्थयत इति समाम्नाये दृश्यते । ऋक्
म. ७. सु. ३५. अत्र कर्मणां प्रीणनं हि कर्मसु ऋद्धेराधानम् ।
अन्यत्र कर्मविशेषे कर्मण ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु इति यजमानः
ऋत्विजः प्रार्थयमानो दृश्यते । अयं वेदभागस्त्रैवर्णिकानां वृत्तिं
सूचयति ।

इत्थं विद्यानां रक्षणे प्रजापालनादौ लोकव्यापारे च व्यापृ-
तान् त्रैवर्णिकान् नानारूपया परिचर्यया इतरे जनाः कर्मकाराः
शिल्पिनश्च सेवन्ते ॥ १४ ॥

‘स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवा.....दधातु’ ऋक् (म. १.
सू. ४९.) देवानामधिप इन्द्राख्यो देवः अस्माकं क्षेमं तनोतु । यः
देवेषु मध्ये भूयिष्ठमार्यैः स्तूयते । यस्य चाज्ञामनुसरति पर्जन्यः
प्रजानां वृष्टिरूपेण समृद्धेर्दाता ॥ १५ ॥

मातापितरौ नित्यं पुत्रैर्वन्दनमर्हतः ॥ यतः—

‘यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥’

मातापितरौ पुत्राणां प्रजनने रक्षणे च महान्तं क्लेशं सहेते । तादृश-
क्लेशस्य पर्यासा प्रतिक्रिया पुत्रैः कर्तुं न शक्यते शतमाने पुरुषस्या-
युषः काले; “शतायुः पुरुषः” इति श्रुतिः । अतः भक्त्या श्रद्धया
च युक्तः सन्, पुरुषः मातापितरौ सदा पूजयेत् । “मातृदेवो भव,
पितृदेवो भव” इति पुरुषं शास्ति श्रुतिः । मातापित्रोर्विषये देवतातु-
ल्यया वृत्त्या वर्तेत ॥ १६ ॥

नारीणामुत्तमं मण्डनं सुशीलम् ।

नराणामुत्तमं रूपमनवद्या विद्या ।

विद्याया उत्तमं मण्डनं विनयश्रीः ।

शूरस्य मण्डनं समितावपरावृत्तिः ।

संपदां मण्डनं सत्पात्रे विनियोगः ।

प्रतिज्ञायाः पालनं मानिनो मण्डनम् ।

धर्माणामुत्तमो धर्मः परोपकृतिः ।

दातृताया महिमा सौम्यता ।

गुरूणां मण्डनमन्तेवासिषु वत्सलता ।

संपदामुत्तमा संपत् अरोगदृढगात्रता ।

सत्यवदनशीलता वाण्या विभूषणम् ।

गिरीणामुत्तमो गिरिर्हिमवान् ।

नदीनामुत्कृष्टतमा नदी गङ्गा ।

धान्यानां राजा यवः ॥ १७ ॥

(क्रमशः)

अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्चर्यसौन्दर्यमहोदधे,

गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रथममुच्यते— अपारेति ॥ कारुण्यस्यापारत्वम्
अवश्यदण्डनीयेष्वस्मादृशेष्वपि प्रवृत्तेः; यथा— ‘वधाहमपि काकुत्स्थः
कृपया पर्यपालयत्’ इति, स्वेनाप्युक्तम्— ‘मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो
भविष्यसि’ इति, ‘गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वम्’ इत्यादि च । न्यूनाधिकत्व-
दर्शनजनितावज्ञासाध्वसपरिहारार्थमिह सौशील्योक्तिः । तस्यापारत्वं विशेष-
शेषु विरिञ्चादिषु विष्ण्वाद्यवतारैः, अनभिज्ञेषु च मत्स्यकूर्मादिषु तत्तत्स्व-
रूपैरवतारैः, निर्विशेषनीरन्ध्रसंश्लेषात् । वात्सल्यस्य अपारत्वं ‘रिपूणामपि
वत्सलः’ इत्युक्तम् । औदार्यस्यापारत्वम् अर्थिषूदारत्ववचनहेतुभूतमर्थित-
प्रदाने स्वप्रयोजनाभिसंधिमत्त्वम्, संश्रितेभ्यः सविभूतिकं स्वात्मानं दत्त्वा
तदनुबन्धिषु पशुमनुष्यपक्ष्यादिष्वपि अविश्रान्तत्वं वा; श्रूयते हि— ‘नास्या-
वरपुरुषाः क्षीयन्ते’ इति, ‘नास्याब्रह्मवित्कुले भवति’ इति च ।
ऐश्वर्यस्य कथनमिहानादिकालं स्वरक्षणविपरीतवृत्तान् केनचिद्वाजेन स्वय-
मेव नियम्याभिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य अपारत्वम् ‘संसार-
मूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः’ इति न्यायेन ब्रह्मादिषु देवेषु सुग्रीवा-
दिषु सुहृत्सु वा विरुद्धानेषु तानपि शरणागतानुगुणीकर्तुं समर्थत्वम् ।
सौन्दर्यस्य अपारत्वं विरुद्धप्रकृतीनां शूर्पणखादीनां सत्त्वस्थानामृषीणामप्य-
विशेषेण दृष्टिचित्तापहारितया तुष्टपाजनकत्वम्, असद्वासनादिशामकत्वं
च; यथोक्तं श्रीपौष्करे अर्चावतारप्रकरणे— ‘सन्दर्शनादकस्माच्च पुंसां
तमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः । कुहेतुश्च कुभा-
षश्च नास्तिकत्वं लयं ब्रजेत्’ इति । अतिसुन्दरनित्यविग्रहेण भगवतः
परत्वानुसंधानं तत्सान्निध्यकारणमिति च तत्रोक्तम्— ‘नित्यसिद्धे तदा-
कारे तत्परत्वे च पुष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं ब्रजेत् ॥’
इति । तत्सूचनार्थमैश्वर्यसौन्दर्ययोरिहाव्यवहितपठनम् ॥

‘सर्वस्य शरणं सुहृत्’ ‘सुहृदं सर्वभूतानाम्’ ‘सर्वलोकशरण्याय’

अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यै-
कजलधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य, अशेषचराचर-

‘सर्वयोग्यमनायासम्’ इत्यादिप्रसिद्धस्वभावस्य वायसवानरराक्षसादिविशेष-
षानादरेणाङ्गीकुर्वतस्ते मादृशजनेऽपि गुणवृत्तादिनिकर्षो न त्यागकारणमि-
त्याह — अनालोचितविशेषेति ॥ अत्र विशेषशब्दविवक्षितमनालोचित-
गुणगणेति श्रीवैकुण्ठगद्ये व्यञ्जितम् । प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वमपि अनेन प्रका-
शितम् । ‘दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मु-
क्तितीरस्य देशिकः’ ‘प्रणम्य कृष्णं सहसा’ ‘एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणा-
मः’ इत्यादिपूक्तमल्पयत्नप्रसाद्यत्वमाह — प्रणतार्तिहरेति ॥ अनेन स्व-
स्य एवंविधावस्थाहेतुः अवतारविशेषोऽप्यनुसंहितः ; उक्तं हि स्वयमेव —
‘निरस्तेतरभोगाशो वरदं शरणं गतः’ इति । अत्र प्रणतशब्दः प्रकृतानु-
गुण्यात् ‘प्रपन्नार्तिहरं विष्णुम्’ इत्याद्यनुसाराच्च प्रकृष्टप्रह्वीभावयुक्तप्रपन्न-
विषयो वा । प्रस्तुतावतारे व्यक्ततमं स्वस्मिन्नुपकारतमं च वात्सल्यगुणं पूर्ण-
द्विरुक्तमपि ‘मित्रभावेन संप्राप्तम्’ ‘दोषो यद्यपि तस्य स्यात्’ इत्यादि-
स्मरणाय पुनराह — आश्रितेति ॥ वात्सल्यगुणोदधौ विग्रहादिकं निमा-
भवतीत्यभिप्रायेण एकशब्दः । अत एव हि सर्वज्ञत्वादौ स्थितेऽपि अवि-
ज्ञातृत्वाद्युक्तिः । उपायान्तरं स्वीक्रियतामित्यत्र ‘अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ’ इति
प्रकारेण मादृशानामकिंचनानामधिकर्तव्यं हिततमं त्वमेव जानासि, त्वदाय-
त्तानुकूल्यस्य च शेषवृत्तिविधानेऽपि ‘न त्वं सुप्तो न वा गतः’ ‘सर्वज्ञस्य ते
‘त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानीम्’ ‘यदि मे न दायिष्यसे’ इत्यादिकं न विशा-
पनीयमित्यभिप्रायेणाह — अनवरतेति ॥ अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य
कालतो विषयतश्च संक्रोचो व्युदस्तः । ‘त्वमेवैवं कुरुष्व माम्’ ‘कुरुष्व
मामनुचरम्’ इत्यादिन्यायेन त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्य-
निवर्तनादिकमपि कार्यमित्याह — अशेषचराचरेति ॥ निखिलशब्द-
स्वरूपस्थित्यादिनियन्तव्यकात्स्न्यपरः, सार्वकालिकनियमनकात्स्न्यपरो वा ।

भूतनिखिलनियमननिरत, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजग-
दाधार, अखिलजगत्स्वामिन्, अस्मत्स्वामिन्, सत्यकाम, सत्य-
संकल्प, सकलेतरविलक्षण,

आगमैराचार्यादिभिरन्तरात्मतया च बहुप्रकारं हि नियमनम् । न हि
अविधेयं ते किञ्चित्, येन मे अभिमतं प्रतिबन्धाद्विलम्बेत, अलभ्यं
वा स्यात्, इति भावः । परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण न किञ्चित्प्रयोजन-
मित्यत्राह — अशेषचिदचिदिति ॥ न हि मदेकवर्जं तव सर्वशेषित्वम्,
अतो ममाप्यतिशये तव चार्थः प्रकल्पत इति भावः । तथापि यथावस्थि-
तरक्षापेक्षा तव नास्ति कथं च त्वं रक्षणीयः ? इति शङ्कायामाह — नि-
खिलजगदाधारेति ॥ गुणादिवत् त्वदपृथक्सिद्धविशेषणस्य ममापेक्षाम-
न्तरेणैव मत्सत्तादिकं त्वयैव रक्ष्यते, तत्साफल्यार्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव
कारयितव्योऽहम्, न हि त्वदधीनसत्ताकस्य मे त्वन्निरपेक्षप्रवृत्तिः संभव-
तीत्याभिप्रायः । एवमेव हि शेषभूतानां स्वतन्त्रस्वामिना त्वयैव यथेष्टं स्व-
प्राप्तिं विनियोगः क्रियते इत्याह — अखिलजगत्स्वामिन्निति ॥ इष्टानिष्ट-
प्रदानसाधारणेऽस्मिन् मद्भिन्नियोगे किं तवायातामित्यत्राह — अस्मत्स्वा-
मिन्निति ॥ मदाचार्यसन्ततिसांमुख्येन ममैवंविधत्वत्संबन्धज्ञानाद्यवस्थाप्रदा-
नरूपोपकारे प्रवृत्तेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति भावः । परिपूर्णतया पूर्वो-
पकारप्रत्युपकारनिरपेक्षस्य तव अकिंचननित्यसापेक्षसंश्रितरक्षणमात्मीयनि-
त्यगुणपरित्राणमिति सूचयति — सत्यकामेति ॥ सर्वज्ञस्तेतव नित्यसूरी-
यमं मन्निवेशनमीषत्करम्, न हि त्वद्रूपं केनापि हन्तुं शक्यमित्याह —
सत्यसंकल्पेति ॥ तथाप्यपेक्षितार्थमन्यः कश्चिदाश्रीयतामित्यत्राह — सक-
लेतरविलक्षणेति ॥ ‘विष्णुपोतं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति परायणम्’ ‘भवतां
कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम्’ इत्यादिभिः अन्येभ्यस्तव मोक्षप्रदत्वा-
दिरूपं विशेषं पश्यन्नहं सुमुक्षुः कमन्यमाश्रयेयम् ; न हि परतन्त्रः कश्चित्
स्वतन्त्रकृत्यं प्रार्थनीयः ; न च त्वं परतन्त्र इति भावः । यद्यर्थिनं मां

अर्थिकल्पक, आपत्सख, श्रीमन्, नारायण, अशरण्यशरण्य, अन-

नाद्रियसे कथं तव औदार्यप्रथा जीवेदित्यभिप्रायेणाह— अर्थिकल्पकेति । अर्थी च कल्पकश्चेति विग्रहः । अर्थिनां कल्पद्रुम इति वा । उक्तं हि— ‘स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च’ इति । अर्थिनः कल्पद्रुमा यस्य सः अर्थिकल्पक इति वा विवक्षितम् ; यदगीयत— ‘उदाराः सर्व एवैते’ इति । अभिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकः शास्त्रादिमुखेनार्थित्वापादकश्चेति वा । एवं पूर्वोक्तस्याप्यौदार्यस्य अतिशयप्रदर्शने तात्पर्यादपुनरुक्तिः । ‘ज्ञातं मया वसिष्ठेन’ इत्यादिकमनुसंधानः पाञ्चाली गजेन्द्रादिवदापन्नस्थानन्यगतिकस्य मम एतामापदमवेक्ष्य रक्षितुमर्हसीत्याह— आपत्सखेति । आपदि सखिवत् संरक्षक इत्यर्थः । विश्वसनीयत्वस्नेहविषयत्वादिसूचनाय सखिशब्दः । शत्रुमपि ‘तस्मात्परिश्रान्त इति व्यवस्य न त्वा शरैर्मृत्युवशं नयामि’ इत्यवोचत् ॥

एवं द्वाभ्यामिष्टप्रापकत्वम्, अनिष्टनिवर्तकत्वं च दर्शितम् । अथ तत्र समानाभिप्रायतया नित्ययुक्तामखिलजगन्मातरं पुरस्कृत्वतो मे महान्तोऽप्यपराधास्त्वया क्षन्तव्या इत्याह— श्रीमन्निति ॥ संबन्धगुणविभूतिप्रयोजनव्यापारास्ते मदुपेक्षया मन्दफला मा भूवन्, अत आत्मानं नातिवर्तेथा इत्याह— नारायणेति ॥ उत्तरखण्डस्थापेक्षया पूर्वं श्रीमन्नित्याद्युक्तम् । इह तु पूर्वखण्डस्थापेक्षया उक्तैः स्वभावैः फलितमाह— अशरण्यशरण्येति ॥ स्मर्यते हि— ‘अगतीनां गतिर्भवान्’ इति । अत एव अनालोचितेत्यादिना न पुनरुक्तिः, तत्र हि तारतम्यानादरे तात्पर्यम् । एतत्साध्याख्येयविवक्षितप्राप्यप्रापकाकारप्रपञ्चनम् । अस्म्यहमेवम्, एतावतापि कित्त्वया लब्धम्, सर्वत्र हि शास्त्रार्थे अधिकारोऽपेक्षित इत्यत्राह— अनन्यशरण इति ॥ तत्त्वविदोऽनन्यप्रयोजनस्य मम सिद्धोपायान्ता नास्ति, ‘अहमस्म्यपराधानाम्’ ‘न धर्मनिष्ठोऽस्मि’ इत्याद्युक्तावस्थाविशेषविदश्च मे साध्योपायान्तरमपि नास्तीति प्रतिबुद्धोऽस्मि ; अयमेव हि

न्यशरणः त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥ अत्र द्वयम् ॥

पितरं मातरं दारान् पुत्रान्वन्धून्सखीन्गुरून् ।

रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥

ममात्माधिकार इति भावः । इदं तु व्याख्येयस्थोत्तमपुरुषाभिप्रेतमिति ज्ञापनाय, अहमपि न मम शरणमिति व्यञ्जनाय च, अधिकोऽहंशब्दः । अथवा अनन्यशरण इत्युपायान्तरशून्यत्वम्, अहमित्युपायभीरुत्वम्, अतिशङ्काराहित्यं, प्रयोजनान्तरतदुपायपरित्यागित्वं, मोक्षार्थप्रपत्त्यनुस्वत्वं च व्यज्यते । एतत्सूचितः कार्पण्यविस्तरः प्रतिवचनवाक्येषु गद्यान्तरयोश्च द्रष्टव्यः । त्वदित्यादिना पूर्वखण्डपदक्रमानुसरणम् । त्वच्छब्दः शरण्यत्वोपयुक्तसर्वाकारवैशिष्ट्यपरः । पादेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् । अत्र द्वयमित्यस्य व्याख्यातप्रायमिति शेषः ; तात्पर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । यद्वा द्वयम्, अर्थानुसंधानेन सह एवमुक्तमिति वा, वक्तव्यमिति वा विवक्षितम् । वाक्यान्तरैः पुनः पुनः प्रपद्यत इति तु नाशङ्कनीयम्, एकसाध्यसिद्धयर्थे प्रपत्त्यावृत्तेः प्रतिषेधात्, इह साध्यान्तरायोगाच्च । पितरमित्यादिकं तु स्ववाक्यवन्निबन्धनसंवादमुखेन अनन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्यमाणफलप्रार्थनाप्राप्तावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्तिः । तथा ह्यल सौपाधिकभोग्यतदुपायत्यागं निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रहं च स्पष्टयित्वा प्रसादय इत्यादिना सोढुमित्यन्तेनोत्तरखण्डस्य दोषनिवृत्तिप्रार्थना संगृह्यते । पित्रादीनां त्यागोक्त्या भृत्यादिचेतनान्तरत्यागः कैमुत्यासिद्धः । पशुशब्द इह सम्बन्ध्यादिपरः । रत्नानीत्यादिकमुत्कटभोग्यत्वभोगसाधनत्वानामचेतनान्तराणामुपलक्षणम् । चकारेण वा अनुक्तसमुच्चयः । प्रियेषु हितेषु च मोक्षतदुपायानुपयुक्तेषु कुत्रचित् सङ्कोऽपि न युक्त इति ज्ञापनाय पितरमित्यादिविविधोक्तिः ॥ एवं लोकसिद्धप्रियहितान्युदाहृत्य सर्वधर्मानित्यादिना शास्त्रवेद्यानि साधनानि साध्यानि चाह । तत्र सर्वधर्म-

1. फलप्रार्थनाप्रस्तावनात्मक...

सर्वधर्माश्च संत्यज्य

सर्वकामांश्च साक्षरान् ।

लोकविक्रान्तचरणौ

शरणं तेऽब्रजं विभो ॥

शब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मकात्स्न्यपरः । सर्वकामानिति हिरण्यगर्भा-
दिपदपर्यन्तकाम्यविषयः । अक्षरशब्द इह आत्ममात्रानुभवगोचरः ।
धर्माणां कामानां च उपयोगित्वेन वा पित्रायुदाहरणम् । तच्च यथासंभवं
द्रष्टव्यम् । पितादीनां त्यागश्चात्र काम्यधर्मोपयोगितया अर्थकामोपयोगि-
तया वा अनुपादानम् । अत एव 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचा-
र्यदेवो भव' 'वृद्धौ च मातापितरौ' इत्याद्युक्तभगवदाशानुपालनं न विरु-
ध्यते । सर्वधर्मशब्देन मोक्षसाधनभूतोपासनवर्गसंग्रहेऽपि तन्निवृत्तौ 'विहित-
त्वाच्चाश्रमकर्मापि' इति न्यायेन वर्णाश्रमधर्माणामनिवृत्तिः । तदिह
त्रैवर्गिकधर्मेषु प्रयोजनान्तरेषु मोक्षोपायान्तरेषु च साधारणं नैराश्र्य-
त्यागः ; तत्र पुरुषार्थान्तरेष्वल्पास्थिरत्वादिदोषदर्शनान्नैराश्यम् । तत एव
तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेष्वन्येषु स्वावस्थादर्शनेन दुष्करत्वादिना नैरा-
श्यमिति विशेषः । संत्यज्य सम्यक् त्यक्त्वा, सवासनं परित्यज्ये-
त्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गसंयुक्तायाः प्रपत्तेरङ्गत्वेनाङ्गित्वेन वा अनुपादानमिह
धर्माणां त्यागः । सोऽयं प्रपत्युपकारकत्वबुद्धिविरहः संप्रतिपन्नेषु पुरुषार्था-
न्तरतदुपायेषु मुक्त्युपायान्तरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च समान इति सहोक्तिः ।
लोकविक्रान्तचरणाविति चरणे लोकविक्रान्तत्ववचनमनाश्रितानामप्यात्म-
प्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यञ्जकम् । लोकविक्रान्तेति व्यस्तं वा ; तदा तु लोकेषु
विक्रान्तः अधिष्ठतेत्यर्थः । ते स्वतन्त्रस्वामिनः परमप्राप्यस्य च । विभुश-
ब्देन फलप्रदानौपयिकगुणपौष्कल्यं व्यज्यते । यद्वा विभुशब्देन परत्वम्, ते
इत्यनेन सौलभ्यं च संगृह्यते । अब्रजम् व्रजामीत्यर्थः । अनद्यतनत्वमभा-
विवक्षितम् ; भूतत्वेन निर्देशस्तु कर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यव्यञ्जनपरः । त्याज्यानां

त्वमेव माता च पिता त्वमेव

त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव

त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

त्यागस्य पूर्वमस्पृष्टत्वादिह तत्प्रपञ्चने तात्पर्यम् ॥ उपायत्वमुपेत्य च 'माता
पितृ भ्राता' इत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वविधबान्धवस्य नारायणस्यैवेत्यभिप्रायेण
त्यक्तं सर्वं त्वमेवेत्याह—त्वमेवेति ॥ त्वत्पादेत्यत्र त्वच्छब्दाभिप्रेतं च अनेन
विशदीकृतम् । सर्वेषां जन्तूनां सर्वेषु जन्तुषु सर्वविधोपकारकत्वं त्वयि समु-
चितमित्यभिप्रायेण प्रत्येकं त्वमेवेति सावधारणावृत्तिः । मातापित्रादयो
हि तत्प्रयुक्तास्तत्सहकृताश्च तदभिमतयत्किञ्चित्करणेनोपकुर्युः, अयं चानन्य-
प्रयोज्यो निरपेक्षश्च स्वेच्छयैव सर्वप्रकारेणोपकरोति । माता प्रलयदशायामुदरे
स्थापयित्वा प्रसवनात् । प्रियप्रवर्तकत्वादिभिश्च पिता ; 'अहं जीवप्रदः
पिता' इति ह्याह । हितप्रवर्तकश्च बन्धुः संबन्धान्तरेणाप्यहितनिवर्तनार्हः ।
गुरुः 'गुशब्दः—' इत्याद्युक्तान्धकारनिरोधित्वात् ; तत्र चासौ गुरुशरी-
रक आदिगुरुश्च । विद्या उपायभूतविद्याप्रवर्तकत्वात् तत्फलप्रदत्वाच्च,
अकिञ्चनानामुपासनरूपविद्यायाः स्थाने निवेशाद्वा । द्रविणम् 'अमृतं साधनं
साध्यं यं पश्यन्ति मनीषिणः' इत्युक्तात् साधनत्वात्, साध्यत्वाच्च । त्वमे-
व सर्वमिति उक्तानुक्तसर्वकात्स्न्यपरम् । मम तत्त्वविदोऽकिञ्चनस्य त्यक्ता-
न्यसाध्यसाधनस्य त्वयि न्यस्तभरस्य च । देवदेवेति सर्वप्रकारोत्कर्षपरम् ।
एवं स्वविषयेऽनुसंहितस्य सर्वविधबन्धुत्वस्य सर्वविषयत्वेन निरुपाधिकत्वं
पूजयति— पितासीति ॥ लोकस्य हिरण्यगर्भादिजन्तुजातस्य । पूज्यश्च
पितृत्वगुरुत्वादिभिः सर्वकर्मासाध्यत्वश्रुतेश्च समाराध्यः । 'गरीयान् ब्रह्मदः
पिता' इत्युक्तमाह—गरीयानिति ॥ 'गरीयान् पूज्यतमः' इति तु भाष्योक्तम् ।

न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

लोकत्रये बद्धमुक्तनित्यरूपचेतनवर्गत्रये । यद्वा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिनां लक्षणा, प्रभावतोऽप्रतिमत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यादिकमिह कारुण्यादिषु योजितम् ॥ तस्मात् तवैव सर्वविधवन्धुत्वात्, प्रभावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात्, त्वद्विषयापराधस्य पित्रादिसर्वविषयापराधरूपत्वात् सर्वविषयापराधनां त्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधत्वाच्चेति भावः । प्रणम्येत्यादिकं प्रपद्य इत्यस्य विवरणम् । प्रकृष्टप्रह्वीभावश्चात्र प्रकरणात् प्रपत्तिरूपः । स च पूर्वकृत एव फलविशेषप्रार्थनार्थमिहानूद्यते । कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्थस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिव्यञ्जकमात्रम् । प्रणम्य प्रसादये प्रपदनरूपं प्रसादनमनुतिष्ठामि । भक्तिवत् प्रपत्तिरपि प्रसादनविशेषः । मदिष्टविधातानिष्टप्राप्तिहेतुभूतमत्कृतापराधजनिताप्रीतिरूपकालुष्यरहितं करोमीत्यर्थः । त्वां स्वतः सर्वभूतानां सुहृदं मदपराधात्कलुषितबुद्धिम् अहम् अकिञ्चनोऽनन्यगतिः त्वत्पत्न्या दत्तवरः त्यक्तत्वादितरसाध्यसाधनश्च । ईशम् सापराधनिग्रहादिसमर्थम् । ईड्यम् क्षमादिभिः स्तुत्यम् । 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुत्युक्तम् अनेन पदद्वयेन दर्शितम् । क्षुद्रोऽपि जन्तुः संबन्धविशेषादपराधं सहते, किं पुनस्त्वम् इत्यभिप्रायेण पित्रादिदृष्टान्तः । प्रियः प्रियाय मत्प्रीतिविषयस्त्वं त्वत्प्रीतिविषयाय मह्यम् । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति हि स्वयमेवात्थ । अर्हसि देव सोढुमिति वक्ष्यमाणसंग्रहः । संसारमोचनमपि लीलैवेति देवशब्दाभिप्रायः । एतावदन्तं पूर्वखण्डविवरणमिति केचित् ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.]

सौम्यवर्ष ज्येष्ठमासः ।

[संचि. ३.]

सुभाषितानि ।

जनकः स्थाणुविशेषो

जातिः काष्ठं भुजंगमैः सङ्गः ।

स्वगुणैरेव पटीरज

यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ १ ॥

न वारयामो भवतीं विशन्तीं

वर्षानदि स्रोतसि जहुजायाः ।

न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्याः

तरङ्गभङ्गान्प्रकटीकरोषि ॥ २ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता-

न्यम्बूनि यत्न नलिनानि निषेवितानि ।

रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य

कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥ ३ ॥

स्य यक्षस्य 'ईदृशो दयितावियोगः' इति शापेनैवोपदिष्टत्वात् स गुरुरित्युच्यते अज्ञातज्ञापकत्वसामान्येन.... इति व्याकुर्वन् तेनैव कान्तातिसक्तिमूलत्वमपि प्रमादस्यावगमयन्, उत्तरमेधे 'तं तमात्मा-भिलाषं निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु' इति पद्ये क्षपाश-ब्दस्वारस्यकथनप्रसङ्गे 'शापमोक्षादूर्ध्वं पुनरीदृशव्यसनापातपरिहाराय स्वाधिकारावधानेनैव दिवसानामतिवाहनात् भोगयोग्ये निशामुख एव भोगानुसेवनादसंभाव्यविरहत्वमपि ध्वन्यते' इत्यादि वर्णयन्पूर्ण-सरस्वतिः सहृदयान् रसयतीत्यहो! सरणिरेषा न दृष्टचरी व्याख्या-नान्तरेषु ।

कीदृशी वृत्तिरस्य यक्षस्य परिकल्पिता? कथं वानेनापरा-द्धम्? इत्यादिकमसौ टीकाकारः, मल्लिनाथो वा न विचारयति । कुवे-रेणोद्यानद्वाररक्षणेऽधिकृतोऽयमनुचरो भर्तृनियोगमुलङ्घ्य, अन्यत्र गतोऽभूत् । तदानीमैरावत उपवनमुच्छृङ्खलं प्रविश्य कुसुमद्रुमाणा-मुच्छेदमकरोत्— इत्यादिकथा प्राचीनव्याख्यानेषु केषुचित्पठ्यते । कैलासनाथस्य पूजार्थमनुदिवसं प्रातः कुसुमानयनाय नियुक्तोऽसावनु-चरः, आलस्याद्रात्रावेवान्धमुखेन कमलमुकुलान्याहृत्य प्रातः पूजार्थ-माहरन् तदानीमेव विकसद्भ्यः पद्मेभ्यो निःसरद्विर्मधुपैरभिहताङ्गु-लिना धनपतिना शप्तः— इति केचन कथयन्ति ।

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

कविरसौ रामगिर्याश्रमेषु यदृच्छया भ्रमन् चित्रकूटशृङ्गेषु लम्बान्बुदानसकृन्निरीक्ष्य किमप्यमन्दं प्रमोदमन्वभवदिति रघुवंशे 'शृङ्गाग्रलम्बान्बुदवप्रपङ्कः । बध्नाति यो बन्धुरगालि चक्षुर्दृष्टः ककु-भानिव चित्रकूटः' इत्यनेनापि ज्ञायते ।

'महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः' इति पुराणसर्वस्वो-त्तरीत्या सत्स्वपि नीलमेघस्य सादृश्यमावहत्सु अनेकेषु वस्तुषु, हिमवत्सानुषु वप्रक्रीडापरिणतगजमात्मनः शापकारणमैरावतमनुध्या-यन् गजसाम्यमम्बुदस्योत्पश्यति यक्ष इत्यपि संभाव्यते ।

कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः— इह कनकवलयस्यैकस्य धा-रणं मङ्गलार्थमथवा विरहचिह्नद्योतनार्थमित्यादि वर्णयन्पूर्णसरस्वतिः शाकुन्तलात्समानार्थकानि वाक्यान्युद्धृत्य उदाहरन् महाकवेराशयं सम्यगवबोधयति । इदं पद्यमनया व्याख्यया विमृशन्तो वयं रघुवंशे 'आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो धनस्ते' इत्यत्र मल्लि-नाथप्रोक्तमाशयं साध्वित्येवाभिनन्दामः ।

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः केतकाधानहेतो-

रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत्तः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

अनुचरो राजराजस्य— इत्यनेन 'धिक् पारतन्त्र्यस्य दौरा-ण्यम्' इति कविहृदयं सरसमुपदिशति पूर्णसरस्वतिः । मल्लिनाथस्तु 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययमेवानुस्मारयति ।

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

‘अत्र कुशलशब्देन प्रियतमापुनःसमागमोत्सवहेतुभूतमेता-
वतो मासान् प्राणसंधारणमेवोच्यते’ इति व्याकुर्वन् ‘क्षणमप्यव-
तिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ’ इति रघुवंशप्रोक्तं वाक्यं
दृष्टान्ततयोदाहरति विद्युलता । न ह्यत्र स्वारस्यमौचित्यं वा पश्यामः ।
उदाहृतस्थले वसिष्ठः शिष्यमुखेन इन्दुमतीं मृतामनुशोचन्तमभि-
षङ्गजडमजं ‘मूर्ख, एतावतीः समाः तया सह अनितरसाधारणे-
भोगस्त्वयान्वभावि किल ; प्रकृतिर्हि शरीरिणां मरणम्, जीवितं तु
विकृतिः ; यदेषा इयदवधि जीवितमधारयत्, महदिदं ते भागधे-
यम्’ इति तत्त्वमुपदिशति । इह तु ‘एति जीवन्तमानन्दो न
वर्षशतादपि’ इति न्यायेन भावि सुखमुत्पश्यति यक्षः ।

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क मेघः
संदेशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

प्रणयकृपणा इति हृदयंगमं पाठमनुवाचयन्तः काव्यज्ञा-
‘सुकविवचसि पाठानन्यथाकृत्य मोहाद्रसगतिमवधूय प्रौढमर्थं वि-
हाय’ इत्यनुशोचतः पूर्णसरस्वतेर्विषादः स्थान एवेत्युररीकुर्युः ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्कलावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

‘भुवनविदिते’ इत्यत्र ‘यतस्ते सुरकरिणरपीवरप्रचण्डधा-
रासारसंज्ञावितजगदण्डपिण्डा देवकार्याधिकारिणः’ इति व्याकुर्वन्पू-
र्णसरस्वतिः सत्यमेव प्रलयसमयमासन्नमनुभावयतीव ।

‘दूरबन्धुः’—इह भार्यैव बन्धुरिति सोपपत्तिकं विशदयन्,
‘वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे’ इति समानार्थकं वाक्यमुदाहरन्, आदा-
वेव प्रदर्शितं मैथिलीं प्रति राघवेण हनूमन्मुखेन प्रेषितस्य संदेशस्य
अस्य चोपमानोपमेयभावमधुरं कवेर्हृदयं तत्र तत्र स्फुटं विद्योतयति ।

अधिगुणे—‘अधिकगुणे’ इति मल्लिनाथो वदति । पूर्ण-
सरस्वतिस्तु प्रथमम् ‘जानामि त्वाम्’ इत्यत्र ‘अहमेवैतत्सर्वं साध्व-
वगच्छामि, न तु यस्यकस्यचिद्वचनाद्विश्वसिमि’ इति व्याख्याय,
अनन्तरम् ‘अधिगुणे’ इति पदस्य ‘आधिगतगुणे’ इति निपुणम-
मुपदिशति ।

पुष्करावर्तकानाम्—‘पुष्कराश्चावर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रे-
ष्ठाः’ इत्येतावता परितुष्यति संजीविनी । विद्युलतापि तेषां सुरकरि-
णरपीवरासारान् स्मारं स्मारं भीतभीतेव जोषभावमास्थिता । किं
कर्मः ? ‘पुष्करा नाम ते मेघा बृहतस्तोयमत्सराः । पुष्करावर्तका-
णामेव कारणेनेह शब्दिताः ॥’ इति पुराणसर्वस्वे उपलभ्यते । विष्णु-
पुराणेऽपि ‘मेघास्त्रिविधाः—अग्निजाः वायुजाः पक्षजाश्चेति । ये

हि कुलिशच्छिन्नेभ्यो नगानां पक्षेभ्यः समुत्पन्नाः, ये चाग्रभागेषूद-
कधारामावहन्ति त एव पुष्करावर्तका इति ।

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य— अत्र 'धनपतेः कुबेरस्य क्रोधेन'
इत्येतावन्मात्रेणोच्छ्वसिति संजीविनी । विद्युलता तु 'निधिपतेः
क्रोधेन, न पुनरितोगतेन महापराधेन । निर्निमित्त एव काशं कुशं
वावलम्ब्य श्रीमतामनपेक्षितापरोपतापः कोप इति भावः' इति रम-
णीयं भावमालिखति हृदये ।

इह धनपतित्वनिर्देशेन, कुबेरोऽयं स्वयं कुत्सितकलेवरः,
अविज्ञातसौकुमार्यवृत्तान्तः, असूयति विलासिजनेभ्यः सुभगेभ्य
इत्यपि ध्वनिः । चरणत्रयेण दन्ताष्टकेन चोपेतो द्रष्टृणामुद्वेगकरः
कुबेरः इति पौराणिकी काचन कथा श्रूयते ।

गन्तव्या ते वसतिरलका— महाकवेः अमरावत्यपेक्षया अल-
कायाम्, नन्दनापेक्षया चैत्ररथे चात्यन्तमादर इति 'न मैथिलेय
स्पृहयां बभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय', 'एको ययौ चैत्ररथप्रदे-
शान्', 'वस्रौ कसारामभिभूय' इत्यादिनावगम्यते ।

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या— अनेन 'असौ
महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः । तमिस्रपक्षेऽपि
सह प्रियाभिः ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥' इत्यन्यत्राविष्कृत-
कवेः संभावनामनुस्मारिताः स्मः । (कमशः)

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ।

यज्ञशर्मा— सखे ! सकलास्वपि कलासु निष्णातोऽसि । अतीव
हृदयंगमेयं भवद्विलिखिता प्रतिकृतिः । अहो ! ते हस्तलाघ-
वम् । यत्सत्यमालेख्यगतस्य पुरतः भूमौ प्ररोहतश्च पुत्रागस्य
तारतम्यमापाततो नावगम्यते । वयस्य, सम्प्रति अवयवविशेषान्
विविच्य सम्यक् बोधय ।

चन्द्रपालः— मित्र ! अत्र भूमावन्तर्हितो भागः मूलमिति
कथ्यते । एतदेव वृक्षस्याभिवृद्धौ निदानम् ।

यज्ञशर्मा— कथमेतत् वृक्षस्याभिवर्धकं भवति ?

चन्द्रपालः— शृणु । मूलानि हि यावज्जलमुपलभ्यते, तावद्भूमा-
वन्तः प्रविश्य उदकमाकृष्य स्वाभिवृद्धयनुकूलं द्रव्यजातं
संपादयन्ति ।

यज्ञशर्मा— अथ कुत इयं वृक्षाणां पर्णसहस्रसृष्टिः ।

चन्द्रपालः— सखे, आकाशात् इङ्गालवायोरादानार्थं पर्णाः
सृष्टाः सर्वज्ञेन ।

यज्ञशर्मा— किमेतत् ? मूलस्योपरि दक्षिणभागे कन्दुकाकारं
किञ्चन सूक्ष्मं वस्तु दृश्यते । किमेतदेव क्रमेण शाखा भवति ।

चन्द्रपालः— पादपस्य बीजं खल्विदम् ।

यज्ञशर्मा— किमेतदपि प्रकाण्डवत् भुवमुद्भिद्य प्ररोहेत् ?

चन्द्रपालः— नेदं प्ररोहेत् । किन्तु गच्छता कालेनान्तरेव विनश्य
स्वयमदृश्यतामुपयाति ।

यज्ञशर्मा— काश्चन शाखा अतिह्रस्वाः । काश्चन दीर्घदीर्घाश्च
रोहन्ति । किमत्र निदानम् ?

चन्द्रपालः— प्रतिशाखमग्रे अतिमृदुलानि पल्लवानि सन्ति ।
तेषां वृद्धौ शाखा अपि वर्धन्ते ।

यज्ञशर्मा— सखे ! आश्चर्यमाश्चर्यम् । अस्मिन् पादपे प्रतिपर्व
पत्राणि परितो विपरिवृत्तान्येव प्ररोहन्ति ।

चन्द्रपालः— आम् । यदि पत्राणि सर्वाण्यपि एकया रीत्या
प्राचीमुखानि प्रतीचीप्रवणानि वा प्ररोहेयुः, तदा तरणि-
किरणाः उपरितनैः पतैः कुण्ठितगतयः अधो विद्यमानेषु पत्रेषु
न पतेयुः किल । अत एव पत्राणामेवंरीत्या विपरिवर्तनेन
रविकिरणाः सर्वतः प्रसरेयुः । वातश्च सुलभसंचारो भवेत् ।
एवं वृक्षाः सम्यक् परिपुष्टाः प्ररोहेयुः । उक्तं किल वेदे
'सविता वै प्रसवानामीष्टे' इति ।

यज्ञशर्मा— सखे, पुंतागवृक्षस्य स्वरूपं सम्यगवगतमिदानीम् ।

चन्द्रपालः— एवमेवान्येषामपि पादपानां स्वरूपाणि सूक्ष्म-
ष्ट्या वेदितव्यानि ।

यज्ञशर्मा— एहि, एतां चन्दनवाटिकां प्रविशावः ।

चन्द्रपालः— अहो ! सौरभातिशयश्चन्दनतरूणाम्—

‘यद्यपि चन्दनविटपी

विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः ।

निजपरिमलैः परेषां

तथापि संतापमपहरति ॥’

यज्ञशर्मा— अवहितो गच्छ, फणिनामावासभूतोऽयं चन्दनषण्डः ।

चन्द्रपालः— मित्र, सत्यं वदसि । एषोऽयं कृष्णसर्पः सौरभा-
कृष्टचेताः किमप्यन्यदचेतयमानः सुखं शयानो दृश्यते ।

यज्ञशर्मा— ग्रन्थेष्वेवमसकृत्पठनेन मयैवमुक्तम् । न तु स्वानुभ-
वेन । दर्शय दीर्घपृष्ठम् ।

चन्द्रपालः— पश्य, इतो दक्षिणतस्तरुशाखायामास्ते (इति तर्ज-
न्या निर्दिशति)

‘अयि मलयज महिमायं

कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ।

उद्गिरतो यद्गिरलं

फणिनः पुष्पासि परिमलोद्गिरैः ॥’

यज्ञशर्मा— सुहृन्मणे, भुजङ्गपरीतोऽयं निकुञ्जः । विभेम्यत्राव-
स्थातुम् । तदन्यत्र अपक्रमावः ।

चन्द्रपालः— इत एहि । दर्शनीयोऽयं पादपः । पश्य, एतस्य
कुसुमानि हिरण्मयानीव द्रष्टृणां लोचनान्येकपद एव आवर्ज-
यन्ति ।

यज्ञशर्मा— आः ! अतिरमणीयेयं कुसुमशोभा । यदि पुनर्विधिरे-
तानि प्रसूनानि लोकोत्तरेण सौरभेणायोजयिष्यन्त, तदा
नियतं कमलादिकुसुमजातमनादरपदमभविष्यन् ।

चन्द्रपालः— सत्यम् । कुसुमवैभवेनैवास्य द्रुमस्य पुष्पराज इत्य-
भिख्या समजनि ।

यज्ञशर्मा— वनौषधिवर्गे अस्य नाम न विद्यते । तदमरसिंहेनायं न
विदितः स्यादिति तर्कयामि ।

चन्द्रपालः— देशान्तरीयोऽयं वृक्षः, अस्मिन् देशे आगन्तुक
इति कथयन्ति ।

यज्ञशर्मा— सखे, पुंनागापेक्षया एतद्वृक्षस्य शाखा अधिकाः
समुपलभ्यन्ते ।

चन्द्रपालः— आम् । सम्यक् पश्यसि । शाखासु प्रतिवृन्तमेकमेव
पत्रं प्ररोहति ।

यज्ञशर्मा— पुंनागापेक्षया एतस्य वृन्तानि दीर्घतराणि च ।

चन्द्रपालः— इदमप्यवधेहि । पुंनागवृक्षे प्रकाण्डं परिवेष्ट्य प-
त्राणि परितः प्ररोहन्ति । एतस्मिन्स्तु शाखास्वेव प्ररोहन्ति ।

यज्ञशर्मा— पत्राणि च पुंनागापेक्षया मृदुलतराणि ।

चन्द्रपालः— अत्र बहवो भागा विशिष्य वेदितव्या वर्तन्ते ।
तेषां नामानि सम्यगवधेहि ।

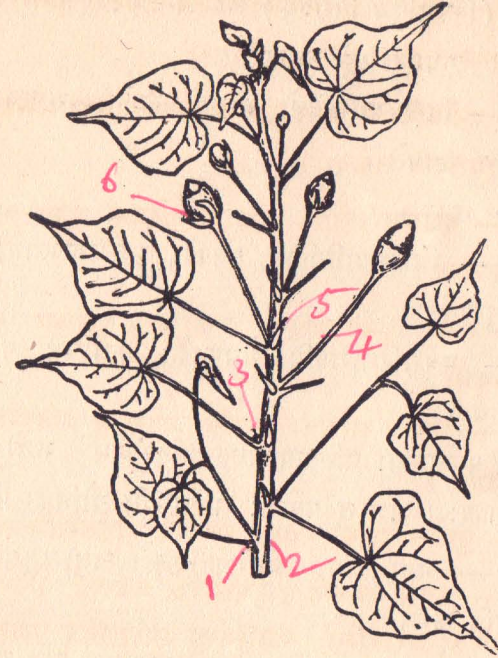
यज्ञशर्मा— एषोऽस्मि समाहितमनाः ।

चन्द्रपालः— प्रथमतः शाखां विचारयावः ।

यज्ञशर्मा— यथापूर्वमेषापि भूतले विलिख्यते चेत् सम्यगवधा-
रयितुं शक्यते ।

चन्द्रपालः— साधु,

(इति विलिखति)

(पुष्पराजः)

यज्ञशर्मा—सखे, दर्शनीयं ते लेख्यम् । वृक्षशाखैव भुवि पतितेति
प्रतिभाति । सम्यक् निरूपयामि ।

चन्द्रपालः—एतस्याधोभागे एकसंख्यानिर्दिष्टो भागः पर्वेति क-
थ्यते ।

यज्ञशर्मा—(स्मृतिमभिनीय) दर्शप्रतिपदोः सन्धिः खलु पर्वश-
ब्देन व्यवहियते ।

चन्द्रपालः— ग्रन्थिभागस्यापि पर्वशब्देन व्यवहारः सुप्रसिद्ध
एव ।

यज्ञशर्मा— (किञ्चिदिव विमृश्य) आः ज्ञातम्, युज्यते 'प्रन्थिनो पर्वपरुषी' इत्यमरसिंहो व्याहरति ।

चन्द्रपालः— द्विसंख्यानिर्दिष्टो भागः पर्वणोर्मध्यरूपत्वात् पर्व-
मध्यमिति कथ्यते ।

यज्ञशर्मा— साधु ।

चन्द्रपालः— त्रिसंख्यानिर्दिष्टः पर्वणोः सन्धिरूपत्वात् पर्वस-
न्धिरित्युदीर्यते ।

यज्ञशर्मा— पर्वसन्धिरित्यपि नैघण्टुकैः कुत्रचित् पठितम् ।
(विमृश्य)

‘स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदशोर्यदन्तरम्’ रूढोऽयं पर्व-
सन्धिशब्दः । अत्र तु पर्वणोः सन्धिरिति यौगिकः प्रयुक्तः ।

चन्द्रपालः— आम्, अत्र यौगिक एव । चतुःसंख्यानिर्दिष्टस्तु
वृन्तमिति कथ्यते ।

यज्ञशर्मा— स्थान एव । ‘वृन्तं प्रसवबन्धनम्’ इति नामलिङ्गा-
नुशासने कथितम् ।

चन्द्रपालः— पञ्चसंख्यानिर्दिष्टस्तु पर्वपुच्छमिति कथ्यते ।

यज्ञशर्मा— युक्तमेवेदं पर्वपुच्छमिति नाम । यतोऽत्र पर्वणि पुच्छ-
मिव किञ्चित् परिदृश्यते । अस्मदमावास्याया अपि तदा
तदा पुच्छमुपलभ्यते ।

चन्द्रपालः— तथैव षट्संख्यानिर्दिष्टो भागः वृन्तपुच्छमिति
कथ्यते ।

यज्ञशर्मा— अग्रे सूक्ष्माणि पत्राकाराणि अतिमृदुलानि संरक्ताणि
कानिचित् दृश्यन्ते, पल्लवानीति तर्कयामि ।

चन्द्रपालः— आम्, पल्लवान्येव ।

यज्ञशर्मा— कुत एतानि पर्वपुच्छानि केषुचिदेव पर्वसु दृश्यन्ते ।

चन्द्रपालः— एतानि पल्लवानि शाखानां प्रथमे वयसि अधोभा-
गेषु प्ररोहन्ति । क्रमेण तरुणतामापन्नासु तासु स्वयमेव पति-
तान्यदर्शनं यान्ति ।

यज्ञशर्मा— परमस्य मूलभागः प्रच्छाद्यशीतलो न भवति ।

चन्द्रपालः— पत्राणां विरलत्वात् छाया न सुस्निग्धा भवति ।

एवमेव धत्तूरवार्ताकादयोऽपि अनेकेष्वंशेषु दुर्मस्यास्य सा-
दृश्यमावहन्ति ।

यज्ञशर्मा— सखे, कुतोऽत्र अधोभागे पत्राणि संकुचितानि ?
उपरि तु न तथा ।

चन्द्रपालः— उपरि वातस्य निरर्गलसंचारेण पत्राणि सम्यक्
परिपुष्टानि । अधोभागे तु तस्य प्रतिबन्धात् न तावान् परि-
पोषः ।

यज्ञशर्मा— अद्य स्मरामि । न केवलं वातस्य, रविकिरणाना-
मपि ऊर्ध्वभाग एव पुष्कलः संपर्कः ।

चन्द्रपालः— अत एवेमाः पटोलिकानिष्पादादयो वीरुधः छाया-
संछन्नप्रदेशे समुत्पन्ना अपि सुदूरमन्तरमातिक्रम्य सूर्यकिरण-
वातादिपौष्कल्ययुक्ते स्थल एव समेधमाना दृश्यन्ते ।

यज्ञशर्मा— केचन पनसादिवृक्षा अपि उन्नतेन प्रकाण्डेन समु-
पेता अभ्रंलिहा भूत्वा आत्मनः परिपोषायाजस्रं सूर्योपास्ति-
मनुतिष्ठन्ति । ब्राह्मणास्त्वद्य सन्ध्यास्वप्यादित्यं नोपतिष्ठन्ते ।

[इति निष्क्रान्तौ ।

सुलोचना ।

अथ निमेषमात्रेणैव मानसारेष्वग्रेसरस्य महेन्द्रशत्रोः भुज-
दण्डः, अपांसुलाललामभूतायाः सुलोचनायाः तामतिपरुषाम्,
अश्रुतचरीं, श्रुतमात्रमेव अरुन्तुदमिव शल्यं हृदयं दलयन्तीं
वाचं श्रुत्वा, प्रचण्डतरेण रयेण अवनीतलादुत्पत्य विद्युत्पुञ्ज-
विनिर्मितमिव भ्राजमानं तं कृपाणमधोमुखीकृत्य, अतिनिशि-
तेन तदग्रभागेन “अयि सुलोचने, मार्जय प्रथमं तव लोचने;
वाचय मम वृत्तान्तं; इदं लिख्यते; सखि प्रियवादिनि उक्तं किल
त्वया मतिमत्या ‘विरम विरमास्मादनर्थावहादायासात्’ इति ।
हितैषिण्याः तवोपदेशजातं दूरतः परित्यज्य, रणकर्मण्येव जात-
निश्चयः निकुम्भिलायामभिचारेण विधिना हुतात् हुताशनान्
सकलास्त्रशस्त्रकुलसङ्कुलं मायानिर्मितं रथमवाप्य योद्धुकामोऽपि
यावत् तत्र गत्वा आशुशुक्षणिमाशु ज्वलयन्, लाजैस्तिलैः समद्विः
कुशैराज्येन च हुत्वान्ततो महाजस्य मेदसा पूर्णाहुतिं दातुमयते,
तावदेव मत्पितृव्यनिवेदितसकलवृत्तान्तेन सीताकान्तेन मद्रुधाय
प्रेषितो लक्ष्मणः तत्र सत्वरमुपेत्यातिकठिनशिलावर्षादिप्यधिकतर-
माशीविषविषज्वालामुत्किरतामाशुगानां वर्षं मयि वर्षं ।

तदानीमपि होमैकव्यग्रमानसेन यथाकथंचित् होमं समा-
प्यैवानेन युध्येय इति स्थिरचित्तेन मया प्रस्तुताज्यधारासंयुतं महा-
जस्य मेदो हस्तेनोद्धृतम् । यदि परिसमाप्यते इयमाभिचारेष्टिस्तां

न कदाप्यहं हन्तुं शक्य इति ज्ञात्वासौ सौमित्रिस्त्वरिततरमुपक्र-
म्यातिजवोद्धृतपादतलाहत्या तद्विः मद्धस्तादूरतश्चिक्षेप । सद्य
एव समुदीपितकोपाग्निरहं पुनरपि होमारम्भो मोहारम्भ इति
निश्चित्य, मत्कोपहुताशने त्वां होष्यामीति तेन सह योद्धुमारभे ।
तस्मिन् समरसंरम्भे प्रदीप्तकोपयोरावयोः शस्त्राशस्त्रि, दण्डादण्डि,
केशाकेशि च चिरकालं जन्यमजनि । अतिमायाविनं, त्रिभुवनै-
कवीरं मां हन्तुमशक्नुवन् लक्ष्मणः कमपि कालानलोपमं बाणं
धनुषि संधाय, ‘धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे
चाप्रतिद्वन्द्वः शरैर्न जहि रावणिम् ॥’ इति सप्रतिज्ञं मयि मुमोच ।
बाणासननिर्मुक्तः सोऽपि रामबाणः क्रूरतरक्रेड्कारमारचयन् विषधर-
विषोपमामग्निज्वालामुद्गिरन् अशनिनिपातं मयि निपत्य मम शिरः
छित्त्वा श्रीरामचरणारविन्दमूले, इमं दक्षिणं बाहुं निकृत्य त्वदन्तिके
च न्यपातयत् । बाणावलूनं मच्छिरो निशिचरकुलधूमकेतोर्दिनकरकु-
लचूडामणेः श्रीरामभद्रस्य चरणसरोजसेवासुखमनुभवन्नमन्दमान-
न्दं विन्दति । अयि मनस्विनि, शीघ्रमागम्यताम्; अनुभूयतां श्री-
रघुपतिचरणसेवासौख्यम्; सफलीक्रियतां जन्म त्वयाऽपि । वर-
णसमये सप्रणयं परिगृहीतं मम वामेतरं हस्तमादाय शीघ्रमाग-
म्यताम्” इति महीतले विलिख्य, पुनरपि सुलोचनायाः पुरस्तात्
भूमौ पपात ।

तथा लिखितं स्वनायकचरितं सभक्त्युन्मेषं वाचयित्वा,
रामाश्वकञ्चुकिततनुलता, अनवरतरुदितोच्छूननयना सा सुलो-
चना, शून्येव, मूर्छितेत, लिखितेव, स्तम्भितेव, चिरमस्तमितसक-
लैन्द्रियव्यापारा तस्थौ । सर्वोऽपि तस्याः सखीजनः, अतिविस्माप-

कमभूतपूर्वमिदं निरीक्ष्य सतीमणेस्तस्या अनितरसाधारणं पाति-
त्रयं प्रशंसं ।

अथैषा मुहूर्तादिवोन्मील्य लोचने 'इतो न कालविलम्बः कार्यः ;
यथानियोगमाचरितव्यम् ; अथैव मे श्वशुरसमीपमुपेत्य, निकुम्भि-
लायां मृतस्य मे पत्युः शिरस आनयनं प्रार्थयेयम् ; तदानयत
शिविकाम् ; आरोपयत चेमं बाहुदण्डम् ; शीघ्रं गच्छामो यत्र मे
श्वशुरो वर्तते' इति व्याहरन्ती शिविकानयनाय सखीजनं समादि-
देश ।

तत्क्षणमेव समाहृतायां मणिमयशिविकायां सबहुमानमारो-
प्य तं बाहुदण्डं, चतसृभिः परिचारिकाभिः संवाहयन्ती तां
शिविकां, सखीजनपरिवृता, आप्रपदीनेन कञ्चुकेन समावृतशरीरा,
निश्वासानलमलिनितदन्तच्छदा, निरर्गलगलन्नेत्राम्बुपूरसिक्तोत्तरी-
यांशुका, यमुनाप्रवाहवदतिनीलामंसविस्रंसिनीमाकुलाकुलामलका-
वलीं वहन्ती, असकृदुरस्ताडनाताम्रपाणिपल्लवा, आमलकीस्थूलमु-
क्ताफलविनिर्मितहारलतैकभूषणा, 'हा ! नाथ' इत्यसकृत् विल-
पन्ती, पाणितलसमावृतमुखकमला, केनचित् कमलपलाशविधृत-
जलेन, केनचिदार्द्रकदलीदलव्यजनधारिणा, केनचिदुपरिपतच्चण्ड-
चण्डकरकरपरिजिहीर्षासमुद्धृतशोकसमयसमुचितसितेतरातपत्रेण,
शोकविकलेन, मूकेन, विरलविरलेन परिजनेन परिवृता, अति-
भूमिं गतेनात्मनः शोकेन सकलजनहृदयं विदलयन्ती, साक्षादिव
करुणाधिदेवता, मूर्तिमतीव पातिव्रती पतिविरहशोकविह्वला, मू-
केव, मूढेव, उन्मत्तेव ग्रहग्रस्तेव, शून्यान्तःकरणेव, शोकार्णवनि-
मग्नेव, प्रस्खलन्ती पदे पदे 'यः कोऽपि स्वनायकवृत्तान्तमाहरेत्'

इति किरन्ती नवनीलनलिनरमणीयां द्राघीयसीमितस्ततो दृष्टिम्,
'अथ कियदूरे वर्तते मे श्वशुरस्यास्थानमण्डपिका' इत्यनुक्षणमा-
पृच्छन्ती सखीजनं, क्षणमतिकरुणं विलपन्ती, क्षणमतिदीर्घं निश्च-
सती कथंकथञ्चित् सखीजनेन नीयमाना निशाचरचक्रवर्तिनो
लङ्केश्वरस्यास्थानमण्डपिकासमीपमाजगाम ।

तत्र च तप्तकाञ्चनविनिर्मितस्य सभामण्डपस्य मध्ये, नव-
रत्नखचितसिंहासने समुपविष्टो रावणः, नातिदूरस्थिते कस्मिंश्चिदा-
सने समुपविष्टया, सतीललामया मन्दोदर्या निसर्गरमणीयैः, विनया-
न्वितैः, नैकविधैरुपदेशैर्वार्यमाणोऽपि जनकतनयासक्तचित्तः 'अयि-
मुग्धे मन्दोदरि, कथमेवमुच्यते त्वया ? मुच्येतापि प्राणावलिः ;
न कदापि जानकी ; वीराग्रेसरोऽस्माकं पुत्रो निकुम्भिलायां यथा-
विधिहुतहुताशनसमुपलब्धदिव्यवाहनो रणे रामलक्ष्मणौ नियतं
निह्न्यात् ; अनन्तरमनन्यरक्षणा मरणात्रस्यन्ती सा रमणीमणि-
जानकी स्वयमेवागत्य मामानन्दयिष्यति ; पूरयिष्यति च मनो-
रथम्' इत्यवोचत् ।

कर्णारुन्तुदं तद्वचनं निशम्य मन्दोदरी, " नाथ, नाथं धर्म-
स्तव महेश्वराभिनन्दितभुजबलस्य ; सतीकुलचूडारत्नं हि जनकत-
नया ; दवदहनसदृशं पातिव्रत्यम् ; अत्यद्भुतमसाधारणञ्च सतीनां
चरितम् ; पश्य, परशशतं वीराः रणे मृताः ; यदि दशरथतनयौ
मानुषौ, यदि च जनककुलनन्दिनी सामान्या काचन ललना,
तर्हि कथमेतत्सर्वं संभवेत् ? तस्मात् सर्वभूतहितकाम्यया समागतं
नारायणं जानीहि लोकाभिरामं रामम् ; त्रिलोकजननीं जलधितनयां
च जनकतनयाम् । यस्या 'आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्' ; सविनयं

समर्प्यतां सीता रामचन्द्राय ; कथमुद्युक्ते ते चेतस्तत्तदाशङ्कितुं निजपातिव्रत्यशोधवलीकृतदशदिशायां विदेहकुलमङ्गलदीपिकायाम् ? 'सैषा ते मतिर्न कल्याणी, न कदापि सुखावहा' ; कल्याणाभिनिवेशी हि पुमान् सर्वेष्वपि कार्येषु भाविनमर्थमनर्थं वा सूक्ष्मया दृष्ट्यावगच्छति । इदमत्र निदर्शनम् । अतिबलशालिनः कति कति वा वीराः समरमुखे न निहताः ? असह्यविक्रमस्तव कनीयान् भ्राता चतुरङ्गबलान्वितश्चतुरं युध्यमानोऽपि तिरश्चां साहाय्यमुपगतेन रामेण रणे हतः । कुमारो मेघनादः प्रथमं परां पराभूतिमनुभूय जानकीमोचनाय त्वां बहुशः प्रार्थयन्नपि, तव परुषवाग्जालमसहमानः प्राणानपि तृणाय मत्वा रणाय पुनरपि प्राद्वत् । न जाने भूयोप्यायुष्मन्तं तं द्रक्ष्यामि न वेति । यद्यद्यापि न शक्नोति कुपथगामिनीं मतिं निवर्तयितुं, तर्हि नियतमस्मत्कुलं समूलं नश्येत् । तद्विरमास्मादनर्थावहादभिनिवेशात् । विशालमिदमतिरमणीयं राज्यम् ; प्राज्यमनन्यसाधारणं चैश्वर्यम् ; विनीता बह्वश्चानुचराः ; सुरपतिशिखामणिप्रणयिनी चाज्ञा ; दिगन्तविश्रान्ता कीर्तिः ; सर्वजनविस्मापकं चरितम् ; 'सर्वमेकपद एव मा कृथा वृथा ;' सत्वरं समर्प्यतां जानकी ; संपाद्यतां दशरथसुतमैत्री ; चिरमुपभुज्यतां राज्यलक्ष्मीः" इति सादरमगादीत् ।

स्वीयं चेष्टितमनुचितमिति जानन्नपि रावणः कालवशात् सादरप्रोक्तान्यपि मन्दोदरीवचांस्त्वधीरयामास ।

अहह ! महान् हि कालातिपातः संवृत्तोऽस्माकमास्थानमण्डपिकासमीपमागतां सुलोचनां विस्मृतवताम् ? कियन्तं कालं तिष्ठतु सा तपस्विनी तत्र ? अतस्तामन्तः प्रवेश्य, 'ततः किं भविता'

इति ज्ञातुमत्युत्सुका वयमपि प्रवेक्ष्यामः ।

नवजलधरनीलेन चिकुरचयेन, शरदिन्दुबिम्बसुन्दरेण वदनेन, बालकलानिधिकोमलेन निटिलेन, धनुर्लतासंशयमुत्पादयता भूयुगलेन, चलत्कुवलयदलस्निग्धेन लोचनद्वयेन, चम्पककलिकाशङ्कामुपजनयता नासावंशेन, मुकुरसमेन कपोलेन, विद्रुमलतामपुरेणाधरेण, कम्बुसदृशेन कण्ठेन, कन्दुकसुन्दरेण वक्षोजयुगलेन, लतासाम्यमधिगच्छता भुजेन, बलित्रयमनोहरेण मध्येन, पुलिनललानुकारिणा नितम्बेन, कदलीकाण्डपेशलेनोरुयुगलेन, सरसिजपदशेन पादद्वयेन च विराजमाना, राजहंसीव गमने, कोकिलवपूरिवालापे, कोककामिनीव पतिप्रेम्णि, मन्त्रसिद्धिरिव सर्वजनपरीकरणे, रमणीयेनाकृतिविशेषेण, निरुपमेन लावण्येन, मधुरया वाचा, परमेणौदार्येण, स्वतःसिद्धेन सौशील्येन, महनीयेन पातिव्रत्येन— किं बहुना ? सर्वेणापि प्रकारेण जानकीमनुकुर्वती सुलोचना मन्दमास्थानमण्डपिकाद्वारमतीत्य रावणस्य सभां प्रविवेश ।

निरीक्ष्य तपस्विनीं तां रावणो मन्दोदरीमब्रवीत् 'अयि गृध्रे मन्दोदरि, सर्वथानभिज्ञासि त्वम् ; न विचारयसि कार्याकार्यगौरवम् ; न तत्त्वतो जानासि मेघनादस्य बलम् ; पश्य पश्य, वीराप्रगण्येन मत्पुत्रेण रणे रामलक्ष्मणौ निहतौ श्रुत्वा मत्प्रसादं संपादयितुमित एवागच्छति जानकी ; अद्य फलितं मे मनोरथेन ; अग्रेव कृतकृत्यमिवात्मानं पश्यामि' इति ।

तथागच्छन्तीं वनितां दृष्ट्वा मन्दोदरी च जानकीति किञ्चिदिव बभ्राम । एतस्मिन्नन्तरे समीपमागता सुलोचना । रावणस्तपि तां जानकीत्येव निश्चिकाय । मन्दोदरी तु सम्यक् निर्वर्ण्य

तां वनितां, स्वधूं ज्ञात्वा, 'पौलस्त्य, न सम्यक् जानासि त्वमेतां वनिताम् ? नेयं जनकतनया । एषा ह्यस्मद्वधूः कुमारस्य मेघनादस्य प्रेयसी निजसौन्दर्येण जानकीमनुकरोति । 'असूर्यम्पश्या हि राजदाराः' शुद्धान्त एव स्थिता कथमत्रागच्छति ? निपुणं निरूप्यमाणे शोकोपहतचेतनेव दृश्यते । अनादृतशरीरसंस्कारेयं वरवर्णिनी । तथाहि । न दृश्यते फालतले तिलकम् । उत्सृष्टा वेणी । म्लानं मुखकमलम् । बाष्पप्रसरदूषितं नयनयुगलम् । शोकविह्वला गात्रयष्टिः । न जाने किमत्याहितमिति । न कदाप्येषा अन्तःपुरात् बहिर्निर्गच्छति । एवंविधेन वेषेणात्रागतामेनां दृष्ट्वा युद्धाय गतं मे तनयं प्रति अमङ्गलमाशङ्कते प्रेमपरवशं मनः । आः ! किं करोमि ! कीदृशीं वार्तामाहरिष्यत्येषा तपस्विनी' इति व्याहार्षीत् ।

(कमशः)

उपदेशसूक्तिमाला ।

विद्यया हि मनुष्यजातिः तिर्यग्जातिभ्यो व्यावर्त्यते । जीवनहेतौ प्रवृत्त्या अपायहेतोः निवृत्त्या च तिरश्चोऽपि शरीररक्षां संपादयन्ति । 'पश्चादिभिश्चाविशेषात्' इति विद्याहीनं सूरयो निन्दन्ति । विद्यया पुरुषस्यात्मा आनन्दभरितः संपद्यते । विद्यया विमला कीर्तिं पुरुषोऽश्नुते । यस्य पुरुषस्य विद्या प्रशस्ता वर्तते तं श्रीस्वयमेव वृणुते । देशान्तरे वर्तमाना अपि पुरुषाः तस्य बन्धवो भवन्ति । अतः सर्वप्रयत्नेन पुरुषेण विद्या आर्जयितव्या । अवर

णात् पुरुषादपि शुभोदकीं विद्यां श्रद्धया परिगृहीयात् । रत्नस्य केतारः रत्नस्य गुणमेवापेक्षन्ते, न तु विक्रेतुर्वणिजो विशेषम् । तद्वत् विद्याया ग्रहणेऽपि विद्योपदेष्टुर्गुरोः परावरवर्णता न निमित्तं भवितुमर्हति । शृणु मनुष्याणां पितुर्भनोर्निदेशम् 'स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥' 'श्रद्धावानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि' इति ; परं तु 'विद्या ह्यद्यापि सावद्या विना विनयसंपदा' इति च । 'विनयेनान्विता विद्या सतां संमानमर्हति । तेन हीना हि सा त्याज्या फणामणिरिवानिशम् ॥' भर्तृहरिः विद्याविहीनं वक्रोक्त्या एवं विगर्हते 'विद्वामेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् । न हि बन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसवेदनाम् ॥' अतो विद्वान्विनीतश्च भवेत् ॥ १८ ॥

शब्दो द्विविधः— ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । अत्र द्वितीयो मनुष्याणामेव न तिरश्चाम् । वर्णा इत्थमुत्पद्यन्ते— यदा पुरुषो वक्तुं वाञ्छति तदा तस्य मनः कायाभिं वैश्वानराख्यमाहन्ति । स मारुतं प्रेरयति । स प्राणरूपो मारुतः हृदयस्य कण्ठस्य च पथा ऊर्ध्वं प्रसरन् मूर्धानं गच्छति । तदा मूर्धन्यभिहतः सन् प्रत्यावृत्य कण्ठतालवादिषु वर्णानामुत्पत्तिस्थानेषु व्याप्नोति । अथ वर्णा उत्पद्यन्ते । ये संमिलिताः पदानि संपद्यन्ते पदानि च वाक्यानीति । एवं भगवता पाणिना उपदिश्यते ॥ १९ ॥

'नमो वाचे या चोदिता या चानुदिता तस्यै वाचे नमो नमो वाचे' इति वेदमन्त्रः । वाक् द्विविधा पौरुषेयी, अपौरुषेयी चेति । पुरुषैः प्रोच्यमाना नानाविधभाषारूपा प्रथमा । पुरुषैरप्रणीता पृथिव्या-वर्धजातमिव सर्गादावीश्वरेण प्रणीता वेदात्मिका वाक् द्वितीया ।

वाचो हि महिम्ना सर्वाणि श्रेयांसि अस्माभिः प्राप्यन्ते इह लोके अमुल च । एवं मूर्तिद्वयवतीं वाचोऽधिष्ठात्रीं स्रष्टुः प्राणनायिकामार्याः प्रणमन्ति इति मन्त्र आह । इदं च प्रणमनं जगत्स्रष्टा ईश्वरेण शब्दं द्वारीकृत्यास्माकं हितप्राप्त्युपायस्य प्रदर्शनात् तद्विषये कृतज्ञतामभिव्यनक्ति ईश्वरं प्रति इति सूरयो मन्यन्ते ॥ २० ॥

वर्णा अचो हलश्चेति द्विधा विभक्ता भवन्ति । तत्राचः स्वरा इति गद्यन्ते । स्वराः पुनः त्रिविधाः— उदात्ता अनुदात्ताः स्वरिताश्चेति । अमी स्वरा वेदे नियमेनोपयुज्यन्ते । लोकशब्देषु स्वरनियमं न पश्यामः । वेदेऽपि मन्त्राणामध्ययनकाल एव विविच्योच्चार्यन्ते उदात्तादयः । मन्त्रबोध्यानां देवतानां शंसनवेलायां एकया श्रुत्या मन्त्राः पठ्यन्ते, यस्यां श्रुत्या उदात्तानुदात्तस्वरिता एकीभवन्ति ॥ २१ ॥

प्रवर्तते हि चेतनः तस्मिन् कर्मणि, यत्रेदं कर्म ममाभिलषितं साधयिष्यतीति बुद्धिस्तस्योदेति । अतो जानीमः पुरुषस्य प्रवृत्तिमात्रे प्रवृत्त्युद्देश्यस्यार्थस्य इष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति, तादृशस्य ज्ञानस्यानुदये पुरुषप्रवृत्तेरदर्शनात् । अथ कचित्कर्मणि इदं मम इष्टसाधयिष्यतीति जानन्नपि न प्रवर्तते; यथा फणिनः फणायां महार्धमुज्ज्वलदीप्तिकं मणिं पश्यन् पुरुषः आजिर्हीषुरपि तदाहरणे न प्रवर्तते, यथा च क्षुधया पीड्यमानः पुरुषः विषमिश्रमन्त्रं क्षुधायाः शान्तिक्षमं जानन्नपि तद्भोक्तुं न प्रवर्तते; तत्कस्य हेतोः? अपेक्षितं हि द्रव्यं महतापायेनानुसृष्टमिति जानाति । अतस्तत्र पुरुषो न प्रवर्तते । अथ किमायातम्; इष्टसाधनं वस्तु बलवतानिष्टेन यदि नानुसृष्टं इति जानीयात्, तर्हि तत्र पुरुषः प्रवर्तते । अन्यथा तु न प्रवर्तते इति ॥ २२ ॥

(कमशा)

मनोवाक्यायैरनादिकालप्रवृत्तानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणभग-

अथोत्तरखण्डस्थस्यापि सविशेषणनारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वात्, अवशिष्टयोश्च चतुर्थीनमसोः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रथमं मनोवाक्यायैरित्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यैरिष्टप्राप्तेः पूर्वभाविनीं ममकारनिवृत्तिवाचिनमःशब्दविवक्षितां सर्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थयते । तत्र सर्वस्य चानिष्टस्वेष्वविघातस्य च कर्ममूलत्वात् तन्निवृत्तिः पूर्वमभ्यर्थ्यते । मानसादिभेदेन विविधः पापराशिः, तद्विपाकश्च मन्वादिभिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोपादानम् । अकृत्यकरणादेरहेतुकत्वमन्योन्याश्रयादिकं च परिहर्तुमाह— अनादिकालप्रवृत्तेति ॥ हितप्रवृत्तियोग्यैः करणैरेतावन्तं कालमहिते प्रवृत्तोऽस्मीति निर्वेदश्चात्र व्यञ्जितः । ‘यद्ब्रह्मकल्प’ इत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्रवृत्तम्, अत एवानन्तम् । प्रथमोऽनन्तशब्दोऽकृत्यकरणकृत्याकरणरूपसामान्यापचारयोरन्वेतव्यः । द्वितीयस्तु भगवदपचारादौ । अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तरं क्रूरतरम् । यद्यपि केषांचित् कृत्यानामकरणमकृत्यकरणात्मकम्, तथापि शरणागतरक्षणादिकृत्याकरणं महत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुमकृत्यकरणादुत्तरं कृत्याकरणोक्तिः । अकृत्यकरणान्तर्गतस्यापि भगवदपचारादेः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन प्रकृष्टत्वज्ञापनाय पृथगभिधानम् । यद्यप्यकृत्यकरणादेरप्याज्ञातिलङ्घनरूपतया भगवदपचारत्वम्; तच्चात्रापचारानिति विशेष्यनिर्देशेन व्यज्यते, तथापि शिशुपालादीनामिवाव्यवधानेन भगवत्परिवादिकादिमिह भगवदपचारशब्दोक्तम् । अकृत्यकरणशब्देन तु स्ववर्णाभमादिनिषिद्धानुष्ठानमात्रम् । कृत्याकरणशब्देन स्ववर्णादिनियतधर्मस्य प्राप्तकाले शक्तेनाननुष्ठानम् । भगवदपचाराश्च द्वात्रिंशदपचारादिप्रकरणेषु द्रष्टव्याः । भगवदीयेषु वस्तुषु स्वीयत्वबुद्धिः, अर्चावितारपर्यन्तेष्ववतारेषु प्राकृतत्वबुद्धिः, इत्यादयोऽपि भगवदपचाराः । त्वदपचारेति वक्तव्येऽप्यत्र भगवदपचारशब्दस्तत्प्रमाणोपात्तप्रकारसूचनार्थः । अयथाशास्त्रमर्थानुपाधिभिर्मागवतविरुद्धाचरणमिह भागवतापचारः । इमौ विपर्यासेन केचित् व-

वदपचारभागवतापचारासह्यापचाररूपनानाविधानन्तापचारान्
आरब्धकार्यान्, अनारब्धकार्यान्, कृतान्, क्रियमाणान्, करि-
ष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व ॥

र्णयन्ति । एतयोरेवापचारवर्ग्याः 'न क्षमामि' इत्यादिभिर्विशेषिताः केचि
त्पूर्वोक्तन्यायादसह्यापचारा इति विभज्यन्ते । ते च 'विद्याचोरो गुरुद्रोही'
'एकाक्षरप्रदातारम्' 'यः शूद्रं भगवद्भक्तम्' 'मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्'
'संस्तुताबुध्यते तव' इत्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

एवं निर्निबन्धनभगवद्भागवतद्वेषावज्ञापरिहासादयश्च यथालोकम-
सह्यापचारा इत्यनुशिष्यन्ते । एते पञ्चापि प्रत्येकमवान्तररोपाधिभिः नाना-
विधाः । तत्तद्विधास्वपि अवान्तरव्यक्तिभेदैरनन्ताः । आरब्धकार्यान्
जात्यायुर्भोगरूपविपाकसंज्ञफलप्रदाने प्रवृत्तान् । यद्यपि, 'अनारब्धकार्या
एव तु पूर्वं तदवधेः' इति उपासने सूत्रितम्, तथापि 'साध्यभक्तिस्तु सा
हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी' इति प्रवृत्तौ विशेषवचनादत्रारब्धकार्यो-
पादानम् । अर्थितार्थप्रदस्य शरण्यस्य प्रपत्तृणामार्तितारतम्यानुसारेण यथा-
प्रार्थितफलप्रदानात् तदिष्टदेहाद्यनुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः । अनारब्धकार्य-
यान् प्रारब्धकार्यकर्मनिरुद्धावसरतया अनुपक्रान्तफलान् । द्विविधानपि
कृतानित्यवच्छिनत्ति । क्रियमाणान् आनुकूल्यसंकल्पादिमत्त्वेऽपि देशकाला-
दिवैगुण्यात् पूर्वनियुक्तदूरस्थदुर्निवारभृत्यादिमुखेन वा उपक्रान्तानपरिसमा-
प्तान् । करिष्यमाणान् तद्वदनुबन्ध्यादिमुखेनागत्या प्रमादाद्वा संपतिष्यतां,
बुद्धिपूर्वोत्तराधानां पश्चादेव प्रार्थयित्वा विधानात् । तेषामप्यत्र संग्रहे तु यथा-
प्रायश्चित्तप्रेरणं क्षमाफलं ग्राह्यम् । सर्वानशेषत इति व्यक्तिशक्तिकात्स्न्यं
परम् । सन्ति हि पापानां बह्व्यः शक्तयः तत्त्वतिरोधायकत्वम् प्रत्यवायजनक-
त्वम्, कर्मान्तरानर्हतापादकत्वम्, सजातीयपापारम्भरुचिजनकत्वं चेति ।
एतास्वन्तिमा वासनेत्युच्यते । स च प्रत्युत्तरे व्यक्तमनुवदिष्यते । पापशक्ति-
निग्रहसंज्ञः परमपुरुषबुद्धिविशेष एवेति क्षमस्वेत्यनेन व्यज्यते । निग्रह-

अनादिकालप्रवृत्तविपरीतज्ञानमासविषयं कृत्स्नजगद्विषयं
च विपरीतवृत्तं चाशेषविषयमद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं
क्षमस्व ॥

निवृत्तिरूपो हि प्रसादविशेष इह क्षमा । अत्र भागवतापचारेषु तद्विदितेषु
तत्प्रसादनमुखेन भगवतः प्रसादनम् । 'मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तु-
मर्हसि' इति न्यायात् । तदविदितेषु तु अव्यवधानेन, रहस्यप्रायश्चित्त-
न्यायात् ॥

एवं निषिद्धक्षमा प्रार्थिता । अथ सहेतुककाम्यक्षमा प्रार्थ्यते—
अनादिकालेति ॥ क्षुद्रपुरुषार्थकामनाया विपरीतज्ञानसापेक्षतया अपचारा-
णांमिव शास्त्रार्थज्ञानपूर्वककाम्यानामपि मात्रया भ्रान्तिहेतुत्वं व्यञ्जयितुमिह
विशेषतो विपरीतज्ञानस्य सहोक्तिः । यथावस्थितविषयविरुद्धाकारावगाहि-
ज्ञानमिह विपरीतज्ञानम् । तच्चात्र 'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' इत्यादिभि-
रुक्तः स्वात्मनो जगतश्च स्वनिष्ठत्वस्वतन्त्रत्वस्वशेषत्वभगवदन्यनिष्ठत्वादि-
भ्रम इत्यभिप्रायेणाह—आत्माविषयं कृत्स्नजगद्विषयं चेति ॥ वृत्तशब्दस्य
शास्त्रीये प्रसिद्धिप्रकर्षमुपजीव्य विपरीतवृत्तमिति बन्धकं काम्यकर्माच्यते ;
अन्यथा पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । काम्यस्य च विपरीतवृत्तत्वं सात्त्विक-
त्यागसमदर्शित्वादिविशिष्टहिततमधर्मविपरीतत्वात् । विपरीतवृत्तेऽपि स्ववि-
षयतया पुत्रादिपरविषयतया च वैविध्यं दर्शयति—अशेषविषयमिति ॥
अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सद्गुरूपदेशादिभिः परोक्षसम्यग्ज्ञा-
नेऽपि बाधितानुवृत्त्यादिनयाद्वासनादिभिरनुवर्तमानमित्यर्थः । अत्र चका-
रणपूर्वकृतविपरीतवृत्तसमुच्चयः । अद्यापीत्यनेन च अनादिविपरीतवृत्तस-
त्ततिः सूच्यते । अत्रापि सर्वशब्दः पूर्ववत् कात्स्न्यपरः । अशेषत इति
आनुसन्धेयम् ॥

इह यथाधिकारं यथाबोधितमनुष्ठितानामपि संसारहेतुधर्माणामभि-
प्राणांमिव अनर्थपर्यवसायितया मुमुक्ष्वपेक्षया पापत्वोक्तेः सर्गादिहेतुभूत-

मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानकर्त्री

स्वतन्त्रसंकल्पत्वेऽपि निग्रहविशेषत्वबुद्ध्या काम्यक्षमाप्रार्थनं युक्तम् । यद्यप्येवं पूर्वकृतेषु काम्येषु गतिः, तथापि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यक्षमार्थिनां स्वयं त-
तदारम्भ एव न संभवतीति कथं तत्क्षमाप्रार्थनम्? इत्थम्— अज्ञातयादृच्छिक-
सुकृतन्यायात् सुहृज्जनबुद्ध्या वा संभवत्सु नेदं चोद्यम् । स्वबुद्धिपूर्वमपि वर्त-
मानेषु काम्येषु मध्ये निर्विण्णानामपि प्रक्रान्तसमापनमन्तरालबध्वष्टेः कारीरी-
शेषसमापनन्यायेन स्यात् । तत्र पश्चिमांशस्याज्ञासिद्धत्वान्न काम्यत्वदोषः ।
पूर्वांशस्य तु क्षुद्रफलकामनामूलस्य तत्फलजनकत्वाभावेऽपि तादृशवासना-
जनकत्वसंभवात् कर्मयोगस्येव 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति न्यायेन केषांचि-
त्कर्मणामसमाप्तानां कृतांशस्य विलम्बकारिसाधनान्तरपर्यवसितफलजनक-
त्वात् तत्क्षान्तिः प्रार्थनीया । पूर्वापरांशयोरधिकारिभेदेऽप्यासमाप्तेरैककर्म्या-
द्वर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः । उत्तरकालेऽपि केनचिद्धेतुना निर्वेदविच्छेदात्
नित्यत्वभ्रमात् स्वप्नदोषाद्वा काम्यं संभाव्यते । तस्यानुत्पन्नस्यापि क्षमावे-
क्षणं शीघ्रं स्वोचितप्रायश्चित्तप्रेरणार्थम्, सौभर्यादिन्यायेन क्रमेण वैराग्यज-
ननार्थं वा । उक्तं हि प्रपन्नमधिकृत्यैव— 'अथोपायप्रसक्तोऽपि भुक्त्वा
भोगाननामयान् । अन्ते विरक्तिमासाद्य विशते वैष्णवं पदम्' इति ॥

एवं कर्मनिवृत्तिः प्रार्थिता । अथ कर्महेतुप्रकृतिसंबन्धनिवृत्तिः
कर्मनिवृत्त्यैव भवन्त्यपि सर्वेश्वरबुद्धिविशेषाधीनेति ज्ञापयितुमभ्यर्थ्यते—
मदीयेति ॥ ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं मदीयेत्युक्तम् । अन्योन्या-
श्रयनिवारणाय बीजाङ्कुरन्यायमभिप्रेत्याह— **अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति ॥**
प्रकृतिस्वरूपस्य पुरुषवत् अनादित्वात् तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुकत्वमुक्तम् ।
तत्र च 'गुणमायासमावृतः' इत्यादिप्रसिद्धं प्रतिकूलप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्व-
रूपेत्यादिभिराह— **भगवत्स्वरूपेति ॥** तिरोधानं नाम क्षेत्रज्ञानां भग-
वत्स्वरूपविषयज्ञानप्रसरनिरोधः । तथा चात्यन्ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिं सामा-
न्यतो विदितेऽपि भगवति सर्वाश्रयत्वादिधर्मतिरोधानादवरत्वादिबुद्धिं तत्

विपरीतज्ञानजननीं स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननीं देहेन्द्रियत्वेन
भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः

न्येषु स्विष्टत्वादिबुद्धिं च करोतीत्याह— **विपरीतज्ञानजननीमिति**—
इदं च जीवस्वरूपतिरोधानतन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपलक्षणम् । एवं तत्त्वत्रय-
तिरोधानफलभूतं विपरीतज्ञानान्तरमाह— **स्वविषयाया इति ॥** प्रकाशमा-
नेषु वस्तुषु तिरोधानं नाम तत्तद्भेदकधर्मग्रहणविचारणम् । इदमेव हि सर्वत्र
भ्रान्तेर्निदानम् । उक्तस्यापकारत्रयस्य हेतुभूतमवस्थाचतुष्टयं देहेत्यादिभिरु-
च्यते । देहेन्द्रियत्वेन भोगायतनतया भोगोपकरणतया च । भोग्यत्वेन शब्दा-
दिगुणविशिष्टभूतपञ्चकरूपत्वेन । सूक्ष्मरूपेण देहादिपरिणामरहितांशेन । सेयं
प्रकृतिरिदानीं चतुर्भिरप्यंशैरपकरोति । प्रलयदशायां तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधा-
नमात्रं करोतीति व्यवस्था 'देहयोगाद्वा सोऽपि' इति सूत्रभाष्ये द्रष्टव्या ।
ईदृश्याः प्रकृतेः दुरत्ययत्वं स्वतन्त्रलीलाप्रवृत्तयेति 'देवी ह्येषा गुणमयी'
इत्यादिना त्वयैव गीतमिति सूचयति— **दैवीमिति ॥** तिरोधानादिहेतुभूतैरव-
स्थाचतुष्टयानुवृत्तेर्बन्धहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रचुरतामाह— **गुणमयीमिति ॥**
सत्त्वादिगुणसमुदाय एव प्रकृतिरिति सांख्यपक्षस्तु 'गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।'
'प्रकृतेर्गुणसंमूढाः' इत्यादिव्यधिकरणप्रयोगबलात् निरस्तः । क्वचित्तु
सत्त्वरजस्तमःशब्दानां द्रव्यपर्यन्तः प्रयोगः 'तद्गुणसारत्वानु तद्व्यपदेशः' इति
न्यायेन नेतव्यः । एवमनन्तैर्विभागैर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातमाश्र-
यत्वं समाख्याविशेषेणाह— **मायामिति ॥** मायां मां तारयेति द्विकर्मकतया-
न्ययः । दासभूत इत्यादिभिर्मूलमन्त्रपदत्रयार्थः सूच्यते । 'दासभूताः
स्वतः सर्वे' 'आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यम्' इत्यादिप्रसिद्धं स्वभावतो दास-
त्वं च्विप्रत्ययाभावेन व्यज्यते । द्वयेऽपि नारशब्दवाच्यानां जीवानां तात्प-
र्यवृत्त्या दासत्वं ग्राह्यम् । दूरं पलायितेऽपि मयि त्वत्संबन्धस्तावत् दुस्त्यजः ।
दास्यप्रतिबोधश्च मे संप्रति जात इति भावः । 'शरणागतोऽस्मि तवास्मि
दासः' इति पूर्वोत्तरखण्डार्थनिष्ठत्वं समुच्चित्युक्तम् । स्वरूपभरलाभेषु तवैव

शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय ॥

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

न ममेति यत् । प्रपन्नस्यानुसन्धानं सारं तदिह दर्शितम् ॥ अस्मीति प्रार्थना-
भिप्रायम् । दासोऽस्मि दासवृत्तिपरः स्यामित्यर्थः । अन्यथा तु दास-
भूत इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रं स्यात् । शरणागतोऽस्मि तवास्मि दासः
इति निर्देशौ प्रार्थनात्मनिक्षेपपराविति केचित् । आर्तो वा दृष्टो वा
द्रव्यवक्ताऽहं तव दयनीय इत्यभिप्रायेणाह— इति वक्तारमिति ॥ यद्यप्य-
त्र फलप्रार्थनार्थं प्रपत्तिकर्तृत्वानुवाद एव युक्तः, तथापि तद्वचनकर्तृत्वानु-
वादो ‘भव शरणमितीरयन्ति’ इत्याद्यभिप्रेतवचनप्राशस्त्यादिव्यञ्जनार्थः ।
माम् ‘स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य’ इत्यादिप्रसिद्धस्वरक्षणासमर्थम् । त्रिगुणद्रव्यस्य
नित्यतया नाशाभावात् तारयेत्युक्तम् । एतेन, ‘दुरत्यया’ इत्युक्तं स्वयत्वेन
दुस्तरत्वं ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ इत्यादिनाभिप्रेतं पराधीनतरणं च गम्यते ।
एवं नमःशब्दे निवर्तनीयतयाभिप्रेतस्य पापस्य भ्रमस्य प्रकृतिसंबन्धस्य
च मिथः कार्यत्वं कारणत्वं च यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥

अथ निर्वेदमान्यादीषद्विलम्बक्षमाणामत्रत्यविशदज्ञानभक्त्योरपि कै-
ङ्कर्योपयोगितया चतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिघटितत्वात् स्वयंप्रयोजनं तदुभयं
तेषामित्यादिना प्रार्थ्यते । ‘तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन ।
न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम्’ इति तावन्मात्रप्रार्थना ह्यनु-
ज्ञाता । अत्र परभक्तिवचनं तदनन्तरभाविपरज्ञानपरमभक्त्योरप्युपलक्षणम् ।
तच्च प्रतिवचनभागे व्यञ्जयिष्यते । ज्ञानी ‘प्रकृतिं विद्धि मे पराम्’ इत्या-
दिप्रतिपादितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् भगवन्तेमेव परमप्राप्यं मन्वा-
नः । नित्ययुक्तः ऐश्वर्याद्यर्थिनां स्वाभिलषितप्राप्तौ सिद्धायां भगवता
योगो निवर्तते, ज्ञानिनस्तु न तथेति भावः । एकभक्तिः न तु प्रयोजना-
न्तरविभक्तभक्तिरित्यर्थः । एतदुभयं ज्ञानी विशिष्यत इत्यस्य हेतुः ।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”

इति श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मां कुरुष्व ॥

अत्यर्थम् अत्यभिधेयम्; सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयापि दुर्वचमिति भावः ।
‘स च मम प्रियः’ इत्यत्राप्यत्यर्थमित्येतदनुषज्यते । यद्वा स्वप्रतिपक्षया
स्वभक्तप्रीतेः प्रकर्षोक्त्या स्तुतिः । आत्मैव सर्वान्तरात्मनो ममाप्यन्तरा-
त्मैव । नन्विदं प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह— मे मतमिति ॥ प्रकृष्टप्रीतिविषयत्वे-
नातिवादाच्च विरोधः । तथात्वादरहेतुमाह— आस्थित इति ॥ युक्तात्मा
माद्विरहस्यातिदुःसह्यतया मयि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः । अनुत्तमां गतिम्
परमप्राप्यम् । जन्मनाम् पुण्यजन्मनाम् । ज्ञानवान् पूर्वोक्तज्ञानवान् ।
वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यत इत्यन्वयः । सर्वम् प्राप्यप्रापकादि । ‘राम-
स्य व्यवसायज्ञः’ इत्यादिनिदर्शितज्ञानविशेषवत्त्वात् महात्मत्वोक्तिः । ‘महा-
मनाः’ इति भाष्यम् । सुदुर्लभः मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिन आर्तादयोऽपि
दुर्लभाः । अयं तु कर्मवश्यमध्ये भक्तलाभार्थिना मया देशिकार्थिभिश्चान्यैः
सुदुर्लभः, लब्धश्चेदयमलभ्यलाभ इति भावः । उक्तं हि श्रीपौष्करे ‘दुर्ल-
भा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदालापात्सुलभं शाश्वतं
पदम्’ इति । माम् ‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्’ इत्युक्तेषु मूर्धाभिषिक्तम् ॥
श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरुष्व क्रियाफलं त्वद्गामीत्यात्मनेपदेन व्यज्यते ।
अव्यवहितत्वादिह श्लोकत्रयेत्युक्तम् । परभक्तिश्लोकानां भिन्नप्रकरणस्थतया
ज्ञानवयेत्युक्तम् । माम् ‘या प्रीतिरिविवेकानाम्’ इत्युक्तेषु बाह्यविषयस-
त्त्वप्रगण्यम् ॥

‘पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’ ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्यः’ ‘मद्भक्तिं लभते पराम्’ इति स्थानत्रयोदित-परभक्तियुक्तं मां कुरुष्व । परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभावं मां कुरुष्व । परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥

अथ शरीरपातसमयभाविनो बुध्याकारानभ्यर्थयते — परभक्तीति । अथवा मुक्तिदशाभाविनां परभक्त्यादीनामिदमपेक्षणम् । एकस्वभावत्वोक्तिर्हि अन्त्यपरभक्त्यादिव्यवच्छेदार्था । उक्तानामेव तत्रत्यपरभक्त्यादीनां सादारानुवादेन कैङ्कर्यपर्यन्ततां याचते — परेति । अत्र त्वदिति वक्तव्ये भगवच्छब्दः अनुभाव्यपौष्कल्यस्फुटीकरणार्थः । किंकरविशेषणे शेषतैकरतिरूपशब्दे शेषतैकरतिरेव रूपं निरूपकं यस्येति भाव्यम् । भवानीति प्रार्थना । त्वत्किङ्करभावात्पूर्वमसत्कल्पोऽहमिति च सूच्यते । एवं द्वयार्थो व्याख्यातः ॥

सर्वज्ञेऽपि स्वतो देवे याच्ञाविज्ञापनादिभिः ।

तत्तदिष्टप्रदित्सात्मा प्रीतिरेव प्रसाध्यते ॥

तदेव चोदनोपज्ञमपूर्वं तत्त्ववेदिनाम् ।

आराध्येन्द्राद्यपायेऽपि फलदानाय तिष्ठति ॥

अथैवमभ्यर्थितस्य भगवतस्तदभ्यनुज्ञादिविषयैः प्रपत्तिजनितप्रसादपरिवाहैः प्रतिवचनैः प्रकृतौपयिकवक्ष्यमाणचरमश्लोकार्थोऽपि प्रतिबोध्यते । तथाहि — अत्र प्रतिहतोऽपीत्यन्तेन अशक्तिपूर्व्या अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्टसन्तारोपायतां प्रकाशयता ‘अनन्यशरणः’ इत्युक्तविस्तररूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्तिः । येनकेनापीत्यादिना त्वमित्यन्तेन द्वितीयपादोक्ताधिकारिकृत्यलाघवादिव्यञ्जनम् । केवलमित्यादिना तु ‘अहंत्वा’ इति वाक्याभिप्रेतानिष्ठनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिप्रकाशनम् । एवंभूतोऽसी

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्ष आषाढमासः । [संचि. ४.]

सुभाषितानि ।

रत्नैरापूरितस्यापि मदलेशोऽस्ति नाम्बुधेः ।

मुक्ताः कतिपयाः प्राप्य मातङ्गा मदविह्वलाः ॥ १ ॥

स्वस्त्यस्तु विद्रुमवनाय नमो मणिभ्यः

कल्याणिनी भवतु मौक्तिकशुक्तिमाला ।

प्राप्तं मया सकलमेव फलं पयोधे

यद्धारुणैर्जलचरैर्न विदारितोऽस्मि ॥ २ ॥

सोपानानि तिरोहितानि पदवी छन्ना तृणैर्नूतनैः

कालुष्यं पयसां विलोक्य शनैर्कैरुड्डीय हंसा गताः ।

माधुर्यं न मधुव्रतोदितगिरां पद्मानि मग्नानि के

भेकानामिह गर्जितं परमहो वृद्धयैव नष्टं सरः ॥ ३ ॥

मेघसंदेशविमर्शः ।

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः

प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।

कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्ययमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥

इहोत्तरार्धे 'अन्योऽपि यः पुमानयं जन इव पराधीनवृत्तिर्न स्यात् अहं यथा अनतिक्रमणीयेन स्वामिना परतन्त्रः, एवं परतन्त्रता यस्य नास्ति इति वैधर्म्योदाहरणमेतत् । स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेत' इति तृतीयचतुर्थपादयोरेकवाक्यतामवगमयन्ति पूर्णसरस्वतिप्रमुखाः सर्वेऽपि व्याख्यातारः । एतादृशार्थवर्णने किंचिदिव क्लेशोऽनुभूयते । चतुर्थपादे न किमपि स्वारस्यमुपलभ्यते च । तादृशे काले न कोऽपि जायामुपेक्षेत ; सन्त्येवास्मिन् लोके पराधीनवृत्तयो बहवो जनाः ; तेष्वपि न स्यादन्यः अयं जन इवेदृशीं दुर्दशामापन्नः ; धिक् मे भागधेयम्— इति यक्षेण स्वनिर्वेदातिशयः सूचितः इति मन्यामहे । अत्र सहृदया एव प्रमाणम् ।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां

वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।

गर्भाधानक्षमपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः

सेविष्यन्ते नयनसुभगाः खे भवन्तं बलाकाः ॥

अनुकूलः पवनो मन्दं मन्दं नुदति, वामश्चातको मधुरं मधुरं नदति, बलाकास्त्वाबद्धमण्डलाः सेविष्यन्ते—इति वर्णयन्कविः, वर्षासमय इतः परमागमिष्यति इति बोधयन् 'आषाढस्य प्रथम-दिवसे' इति सूक्तिं द्रढयतीव ।

पद्यस्यास्य सरणिं मुहुर्मुहुर्नुध्यायतामस्माकं 'मन्दाक्रान्ता-च्छन्दोभिर्मधुरमुद्गाथितं श्रवणसुभगमिदं काव्यमाबद्धरसिकमण्डलाः सहृदयाः सेविष्यन्ते'— इति ध्वनिरेकः स्फुरति ।

पूर्वार्धे त्वंकारयुक्तया गिरा द्विर्निर्दिष्टो मेघः उत्तरार्धे भवच्छब्देनाभिधीयते । अत्र कीदृशः कवेराशयः ? इति चेत् ब्रूमः— रागो-न्मत्ताभिर्नयनसुभगाभिः प्रणयिनीभिः स्वयंप्रार्थितरतिरनुसेवितश्च नायकः प्रकृष्टसौभाग्यातिशयसंपन्नः अशेषजनमाननीयो भवच्छब्देनैव निर्देष्टव्यः ; अन्यथा कवेररासिक्यं प्रसज्येत— इति ।

तां चावश्यं दिवसगणनातत्पराभेकपत्नी-

मन्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशप्राणमप्यङ्गनानां

सद्यःपातप्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

न केवलं भवतः, परं ममापि ते भ्रातुः सौभाग्यं किंचिदिव विद्यते, यतः मत्स्नेहसंविदवलम्बितजीविता मामेवानवरतं हृदयेनालिखन्ती अनादृतशरीरसंस्कारा संन्यस्ताभरणा संकल्पसंगमविनो-दितानङ्गवेदना युगसहस्रायमाणान् दिवसान् कृच्छ्रादतिवाहयन्ती रमणीमणिः काचित्तवैव नयनगोचरीभविष्यति इत्यभिसंधिः । इम-मेवाशयं 'वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति' इत्युत्तरमेघे

सूचयति महाकविः । रमणदर्शनोत्सुकानां नयनसुभगानां बलाकानां स्मरणेन तादृशीं निजदयितामपि यक्षः अनुसरति इति प्रतिपादय-
तोऽस्य पद्यस्यात्रैव पाठः समुचितः । कविहृदयमविज्ञाय व्याख्यातारः
केचन प्रक्रमभङ्गमिह मन्यन्ते ।

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।
आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥

अत्र कविः श्रवणसुभगेन स्तनितेन युक्तो मेघः, न केवलं
बलाकाः किंतु कृत्स्नामपि महीं अवन्ध्यां (नानाविधसस्यप्रसवयो-
ग्याम्) कर्तुं प्रभवतीति स्वाशयं चकारेणाविष्करोति । कथं विरु-
द्धानामपि राजहंसानां मेघस्य सहायतोक्तिः ? इत्याशङ्क्य 'वर्षकल-
षितजलाशयमात्रे तेषां द्वेषात्' इति समाधीयते विद्युलतया । निर्म-
लानां जलाशयानां कालुष्यस्य कारणीभूतेषु जलदेष्वेव विरोधो
न्यायः, तपस्विनीष्वस्वतन्त्रासु कमलिनीषु द्वेषस्य कथमवकाशः ?
इति प्राप्ते ब्रूमः— पार्थिवान्भोगान्विहाय कैलासं प्रति यियासूनां
परमहंसश्रेष्ठानां (राजहंसानाम्) रागद्वेषाद्यभावः सहज एवेति वा,
करुणां दशमापन्नस्य सुहृदो निमित्ते महान्तं क्लेशमङ्गीकृत्य सुदूरं
गच्छतस्तवोपरि बहुमानात् सहजमपि द्वेषं विस्मृत्य सहायाः
संपत्स्यन्ते हंसश्रेष्ठा इति वा कवेराशयः इति ।

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।

काले काले भवति भवता यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

पद्यमिदमनुध्यायन्तो वयमत्रैव शैले निखिलजनवन्दनीयया
रामभद्रस्य पादुकया शिरस्यङ्कितस्य रघुपतिनियोगात्प्रतिनिवृत्तस्य
तदा तदा राघवगुणाननुस्मृत्य दीर्घमुष्णं च निश्चसतो नन्दिग्रामग-
तस्य भरतस्य लोकोत्तरं वृत्तमनुस्मारिताः स्मः ।

मार्गे तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्राव्यवन्धम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्य ॥

इह मार्गशब्दस्य अध्ववाचित्वं प्रदर्शयितुं नैघण्टुकं प्रमाण-
मुदाहृत्य विरमति संजीविनी । विद्युलता तु 'रसिकजनमौलेः परमे-
श्वरभाक्तिशालिनः तव यात्रानुगुणो भुक्तिमुक्तिसाधनमेकः पन्थाः ;
मीरसानां नास्तिकानां च कमपि पुमर्थमस्पृशन्नन्य एव' इति भावं
विवृणोति ।

अरण्येषु जलमयेनाहारेण नियमशतैश्च नितान्तशोषितक-
रणप्रामाः क्षीणक्षीणा महर्षय आपाततो विरुद्धार्थप्रतिपादकतया
पतीयमानानां निगमशिखरवाक्यानां तत्त्वार्थावधारणे नितरां खिन्न-
मतयः क्रमेण सूक्ष्मतत्त्वमवगत्य मुक्ता भवन्ति— इति ध्वनि-
तत्त्वार्थं स्फुटमवगम्यते । अत्र कविः उत्तरमेघे विद्यमानं निरतिशयं
मायुर्यं स्वयमेव 'श्राव्यवन्धं श्रोष्यसि' इत्यनेन सूचयति ।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥

इह 'रसिको निचुलोनाम महाकवेः कालिदासस्य सहाध्यायी
परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन् स्थाने तस्मा-
त्स्थानादुन्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्, पथि सारस्वतमार्गे, दिङ्-
नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य, हस्तावलेपान् हस्तविन्यासपूर्व-
काणि दूषणानि, परिहरन्'—इत्यर्थान्तरमुपदिशति संजीविनी ।
केचन पाश्चात्या विद्वांस इहान्यापदेशरीत्या उपालब्धः कवेरनभि-
मतः समकालिको दिङ्नागाचार्यः खिस्त्वब्दीयाष्टासप्तत्युत्तरपञ्चशत-
तमे हायने समभूदिति कालिदासोऽपि तात्कालिक इति निरूपयन्ति ।

मेघो हि छन्दसि 'अद्रिः, ग्रावा, गोत्रः, अश्मा, पर्वतः
गिरिः' इत्यादिपदैः निर्दिश्यते इत्यामनन्ति निरुक्तकाराः । अनेनैव
ऊह्यते— वेदपुरुषस्याप्यभिमतमद्रिसाम्यं मेघस्येति ।

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥१५॥

नवाम्बुदानीकमुहूर्तमण्डनस्य धनुराकारेणाम्बरतले परिदृश्य-
मानस्य तेजःपुञ्जस्यावलोकने कविरनितरसाधारणं प्रमोदमनुभवति ।

एवमेव रघुवंशे 'केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापला-
ञ्छितः' इति वर्णयति ।

वल्मीकाग्रात्— अत्र 'इन्द्रचापं किल वल्मीकान्तर्व्यव-
स्थितमहानागशिरोमणिकिरणसमूहात्समुत्पद्यते ; वासुकिफणामणिगण-
द्युतिः वल्मीकरन्ध्रान्निःसृत्य नभसि मेघे शक्रधनुराकारमापद्यत
इत्यागमः' इति वदति सारोद्धारिणी ।

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुराभि क्षेत्रमारुह्य मालं

किंचित्पश्चाद्भ्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥

इह भ्रूविलासप्रकारं विस्तरतो वर्णयति विद्युलता । संजी-
विनी तु किञ्चिदिव दीर्घनिद्रायाः प्रतिबुध्य, लोचने प्रमृज्य, उत्तरार्धे
यथा कश्चिद्बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित् क्षेत्रे (कलत्रे) गूढं विद्वत्स्य
प्राक्षिण्यभङ्गभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्षं संचरति तद्व-
दिति ध्वनिः इति आत्मनोऽपि रासिक्यं दर्शयतीत्यहो ! जनपदवधूना-
मपि कचिद्भ्रूविलासाभिज्ञता ।

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चः ॥

'आङ्गलाः केचनाविज्ञातभारतवर्षाख्यस्वभावाः, देशेऽस्मिन्
ज्ञतागन्धोऽपि मानवेषु नोपलभ्यते इति विश्वसन्ति उद्धोषयन्ति

चेदृशमाशयम् । यदि चेमे पद्यस्यास्यार्थमवगच्छेयुः, तर्हि चिरप्ररूढ-
मज्ञानमूलकमिममाशयं स्वयमेव दूरतः परित्यजेयुः ।' इति विलसन्
नामकः कश्चन ऐरोपीयविवुधवरः कालिदाससूक्तिषु निमग्नदयः
स्वयं विलिखति ।

(कमशः)

परिहासाचार्यः ।

प्राप्नोत्यसाधु परिहासमयं तथापि
नाहं बिभेमि रचयामि च सुप्रबन्धम् ।
नैवास्तुभीतिपरिपूरितमानसोऽपि
लोको निवर्तत इहालयनिर्मितेर्हि ॥

“प्राप्त एव कान्तिपुरे निवेदय कुशलम् ॥”
“नन्ववक्तव्यमेतत् ; नैव विस्मराम्यहम् ॥”
“ततश्चाष्टमेऽष्टमे दिने निवेदय कुशलवृत्तम् ॥”
“अवश्यं करोम्यहं कुशलपत्रप्रेषणम् ॥”

“यदा च तव दुःशकं भवति पत्रलेखनम्, तदा सहोप-
राद्विलिख्य प्रेषय ॥”

“अवश्यमिदमनुष्ठास्यामि ; भवद्विरपि तथैव क्रियताम् ॥”
“सर्वथा स्वीयं शरीरं परिपालय ॥”

अवसिते चान्तिमे वाक्ये, स्वीयेन कर्णोद्वेजकेन तीक्ष्णो-
रवेण विश्रामस्थानं पूरयन्ती मन्दं मन्दं निरगाद्वाष्पशक्तिः ।

शरच्चन्द्रमहाशयोऽपि गवाक्षात्प्रणयमधुरया दृशा निर्निमेषं पश्य-
न्तीं नालिनीं चिन्ताजडेन चक्षुषा अवक्षमाणो नाबोधत् विश्राम-
स्थानान्निरगाद्वाष्पशक्तिरिति ; कालेन च प्रपद्य प्रकृतिं मन्दमन्देन
पदा प्रावर्तत स्वगेहगमनाय ॥

मणिपुरं नाम किमपि मनोहारि पत्तनम् । यत्र च राजमा-
र्गे प्रतिवसतां श्रेष्ठिनां सूक्ष्मसौधालंकृता निलयाः पुष्पान्ति श्रियं
निसर्गमनोहरस्य पत्तनस्य । यत्नं च राजवीथ्यां शतशो वस्तुविक्रे-
तृणां समदृश्यन्त आपणानि । यस्मिंश्च राजमार्गे हीरकमुक्ताविक्रे-
तृणामपि समभूद्वैपुल्यम् । इतस्ततश्च वेषभूषादिभिरलंकृतः पौरनि-
बहः कार्यजातनिर्वहणार्थं गतागतं कुर्वन् पन्थानं व्याकुलीकरोति ।
मूल्यलभ्यमाना जाल्यश्चैर्वाह्यमानाः सुरूपाश्च रथा जनानितस्ततो
नयन्तः पथि मानवपरिव्याप्ते अधिकं संमर्दं जनयांश्च भूवुः । नग-
रप्रान्तोऽप्युपवनरमणीय आसीत् । कस्यचित् देशविभागस्य राज-
धानीत्वेन च अत्राधिकरणिकालयादीनि वर्तन्ते महान्ति ॥

प्राच्यां दिशि नगरस्योपशल्ये एकं समदृश्यत सूक्ष्मशुक्ल-
वालुकाविभूषितपथेन निःसंकरेण च कृत्रिमवनेन परिवृतं महतः
श्रेष्ठिन इवागारम् । यस्य च बहिर्द्वारि काष्ठफलके ‘श्रीयुतः शरच्च-
न्द्रमहाशयः कलहोपजावी’ इति विलिखितमासीत् । अयं हि
शरच्चन्द्रमहाशयो द्वित्रिवर्षेभ्यः प्रागत्रत्यप्रधानन्यायालये कलहोप-
जाविवृत्तिदीक्षितोऽभूत् । स्ववृत्तिकुशलश्चायं कालेनाल्पेनैव स्वीय-
या बुद्ध्या आक्रम्येतरान् द्रविणसंपन्नः समभूत् । महता च रिकथेन
नीतोऽयं तेनालयः । क्रीते चालये, उपवनादिनिर्मित्या सोऽयमनेन

नूतन इवाकारि । न च शरच्चन्द्रमहाभागोपवनसदृक्षमत्रत्यस्यैकस्या-
पि कृत्रिमवनमिति किल प्रवदन्ति माणिपुरीया जनाः ॥

कुटुम्बिनी च नलिनीनाम्नी नलिनीव सुमनोहरा गुणतश्च
शीलतश्च शरच्चन्द्रमहाशयस्यानुरूपा प्रियतमा च । सा हि का-
न्तिपुरवासिनः श्रेष्ठिनः सुरेन्द्रमहाशयस्य प्राथमिकं कन्यारत्नम् ।
अधुना हि प्राथमिकान्तर्वत्नीत्वेनासन्नप्रसवत्वेन चेयं पितृगेहमभि-
ययौ । तां च बाष्पशकटिमुपनीय प्रेषयामास कान्तिपुरम् । निर-
तिशयेन च प्रेम्णा अकार्यमपि पत्रप्रेषणोपदेशं कृतवान् शरच्चन्द्र-
महाशयः । स च लिखित एवोपरिष्ठात् ॥

प्रियाविधुरोऽयं शरच्चन्द्रमहाभागः शकटिविश्रामस्थानान्म-
न्देन पदा समागच्छत् स्वीयमालयम् । गृहोपकण्ठमागतेऽस्मिन्,
मन्दया पदविक्षेपसरण्या ध्यानमन्देन च नयनयुगलेनामुं विडम्ब-
यन्नेकः समदृश्यत पुरुषः । कियता च कालेन स्वीयं प्रविश्यावा-
सस्थानं कार्पासमृदुलस्यैकस्यावासमञ्चस्य (Chair) उपरि नि-
चिक्षेप देह्यष्टिं शरच्चन्द्रमहाभागः । तं अनु च स पुरुषोऽप्यल-
क्षितप्रवेशस्तदभ्यर्णमागत्य स्वीयं करद्वयमस्य नयनयुगले न्यधात् ।
तत्क्षण एव चकितचकित इव भूत्वा शरच्चन्द्रमहाभागः 'किम्
स्थानेऽपि परिहासं करोषि?' इत्यवदत् ॥

प्रत्यभिज्ञातोऽहमनेनेति किञ्चिद्विरस इव भूत्वा परिहासा-
चार्यो विरसत्वमदर्शयन्नेव गभीरया वाण्या अब्रवीत्— 'किम्
धुनाऽपि परिहासस्यास्थानम्? अस्तु वैतत् । परं चेदं पृच्छामि—
किं श्रीमन्! नलिन्यदर्शनं समभूच्छ्रीमतो वदनविधोर्विस्लापकम् ।

अथैव यदि समभूद्भवत ईदृशी समवस्था, कथं वा यास्यति मा-
सचतुष्टयम्? इदमपि चायुक्तमिव दृश्यते, यच्छरच्चन्द्रस्य नलिनी-
विरहेण प्रादुर्भवति वैकुण्ठं मनसः । लोके तु प्रथितमेतादृशम्,
यत् नलिन्या एव भवति शरदिन्दुवियोगः सुदुस्सहः, न तु
कदाचिदपि शरदिन्दोर्नलिनीविरहः ।'

'अलं परिहासाचार्य!' शरच्चन्द्रमहाशयोऽब्रवीत् 'ईदृशेन
विनोदेन ॥'

'यदि नैवं कर्तव्य ईदृशो विनोदः, का वा सरणिर्विनोद-
स्याभिमतता भवताम्?' सहासमवदत् परिहासाचार्यः ॥

अत्रेदमवश्यमवधेयं वाचकमहाभागैः । नेदं 'परिहासा-
चार्यः' इति नाम पितृभ्यामस्य प्रतिष्ठापितम् ; किन्तु समीक्ष्यास्य
गुणान् जनतयैव दत्तमिदं सबहुमानम् । पितृप्रतिष्ठापितं पद्मि-
नीकान्तनामधेयं प्रति विचित्रतरपरिहासावकुण्ठितविविधचेष्टासँहि-
कयेनानुष्ठित उपरागः । चेष्टा अप्यस्य कदाचित्सुमनोहराः परि-
खिन्नस्यापि मनस आनन्ददायिन्यो भवन्ति ; कदाचिच्च भवन्ति
नितरामुद्वेजका अनिष्टपरिणामकारिण्यश्च ; कदाचिद्धीकौशलेन प्र-
भूतकालविनिमयेन च विनिर्मिता विशेषतो हासकारिण्यः ; कदा-
चिच्च तत्कालविनिर्मिता अपि संभवन्ति हासकारिण्यः ; कस्य च
कीदृशोऽनुष्ठातव्यः परिहास इत्येव ननु सार्वकालिकः परिहासाचा-
र्यस्य विमर्शविषयः । विषयस्यास्य विमर्शः कदाचिन्मासं मासद्व-
यमपि प्रचलति । अस्य चानेन व्यवसायेन समभूवान्मित्राणि
बहूनि पत्तनेऽस्मिन् । अयं हि करोति स्ववृत्त्यै द्रविणेन वृद्धिव्य-
वहारान् । साधारणोत्तमर्णगणनायां तिष्ठत्ययं कनिष्ठिकायाम् ॥

‘नमः परिहासदेशिकेभ्यो भवद्भ्यः’ शरच्चन्द्रमहाशयोऽब्रवीत् ‘भवतां च नैव कदाचिदपि परिहासेन विनान्यो विषयः स्मृतिपदवीमवतरति ॥’

‘ननु द्वितीयो व्यवसाय एवायमास्माकः । कथं वा तं परित्यजामः?’ परिहासाचार्योऽब्रवीत् ॥

न चावस्यति विषयोऽयमिति शरच्चन्द्रमहाशयोऽवदत्—
‘अलमनेन । एतद्विज्ञापयामि— यदितो न गमिष्यति कुटुम्बिनी-
विधुरस्य मे कालः, न च भवतामपि संभवेदैनन्दिनमागमनम् ;
अतः खलु प्रतिभानुवासरमस्तमिते भगवति चण्डकिरणे भवद्विरत्र
गृहीत्वा क्रीडनसाधनानि क्रीडनार्थमागन्तव्यम् । न च तस्मिन्
काले कुत्रापि बहिर्गच्छामि ॥’

‘यदि गताः स्युर्भवन्तः?’ साभिप्रायमवदत् परिहासाचा-
र्यः ॥

‘नन्ववस्थितमेव श्रीमतां परिहासशस्त्रम् ॥’

‘क्रीडनसाधनान्यङ्गीकृतानि मया । भवद्विश्राङ्गीक्रियता-
मुपहारसाधनानि ॥’

‘नन्ववक्तव्यमेवैतत् । को हि नाम न जानाति श्रीमतां
मोदकतृष्णाम्? ॥’

एवं च निर्धारिते अनयोः समये परिहासाचार्यः प्रावर्तयत्
स्वीयं मनो गृहाभिगमनाय । शरच्चन्द्रमहाशयोऽपि अभियोगविष-
यमनुपश्यन्निनाय कालम् ॥

मानवस्य स्वभाव एव खल्वयम्, यत् प्रेमरज्जुनिबद्धमपि

मनः कालेन कियता, व्यवसायान्तरेण च भवति शिथिलमिति ।
शरच्चन्द्रमहाशयस्यापि समभूदेतादृश्येवावस्था । न्यायपुस्तकानुवाच-
नेन, अभियुक्तप्रत्यभियुक्तैश्च साकं समालापेन, तत्कार्यकरणेन, पु-
स्तकालयेन, सामयिकपत्राणां वाचनेन च विद्वमस्य मनो न स्म-
यति वारंवारं यथापुरं नलिनीम् । अथापि, अन्तरान्तरा भवत्येव
नलिनीस्मरणजनितं वैकुण्ठं मनसः । तृतीये च दिवसे समागच्छ-
त् सुखप्रवासं ज्ञापयदेकं प्रियया लिखितं पत्रम् । अभूच्चानयोरितः
क्रमेण पत्राणां गतागतम् । परिहासाचार्योऽपि समागच्छति स्म
निर्धारित एव समये ॥

एवं हि व्यत्यगान्मासानां त्रितयम् । प्रसूता च नलिनी
सुरूपं रमणीयं च कुमारमङ्कगतमुपलालयन्ती विनोदयामासात्मा-
नम् । अन्तरान्तरा च सप्रेमगरिमाणं भर्तारं स्मरन्ती यद्यप्यभूद्वि-
मनाः, अथापि तत्पत्रदर्शनेनोपनीय मानसे तदीयां रूपगुणकन्द-
लितां प्रतिकृतिं, तद्दर्शनजनितमानन्दं प्रपेदे ॥

एकदा शरच्चन्द्रमहाशयः साकं वयस्यैः किमप्यालपन्,
रमणीयनगरोपान्तप्रदेशमवलोकयितुं गतो नाशकत् ज्ञातुं ‘अद्य
भानुवासरः’ इति । यद्यप्यस्ताचलं प्राप्तो भगवान् गभस्तिमाली,
तथाप्यालापप्रसङ्गतश्च गृहगमनमपि व्यस्मर्यतानेन । समये च
तस्मिन् ‘अद्यास्मद्गृह एव भविता श्रीमतामुपहारः’ इत्यवददेकः
साहचरो वयस्यः । अनुमोदितमप्यनेन विस्मृतभानुवासरेण वय-
स्यवचनम् । कालेन च वयस्याविमौ उपहारार्थं गृहं जग्मतुः ॥

निर्धारित एव समये शरच्चन्द्रमहाभागगृहमगमत्परिहासा-
चार्यः । प्रविश्यान्तः, कुत्राप्यपश्यन् शरच्चन्द्रमहाशयम्, अप्रा-

क्षीदेकं परिचारकम्—‘नन्वद्यापि नागतो महाभागो गृहान् ? इति । परिचारकोऽब्रवीत्—‘सह वयस्यैर्गताः खलु ते नगरं द्रष्टुम् । अवस्थीयतामत्रैव भवद्भिः’ इति वदन्नयं कालेन गतः स्वीयान्यनुष्ठातुं कर्माणि । अवसितेषु च कर्मसु, वर्तन्त एव परिहासाचार्या जागरूका इति स्वप्रसुखमन्वभवत् ॥

परिहासाचार्यः प्रविश्यावासस्थानम्, अलमकरोदेकं कार्पासमृदुलं मञ्चम् । नाद्याप्ययमागत इति संकुध्य च शरच्चन्द्रमहाभागाय, यथेष्टं ताम्बूलानि भक्षयित्वा पतद्रूहमपूरयत् । न चादृश्यत कुत्रापि भोजनसाधनमिति पुनः संकुध्य न्यायपुस्तकानीतस्ततः प्राक्षिपत् । आरामस्थानानि निवासस्थानानि चाकरोत् स्थानभ्रष्टानि ॥

एवमतिवाह्य यथाकथञ्चित् घटिकापञ्चकं, स्वालयं गन्तुकामः परिहासाचार्यः, निरगाच्छरच्चन्द्रमहाशयस्यावासस्थानात् । क्षणेन पुनरुपजातविचारोऽयं निरीक्षितुमैच्छत् कृत्रिमवनम् । अनुपदमेव समारब्धमनेनोपवननिरीक्षणम् । प्रचलिते च निरीक्षणे प्रादुरभवदस्य मनस्ययं विचारः ‘कथमियमुच्छेदमवाप्स्यति मालती? कथं वा विनाशमुपेयादयं सुवर्णचम्पकवृक्षः?’ ॥

अस्मिन्नेवान्तरे कण्टककन्दलितलोहतन्तुमयप्राकाराद्बहिर्वीथ्यां परिहासाचार्यस्य दृष्टिपथमगादेको माहंमदीयो राजपुरुषः । तत्क्षण एव व्यापारितमभूदस्य मनः परिहासकल्पने । अधिगतमुन्मत्तहस्तमुल्मुकम् ॥

परिहासाचार्यस्तदभ्यर्णमागत्य तमब्रवीत्—‘ननु श्रीमान्त एव वीथ्यामस्यामधिकृताः? किं नु भवतां नामधेयम् ॥’

कोऽपि महानयं समदृश्यतेति मनसि कृत्वा राजपुरुषः सप्रश्रयमब्रवीत्—‘एवमेव । मासोऽभवदत्र नियुक्तस्य मे । मां किल वदन्ति जनाः ‘मीरखानः’ इति । किमस्य प्रयोजनम्? ननु वर्तते श्रीमतां किञ्चित्करणीयम् ॥

प्राक्षिप्य तस्य हस्ते रूप्यकमेकं, परिहासाचार्योऽब्रवीत्—‘अभूवंश्चत्वारि दिनानि । आलयममुं लक्ष्मीकृत्य, एकः सभ्यवेषः पुरुषोऽन्तरान्तरा गतागतं करोति । पाटञ्चर इव दृश्यते । न च सुखेन निद्रामप्यहं गृह्णामि ॥’

‘द्रव्येण सर्वे वशाः’ इति किल सविशेषं जागर्ति लोकेऽस्मिन् वार्ता; कथमेक एव राजपुरुषो भवति सापवादः । रूप्यकमवलोक्य दत्तं राजपुरुषेणोक्तम्—‘मयापि दृष्टः सः । परं च दृष्ट्वा मां नात्रागच्छति, दूरत एव गतागतं करोति ॥’

परिपाटी खल्वियं द्रविणवशस्य, यद्रूते द्रव्यप्रदाता, तदेवानुमोद्यतेऽनेन । नचावलोकयति द्रविणवशो वस्तुनः संभवनीयत्वमसंभवनीयत्वं वा । यदि ब्रूयाद्द्रव्यप्रदाता ‘महिषस्य समभूत्पुत्रः’ इति, तदा द्रविणवशो ब्रूते—‘मयाप्यवलोकितमिदम्; अस्मन्मातुलमहिषस्य समभूत्पुत्रः’ इति । इमामेवाभ्युपगत्य सरणिं, राजपुरुषेणोक्तं ‘मयापि दृष्टः सः’ इति ॥

परिहासाचार्यः पुनरब्रवीत्—‘इदमेव तावदद्य कर्तव्यं भवद्भिः; यदि स प्रविशेदन्तः, यथेष्टं ताडयितव्यः । स वदेत्कदाचित्ताडनत्रस्तः ‘अहमेवालयस्यास्य स्वामी’ इति, तच्चोन्मत्तभाषितमवगन्तव्यम् ॥’

‘अवश्यं करोमीदम्’ राजपुरुषोऽब्रवीत् ‘सुखस्वापो भवतु भवताम् ॥’

अनुपदमेव परिहासाचार्यः प्राविशच्छरच्चन्द्रावासगृहम् । प्रविश्य च, महाद्वारं विना न्यरुणत्सर्वाण्यपि द्वाराणि । महाद्वारमप्यर्धरुद्धं कृत्वा तत्फलकद्वयोपर्यस्थापयच्चतुराढकोन्मानमेकं महन्त्यायपुस्तकम् ; पुरतश्च तस्यावासमञ्चमेकमधोमुखं स्थापयामास । तस्य च पुरतः पतद्गृहकमास्थापयत् । एवं संगमय्य सर्वाण्यपि परिहाससाधनानि, श्रान्त इव भूत्वा उद्धाटितस्य गवाक्षस्याधः स्थापितमावासमञ्चमधितिष्ठन् बहिरवालोकयत् ॥

जनमनोहारिण्या ज्योत्स्नया स्वायत्तीकृतं गगनमण्डलम् । सर्वापि वीथी विशुद्धप्रकाशा समभूत् । सकलनयनानन्दकरोर्द्विजपतिगभस्तिभिः विभूषितायां पदव्यां विनष्टा सूच्यपि समुपलभ्येत । परिश्रान्ता रजन्या च मन्दीकृतव्यापाराः स्वापोत्सुकाः समभूवन् जनाः ॥

अत्रान्तरे मित्रगृहेभ्यः प्रतिनिवृत्तः शरच्चन्द्रमहोदयः, भानुवासरस्मरणेन द्रुतपदं खालयाभ्यर्णमवाप । अनुपदमेवैको राजपुरुषस्तदुपकण्ठमागत्यावदत् ‘कोऽत्र भवान्’ इति ॥

वाचकमहाशयाः ! को हि नाम गृहस्वामी गृहप्रवेशनिषेधकाय न संक्रुध्येत् ? सरोषमवदत् शरच्चन्द्रमहाशयः, ‘कस्त्वम् किमर्थं च गृहस्वामिनं मां पृच्छसि ? , न जानासि माम् ? ॥’

‘बहोः कालात् सविशेषं जानामि’ सामर्षमवदद् राजपुरुषः, ‘न चाद्यावधि मदन्तिकमुपगतः, अत एवाद्य विशृङ्खलोऽमित्वम्’ ॥

‘तत्किं मां पाटच्चरं मन्यते भवान् ?’ सशिरःकम्पं शरच्चन्द्रमहाशयोऽब्रवीत् ॥

‘नात्र मात्रयापि संशयस्यावसरः’ राजपुरुषेणोक्तम्, ‘बहव एवावलोकितास्त्वत्सदृक्षाः सभ्यवेषाः पाटच्चराः’ ॥

नात्र प्रत्युत्तरेण किमपीत्यवगत्य, शरच्चन्द्रमहाशयोऽन्तिममब्रवीत्— ‘अहमस्यालयस्य स्वामी ; गृहं प्रविशामि ; कथं वारयति भवानित्येव तावदवलोकयिष्ये ॥’

इत्युक्त्वा स द्वाराभ्यर्णमवाप । राजपुरुषोऽपि तं निवारयितुमुद्यतस्तत्पुरोऽतिष्ठत् । पुनरपि शरच्चन्द्रमहाशयोऽवदत्— ‘किं प्रतिषिद्धोऽपि पुरतस्तिष्ठसि ? , यदि क्षणाभ्यन्तर एव नो विमुञ्चसि द्वारम्, हस्ताहस्तिप्रसङ्ग एव भविता ॥’

‘नन्वहमपि सज्ज एव’ राजपुरुषोऽवदत् ॥

प्रसह्य अन्तःप्रविष्टस्य शरच्चन्द्रमहाशयस्य राजपुरुषस्य च समभूद्धस्ताहस्ति युद्धम् । पूर्वे वयसि व्यायामदृढीकृतशरीरं शरच्चन्द्रमहाभागमतिक्रान्तुं नाशकद्राजपुरुषः । अनुविस्तृज्य हस्तान्, लतापरिकल्पितैर्दण्डैराहन्तुकामौ परस्परमभूताम् । वर्तुलं परिवभ्रमतुः । अवसितासु लतायष्टिकासु लताधाराणि मृत्पात्राण्यपि आयुषत्वेनोपयुज्यते । क्रमेणानेन विच्छिन्नमभूदखिलमपि कृत्रिमवनम् । परिहासाचार्यस्त्ववलोकयन्नप्यदः, नैवाभूद्धासपूर्णः ॥

अनन्तरं च परिश्रान्तोऽभूच्छरच्चन्द्रमहाभागः । विनष्टं वेषभूषासौष्ठवम्, घर्मविन्दुभिरार्द्रकृतानि गात्राणि, अतिक्रामति मा स्वीयं प्रमाणं श्वासमरुत् ॥

नैव केवलमभूच्छरच्चन्द्रमहाशय एव परिश्रान्तः, राज-

पुरुषोऽपि कदेदमवस्यतीति निरीक्षमाण इव समदृश्यत । परं न चास्य स्वत एवाभीप्सिता कलहशान्तिः ॥

ततश्चोभावपि विमुच्यान्योन्यम्, पुरतः शरच्चन्द्रः तदनु च राजपुरुषसैहिकेयः, अध्युपवनं समधावताम् । धावन्तावप्यभूतां कालेन परिश्रान्तौ । ततश्चावदच्छरच्चन्द्रमहाशयः— ‘नन्वद्यापि वर्तते श्रीमतां गृहस्वामित्वे संशयः? यद्यस्ति, परिचारकमाहूय तेनाभिज्ञातः प्रविशामि गृहम् ॥’

राजपुरुषस्यापि परावर्तितमिवाभून्मनः । वदितुमभिलष्य-
त्येव तस्मिन्, गवाक्षतः प्रादुरभवदेको महान् शब्दसमुच्चयः—
‘अयमेव पूर्वमास्माकं गृहं लक्ष्मीकृत्य गतागतमकरोत् । द्रुतमाय-
त्तीक्रियतामयम् ॥’

अनुपदमेव प्रत्यभिज्ञातपरिहासाचार्यशब्दः शरच्चन्द्रमहा-
शयः क्रीटशीमवस्थामुपयास्यतीदमिति चिन्तापरवशः, परिहासा-
चार्यं विज्ञापयितुमारम्भे । सोऽवदत्— ‘मित्रमूर्धन्य! विरम
विरमास्माद्विफलादारम्भात्; उच्यतामयं राजपुरुषः, अहमेव गृह-
स्वामी इति ॥

अवमलैवासुं परिहासाचार्यो राजपुरुषमब्रवीत्— ‘दृश्यतां
दृश्यतामस्य पश्यतोहरस्य भाषणशौण्डत्वम् । अद्यापि मन्यतेऽयं
मनसि ‘अहमेवालयस्यास्य स्वामी’ इति, भवन्तं च प्राहयति
‘अस्मन्मित्रमयं परिहासं करोति’ इति च ॥’

पुनरपि श्रान्तयोरप्यनयोः समभूत्पलायनप्रसङ्गः । अनु-
धावन्तं राजपुरुषमतिक्रम्य पक्षद्वारभाग्य शब्दायितः शरच्चन्द्र-
महाशयेन परिचारकः । गाढं निद्रयालिङ्गितो न शृणोति । प्रदी-

प्यति पुनरपि राजपुरुष इति च परित्यज्य पक्षद्वारं, पुनः पला-
यितुमारम्भे ॥

अन्ततश्चातीव परिश्रान्तः शरच्चन्द्रः, यदालोकपथमुपेया-
द्वारं, तेनैव गृहप्रवेशमभिलष्यन्निव समदृश्यत । समारब्धश्चानेन
स एवोद्यमः । इत्थं हि द्वारं निरीक्षमाणस्य तस्यालोकपथमगमदे-
कमर्धोद्घाटितं द्वारम्, यत्र हि संयोजितं परिहासाचार्येणान्यादृशं
परिहासयन्त्वम् ॥

तेन अर्धोद्घाटितद्वारेण गन्तुमभिलष्यतः, द्वारमुद्घाट-
यितुं राजपुरुषभीत्या त्वरयैव कृतप्रयत्नस्यास्य मस्तकस्योपरि
समापतन्महत्तरं न्यायपुस्तकम् । ततश्चाधोमुखेनावसमञ्चेन प्रक्षि-
प्तोऽयं स्वीयेन शरीरेणाधोमुखमकरोत्पतद्गृहम् । सफलोऽभूत्परिहा-
साचार्योद्यमः । स तु हासतुन्दिलं स्वीयं शरीरं परिपालयितुं
नाशकत् ।

राजपुरुषोऽप्यत्रान्तरे गृहं प्राविशत् । हसति परिहासाचा-
र्यं इत्यवलोक्य ज्ञातमनेन परिहासनाटकमिदमिति । अतश्च सोऽ-
पि बभूवामन्देन हासेन परिपूर्णः । शरच्चन्द्रमहाभागस्तु हासतु-
न्दिलाववलोक्यामू सकोधमवदत्— ‘अथ एव भविता भवतोरुपरि
महानभियोगः’ इति । परं च नेदं तेनानुष्ठितं परिहासाचार्यराज-
पुरुषानुनयादुपरतक्रोधेन ॥

एकदा ज्योत्स्नापरिकल्पिताम्बरायां रजन्यां काचित्सुकुमारी
प्रेयसी, प्रेयांश्च तदीयः कृत्स्निमवननिरीक्षणार्थं गेहाद्वहिरभवताम् ।
विच्छिन्नपरिपाटिकमवलोक्य स्वहस्तपरिवर्धितमुपवनं, प्रेयस्यब्र-
वीत्— ‘कुतो नामेदम्? कथं वा समभूदुपवनस्येतादृश्यवस्था’

श्रुत्वैतत् प्रेयस्या वचनं, शरच्चन्द्रमहाशयः किमपि गोपायन्निवात्र-
वीत्—नलिन्यदर्शनाद्विरक्तं शरच्चन्द्रं विडम्बयितुमुद्यतमिदमवापेह-
शीमवस्थाम् ।' इति ॥

अयि वाचकमहाशयाः ! अपि सत्यं नामेदमस्य वचनम् ?

सुलोचना ।

(पूर्वप्रकाशितात् परम्)

अनुपदमेव सुलोचना तत्रागत्य शोकोपगूढमात्मानं कथञ्चि-
न्निरुध्य शिविकायाः समानीतं तं बाहुदण्डं रावणस्य पुरतो निक्षि-
प्य, प्रणम्य च श्वशुरौ किञ्चिद्दूरे स्थित्वा, पादतलविनिहितलोचना
सगद्गदमगादीत् 'महाराज, एषास्म्यहं मन्दभाग्या नाम्ना सुलो-
चना तव स्नुषा । न केनापि कारणेन कालेनैतावता शुद्धान्तात्
बहिश्चलितुं शक्ता । अद्य तु सोढुमशक्येन शोकेन पराभूता दूरतः
सन्त्यज्य लज्जां, किञ्चिदप्यनालोच्य विनयसम्पदं, मूलतः परि-
हाय कुलकुमारीजनस्वभावं, नितरामवष्टभ्यात्मानं, स्वतन्त्रेव मूढे-
वाविदितलोकवृत्तान्तेव तव सन्निधिमागतास्मि । अस्ति काचन
विज्ञप्तिः । दीयतां दयार्द्रं चित्तम् । अनुगृह्यतामवधानदानेनायं जनः ।
श्रूयतां मे वार्ता । पूर्यतां च मनोरथः । रणे रामलक्ष्मणविजयाय
निकुम्भिलायामाभिचारेष्टिमनुष्ठातुं प्रस्थितो मे नायको मार्गवशा-
न्मद्गृहमागतः । सर्वमपि मदुपदेशजालमवधीर्य निकुम्भिला
गतो हतस्तपस्वी सौमित्रिणा । अयं हि त्रिभुवनैकवीरस्य ते कुमा-
रस्य बाहुदण्डः । इदं च तत् पत्रं यस्मिन्मया लिखितः सर्वोऽपि

तस्य मरणवृत्तान्तः । अनेनैव बाहुना स्वकरधृतनिशितासिधारा-
मेण वसुधातले विलिखितं सर्वमप्येतदुदन्तजातम् । अहं तु मम
नायकस्य शिरो दृष्ट्वा सद्यस्तमनुमर्तुकामास्मि । तत्प्रसीद । शीघ्र-
माज्ञापय मे नायकस्य शिरस आनयनाय ।' इत्युक्त्वा स्वकर-
तलस्थितामेकां पत्रिकां तस्य पुरस्तान्निचिक्षेप । श्रुतमात्रे मेघनादस्य
मरणवृत्तान्ते द्विधा पपाट मन्दोदर्या हृदयं, सद्यो जहार चेतनां
मूर्च्छा । 'हा ! पुत्र मेघनाद' इति प्रलपन्ती वात्याभिहतेव कदली
महीतले पपात ।

रावणोऽपि स्वयमेव वाचयित्वा तत् पत्रं, जगद्विख्यातवि-
क्रमस्य स्वपुत्रस्य प्रथममविश्वसन् मरणवृत्तान्तमवधीरयंश्च पत्न्य-
तमर्थं, किञ्चिदिव समालोच्य, दृष्ट्वा च स्वसुतस्य नामाङ्कितकृपा-
णलतालंकृतं बाहुदण्डं, स्तब्ध इव चित्रित इवाशनिहत इव स्थित्वा
'हा ! हतोऽस्मि दुराशः' इति दशभिरपि वदनैरुच्चैररोदीत् । 'हा !
पुत्रक मेघनाद, मयि जीवति गतोऽसि त्वं स्मर्तव्यां गतिं ; धिक्मे मन्द-
भाग्यस्य दौर्भाग्यं ; श्रुतमात्रे तव नामानि ससुरासुरं सकलमपि जगत्
भयकम्पितं बभूव । तादृशस्त्वं कथमृश्ववानरसमक्षं मानुषापशदेन
हतोऽसि ? हा ! चण्डविक्रम, दारुणं ते वधं श्रुत्वा नितरामाकु-
लीभवति मे मनः । असह्यविक्रमस्त्वं समरे सहेलं पराजित्य तौ
राजन्यपोतौ प्रहृष्टः समेत्य मामानन्दयिष्यसि, अनुभविष्यसि च
साम्राज्यसौख्यमिति समुत्सुकस्य मे दुराशस्य मूलतः छिन्नो
मनोरथतरुः' इत्येवं सुचिरं विललाप ।

अथ कतिपयनिमेषापगमे, पुनरपि स्वनायकस्य शिरस
आनयनं ययाचे सुलोचना । श्रुत्वा तस्या वचनं पुत्रशोकाकुलो

दीनो रावणः कोपाद्विजृम्भमाणः 'अयि दुर्विनीते, वीरकुलचूडामणिर्मे पुत्रो मृत इति नास्ति तावान्मे शोकः, समराङ्गणात् तस्य शिरस आनयनं याचमानायास्तव परुषभाषितश्रवणेन यावान् समुत्पद्यते । किञ्चिदप्यनालोच्य समयस्यौचित्यं कथमत्रागत्यैव वक्तुं धाष्ट्र्यमवलम्बितं त्वया ? अपेहि मूढे मत्सकाशात्' इति तां निरभर्त्सयत् ।

सुलोचनापि धैर्यमवलम्ब्य, 'महाराज, किञ्चिदवधानेन श्रोतव्यं यदुच्यते मया । नायमवसरः कोपस्य शोकस्य वा । अवश्यमनुभवितव्यमेव विधिविहितं कर्म । किं वा कर्तुं शक्यते समयेऽस्मिन् कोपेन ? केन वा प्रभूयते समरेऽभिगन्तुं रामलक्ष्मणौ ? समर्प्यतां स्वयमेव जनकतनया रामाय । प्रेष्यतां यः कोऽपि मतिमान् मन्त्री रामसकाशम् । आनीयतां मन्त्रायकस्य शिरः । अवश्यमद्य मया तद्व्रण्यम् । निर्वर्तनीयञ्च सहगमनम् । एष एव हि कुलक्रमागतः कुलकुमारीणां राजवधूनामाचारः । किमित्यसाम्प्रतमिव मत्प्रार्थनामवधीर्य कोपारुणं वहति चक्षुर्महाराजः ? न सम्यक् दृष्टो दोषः पुरा हितेष्वनभियुक्तेन महाराजेन । महाप्राज्ञो राजा परदारानुपरोद्धुं कथमर्हति ? रामलक्ष्मणमुक्तानां कालानलोपमानां शराणां पुरतः स्थातुं कः शक्तो भवति देवदानवेष्वापि । जनस्थानवधं बुद्ध्वा वालिनो वधञ्च श्रुत्वा कथं न कम्पते महा राजस्य चेतः ? तत् प्रतिदीयतां जानकी रामचन्द्राय । अलममल्लैरनैतावता कर्मणा ।' इत्येतानि चान्यानि च धर्म्याण्युपदेशजातान्युक्त्वा विरराम वरानना ।

(क्रमशः)

उपदेशसूक्तिमाला ।

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि भवन्ति । शरीस्यान्तर्वर्ती जीवः इन्द्रियाणां साहाय्येन शरीराद्वहिर्वर्तमानान् पदार्थानध्यक्षीकरोति । तानि चेन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रं रसनं घ्राणं त्वक् चेति भवन्ति । तेषु श्रवणदेशं यः शब्दः प्राप्नोति तं शब्दं श्रोत्रेन्द्रियं गृह्णाति ; जिह्वया संपृक्तद्रव्यगतं मधुरादिरसं रसनेन्द्रियेण जानाति पुरुषः । नासिकया संबद्धद्रव्याश्रितो गन्धः घ्राणेन गृह्यते । चक्षुरिन्द्रियन्त्वेतेभ्यो विशिष्यते । यतः बहिर्देशे वर्तमानानि द्रव्याणि तदाश्रितानि शुक्लनीलादीनि रूपाणि च चक्षुरिन्द्रियं गृह्णाति । चक्षुरिन्द्रियस्याश्रये गोलके संसृष्टं द्रव्यं तद्रूपं च न गृह्णाति । अयमस्येन्द्रियस्यापरो विशेषः । चक्षुरिन्द्रियमालोकस्य साहाय्यमपेक्षते । अन्यानीन्द्रियाणि तमस्यपि स्वान्विषयान्गृह्णन्ति ॥ २३ ॥

'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥' इति भगवद्गीता ।

अयं पुरुषः श्रोत्रादीनां ज्ञानसाधनानां इन्द्रियाणां साचि-
ध्येन रम्यान् तद्विपरीतांश्च विषयाननुभवति । तेषु मनसः अतिरि-
क्तानि बाह्यार्थानामनुभवे साधनतां प्रतिपद्यन्ते । अतस्तानि इन्द्रि-
याणीति कथ्यन्ते । अन्तरात्मन्युत्पद्यमानानि सुखदुःखं रागद्वेषौ
इत्यादीनि उत्पत्तिकालमारभ्यानुभूयन्ते, यावत्तानि नश्यन्ति । अ-
थापि मनसः व्यापारोपरमे सुषुप्तौ तानि नोत्पद्यन्ते । अतः तेषां
जन्मनि मनोव्यापारोऽपेक्ष्यते ॥ २४ ॥

कार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनासंबद्धोऽपि, एतदनुगुणप्रकृति-
विशेषसंबद्धोऽपि, एतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःख-
तद्धेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसंकोचरूपमच्चरणारविन्दयु-

निग्रहांशः; अहंकारस्य वासना भूयोभूयस्तादृशभ्रमजनकबुद्धिसंस्कारः ।
'भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीम्' इत्याद्युक्तमनुवदति— एतदनुगुणेति ॥
एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापाहंकारवासनारूपवृत्तितयपरामर्शः । अत्रापि कार्यत्वं
कारणत्वं च विवक्षितम् । सात्त्विकप्रकृतिव्यवच्छेदाय विशेषशब्दः । संबद्धः
दृढबद्ध इत्यर्थः । एतच्च मितगद्ये दुर्विवेचेति पदेन विवृतम् । प्रकृतिसं-
बन्धस्याभिमतप्रतिबन्धकत्वे द्वारं प्रपञ्चयति— एतन्मूलेति ॥ दुःखस्य
संसारोद्वेगजनकत्वमपि संभवति । सुखस्य तु संसाररुचिजनकत्वेन विघ्नत्व-
मधिकमित्यभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्तिः । दुःखवत् सुखमपि आध्यात्मिका-
दिभेदेन त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आत्माश्रिताचित्समुदायप्रधानहे-
तुकम् । तादृशं दुःखं द्विविधम्—शारीरं मानसं चेति । तल शारीरं 'शिरो
रोगः' प्रतिश्रयायः' इत्यादिनोक्तम्; मानसं 'कामक्रोधभयद्वेष—' त्यादिना ।
आधिभौतिकं तु 'पशुपक्षिमनुष्याद्यैः' इत्यादिना । आधिदैविकं च
'शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवम्' इति । अत्र दुःखशब्दस्य पूर्वका-
लीनदुःखविषयत्वात् उत्तरतः दुःखविघ्नगन्धरहितत्वोक्तेरुत्तरकालस्वास्थ्यप-
रत्वात् तितिक्षायां वा तात्पर्यादविरोधः । त्रिविधमप्येतत् प्रत्येक-
मवान्तरहेतुस्वरूपवैषम्यादनन्तप्रकारमिति सूचयितुं तद्धेतुशब्दः । सुख
दुःखहेतवश्च स्वरूपतो बुद्धिविषयतयापि परभक्त्यादिविघ्नाः । तदितरो-
पेक्षणीयविशेषणम् । उपेक्षणीयविषयश्च तृणादिः; तदनुभवोऽपि अत्र
ह्यात्मकानुभवरूपत्वेन पूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतया स्वरूपतः संस्कारतश्च
प्राप्तविषयानुभवविरोधी । ज्ञानसंकोचः तर्कोपदेशसहकृतैः शास्त्रैरपि परा-
वरतत्त्वविषययथावस्थितज्ञानप्रसराभावः । मच्चरणारविन्दयुगलेति स्वय-

1. शिरोयक्ष्मा

गलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नप्रतिहतोऽपि,
येन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता त्वं केवलं मदीययैव दयया निः-
शेषविनष्टसहेतुकमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपर-
ज्ञानपरमभक्तिविघ्नः, मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिका-
त्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिः, मत्प्रसादादेव साक्षात्कृतय-

मुक्तिः न दोषाय, ईश्वरस्य यथाभूतार्थशंसिनः सर्वत्र स्वगुणाविक्रियादोष-
रहितत्वात्, तेनापि चरणयोः स्वाश्रितरक्षणसाधनतया संप्रीतिविषयत्वेन
स्तुत्यत्वोपपत्तेश्च । तथा चाहुः— 'तस्य स्वात्मप्रदाने तु साधनं स्वपदद्वयम्'
इति । अत्र परभक्त्यादिशब्दैः देहपातात् पूर्वभाविनः पश्चाद्भाविनश्चावस्था-
विशेषाः संगृह्यन्ते । प्रतिहतोऽपीत्यन्तेषु अपिशब्दैस्त्यागानुवादो द्योत्यते ।
धर्मान्तरनैरपेक्ष्यविशिष्टविधानमपि द्वयवकेत्यनेन सूचितम् । न चैतावता
प्रपत्तेस्तदविनाभूताङ्गानां वा निवृत्तिः, 'शरणमहं प्रपद्ये' इति पूर्वोक्ता-
नुवादत्वेन प्रपत्त्युपलक्षणस्यैव द्वयवचनस्यात्र विवक्षितत्वात् । येन केनापी-
त्यस्य तु 'आतो वा यदि वा दतः' 'मित्रभावेन संप्राप्तम्' 'विभीषणो वा
मुप्रीव यदि वा रावणः स्वयम्' इत्याद्युक्ताधिकारिविशेषानियमे तात्पर्यम् ।
शरण्यस्य प्रपन्नेष्वादरातिशयादीदृशव्याजमात्रानुभाषणमिति केचित् । एतेन
जीवव्यपारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षाश्च निरस्ताः । इतः परं त्वत्प्रवृत्त्यन्तरम-
नपेक्षितमित्याह— केवलमिति ॥ मदीययैव नान्यदीयया; न सहका-
र्यन्तरापेक्षयेति भावः । दयात्र प्रपत्त्युल्लसिता रक्षणेच्छा । प्रपत्तिजनितप्र-
सादवैशिष्ट्ये सत्यपि सहजदयायाः प्राधान्यमिह सूचितम् । कर्मणां सुखदुः-
खजननशक्तिवत् तिरोधायकत्वादिशक्तिरपि निवृत्तेत्यभिप्रायेण निःशेषश-
ब्दः । तेन अशेषत इत्युक्तस्यानूक्तिः । हेतुभूतपापादिसद्भावे पुनरपि विघ्न
उत्पद्येतेति तत्परिहारार्थमुक्तं— सहेतुकेति ॥ विघ्नाः पूर्वोक्ताः । एवम-
निघ्ननिवृत्तिरुक्ता; अथेष्टप्राप्तिं वदन् प्रथमं 'तेषां ज्ञानी' इत्यादि-
पार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह— मत्प्रसादलब्धेति ॥ इह हि

थावस्थितमत्स्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारः, अपरोक्ष-
सिद्धमन्नियाम्यतामहास्यैकस्वभावात्मस्वरूपः, मदेकानुभवः, महा-
स्यैकप्रियः, परिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकाति-
शयप्रियमदनुभवस्त्वं तथाविधमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्री-
तिकारिताशेषावस्थोचितशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भव ॥

परमकल्यादिवचनं तत्पूर्वभाविज्ञानविशेषस्याप्युपलक्षणम् । अत्र प्रसादशब्दः
प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकसौहार्दपरः । 'एवं मत्प्रसादादेव'
इति वक्ष्यमाणेऽप्यवधारणेन सहकारिनैरपेक्ष्यं द्योत्यते । मत्स्वरूपेत्यादिकमुत्तर-
खण्डस्थनारायणशब्दार्थः । विभूतिशब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषयः । उपाय-
दशायां शास्त्रविहिततत्तत्स्थानगुणादिपरिलिख्यस्वरूपाद्यनुभवाद्यावृत्त्यर्थं यथा-
वस्थितविस्तारशब्दौ ; आरोपशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा यथावस्थितशब्दः । हेत्व-
भावादत्र भ्रमाभावः । एवं सर्वविशिष्टपरमभोक्तव्यसाक्षात्कारे नारशब्दार्थ-
स्वस्वरूपाविर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकतद्भोक्तृ-
त्वज्ञापनाय पृथगाह— अपरोक्षेति ॥ नियाम्यत्वोक्त्या अत्र व्याप्यत्वधा-
र्यत्वे चाकृष्टे, 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति श्रुत्यनुसारात् । एतेन 'म-
स्वराट्' इत्युक्तेऽपि मुक्ते पारतन्त्र्यादेरनपायो दर्शितः । नियाम्यत्व-
चिदचित्साधारणम् ; दासत्वं तु चेतनैकनिष्ठम् ; तयोः प्रातिस्विक-
प्रयोजनमाह— मदेकानुभवो महास्यैकप्रिय इति ॥ ऐश्वर्यकैवल्य-
पुरुषार्थयोरिव स्वनिष्ठतया स्वतन्त्रतया च स्वात्मानुभवप्रसङ्गेऽपि तदा-
न संभवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्दः । स्वाम्यनुभवप्रधाने सा-
नुभवे स्वप्राधान्यगन्धनिवृत्त्यर्थं महास्यैकप्रिय इत्युक्तम् । पूर्वोक्तो-
वानुभवं परमपुरुषार्थत्वप्रतिबोधाय पूर्ववत् पौष्कल्यादिभिर्विशिनष्टि-
परिपूर्णैति ॥ तत्प्रयुक्तप्रीतिं तत्परिवाहं च 'नित्यकिङ्करो भवानि'
इत्यन्तेन प्रार्थितं प्रयच्छति— तथाविधेति ॥ ईदृशस्वकैङ्कर्यसाध-

एवंभूतोऽसि ॥

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखविघ्नगन्धरहितस्त्वं द्व-
यमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमलैव श्रीरङ्गे

ज्ययोग्यतामलभ्यलाभत्वव्यक्त्या संतोषार्थमुत्तरकृत्यविधानार्थं च अनु-
वदति— एवंभूतोऽसीति ॥ प्रकृत्यात्मविवेकाद्धार्मिकः, परावरतत्त्व-
विवेकाद्भागवतः, परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः, स्वपराधिकार-
विवेकादनन्यसाधनः, पूर्वोक्तात् 'अस्तु ते' इत्यनुग्रहविशेषात्प्रमितानुष्ठि-
तभरन्यासः, ततश्च मया स्वीकृतभरः, 'नित्यकिङ्करो भव' इति दत्तवरश्च
त्वं मुक्तप्रायोऽसीत्यर्थः । आख्यातेन 'सन्तमेनम्' इत्यवस्था व्यज्यते ।
यद्वा नित्यकिङ्करो भवेति सत्यसंकल्पेनोक्ते तेन वा स्वेन वा प्रत्याख्यातुम-
शक्यत्वे निवारकान्तराभावे च तदानीमेव तथाविधात्मानमपश्यतः क्रमात्त-
त्सिद्धिमाह— एवमिति ॥ एवं भवितुमुपक्रान्तोऽसीत्यर्थः ॥

भयावहायां देहेन्द्रियविशिष्टदशायां कथं कुत्र च निरपायः काल-
क्षेप इत्यत्राह— आध्यात्मिकेति ॥ अत्रत्योक्तदुःखस्याप्युपलक्षणार्थ-
मिह दुःखोक्तिः । श्लोकत्रयाद्युक्तज्ञानभक्तिशालिनं प्रति प्रातिकूल्याविशे-
षाद्वा दुःखशब्देन सुखस्यापि संग्रहः । गन्धशब्देन वा तद्विवक्षा । तेन सर्व-
साधारणः क्षुदादिर्वाभिप्रेतः । दुःखस्य द्वयार्थानुसन्धानं प्रति विघ्नत्वं
स्यात्, अतस्तद्वाहित्योक्तिः । इह च पूर्णविवेकानामभिमानिकं दुःखं
मुखं च नास्ति । सांस्पर्शिकानां तु प्रारब्धकर्मवशात्संभवतामपि प्रतिदिनं
कर्मक्षयमोक्षासक्तिदर्शनप्रीत्या द्वयार्थानुसंधानविघ्नत्वं नातीवास्ति । अतो
न प्रत्यक्षादिविरोधः । त्वम् अत्रत्यज्ञानभक्त्यादिप्रार्थनावान् । उच्चा-
रणं प्राधान्येन स्तोतुमर्थानुसन्धानेन सह शब्दः । एवमर्थानुसंधानेनेत्य-
न्वयः । एवम् 'अखिलहेय—' इत्याद्युक्तविशदप्रकारेणेत्यर्थः । एत-
न्नात्र कृतकृत्यत्वप्रतिसंधानप्रीत्यर्थम्, अस्य च स्वयंप्रयोजनकैङ्कर्यरूप-
त्वात् । 'यन्मुहूर्तम्' इत्यादिन्यायेन भगवदनुभवप्रीत्यनुवृत्त्यर्थं निषिद्धका-

सुखमास्त्व । शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दयया अतिप्रबुद्धो

म्यादिसङ्गनिवृत्त्यर्थं च सदेत्युक्तिः । इदं तु स्वभावार्थशास्त्रप्राप्ताविरोधेन नेयम्, अन्यथा सर्वप्रमाणविरोधात् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' 'प्रारब्धमात्रं भुक्त्वात्र तत्त्ववित्सुखमाप्नुयात् ।' 'प्रारब्धमेव भोक्तव्यं कर्म ब्रह्मविदामपि ।' 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः' इति दर्शितः प्रक्रान्तकर्मफलभोगोऽपि प्रपन्नस्य यथाभिलाषं प्रपत्युत्पत्तिशरीरावधिरित्यभिप्रायेणाह—यावच्छरीरपातमिति ॥ आर्तितारतम्यादन्नत्यस्थितितारतम्यम् । अत्रैव अत्यासन्नमत्सेवानुगुणे, न तु मत्कैङ्कर्यविरुद्धदेशेष्वित्यर्थः । अत्रानेकपुराणादिप्रसिद्धश्रीरङ्गोपादानं भागवताभिमतस्वयं व्यक्तभगवत्क्षेत्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । सुखमास्त्व कृतकृत्यत्वप्रतिसन्धानेन प्रतिदिनं कर्मक्षयप्रदर्शनेन अविलम्बितानायासपरमपुरुषार्थलाभव्यवसायेन विषमधुकल्पवैषयिकरसवैमुख्यहेतुभूतद्वयार्थानुसन्धानसारस्येन च संतुष्टो वर्तस्वेत्यर्थः । स चायमत्रत्यसेवासौकर्यार्थ उपदेशः, सुखी भवेति वदनुग्रहोक्तिर्वा । एवमर्थानुसन्धानद्वयवचनसुखासिकाभिर्मनोवाङ्मायानामयोग्यव्यापारनिवृत्तिरपि स्यात् । भवत्वेवं कृतकृत्यस्योत्तरकृत्यं फलम् । देहपातदशा कीदृशी ? परमफलं च कदा ? इत्याकांक्षायां प्रारब्धशरीरानुवर्तकप्रतिबन्धनिवृत्तौ दयासहायस्य दिव्यशक्तेः स्वस्य पूर्वकृतरक्षासंकल्पानुगणमन्यैरनिवार्यमुत्तरकृत्यमाह— शरीरपातसमय इति ॥ 'वाङ्मनसि' इत्यादिश्रुतिसिद्धाया मनःसंपत्तेः पूर्वावस्थायामित्यर्थः । एतेन 'निशि नेतिचेत्—' इत्याद्युक्तकालनियमाभावश्च सूचितः, 'ततस्तं म्रियमाणं तु' इतिवत् । अत्र तुशब्दोऽधिकार्यन्तराद्विशेषमनुग्रहकार्यं द्योतयति, यद्वा काष्ठपाषाणसन्निभतया स्वेन वा परैर्वा तदानीं प्रबोधस्य दुःसंपादत्वम् । एवं तुशब्दद्योतितमेव विशेषं व्यनक्ति— केवलमित्यादिना ॥ केवलं पूर्वाभ्यासानपेक्षम्, 'यं योगिनः' इत्याद्युक्ततादात्मिकस्वयत्ननिरपेक्षं च । मदीययैव मत्स्वभावभूतयैव, नान्यदीयया,

मामेवावलोकयन्, अप्रच्युतपूर्वसंस्कारमनोरथः, जीर्णमिव वस्त्रं सुखेनेमां प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य,

नापि पूर्वोक्तक्षेत्रवासद्वयार्थानुसन्धानजन्यया, न च तादात्मिकप्रार्थनासापक्षेयेत्यर्थः । अतिप्रबुद्धः शरीरपातात्पूर्वकाल इव ज्ञानपौष्कल्यवान् ! यद्वा न केवलं संकोचाभावमात्रम्, किं तु प्रत्युषप्रकाशकल्पपूर्वावस्थातोऽतिशयोऽपि स्यादित्यर्थः । अपरिच्छिन्नस्तु प्रबोधो विशिष्टदेशगत्यनन्तरभावी । अन्तिमदशायामादिभरतादिवदन्यदर्शनं तव न स्यादित्याह— मामेवावलोकयन्निति ॥ नित्यमनुचिन्तितं मामेव शुभाश्रयविग्रहविशिष्टं विशदमनुसंदधान इत्यर्थः । अविच्छिन्नसाक्षात्कारं कुर्वन्निति वा, तदानीमवलोकनीयं सर्वं भगवदपृथक्सिद्धतयैव भातीति वा अवधारणस्याभिप्रायः । एवं ज्ञानदर्शने प्रोक्ते; अथ वक्ष्यमाणायाः प्राप्तेः पुरुषार्थत्वाय तदिच्छानुवृत्तिमाह— अप्रच्युतेति ॥ भगवानेव मे परमप्राप्य इति शास्त्रजन्यानुभवसंस्कारस्य कालविप्रकर्षकायविश्लेषकेशादिभिः प्रच्युतिर्न भविष्यति; तत एव संस्कारमूलः प्राप्तिमनोरथोऽपि तदानीं भवतस्त्यज्यमानेषु देहतदनुबन्धिषु रागाद्वा, किं भविष्यतीति भयाद्वा न प्रच्यवत इति भावः । 'अतिप्रबुद्धः' इत्यादिभिः परभक्त्यादित्रयं वा, परमात्मनि विश्रमादनन्तरभाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् । लब्धनूतनशुभवस्त्रान्तरस्य जीर्णवस्त्र इव अत्यासन्नदिव्यदेहलाभस्य चिरपरिचितेऽपि भोगायतने जिहासोत्पत्तिमनायासहानप्रीतिं च निदर्शयति— जीर्णमिव वस्त्रमिति ॥ 'कृतकृत्याः प्रतिक्षन्ते' 'नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' इत्यादिभिरभिप्रेतं लब्धपरित्यागक्लेशभावम्, यमकिंकरादिभयाभावम्, चिकित्सकशल्यप्रयोगन्यायशङ्कितोत्क्रमणदुःखाभावम्, अत्यासन्नपरमपुरुषार्थानुसन्धानहार्दानुग्रहतादात्मिकभगवदनुभवातिवाहिकदर्शनजनितहर्षप्रकार्यं च अभिप्रेत्याह— सुखेनेति ॥ इमाम् अनाद्यनुवृत्तां तिरोधानादिभिः उपकारिणीं काराग्रहनरकादिवदनुसंहितां दुरत्ययां मदन्त्यैस्त्याजयितुमश-

तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपर-
भक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयो-
जनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारि-
ताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भविष्यसि ॥

क्यं चेति भावः । प्रकृतिम् सततविकारशीलं त्रिगुणद्रव्यम् । उत्क्रान्तिपादे
च अर्चिरादिपादे चोक्तं सर्वमभिप्रेत्याह — स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्येति ॥
स्थूलप्रकृतित्यागोऽत्रैव ; सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्तु 'त्रिभावभावनातीतो मुक्तये
योगिनां नृप । देवयानं परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षयः' इत्याद्युक्तदे-
वपथेन दिव्यदेशगमनदशायामेव भवति । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य' 'स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्र-
म्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतः संभवति' इत्यादिपु
ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्ताभिधानात् तिरोधायकसूक्ष्मप्रकृतिविश्लेषोऽप्यभिप्रेतः । सु-
बालोपनिषदि तु — 'अपुनर्भावाय कोशं भिनत्ति, कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं
भिनत्ति, शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति' इत्यारभ्य 'अक्षरं भित्त्वा मृत्युं
भिनत्ति' इत्यन्तेन स्थूलशरीरत्यागपूर्वकतमः पर्यन्तसर्वतत्त्वातिक्रमउक्तः ॥

तदेवंक्रमेण सूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षानन्तरं स्वस्यैव प्रसादेन अविलम्बि-
तमनोरथपूर्तिमाह—तदानीमेवेति ॥ अपेक्षणीयान्तराभावात् न विलम्बः
इति भावः । प्रसाद इह तिरोधायकांशपर्यन्तस्य निग्रहरूपकालुष्यस्य निः-
शेषनिवृत्त्या सूरिष्विव स्वभावत एवावस्थितं सौहार्दम् ; तच्चात्र निर्दुःखनि-
त्यनिरतिशयानन्दमनुभवत्वसावितीच्छैव । अत्र तावदस्ति क्षुद्रफलेष्वनु-
पायगौरवम् ; मोक्षे तु 'अनेकजन्मसंसिद्धः' 'क्लेशेन महता सिद्धैः' 'क्षप-
यित्वाधिकारान् स्वान् शश्वत्कालेन भूयसा' इत्यादिभिः कृच्छ्रसाध्यतयोप-
विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरे गुरुपायसाध्ये न्यासमात्रनिष्ठस्य मादृशस्य
निर्यत्नलब्धिवचनमुपच्छन्दनमिति केषांचिच्छङ्का जायेत, अतस्तान् विसृ-

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्ष श्रावणमासः । [संचि. ५.

सुभाषितानि ।

सूर्याह्लादिनि भुवनोत्तरे प्रथा यत्र सारसत्वेन ।
भ्रमरहितेऽस्मिन् सत्तममासेवनमस्ति सुमनसां श्रेष्ठे ॥
बोधः कृत्यविवेकः पटिमा विनय इति यत्र चत्वारः ।
सुष्ठुतमाः स द्वेधा सुचतुर एभिस्त्वसंयुतोऽचतुरः ॥
प्रतिवर्षमब्दपूर्तिर्दिवो भवत्युत्सवस्तु हन्त भुवः ।
संतुष्ट्यै भवति नृणां भूतानामुत्तमे भवन्विभवः ॥
पतितैरधरैश्च जलैः सुगुणघनस्येह संश्रयेण सतः ।
मुक्तिं वा शुक्तिं वा प्रपद्य मुक्ताकृतिर्ध्रुवं लभ्या ॥

वरदकृष्णमाचार्यः ।

VOL. II.

मेघसंदेशविमर्शः ।

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाग्नै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः सर्पवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥

रघुवंशविमर्शे 'मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली क-
ण्ठगतेव भूमेः' इत्यत्र 'शृङ्गाग्रलम्बाम्बुदैरावृताश्चित्रकूटोपान्तस्थलीः
रत्नाकरमेखलाया देव्या भूमेः निरन्तरपयोधरत्वेन हृदये संभावयतीव
कविः' इत्यस्माभिरुपवर्णितमाशयमिदं पद्यं द्रढयति ।

इह परिणतफलद्योतिभिः काननाग्नैः छन्नोपान्तस्थाचलस्य शि-
खरमारूढेन मध्ये श्यामवर्णापादकेन मेघेनैव स्तनसादृश्यं संपाद्यते ।
सति चैवं मेघः, स्तनाद्बहिर्भूतः कामी कथं भवितुमर्हति ? इति न
विशदयति संजीविनी ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभ्रुकुञ्जे मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

विन्ध्यपादे विशीर्णाम्— अत्र पूर्णसरस्वतीमुख्या व्याख्या-
तारः 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इति व्याकुर्वन्ति न जानन्तीवेमे महा-
कविनात्र प्रदर्शितमनितरसाधारणं भुवनविन्यासविज्ञानम् । विन्ध्य

खलु पुरा गुरोरगस्त्यस्य पुरतो दण्डवत्प्रणनाम । तदानीं तस्य चर-
णयोरेको गयायाम्, इतरश्चरणाद्यभिरुये प्रदेशे (चूनादुर्गे) च
निहितोऽभूत् । महर्षेर्निदेशानुरोधेनाद्याप्यनुत्थितवतो गिरिराजस्यास्य
एकस्मिन्पादे विशीर्णेव दृश्यते रेवा । ऋजुतया प्रवहन्ती नर्मदा
प्रणमतो विन्ध्यस्य पादेनैकेन प्रतिहतमार्गा कुत्रचिद्विशिर्णाभूदिति
कवेराशयः । रेवाया विन्ध्यस्य च स्थितिः विमर्शस्यास्यावसाने प्रद-
र्शयिष्यमाणाद्भारतवर्षीयरेखालेख्यादवगम्येत सहृदयैः ।

इह संजीविनी वनचरवधूभिरनुशिक्षितेव रासिक्यम् 'एतेन
कस्याश्चित्कामुक्याः प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते' इति भावमा-
विष्कुर्वती, 'कान्तापादतलाहतिर्यथा कान्तस्य प्रमोदावहा, तथा
प्रियतमचरणपातोऽपि मोदावहः कुतो न भवत्वबलाजनानाम्' इत्य-
भिप्रेति । अत्र कामिनीचरणाघातादिभिः सद्यः कुसुमोद्गमादिकमनु-
भवन्तः अशोकादिपादपा एव प्रमाणम् । वस्तुतस्तु उत्तरार्धे कान्तेन
विरहितायाः क्षीणक्षीणायाः महारण्ये शिलाभिर्विषमे प्रदेशे तपस्य-
न्याः कस्याश्चिन्नायिकायाः समाधिरभिव्यज्यते ॥

तस्यास्तिकैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्षयति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥

'अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः'
इत्युक्तीत्या विन्ध्यपादे विशीर्णायाः (तस्याः) अतर्कितोपनतस्य
पादभस्य (जीमूतस्य) दर्शनेन मुदितायाः गण्डूषसेकमिव त्वद्धान्त-

वृष्टिं सस्पृहमापिबन्त्याः मधुरघर्घरस्वनाया नायिकाया वक्त्रात्प्रणयम-
धुरमन्यादृशसुरभिपरिमलं सीधुपानं स्वयमप्यास्वाद्य हर्षनिर्भरो ग-
च्छेः । एवं गच्छन्तं त्वामन्तःसारमत एवाजसं घनत्वेन भुवनेषु
विदितमसूयाविष्टोऽप्यनिलः तुलयितुं न शक्यति । सत्स्वप्यनेकधा
स्वस्मिन्नपराद्धेष्वनुचरेषु रिक्त इत्यहमेव केवलं धनपतिक्रोधेन प्रेयसी-
विश्लेषं प्रापितः— इति ध्वनिरस्मिन्पद्ये स्फुटमुपलभ्यते ।

तिक्त-वान्त-तोय-अनिलपदैरावर्जितस्वान्ता संजीविनी आदौ
वमनशीलस्य पुंसः पश्चाच्छलेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायाम्बुपानाल-
ब्धबलस्य वातप्रकोपो न ख्यादिति ध्वनिमाविष्कुर्वती वाग्मटात्प्रमा-
णवाक्यानि प्रदर्शयति । विद्युलताप्यत्र तथा प्रलोभितेव पुष्टकामु-
कस्य खरनादोक्ता चिकित्सानावश्यकेत्यजानानेव परस्परविरुद्धं समा-
धिद्वयमस्माननुभावयति ॥ २० ॥

नीपं दष्टा हरितकपिशं केसरैरर्थरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाग्राय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥

अत्र ग्रीष्मोष्मसन्तप्तेषु नितरां शोषणमुपयातेषु तरुलतागु-
ल्मादिषु शीकरासारवर्षेण क्रमेणाविर्भवन्तीं रमणीयां शोभां वर्णय-
न्कविः अन्यादृशं स्वभावोक्तिरसं पाययति रसिकान् । इत्थमेवान्य-
त्रापि ‘गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्धतकेसरं च । स्नि-
ग्धाश्च केकाः शिखिनां बभ्रुवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे’ इति
वर्षासमयमुपवर्णयति ।

इह ‘मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि’ इति पद्यं
दृष्टान्ततयोदाहरति विद्युलता । परमिह दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः बिम्ब-
प्रतिबिम्बभावः कीदृशः ? इति निपुणं निरूपयन्तोऽपि न जानीमो
वयम् । अत्र वर्षासमये सर्वलोपलभ्यमानानि साधारणानि चिह्नान्युपात्ता-
नि ; उदाहृतस्थले तु रावणेनापहृतां जानकीमनुचिन्त्य शोकपरवशाभिः
दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाभिः अश्रुजलाप्लुतलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्या-
पारयन्तीभिर्मृगीभिः रामं प्रति सीतामार्गः सूचित इति कथितम् ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यातः कथमिव भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥

मैथिलीं प्रति यियासुर्मारुतात्मजः विश्रामहेतोरणवस्य मध्ये
मैनाकादिषु पर्वतेषु न कुत्रापि कालक्षेपं कृतवान्किल । तद्वत् त्वया-
पि वर्तितव्यम् । अथापि नवे वयसि वर्तमानैः (शुक्लापाङ्गैः) चिरसं-
दर्शनानन्दजनितत्राप्पबिन्दुभिः युवतिसार्थैः सबहुमानं प्रत्युद्गतो मा-
ननीयो भवान् कथं तासां प्रणयमधुरानालापाननादृत्य गन्तुं व्यव-
स्येत् ? तत्र तत्र विलम्बोऽपरिहार्य एव इत्याशयः ॥ २२ ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिर्नै-

र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

खट्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥

भवत्संदर्शनानन्दनिर्भरेषु दशार्णेषु महानुत्सवो भविता ।
कैतकैः कुसुमैः परिणतजम्बूफलोपहारादिभिश्च भवतः क्रियमाणं
सपर्यामसहमाना इव मरालाः कतिपयदिनस्थायिनो भविष्यन्ति—
इति ध्वनिरुपलभ्यते ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमतिमहत्कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्त-

त्सम्भूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्म्याः ॥ २४ ॥

कल्याणलक्षणवतीति दिङ्मुखेषु प्रख्यातलावण्यां भूपालाना-
मपि स्पृहणीयसौभाग्यां महानुभावां कांचिदुत्तमनायिकामनुनेतुं ग-
च्छतः, अतिकासुक्तात्तद्गार्ताहरां वेत्तवतीमितस्ततश्चरन्तीं दूतीं
हठादभिसरतः कस्यचिन्नायकस्य समाधिरिहाभिव्यज्यते ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्वत्संपर्कात्पुलकितमिवाप्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्गामानि प्रथयति शिलावेष्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

स्वयं तुङ्गः केवलमाख्यया नीचैरयं गिरिः, आम्रकूट इव
समुद्रमेखलाया भुवः, प्रगल्भवनितात्वेन संभाविताया वेत्तवतीमेख-
लाया राजधान्या उद्गमं यौवनं प्रथयन् रोमाञ्चकञ्चुकितः पयोधर
इवाभातीति कवेराशयः ॥

विश्रान्तः सन्त्रज वननदीतीरजानां निषिञ्च-

बुद्धानानां नवजलकणैर्युथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥

स्वयं किंचिदिव विश्रान्तः राजधान्याः नितरां सौभाग्यापाद-
कानि कुसुमरमणीयान्युद्यानानि नवजलकणैर्निषिञ्चन् तामपि नायिकां
मुखयेति गूढाशयः ॥ २६ ॥

वक्रः पन्थास्तव भवतु च प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुजयिन्याः ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २७ ॥

इह कविरात्मनो जन्मभूमावन्याहशं प्रणयं आर्यावर्तेर्देशस्थि-
तिविषयकविज्ञानं चानितरसाधारणमुपदर्शयन्, तस्याश्च निरतिशयं
सौभाग्यमनुवर्णयन्, सर्वनगरातिशायिनी सकलत्रिभुवनललामभूते-
यमुज्जयिनी अवश्यं द्रष्टव्येत्युत्कण्ठां जनयति सहृदयानाम्; अनु-
स्मरतीव चोज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गेषु विद्युद्दर्शनसंत्रासचटुललोचनाभिः
पौराङ्गनाभिः सहासकृतप्रवृत्तामात्मनो बालक्रीडां स्मर्यमाणमधुराम् ।

पद्यमिदमनुवाचयतामस्माकं 'यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसज्जिनी-
नामतिमधुरेण गीतस्वरेणाकृष्यमाणाधोमुखरथतुरङ्गमः पुरः पर्यस्तरथ-
पताकः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवसकरः ।
यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनप-
रवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशि-
रेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः ।' इति भट्टबाणसूक्तिः स्मरणपदवी-
मधिरोहति ॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥

विदिशां राजधानीं गच्छन् वेत्रवतीमनिच्छन्तीमप्युपरुन्धन्
कामुकत्वस्य सद्यः फलं लब्धवान्किल । अत्र तूजयिनीमुद्दिश्य प्रस्थि-
तवतस्ते मार्गे निर्विन्ध्यानाम्नी वनिता वेश्येव नितरामात्मानं मण्ड-
यन्ती किञ्चिदुपदर्शितनाभिमण्डला विविधैर्विलासैरनिच्छन्तमपि त्वा-
मावर्जयिष्यतीति कवेराशयः ॥ २८ ॥

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपणैः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥

चिरान्तरितदर्शनस्य वल्लभस्य विरहेण ताम्यन्त्याः, निकामं
क्षीणायाः, अनादृतशरीरसंस्कारायाः, एकवेणीधरायाः, काश्येऽप्यधि-
काधिकं सौभाग्यं व्यञ्जयन्त्याः, अप्रगल्भायाः, आगतेऽपि रमणे
स्वयमभिगमनसाहसान्मरणमेव श्लाघ्यं मन्वानायाः कस्याश्चित् कुल-
कन्यकायाः समाधिरिह विभाव्यते ॥ २९ ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा-
न्पूर्वोद्दिष्टामुपसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
खल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शैषैः पुण्यैः कृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥

चीनदेशे धर्मचर्या ।

—*—

चीनदेशे प्राधान्यतः खलु विलोक्यन्ते त्रयो धर्माः—बौद्ध-
धर्मः, ताओधर्मः प्रकृतिपूजाधर्मश्चेति । माहम्मदधर्मस्य आधुनि-
कस्त्रिष्टीयधर्मस्य चापि यद्यपि नैकान्ततोऽभावः, तथापि नैतयोरे-
तद्देशीयधर्मशृङ्खलायां गणनमुचितं प्रतिभाति । प्रकृतिपूजायाः
खल्वस्मिन्देशे भूयसा विलोक्यते प्रचारातिशयः । अस्यामेव च
पूजायां सर्वेषामपि प्रशस्ततरेति दृश्यते श्रद्धातिशयः । ‘पेकिन्’
इति स्थाने प्रशस्ते खल्वेकस्मिन्प्रान्तरे तावदस्ति मन्दिरमेतस्याः
प्रकृतिदेव्याः । एतद्धि स्वर्गीयं मन्दिरमिति (Temple of Heaven)
व्यवह्रियते तत्रत्यैः । मनोहरमुत्कृष्टतमं च मन्दिरमिदं त्रितलविशि-
ष्टमुपरिभागे चास्ति वर्तुलाकारम् । चूडाभागेन चेदं नीलं नभ-
श्चुम्बत् बाभाति साभिमानमिवोत्कन्धरतयावस्थितम् । मन्दिराङ्ग-
णस्यापरप्रान्ते वसुधामन्दिरं सूर्यचन्द्रिरादिमन्दिराणि च सन्ति ।
एष्वपि अदृश्यदेवमन्दिरं (Temple of the invisible Deity)
सर्वोत्कृष्टं विलक्षणशैलीनिर्मितं च । एवमेवंविधस्य प्रकृतिदेव्याः
खलु मन्दिरस्यास्य सेयं विस्तीर्णा वसुन्धरैव भित्तिः, महाविशालं
गगनतलमेव चैतस्य च्छदिर्भागः, विष्वग्विसारि चेदं वायुमण्ड-
लमेव प्राचीरम् । मन्दिरस्यास्यानावृते भागेऽस्ति खल्वेका महा-
विशाला वेदिः; अस्यामेव च निर्वर्त्यते प्रकृतिदेव्याः खलूपास-
नाकार्यम् ॥

नीहारधवलं मर्मरप्रस्तरमयं कुड्यमालम्ब्य निर्मिता सेयं
वेदिः । मन्दिरमिदं परिवेष्टयता कुसुमतारकितेन तरुलतासंतानेन

भूयसी समुज्जृम्भिता अस्याः सुषमा । पवित्रस्य चीनसाम्राज्यस्य प्रातिनिध्येन स्वयं सम्राट् आत्मनः प्रजावर्गस्य मङ्गलाय च सुख-समृद्धये च समुपास्ते देवीमिमाम् । सम्राट् स्वयं स्वर्गीयसंतानः । एतस्याः प्रकृतिदेव्युपासनायाः खल्वयमेक एव केवलमुपयुक्तः पुरोहितः । सम्राडितरस्य नास्त्यत्र कस्यचन पूजाधिकारः । वत्सरे तावत्, शीतकाले ग्रीष्मकाले चेति द्विवारं जायते ससंभारमुपासनाकार्यम् । मन्दिरेऽस्मिन्नुपासनावसरे दिनत्रयं निरामिषभोजनश्चीनसम्राट् संयमेन तिष्ठति । त्रिष्वपि च दिवसेषु नियतसमयं यावदुपोषितः परिसमापयति पूजाकार्यम् । निशासमयमपि तत्रैवातिवाहयति । अस्ति च तत्रैका अट्टालिका सम्राजोऽवस्थानाय । सप्ताट् किल न केवलं देव्याः सर्वश्रेष्ठः पुरोहित इति, परं स खलु देवकुमार इति च प्रतिष्ठाभाजनम् । एतस्यास्तावददृश्यदेव्या वरिवस्याकर्मणि ये तावदुपयुक्ता देवगुणाः, ते खलु सर्वेऽपि सम्राजि सन्तीति चीनदेशीयानां दृढो विश्वासः । यदा हि राष्ट्रे दुर्भिक्षमहामारीविग्रहाद्युपद्रवैरभिभूयन्ते प्रजाः; तदा विपदपाकरणकामनया स्वयं सम्राट् प्रार्थयते भगवन्तम् । यतो हि 'ईश्वरपुत्रः' इति सम्राट् दैवीनामापदां प्रत्यक्षः प्रतिभूः । इदं च प्रार्थनावाक्यस्य मर्म—पुण्यैः कर्मभिर्निर्मलयिष्यामि देहमहमात्मीयम्, अपसरतु राष्ट्राद्विपदेषां, भगवन् ! अहं खलु राष्ट्रीयमङ्गलस्य प्रतिभूरिति प्रार्थये प्रजानामनामयम्—इति । उपासनाकार्यं चेदं राजधर्माणामङ्गभूतम् । सम्राट् न केवलं त्वित्वमय्याः प्रकृतिपूजाया एवाधिकारी, अपि तु यावन्ति धर्मसंबन्धीनि मतानि मन्दिराणि च, तेषां सर्वेषां रक्षकः, बौद्धधर्मस्य ताओधर्मस्य च सकलमाननीयः

पृष्ठपोषकः, सर्वेऽप्येतत्संप्रदायानुसारिणः पुरोहिताः सम्राजोऽवराः; स एव सर्वोच्चः पुरोहितः (High priest) इत्याख्यायते ॥

यूरोपीयधर्मयाजकास्तु—चीनदेशीयानां न खलु धार्मिकं जीवनम्, अपि तु नैतिकम्—इत्याचक्षते । तेषां हि मतेन चीनदेशीया धर्मापेक्षया दर्शनशास्त्रे समधिकपक्षपातिनः । यूरोपीयपण्डितगणस्य बौद्धधर्मविषयेऽप्येवमभिप्रायः—बौद्धधर्मो न प्रकृतधर्मः, एष हि केवलं दर्शनमनुसरतीति— (Buddhism is not a religion but it is the following of Philosophy.) । चीनसम्राट् प्रकृतिपूजायामेवाधिकमनुरज्यति । बौद्धधर्मस्ताओधस्तु क्रमेणान्तःसारश्चैतया व्यपदिश्यमानो गुणीभवतीति यूरोपीयानां मतम् । वस्तुतस्तु चैना यं कंचन धर्ममवलम्बन्ताम्; तेषां हि धर्मे बाह्यमाडम्बरमात्रम्, आध्यात्मिकी तु खलूपसनाप्रायो नास्त्येवेति ब्रूमः । दृश्यन्ते हि पर्वतशिखरसत्रह्यचारिण्यो बुद्धप्रतिमाः, तासु चोपर्युपर्यधिरूढाः पुनः प्रतिमाः । किं वानेन ? ॥

चीनदेशे प्रकृतिपूजायाः प्राधान्यमित्यवोचाम पूर्वम् । तत्र हि यावन्तो दृश्यन्ते धर्मोत्सवाः, निगूढगवेषणायां तेषु तेषु प्रकृतिसंबन्धः केनापि प्रकारेणावश्यमुपलभ्येत । वसन्तोत्सवः, शीतकालिकी ग्रीष्मकालिकी च पूजा, नव्यवत्सरोत्सवः, इत्यादयः संभवेयुरत्रोदाहरणम् । आर्याणां धर्मश्रद्धया साकमपि समुपलभ्यते सादृश्यमस्मिन्विषये । ग्रीष्मे शीतलपूजा, पार्वणश्राद्धम्, शारदीया पूजा, हलचालनम्, नवान्नपूजनम्, वास्तुपूजा, वसन्तपञ्चमी, श्रावणी, इत्यादयः खलूत्सवाः परिचाययन्ति प्रकृतिपूजामस्माकमपि ॥

प्रकृतेरेव माहात्म्याच्चीनदेशीयानां धर्मः शतसहस्रसंवत्सरा-

धिककालेऽपि समकल्पयत्स्थितिमात्मीयामेकभावेन । चीनदेशो बहु-
वारं माञ्चुतातारादिजातीयैः पराभूतः, भूयसीश्च शताब्दीर्या-
वद्वैदेशिकशासनशृङ्खला निगडितः, तथापि न विपर्ययोऽघटत
धर्ममते । प्रत्युत शनैःशनैर्वैदेशिका एव चैनानामाचारं व्यवहारं च
पर्यगृह्णन् । अयमपि प्रकृतिपक्षपातस्यैव क्रमिको विभवः, यत्सां-
प्रतं माञ्चुजातीयचीनदेशीयमध्ये को माञ्चुजातीयः? कश्च चैनः?
इत्यपि समये समये न शक्यते परिचेतुम् । सम्राट् स्वयं माञ्चु-
जातीयः सन्नपि चैनानामिव शिरसि लम्बमानां वेणिं प्रच्छदपरि-
च्छदादिकं च बहुमन्यते ॥

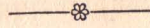
शान्तिप्रियैश्चीनदेशीयैः सह संसर्गात्समररसिकतां विहाय
गृहीता माञ्चुजातीयैः शान्ता प्रकृतिः, चैनानां धर्मविश्वासः, तेषां
परिच्छदः, आचारो व्यवहारश्च । तथापि न द्वयोर्मानसी रुचिः
परिवृत्तेति शक्यते वक्तुम् । माञ्चुजातीयाय नेदानीमपि चीनर-
मणीगणस्य काष्ठवन्धनलघूकृतं विकृतं रोचते पदयुगलम् । एवं च
नासौ चीनरमणीं परिग्रहीतुं प्रसीदति । चीनदेशीयोऽपि न सुन्दरं
मन्यते माञ्चुरमणीनां दीर्घं चरणयुग्मम् । अतो नैषोऽपि माञ्चु-
रमणीमुद्रोदुमुत्सहते; यतो हि चीनदेशे स्त्रीणां दीर्घो पादौ दास-
स्य चिह्नम् । चैनजातिर्युद्धे शक्यते जेतुम्, परं नाद्यावधि तेषा-
माचारं धर्मविश्वासं च कश्चन जेतुं शक्नुवति । भारतीया अपि वि-
षयेऽस्मिन्नुन्नतमूर्धानः पारयेयुर्गौरवमनुभवितुम्; किं तु सहस्रा-
धिका अवान्तरभेदास्तमेन जीर्णकन्थामिवेतस्ततः समाकृष्यमाणं
क्रमशो दुर्बलयन्तीति हन्त महानन्तरायः ॥

चैनानां खलु विश्वासः, यत्सकलजीवजीवनप्रदायिनी प्रकृ-

तिदेवी शीतकाले निभृतमनुभवति विश्रमसुखमिति । अत एव तेऽ-
नुतिष्ठन्ति समयेऽस्मिन्नुत्सवमेकम् । चराचररुचिरपरिणमनचिरस-
हचरी श्रीमती प्रकृतिदेवी यदा हि सुषुप्तिसुखमनुभूय पुनर्जागरण-
मङ्गलमारभते, तदा खलु चीनदेशे संभवति वसन्तोत्सवः । सरस-
सुमसमुदयसुभगाः प्रतिदिशमात्मनः सौरभोद्गारमारभन्ते तरु-
जयः । प्रसीदन्ति सर्वतो दिङ्मुखानि ! प्रकृतिदेव्याः पुनः प्रसा-
धनसाधनानि संधीयन्ते । समयेऽस्मिन् प्रकृतिदेव्याः प्रकृतोऽयं
महोत्सवः प्रकृत्यैव रमणीयतया प्रादुर्भवतीति नैतदप्रकृतम् । पेकिन्-
राजपुरीमध्ये सोऽयमुत्सवः समाधीयते सामान्ययैव रीत्या; किंतु
प्रान्ते प्रान्ते, नगरे नगरे, ग्रामे ग्रामे, राजकीयैः कर्मचारिभिः
ससंभारमारभ्यते प्रतिसंवत्सरम् । उत्सवदिवसे राजपुरी मङ्गल-
सूचकैर्जातीयगीतैर्मुखरिता जागरूकेव प्रतिभाति । तदा हि वृद्धा
महाराज्ञी जीवनप्रदायिन्याः प्रकृतिदेव्याः कृपाभरेण साम्राज्यं स-
स्यशालिं प्रजामण्डलीं च निरुपद्रवा भवतु इति प्रार्थयते । समये-
ऽस्मिन् स्वयं सम्राट् हलचालनमनुतिष्ठन् सांवत्सरिकं करोति प्रा-
थमिकं बीजावापम् । एवं सम्राडपि वसननिर्माणपद्धतिमुद्धर्तुं
निजकरेण रोपयति तन्तुपादपम् । अस्मिन् हि देशे कृषिकर्म वस्त्र-
निर्मितिशिल्पं च विलोक्यते बहुमानदृष्टया । किं बहुना— राज-
प्रासादेषु क्षौमवस्त्राणि प्रस्तोतुमस्त्येकः शिल्पकार्यालयः । कृषेः
कुशलकामनयापि भवति समये समये प्रकृतिदेव्याः सेयमुपासना ॥

पश्यतु चराचरगुरुर्भगवान् भारतं करुणाभरमन्थरया
दृशा, यत्र हि कृषिकर्म परिगण्यते नीचेषु कर्मसु । अपि नाम
कृषिप्रधानेऽपि राष्ट्रे हन्त हन्त न संतापकरं कृषेरवहेलनम् ? ॥

आहारः तज्जरणं च ।

कोऽयमाहारो नाम ? किमात्मकश्चायम् ? कथमुपजीर्यत्य-
सौ कोष्ठे ? कः कोष्ठो नाम ? स च किंभूतः ? कासावास्ते प्रति-
ष्ठितः ? कथं पच्यते कोष्ठेनाहारः ? कोष्ठे च पाकानन्तरमाहा-
रपदार्थाः कथमसृगादिधातुत्वेन विपरिवर्तन्ते ? अन्तरास्यमप्यस्या-
हारस्य कीदृशो वा परिपाकः ? इत्येवमादीन् विषयान् सम्यक्
संक्षेपतश्चात्र सकलसुगमेन पथा यथामति विवृणुमः ।

बहवः खलु जना न जानन्ति—स्वेषामुदरस्यान्तः के वा
विद्यन्तेऽवयवाः, कानि च तेषां कर्माणि— इति । किन्तु केव-
लमनुपदमपि जनैरेवमभिधीयमानानि किल वचनानि वयं विशे-
षतः शृणुमः । यथा—‘अस्त्यन्तर्जठरं जाठराग्निर्नाम संततमु-
ज्ज्वलन् दीपाकारः कश्चिदग्निः ; स तु सकलमप्यस्मदभ्यवहृतमन्न-
जातं दहति ; अशेषस्याप्याहारस्य दहनानन्तरं स एव बुभुक्षाम-
प्युपजनयति’ इति । वचांस्यमूनि नाम न सर्वथा शरीरतत्त्वज्ञै-
र्भवन्त्यभ्युपगन्तव्यानीति, न वा भवन्ति निगमेषु आयुर्वेदतन्त्रेषु
वा प्रतिपादितान्येवमिमानि च न वयमिहाचक्ष्महे । या खल्वा-
गमेनाभिधीयते ‘तस्य मध्ये वह्निशिखा’ इति, सैवायुर्वेदेषु कला-
सप्तकान्तर्गता काचन ‘अग्निधरा नाम कला’ इति व्यवह्रियते ।
सा च कला न खलु साधारणजनानामभिप्रायानुरोधेन भवत्याका-
रतो वह्निः ; अपि तु कार्यत एवास्य वह्नित्वमभिप्रेत्य शास्त्रेणैव
मालिखितमास्ते इति वदन्त्यायुर्वेदविदः । अस्याः कलाया एव

‘पित्तम्’ इति नाम, यच्च यकृन्नाम्नोऽवयवात् संततमन्तरान्त्रं परि-
स्रवति । अस्य पदार्थस्याग्निकार्यसद्भावादेव पित्तमित्यभवदभिधा-
नम् । विषयमिममनन्तरं सति समये क्रमशः प्रकाशयिष्यामः ।

आहारपदार्थास्तावदादौ आस्यस्यान्तः प्रक्षिप्यमाणाः परि-
णाममपरं कमप्यासादयन्ति । आस्यमिदमस्माकं हि बहुप्रकारै-
रस्थितिचयैर्निर्मितः कश्चन कुहरविशेषः ; यत्र चैका रसना, रद-
नाश्च द्वात्रिंशत् सन्ति संघटिताः । इमान् दन्तानधिकृत्य यदि
कश्चन शिक्षितमतिः तदेकपरः प्रवक्तुमुपक्रमते ; यदि च वयमन-
न्यमनसः शृणुमः ; तदानीं प्रायो मासद्वितयेन सम्यगोक्तेषां प्रा-
कृतानि वैकृतानि च तत्त्वानि स्युरशेषाण्यप्यवगतानि । नाना-
स्वरूपाणामाहारपदार्थानां चर्वणाय दन्तान् जन्तूनां विधिर्विवि-
धाकारान् व्यदधात् ।

उपरिष्ठात् चत्वारः, चत्वारश्चाधस्तादिति अष्टावस्माकं
‘अग्रदन्ताः’ । अमी तु पदार्थान् कर्तर्य इव निकृन्तन्ति । अग्र-
दन्तानामुभयोरपि पार्श्वयोः द्वावूर्ध्वं द्वावधस्तादिति ह्रस्वाः ‘दंष्ट्रा-
क्याः’ दन्ताश्चत्वारः सन्ति ; यैरेव कठिनान् फलत्वगादीन् वयं
विपाटयामः । सूक्ष्मभागेषु एकैकस्मिन् पार्श्वे ‘बृहत्सूकदन्ताः’
त्रयः, चतुर्थं च पार्श्वेषु संभूयैतेषां संख्या द्वादश । दंष्ट्राणां
बृहत्सूकदन्तानां च मध्ये अष्टौ ‘ह्रस्वसूकदन्ताः’ सन्ति (पार्श्वे
एकैकस्मिन् द्वौ) । एते द्विविधा अपि सूकदन्ता आहारपदार्था-
मखिलानपि सम्यक् सक्तुवत् घट्टा इव निघर्षन्ति । एवमष्टाव-
पदन्ताः, चतस्रो दंष्ट्राः, द्वादश बृहत्सूकदन्ताः, अष्टौ ह्रस्वसूकद-
न्ताश्चेति संभूय द्वात्रिंशदन्ताः (अधस्तात् षोडश षोडश चोप-

रिष्टात्) सन्ति विविधोपयोगिनः ।

मनुष्याणामिव केषांचन मृगाणामप्येवंविधा एव सन्ति दन्ताः । मृगेभ्यः किल तृणपर्णाशनेभ्यः परं पललेनैव जीवतां जन्तूनां (प्राण्यन्तराण्यदतां) दन्तास्तु सन्त्याकारतः सुतरां विभिन्नाः । न हि विहाय मांसं कमप्यपरमाहारमदन्ति व्याघ्रसिंहादयः काश्चन श्वापदजातय इति सर्वे वयमवगच्छामः । अत एव च सर्वतः प्रचलति लौकिकोऽयं व्यवहारः—न हि क्षुधितोऽपि शार्दूलः शाद्वलमत्ति—इति । मांसकण्डराणि पाटयितुमेव सिंहादीनामतिजिह्वा दंष्ट्राश्चतस्रः सन्ति निर्मिताः । पार्श्वे चामीषामुल्लखला इव सन्ति सृक्कदन्ताः ; यैः किल दंष्ट्राभिर्विदारितानि तानि मांसशकलानि मसृणीक्रियन्ते । एते खलु श्वापदास्तृणपर्णाशनाः पशव इव पार्श्वान् पार्श्वमास्यं परिचाल्य न रोमन्थमाचरितुं प्रभवन्ति ; यतो दीर्घा दंष्ट्रास्तत् कर्म प्रतिरुन्धन्ति । अपि तु केवलमूर्ध्वमधश्च वक्त्रं व्यादाय व्यादाय श्वापदा इमे पदार्थान् (पललादीन्) परिमृद्नन्ति । भुवि विद्यमानेषु विविधेषु मृगेषु गुणैराकारेण चातिमहतो हस्तिन एवास्ति दीर्घमतितरां दन्तद्वयम् ।

मृगेभ्यः किल मांसभुग्भ्योऽपि केवलं शकैः (तृणपर्णादिभिः) शरीरं पोषयन्तः पशवः, परे वा प्राणिनः सन्ति सुतरां शान्ताः स्निग्धाश्च । यदि सिंहः कश्चन मर्त्यमेकं निहत्य सकृत् खादति, अनन्तरमस्यानवरतं पुरुषपिशितग्रास एव महानाविभवति तर्षः । व्याघ्रेष्वप्येवंविधाः केचन सन्ति । ‘पञ्चषवसोभ्यः प्राक् प्रायः पुरुषाणां द्विशतमभिहत्य येन खादितम्, तादृशं शार्दूलः कश्चिन्निरीक्षितो मया’ इति वर्ङ्गीयः कश्चन महानाचचक्षे ।

मनुष्येषु च मांसादेभ्योऽपि केवलं शाकाद्याहारमुपभुञ्जानानां (Vegetarians) क्षान्तिः कारुण्यं महासत्त्वतेत्यादयो गुणाः सन्ति समभ्यधिका एव इति विरमामः प्रसक्तानुप्रसक्तेः ।

वक्त्रे विनिक्षिप्तेषु आहारपदार्थेषु केचन विपाकं कमप्यन्यादृशमुपयान्तीति प्रागभिहितं खलु? स च कथं कुतः संभवतीति किञ्चिदिह विमृशामः ।

यदि नाम वयं स्वादूनि अभिमततरसानि वा भोज्यद्रव्याणि कचिद्वेक्षामहे, मनसि वानुसंदध्महे, को वा विशेषस्तदानीमास्यस्यान्तरस्माभिरनुभूयते? आस्यमिदमस्मदीयमद्विरभिपूर्यते क्षणेन । अपामासां नाम ‘सृणिका’ इति लालेति चाभिधीयते । अस्तु नामैतत् । कुतः परिस्रवत्ययं द्रवः? अस्माभिस्तु न हि किञ्चिदप्युदकमन्यद्वा द्रवद्रव्यमास्ये विनिक्षिप्तम् इति चेत्, कथयामः—असौ सृणिकाद्रवस्तावत् आम्रबीजाकारेभ्यः कतिपयेभ्यः सूक्ष्मावयवेभ्यः परिस्रवन्ति; येषां हि नाम ‘लालाग्रन्थयः’ (Salivary Glands) इति । (बह्वीभिर्नाडीभिः (Tubes) संयुतः यस्य कस्यचन द्रवद्रव्यस्य च जनको योऽवयवः, स एवात्र ‘ग्रन्थिः’ (Gland) इत्यभिधीयते ।) लालाग्रन्थिषु चैतेषु सूक्ष्मसूक्ष्मा बह्व्यो नाड्यः संभूय प्रधाननाड्यां (Duct) एकस्यां किञ्चित् सृणिकाद्रवं परिस्रावयन्ति । यैः परमसूक्ष्मैरसंख्येयैः जीवसमूहैः (Cells) ग्रन्थेर्नाड्यस्ताः सन्ति विनिर्मिताः, जीवास्त एव स्वजीवशक्त्या रक्तात् द्रव्याणि कानिचन समाहृत्य सृणिकामिमां समुत्पादयन्ति । सन्ति षडेते लालाग्रन्थयः—द्वौ गण्डयोरुभयोः, जिह्वाया अधस्तात् द्वौ, जिह्वाग्रस्यातीव निम्न-

भागे चिबुकस्य चान्तरा द्वौ— इति । प्रायः प्रस्थचतुष्टयमात्रा-
परिमितः (६४ पलानि) प्रत्यहममीभ्यो ग्रन्थिभ्यः परिस्रवति
सृणिकारसः । एवमस्मच्छरीरेऽस्मिन् अपरेऽपि विचित्रतराः सन्ति
संख्यातिगा विविधा ग्रन्थयः ।

अथान्तरास्यमाहितमन्नजातमखिलमपि दशनाः कणशः
सम्यग्दशन्ति । सृणिका च तदार्द्रं मसृणं चादधाति । जिह्वा तु
वक्त्रस्यान्तः कणशो विशीर्णं तदार्द्रमाहारजातं कन्तुकवत् पिण्डी-
कृत्य गलकुहराभिमुखं विसर्जयति । श्वासनाड्याः पश्चाद्भाग एवा-
स्ते 'अन्नवाहिनी' नाम (Oesophagus) नाडी; अतः श्वास-
नाड्या द्वारं विलङ्घ्यैवान्नमन्नवाहिन्यां प्रवेशयितव्यम् । गलकुह-
रस्य (Pharynx) अग्रतः किल 'उपजिह्वा' (Uvula) नाम
कश्चिदवयवो विद्यते; य एव श्वासनाडीरन्ध्रं न यथा प्रविशेत
किञ्चिदप्याहारपदार्थानामंशः, तथा तत् द्वारं सम्यक् पिदधाति ।
उपरि च विद्यमानः कश्चिदीदृश एवोपजिह्वाकारोऽवयवस्तदानी-
मेव नासारन्ध्रमाच्छादयति । अनुपदमेव आहारकबलश्च निर्निरोध-
मनुप्रविशति मुखमन्नवाहिन्याः । इयमन्नवाहिनी तु श्वासनाड्याः
पृष्ठतः, पुरतश्च पृष्ठवंशस्य (Vertebral column) प्रतिष्ठिता,
प्रयात्यभिमुखमामाशयस्य । इयं च मांसपेशीभिर्निर्मिता दैर्घ्येण
द्वादशाङ्गुलपरिमिता काचन नाडी ।

बहवः खलु विमृशन्ति 'अस्माभिरशितमन्नं गलमुखात्
अन्तर्जठरमुपरिभागात् स्वयमेव धावत्युत निपतति' इति । न
खल्वेवमावेदेयुरवगतपरमार्थाः । यदा किलान्नवाहिन्या उपर्या-
रम्भभागमभिसृशत्यन्नं, तदैव नाड्यास्तस्या अन्तरालेऽभि

विद्यमानाभिः स्वयं सङ्कोचविकासरूपेणाधोमुखं प्रचलन्तीभिः
मांसपेशीभिरेव तदन्नमुदरमानीयते । न खलु नाम भवतु भव-
तामेवंविधो वितर्कः; यत्किल— ऊर्ध्वमुखमुपविष्टैरस्माभिर्भुज्य-
मानत्वादेवान्नं अधस्तादुदरे निपतति— इति । निधाय भूमौ
मूर्धानं अधोमुखमास्थितैरप्यस्माभिर्गलितमन्नमेवमेव निरङ्कुशं
कुक्षिमभियाति । एवमधोमुखमभ्यवहारं पानं वा प्रतिपदमाचरतः
किलैन्द्रजालिकान् वीथीष्ववलोकयामः । न केवलमेवं मूर्तमेवा-
न्नम्, अपि तु पीतमखिलं सलिलादिकमपि द्रवद्रव्यमेवमेवान्न-
वाहिन्या अधोमुखेनावर्तकारेण चलनरूपेण व्यापारेणैवोदरमुप-
याति; न खलु स्वयमेव वहत्यधः । अत्र च दृष्टान्तत्वेन प्रत्यक्षतः
पश्यन्तु नाम भवन्तः प्रथमतः पश्चादीनेव चतुष्पाज्जन्तून्; ये
किलाधोमुखमेवाहारमभ्यवहरन्ति; तथैव च पयः पिबन्ति । ते-
षामत्र न हि विद्यते कोऽपि परिश्रमः । निरर्गलमेवोदकमाहारो
वा तेषामधोभागादुपरि गत्वा जठरमनुप्रविशति ।

अथान्तर्जठरमनुप्रविशामः; किमत्रास्माभिरवलोक्यते? अ-
हो! नितरामाश्चर्यकराणि, अनवगततत्त्वानामुद्वेजकानि, दीर्घाणि,
ह्रस्वानि, स्थूलानि, सूक्ष्माणि, वक्राणीति विविधस्वरूपाणि अस्म-
ज्जीवनकारणानि यन्त्राणीव बहून्यङ्गानि परिदृश्यन्ते ।

उरःकुहरं (Thoracic cavity) उदरकुहरं च (Abdomen)
'वपा' नाम च्छत्राकारा काचन महती मांसपेशी (Diaphragm)
पृथग्विभजति । उच्छ्वासानिःश्वाससमये तु वपेयं पुष्फुसाभ्यां
(Lungs) सह पर्शुकास्थिभिश्च (Ribs) अनवरतमूर्ध्वमधस्ताच्च
पद्मपत्रवत् प्रचलति । वपायाः किञ्चिदिवाधस्तात् मध्येजठरमस्ति

कश्चित् 'आमाशयः' (Stomach) नामावयवः ; यः किलाति-
दीर्घस्य वक्ष्यमाणस्य कोष्ठाख्यावयवस्य (Intestines) कोशाकार
आरम्भभागः ।

साम्प्रतमवलोकयामः कीदृशोऽयमामाशयः, किं वादसीयं
प्रयोजनञ्चेति । अयमवयवः कश्चिद्दोहकारचर्मभस्त्रिकाकारः कोशः ।
यतः पित्तद्रवादिसंयोगात् पूर्वमविपकं (आमं) अन्नमत्र निपतति,
अतोऽयमभिधीयते 'आमाशयः' इति । अयमाशयस्त्रिविधाभिः
मांसपेशीभिः (Muscular Fibres) विद्यते विनिर्मितः । तत्रैका
आमाशयस्य बहिर्भागे प्रयात्यधोमुखम् ; इयमाशयमाकृष्य खर्वी-
करोति । अपरा किलाद्याभिहिताया मांसपेश्याः वक्ष्यमाणाया-
श्चाप्यस्यास्तस्याः मध्ये वलयवदास्ते विनिर्मिताः ; सेयमामाशय-
स्यान्तरालमतिनिविडमभितः सङ्कोचयति । इतरा चाशयस्या-
न्तर्भागे समन्ताद्भनुरिव वक्राकारा विद्यते व्यापृता । अनयैवा-
तीव घूर्णमानया आशये निपतितमन्नजातमखिलमपि मन्थनेवा-
भितो निर्मथ्यते । आमाशयस्यान्तर्भागमशेषमप्यभिव्याप्यातिमनो-
हरमरुणं मृदुलं मसृणं चास्ते किञ्चन चर्म । उपरि चास्य चर्मणः
सर्वतः सन्दृश्यन्ते सूक्ष्मतमाः बिन्दवः ; ये किलामाशयस्यान्तर्भागे
विद्यमानानामसङ्ख्येयानां ग्रन्थिनिवहानां बहिः प्रसृतानि मुख-
ग्राणि । आमाशये चान्नवाहिन्या विसर्जितमाहारमनुपदमेवैतद्ग्रन्थि-
द्वारैरुद्धान्तः कोऽप्यम्लद्रवः सम्यक् परिषिञ्चति । अस्य च 'आ-
माशयद्रवः' (Gastric Juice) इति नाम । (यथा किलास्ये ला-
लाग्रन्थयः सृणिकां समुत्पादयन्ति, एवमामाशयग्रन्थयश्च द्रवमिम-
मुपजनयन्ति । सृणिकारसस्तावदनम्लः (Alkali), आमाशयद्र-

वस्तु नितरां अम्लः (Acid) । किञ्च द्रवाविमौ परस्परं विभि-
न्नैरेव पदार्थपरमाणुभिरुत्पादितौ भवतः ।) प्रागुक्तरीत्या सम्यगा-
माशयेनाहारपदार्थेषु मथ्यमानेषु, अनेनाम्लद्रवेण च तेषु (अन्नेषु)
समन्तात् संसिच्यमानेषु, तदखिलमप्याहारजातं यवागूवत् घन-
द्रवत्वमापद्यते । अनन्तरं आमाशयस्य दक्षिणपार्श्वस्थितं द्वारमुद्वा-
टयितुं आहारस्य (आमाशयद्रवेणाम्लीभूतस्य) घनद्रवोऽयं तद-
भिमुखं प्रसर्पति । यदि समधिकस्यामाशयद्रवस्य संयोगतः घन-
द्रवोऽयं किञ्चिदिव लघुद्रवतामापद्यते, यदि चामाशयान्तर्भागस्या-
नुस्यूतेन परिचलनेनाहारपदार्थानां शकलानि निःशेषमेव मसृण-
तामासादयन्ति, यदि च मूर्तानि द्रवरूपाणि च द्रव्याण्यखिलान्य-
प्येकीभूय कामपि लघ्वीं पायसाकारतां (chyme) प्रतिपद्यन्ते ।
तदानीमेवान्वत्स्यामाशयस्य च सन्धिभूतं अस्याशयस्य दक्षिण-
द्वारमपावृणोति ; अथ यदि सम्यगेवंविधं न विपाकमधिगच्छत्या-
हारः, न कथञ्चिदपि द्वारमिदमपावृणुयात् । अहो निरूप्य-
तामिदं वेधसो निर्माणवैदग्ध्यम् ; यदेतादृशमस्मद्वाह्यान्तराव-
यवानां अस्मच्छरीरपोषणे रक्षणे च जागरूकतायां विवेकः
खलु विवेकादस्मदीयादपि परां कोटिमारूढ इति यत्सत्यमन्व-
यमत्र निरीक्ष्यते सांप्रतमस्माभिः । असम्यक्पाचितमाहारमसकृ-
प्यवहरामो वयम् ; अस्मदन्नकोशाः खलु अविपकानामाहाराणां
ग्रहणे पाचने च परं जागरूका एव विद्यन्ते । अतो यदि अस-
म्यक्पक्वमन्नमामाशयस्य दक्षिणद्वारमभिसर्पति, तदानीं पुनस्तेन
असम्यग्विपाकार्थं पश्चादामाशयं प्रत्येव गन्तव्यम् । अत एवामस्यान्न-
ग्रहणान् द्वारस्यास्य 'ग्रहणी' इति शास्त्रीयो व्यवहारः ।

प्रत्यहं मनुष्यस्यैकैकस्याप्यामाशयात् अम्लद्रवोऽयं प्रायोऽष्टादशप्रस्थपरिमितः प्रसर्पति । न ह्यस्याम्लतां सहेत रसना । अस्मिन् अम्लद्रवे ताम्ररजतादयः केचन लोहाः प्रलीयन्ते । स्नेहवर्गाः केवलं (Fats) नास्मिन् विलीयन्ते ॥

(क्रमशः)

लोकरहस्यम् ।

द्वितीयः प्रबन्धः ।

सभापते महाशय तथा स्वकुलमहत्तरा व्याघ्रव्याघ्रीजनाः प्रथमप्रबन्धपठनावसरे मनुष्याणां विवाहमन्यांश्च विषयानुद्दिश्यावसरान्तरे प्रबन्धपाठः प्रतिज्ञातः किल । यथाप्रतिश्रुतं निर्वहणं महतामवश्यकर्तव्यमिति तत एवान्यान्यान्विषयानुपेक्ष्याधुना विवाहमेव प्रस्तौमि—

विवाहपदं यदभिधत्ते, तदद्य सर्वे भवन्तो जानन्त्येव । सर्वेऽपि मध्ये मध्ये यथावकाशं विवाहमाचरन्त्येव । मनुष्याणां विवाहे परं काचन वैचित्री वर्तते । व्याघ्रादयः सभ्याः पशवः प्रयोजनापेक्षयैव दारान् परिगृह्णन्ति, यदा त्वावश्यकता तदा दारपरिग्रहमाचरन्तीत्युक्तं भवति । मनुष्यपशवस्तु न तथा । आवश्यकतायां सत्यामसत्यां वापि यावज्जीवमुद्ब्रह्मन्त्येव योषितः ॥

मानुष्यको विवाहो द्विविधः— नित्यो नैमित्तिकश्च । तयोर्नि-

त्यो नाम पौरोहितो विवाहः । स एवात्युत्तम उच्यते । पुरोहितं मध्येकृत्य यो विवाहो निर्वर्त्यते स एव पौरोहितो विवाहः ॥

महादंष्ट्रः—पुरोहितो नाम कः ?

बृहलाङ्गलः—‘तण्डुलग्रहणैकाग्रः सूपशाकादिभुक्तथा । वञ्चनाव्यवसायी च पुरोहित इतीरितः ॥’ इति कोशेषु पठ्यते । परं तु अर्थोऽयं व्यभिचारी दृश्यते । पुरोहितेषु सर्वे एव न तण्डुलशाकाहाराः । बहव एव मांसमद्यादिभुजो दृश्यन्ते । तथा केचन सर्वभुजोऽपि सन्ति । न च केवलेन सूपतण्डुलशाकादिभक्षणेन पुरोहितता सुसाधा । वाराणस्यां देवालयेषु वृषभा बहवो वर्तन्ते । ते तण्डुलादीन्सर्वदाभ्यवहरन्ति । न हि तेषां कथमपि भवति पुरोहितता । यतो न ते वञ्चनापराः । अतो ये वञ्चकाः सन्तः शाकादीन्बलवद्धरन्ति, ते पुरोहिता इति कथंचिद्वक्तव्यं भवति ॥

पौरोहितेषु विवाहेष्वेतादृशः पुरोहितो वधूवरयोर्मध्ये समुपविशति । उपविष्टश्चासौ यत्तदालपति स मन्त्र इत्युच्यते । अस्यार्थो न मया सम्यग्विज्ञायते । अथापि स्वया प्रतिभया स्यादेतदेवमिति मनसा निरधारि कोऽपि तस्यार्थः । सोऽधुना विव्रियते । यथा—

पुरोहितः—‘अये वर ! अयि कन्ये ! युवां विवहतम् । अहमेवमादिशामि । युवयोर्विवाहे वृत्ते मम नित्यं तण्डुलसूपादिकं लभ्येत ; अतो विवहतं युवामित्यादिशामि । अस्या गर्भाधाने पुंसने सीमन्ते सूतिकागारे च तण्डुलादि लभ्येतेत्येवाहं युवयोर्विवाहं विदधामि । प्रसूतस्य जातकर्मणि नामकरणे अन्नप्राशने कर्णवेधे तण्डुलधारणे चूडाकर्मण्युपनयने च बहु मे तण्डुलादिकं लभ्येतेति

तत एवाहं युवयोर्विवाहं विदधामि । संसारधर्मे वर्तमानयोर्युवयोर्व्रता-
चरणादिनापि मे बहुतरो लाभ इत्येवं युवां विवाहाय प्रोत्साहयामि ।
पूजापार्वणादिषु यागेष्ट्यादिषु निरताभ्यां भवन्त्यां महान्मे लाभः स्या-
दित्यत एवाहं युवां विवोढुमादिशामि । अवश्यं विवहतम् । न विवा-
हरहितौ भवतम् । तथात्वे मे तण्डुलादिलाभो विहतो भवेत् । विघ्ना-
पाते च युवामेकप्रहारेण पातयेयम् । एवमस्मत्पूर्वपुरुषैरादिष्टम्' इति ॥

अनेनैव विधिना स्थिरीकृतोऽसौ पौरोहितो विवाह इति नायं
कथमपि प्रतिहन्यत इति मन्ये । अस्मासु यः प्रचारमास्थितः, सोऽयं
नैमित्तिको विवाह इत्युच्यते । मनुष्येष्वपि विवाहोऽयं प्रचरत्येव ।
नरा नार्यश्च नैमित्तिकं विवाहं सबहुमानं च सोत्साहं चाचरन्त्येव ।
परमेते विवाहमुभयविधमपि आचरन्ति । परमनयोरियान्भेदः—
प्रथमो विवाहः पौरोहितो नाम न कदाऽपि निगूह्यते, द्वितीयस्तु
महतैव प्रयत्नेन निगूह्यते इति ॥

अन्योऽप्यत्रास्ति विशेषः । स यथा— यो नैमित्तिकविवाह-
माचरन्तमन्यं पश्यति स तं बलवत्प्रहृत्य पीडयति । अत्र चानर्थं
पुरोहिता एव मूलमिति भावयामि । यतोऽत्र नैमित्तिके विवाहे पुरो-
हितास्तण्डुलादिकं न लभन्ते । तत एते नैमित्तिकविवाहपद्धतिमेवा
दूरीकर्तुं व्यवस्यन्त एवमेतान्समुत्तेजयन्ति नूनम् । अत्रापि कोऽपि
चमत्कारो वर्तते । स यथा— स्वयं पराविदितं नैमित्तिकं विवाह-
माचरन्नेव महापुरुषोऽन्यं तादृशं पश्यन्टदं प्रहरतीति । एवं चानेना-
चरितेनाहं भावयामि—मनुष्यपशवः सर्व एव नैमित्तिके विवाहे परि-
प्यन्ति, परं पुरोहितादिभ्यो भयेन नात्र स्पष्टं प्रवर्तन्ते इति ।

(क्रमशः)

मा ते भूदत्र संशयः । 'अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये
कदाचन ।' 'रामो द्विर्नाभिभाषते ।' 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति
च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥' 'सर्वधर्मान्

म्भयितुं भाष्यकारमपदिश्याह— मा ते भूदत्र संशय इति ॥ ननूपाय-
लाघवप्राप्यगौरवादिनिमित्तशङ्काविधूननेन महाविश्वासपूर्वकं शरणमुपगतस्य
संशयप्रसङ्गाभावादत्र तत्प्रतिषेधो निरर्थकः ? मैवम् ; तादात्विकमहाविश्वा-
सेनोपाये निष्पन्नेऽपि तस्य फलाविनाभावेऽपि केषांचिद्वारब्धकर्मविपाकवै-
चित्र्यात् संशयोऽपि संभवति ; न च तेनोपायवैकल्यम्, फलप्रतिबन्धो वा ।
मत्तिकाकुप्यनिवृत्तिस्तु अत्रत्यपरभक्त्यादिवत् स्वयं पुरुषार्थः ; अतः प्रसन्नेन
भगवता संशयनिवर्तनमुपपद्यत इति । यद्वा, यावत्फललाभं विमर्शदशा-
यामक्षोभणीयो विश्वासो महाविश्वासः ; स च तात्कालिक उपायाङ्गम् ;
पश्चात्तु मदभिप्रायं मद्वाक्यं च परामृशतां मदनुग्रहादेव संशयो न भवत्ये-
वेति ज्ञापनार्थमिह 'मा ते भूत्' इत्यादि 'निःसंशयः' इत्यन्तमुच्यते
इति । ते निश्चितशास्त्रार्थस्य सर्वसुद्धिदं सर्वशक्तौ च मयि न्यस्तभरस्य च ।
अत्र मत्प्रयोजनप्रधानायां मन्त्रित्यक्तिकरत्वप्राप्तौ ॥

यद्येतदुपच्छन्दनं तदा मे स्ववचनविरोधः स्यादित्यभिप्रायेणाह—
अनृतं नोक्तपूर्वं मे इति ॥ इयमनृतानुक्तिराश्रितविषया, आसुरेषु प्रतार-
णदर्शनात् । अनुक्तपूर्वमप्यनृतं पश्चात् स्वातन्त्र्यादुच्येत्यन्वाह—न च
वक्ष्ये कदाचनेति ॥ इतः पूर्वमिवेति भावः । इदमपि त्वद्वाक्यतया पूर्व-
वदाशङ्कनीयमित्यत्र 'सत्यवादी च राघवः' इति प्रसिद्धं लोकोक्तिच्छायया
स्वयमेवाह—रामो द्विर्नाभिभाषत इति ॥ स्वीकृतविरुद्धं नाभिभाषत इ-
त्यर्थः । मम सकृदुक्त्यैवार्थिनामपेक्षितार्थः सिध्येदिति वा तात्पर्यम् । एवं
सामान्यतः प्रत्यायितस्य प्रकृतपर्यवसानाय रावणानुजपरिग्रहे पार्थोपदेशपर्य-
वसाने च विशेषत उक्तं श्लोकद्वयमाह—सकृदेवेति, सर्वधर्मानिति च ॥
वेदवैदिकवाक्यमात्रातिशायिनोरनयोः शरण्यवाक्ययोरर्थे तदधिकारयोरभि-

परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्या-
मि मा शुचः ॥' इति मयैव ह्युक्तम् ॥

अतस्त्वं तव तत्त्वतो मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु निःसंशयः सुख-
मास्व ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये

शरणागतिगद्याख्यं पृथुगद्यम् ॥

॥ श्रीमते भगवते भाष्यकाराय महादेशिकाय नमः ॥

धास्यामः । इदं मोक्षप्रदानोत्सुकेन मयैवोक्तम् ; न तु मदादेशभूतदुरधि-
गमार्थवेदमुखेन वा संभवद्भूमादिदोषपुरुषान्तरमुखेन वेत्याह— मयैव
ह्युक्तमिति ॥ हिः प्रसिद्धौ, हेतौ वा ॥

उक्तमेव स्थिरीकरणार्थं संतोषातिशयार्थं च निगमयति— अत
इति ॥ अतः सत्यवादिना सत्यव्रतेन मयोक्तस्य वाक्यस्य विश्वसनीयतम-
त्वात् । त्वम् प्रामाणिकः । तव 'ये प्रपन्ना महात्मानस्ते मे नयनसंपदः ।'
इति मत्प्रशंसनीयस्य मत्स्वीकृतभरस्य च । तत्त्वतः संशयविपर्ययराहित्येन ।
मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु यथायोगमत्र परत्र चापेक्षितांस्विति शेषः । 'निः-
संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति
माधवः ॥' इत्यादिप्रमाणसूचनायाह— निःसंशय इति ॥ सिद्धस्यैव
ज्ञानस्य अनुवृत्तौ संशय इह निवार्यते । अनेनैव निर्भरत्वादिकमप्याकृष्यते ।
सुखमास्व 'आध्यात्मिक—' इत्यादिना पूर्वं मयोक्तमेव तवोचितमिति
भावः । 'यावच्छरीरपातम्' इति पूर्वोक्तस्यानुक्तेरयमभिप्रायः— मत्प्राप्तेः
प्रारब्धकर्मप्रतिनियतायुरवसाननिर्वन्धो नास्ति ; यावदत्रत्यमदनुभवापेक्षा
तावदत्र सुखमास्व ; परिपूर्णानुभवालाभादिह सुखासिकायामप्युद्वेगे सति
आयुःशेषशृङ्खलामप्यपोह्य आत्यन्तिकमत्कैकर्याय मत्पदं गमिष्यसि—

इति । एतेनानादिकालमाज्ञातिलङ्घनमूलभगवदप्रसादेन संसरतो मे भगव-
त्कृपामूलसदाचार्याङ्गीकारेण द्वयोच्चारणानूच्चारणपूर्वकस्वरक्षाभरन्यासे सिद्धे,
प्रसादनेष्वस्मादभ्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभरः श्रियःपतिर्नारायणः काल-
त्रयवर्तिनः सर्वानप्रसादहेतून् यथार्हं क्षान्त्वा, स्वयमेव स्वार्थमेव मां
स्वज्ञानदर्शनप्राप्त्यादिप्रदानेन रक्षेदिति विश्वस्तो निर्भरो निर्भयः संतुष्टो
भवेति निगमितं भवति ॥

इति शारणागतिगद्यं यतीशरङ्गेशसंलपनरूपम् ।

व्यवृणुत देशिकदृष्ट्या विमृश्य निश्चित्य वेङ्कटेशकविः ॥

वितमसि निगमान्ते बिभ्रता देशिकत्वं

कृतिभिरनुमतेन क्षेमबुद्ध्या मयैव ।

यतिपतिपृथुगद्यव्याक्रियायां यथाव-

त्कथितमकथितं च क्षम्यतां नः सयूथ्यैः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां

पृथुगद्याधिकारः प्रथमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

त्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्,

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीरङ्गगद्यम् ॥

—*—

स्वाधीन-

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमल्लक्ष्मणमुनिना शिष्यहितैकाग्रचेतसा कथितम् ।
मितगद्यममितसारं व्यक्तं व्याख्याति वेङ्कटेशकविः ॥

अत्र द्वयार्थानुसंधानरसिकेन भगवता भाष्यकारेण बृहद्रथे व्याख्या-
तमपि द्वयम्, बहुधा श्रोतव्यमिति मन्यमानेभ्यः शिष्येभ्यः पुनरप्याकिंच-
न्यादिप्रपञ्चनपूर्वकस्वानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रियैव संक्षेपेण व्याक्रियते । तथा हि-
अत्रादिमं वाक्यमुत्तरखण्डस्य विवरणम्; द्वितीयं पूर्वखण्डस्य । तेनैवाधि-
कारविशेषः कार्पण्यरूपमङ्गं च प्रदर्शितम् । तृतीयं तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तर-
ज्ञापकम् । अनन्तरं श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्त एवार्थः प्रमाणतः प्रतिष्ठा-
प्यते । ततः परेण वाक्येन पूर्णप्रपञ्चकुशले जनेऽपि तत्पूर्वगुणगुणप्रपत्ति-
वाक्योच्चारणवैभवं ख्याप्यते । तत्सिद्धयर्थं पश्चाच्चतुर्दशभिः संबुद्धिभिर्नारा-
यणशब्दोक्ताः शरण्याकारविशेषाः प्रकाश्यन्ते । 'नमोऽस्तु ते' इत्यनेन तु
प्रकृतोपाये प्रधानभूतो भरन्यासांशः, फलप्रार्थनं वा निगद्यत इति विभागः ॥

इह च प्रथमं सविभूतिकस्य भगवतः परमप्राप्यत्वादिसिद्धयर्थं च
तुर्थ्यन्तपदप्रदर्शितं सर्वेश्वरत्वादिकमाह—स्वाधीनेति ॥ स्वशब्देन मुक्त-

प्राप्यस्य कैकर्योद्देश्यस्य सर्वेश्वरस्य श्रुत्यादिप्रसिद्धं निरतिशयानन्दत्वादिकं
सूच्यते । स्वाधीनशब्देन भगवत्स्वरूपाधीनत्वं तदिच्छाधीनत्वं च विवक्षि-
तम् । सर्वस्य साक्षात् परम्परया वा तदाश्रयतया तत्स्वरूपाधीनत्वम् । तत्र
नित्यानां पदार्थानां तदिच्छाधीनस्वरूपत्वं तदभावे तेषामभावः प्रसज्येदिति
प्रसङ्गमुखेन स्थाप्यम् । तदभिप्रायेण ह्याहुः— 'इच्छात एव तव विश्वप-
दार्थसत्ता नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः । नित्यं त्वदे-
कपरतन्त्रनिजस्वरूपा भावत्कमङ्गलगुणा हि निदर्शनं नः ॥' इति ।
अभाषि च शारीरकान्ते— 'परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च
नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथावस्थानमस्तीति
शास्त्रादवगम्यते' इति । अनित्यानां तु तदिच्छाधीनस्वरूपत्वं तदायत्तो-
त्पत्तिकतया हि प्रसिद्धम् । गुरुद्रव्याणां पतनप्रतिबन्धेन धार्यत्वमपि तदि-
च्छाधीनत्वविशेष एव । चेतनशब्द इह जीवविषयः; बद्धमुक्तनित्यरूपेण
जीवानां त्रैविध्यम् । अचेतनशब्दश्चात्र अचिद्ब्रह्मपरः । त्रिगुणकालशुद्ध-
सत्त्वरूपेण अचेतनत्रैविध्यम् । द्रव्याणां तदधीनत्वोक्त्या तत्तद्वर्माणां
तादधीन्यं कैमुत्यसिद्धमिति तदनुक्तिः । अचेतनद्रव्यस्यापि धर्मभूतज्ञा-
नस्य चेतनग्रहणे विशेषणतयोपात्तत्वादत्र पृथगनुपादानम् । चेतनमात्रे वा
त्रैविध्यान्वयः । चेतनाचेतनानां स्वरूपं स्वासाधारणस्वभावैर्निरूप्यं धर्मि,
तस्य भेदः तत्तद्व्यक्तितो वर्गतश्च परस्परव्यावृत्तिरूपो धर्मः । स्थितिः
कालान्तरेऽपि विद्यमानता; सा च द्रव्याणां स्वरूपेण सर्वकालानुवृत्तिरूपा ।
तेषां तत्तदवस्थाविशिष्टवेधेण तु कालपरिच्छिन्ना कालतारतम्यवती चेति
ताद्रेदः । प्रवृत्तिः व्यापारः । निवृत्तिरप्यकरणसंकल्परूपा प्रवृत्तिविशेषः ।
एतद्वेदस्तत्तत्कार्यादिभिर्द्रष्टव्यः । अत्र स्वेच्छाधीनसर्वत्वोक्त्या स्वार्थ-
साक्षात्पादातृत्वसूचनात् सर्वशेषित्वमपि सिध्यति । तदाहुः— 'उपा-
स्यो सत्तास्थितिनियमनाद्यैश्चिदचितौ स्वमुद्दिश्य श्रीमानिति वदति वागौ-

क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलै-

पनिषदी।' इति। एवं भगवतः सर्वाधारत्वादिव्यञ्जनात् तदन्येषां चे-
तनाचेतनद्रव्याणां तं प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमेन तदपृथक्सिद्धविशेष-
णतया तच्छरीरत्वं श्रुतिसिद्धं मुख्यमेव स्थापितं भवति। अत्र च कारणवा-
क्यार्थः, धर्मधर्मिभेदः, चिदचिद्वेदः, जीवेश्वरभेदः, जीवानामन्योन्यभेदः,
तेषां ज्ञातृत्वम्, तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, ज्ञातृत्वादेः सर्वथा पराधीनत्वम्,
परस्य च विभूतिद्वयवत्त्वं सार्वत्रिकत्रैकालिकसर्वनियन्तृत्वं त्रिविधपरिच्छेद-
राहित्यम्, कालपरमव्योम्नोस्त्रिगुणविकारातिरिक्तत्वम्, प्राज्ञानधिष्ठितप्रकृति-
कारणत्वनिरासादिकं च शारीरकस्थापितमर्थसिद्धम् ॥

अथ भगवत उक्ताकारान्तर्गतसर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिभिः श-
ङ्कितान् दोषान् परिहरति— क्लेशकर्मेति ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनि-
वेशाः पञ्च क्लेशाः। पुण्यापुण्यरूपं कर्म। आदिशब्देन 'क्लेशकर्मविपाका-
शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इत्यादिप्रसिद्धविपाकादिसंग्रहः। जात्या-
युर्भोगादयो विपाकाः। पूर्वानुभवभाविता आफलोदयं शयानाः संस्कारा-
आशयाः। कतिपयदोषरहितव्यावृत्त्यर्थमशेषशब्दः। असंस्पृष्टशब्देन स्वाभा-
वतोऽनर्हतया कदाचिदपि दोषस्पर्शो नास्तीति विवक्षितम्। एवं पदद्वयेन
'परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेषे' इत्यस्यापि
उक्तः ॥

अथ 'तेजोबलैश्वर्य'— इत्यादिभिरुक्तान् निरूपितस्वरूपविशेषक-
र्मानाह— स्वाभाविकेति। स्वाभाविकत्वमिह नित्यत्वम्, अनन्याधीनत्वं वा।
तेन नित्यानां मुक्तानां च ज्ञानादिभ्य एतज्ज्ञानादेर्व्यवच्छेदः। तद्वलादिभ्यो
व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि। स्वापेक्षाया उत्कृष्टावधिरहितोऽपि
शयो येषां ते अनवधिकातिशयाः। ज्ञानमिह सर्वविषयनित्यसाक्षात्कार-
पम्। बलम् अनाघ्रातश्रमप्रसङ्गं सर्वधारकत्वम्। ऐश्वर्यं सर्वनियन्तृत्वम्।
विर्यं सर्वोपादानत्वादावपि अविकृतस्वभावत्वम्। शक्तिः विश्वोपादानता

श्वर्यवीर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्य-
माधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंक-

त्वम्, स्वेतरसर्वदुर्घटघटनशक्तिर्वा। तेजः अस्वाधीनसहकारिनिरपेक्षत्वम्,
पराभिभवनसामर्थ्यं वा। अत्र व्यूहव्यक्त्यादिक्रमेण ज्ञानबलादिद्वन्द्वत्रिकनि-
र्देशः। षाड्गुण्यस्य प्रथममुपादानम् अन्येषां गुणानां तदन्तर्भावेण तत्प्राधा-
न्यात् परत्वज्ञापकत्वात् आश्रितानाश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारण्याच्च। अथ
षाड्गुण्यविततिरूपाः सौलभ्यज्ञापकाः संश्रितसंग्रहणादौ विशेषत उपयुक्ता
गुणा उच्यन्ते— अत्र सौशील्यं महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषरसिकता।
वात्सल्यम् आश्रितेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः। मार्दवम् अकठिनस्वभाव-
तया सुप्रवेशत्वम्, दण्डनीयेष्वपि सामप्रधानत्वं वा। आर्जवं कायवाग्बुद्धि-
व्यापाराणां परस्परमविसंवादित्वम्। सौहार्दं स्वतः सर्वहितैषित्वम्। साम्यं
सर्वैरप्याश्रयणीयत्वे समत्वम्, स्वतोऽपक्षपातित्वं वा। कारुण्यं स्वप्रयोज-
नान्तरानुद्देशेन परदुःखनिराचिकीर्षा। माधुर्यम् उपायदशायामपि रञ्जक-
त्वेन रसावहत्वम्, द्विषतां जिघांसितानामपि दृष्टिचित्तापहारित्वं वा। गा-
म्भीर्यं भक्तानुग्रहादेरगाधत्वम्, आश्रितदोषदर्शनादेः सतोऽपि गोपनेन
दुर्ग्रहत्वं वा। औदार्यं पाललाघवेदेयगौरवप्रत्युपकाराद्यनादरेण वितरणशी-
लत्वम्। चातुर्यं शुभाश्रयप्रकाशनाद्ययत्नोपायैर्विमुखवशीकरणविस्त्रम्भजन-
नसंश्रितदोषाच्छादनविरुद्धानुकूलीकरणादिषु कुशलत्वम्। स्थैर्यं शरणाग-
तसंग्रहे दोषप्रदर्शकैः सुहृद्भिरप्यकम्पनीयत्वम्। धैर्यम् अभिमतवियोगप्रस-
ङ्गेऽप्यभमप्रतिज्ञत्वम्। व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ययोर्व्याख्यानम्। प्रबलप्रतिप-
क्षोपनिपातेऽपि सावज्ञदृढचित्तत्वं वा धैर्यम्। शौर्यं तु भीमेष्वपि परसैन्येषु
असहायस्यापि स्वसैन्येष्विव निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्; तत्र प्रविष्टस्य परनि-
राकरणपर्यन्तो व्यापारः पराक्रमः। सत्यकामसत्यसंकल्पशब्दौ इह भाव-
प्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा; सत्यकामत्वं नित्यभोग्यवत्त्वम्; सत्यसंकल्पत्वं
त्वावतारपर्यन्तापूर्वभोग्यसृष्ट्यादावमोघसंकल्पत्वम्। कृतित्वं परोपकारकत्वम्,

ल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परब्रह्म-
भूतम्, पुरुषोत्तमम्, श्रीरङ्गशायिनम्, अस्मत्स्वामिनम्,

आश्रितरक्षणेन कृतकृत्यत्वं वा, 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्याद्युक्तं वि-
हितकर्तव्यनिरपेक्षत्वं वा, धर्मसंस्थापकानुष्ठानवत्त्वं वा, परेषां स्वहितप्रवृत्तेः
पूर्वमेव कर्तुमुपक्रान्तपरहितत्वं वा, स्वेन कृतं सर्वं प्रति स्वस्यैव शेषित्वं
वा। कृतज्ञता सकृदञ्जलिकर्तुरपि अनुबन्धिपर्यन्तसंरक्षणाय तत्कृतानुदानदर्शम्,
अवसरे संश्रितोपेक्षितकरणाय स्वकृतप्रत्याख्यानानुदर्शित्वं वा; 'शिरसा
याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया' इति ह्याह। आदिशब्देन तत्र तत्र
प्रसिद्धा आनृशंस्यादयो गृह्यन्ते। 'यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक।'।
इत्यादिस्मारणाय असंख्येयत्वोक्तिः। अत्र दोषासंस्पृष्टत्वं कल्याणगुणयुक्तत्वं
च वदता निर्गुणश्रुतेः पशुच्छागोत्सर्गापवादनयाभ्यां दोषरूपविशेषनिषेधप-
रत्वं सूच्यते ॥

उक्तं सर्वस्मात्परत्वं स्वसाम्यप्रदानपर्यन्तं सौलभ्यं च 'नारायण।
परं ब्रह्म' 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकारेण स्थिरीकरोति
— परब्रह्मेति ॥ यद्यपि 'ब्रह्म परिवृढं सर्वतः' इति निरुक्तकारवचनात्
ब्रह्मशब्द एव परत्वं वदन्नाम च भवति, तथाप्यौपचारिकप्रयोगव्यवहारे
दाय परशब्दः। अत्र ब्रह्मति बृंहयतीति निरुक्तिभ्यां व्यापित्वकारणत्वादि
सिद्ध्या शङ्कितान् दोषान् परिहर्तुं भेदश्रुत्याद्यर्थगर्भया भगवद्गीतानिरुक्त्या
समाख्यया विशिनष्टि—पुरुषोत्तममिति ॥ अनेन ब्रह्मशब्दार्थतया कुर्यात्
विकल्पितप्रकारान्तराणि, तामसतन्त्राद्युक्तव्यक्त्यन्तराणि च व्यवच्छिद्यन्ते।
अस्य च पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासः संभवति। एवं सर्वाधिकार-
अस्मदादिभिर्दुर्धगमः स्यादिति शङ्कां परिहरन्, द्वाभ्यां विशेषणभ्यां सौ-
लभ्यकाष्ठां व्यनक्ति—श्रीरङ्गशायिनम् अस्मत्स्वामिनमिति ॥ स्वपु-
त्रिग्रहस्य सुखानुसंधेयतया सौलभ्यमधिकम्; तस्मादप्यर्चावतारस्य भक्ता-
भिमतसर्वदेशकालसंनिधायितया परव्यूहादिभ्योऽधिकतमम्। तदा का

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा।
सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्ष भाद्रपदमासः। [संचि. ६.

सुभाषितानि।

अनर्थं माणिक्यं घटयितुमलंभावसुभगं
सुवर्णं स्वोत्कर्षं कलयतु न खल्वत्र विमतिः।
इयं तावद्गीतिः प्रतिदिनमृजापातचतुरा
कथं धत्तां रत्नाश्रय इति मुधामानममितम् ॥

प्रभापूरः सारः प्रकृतिरमणीया परिणति-
महार्घत्वं ख्यातं महितमिह माणिक्यघटनम्।
इतीदं सौभाग्यं सकलमपि हेमनः क घटते
न चेद्वर्णोत्कर्षं नयति परितः पावकशिखा ॥

महार्घं माणिक्यं महितमिति तस्मिन्बहुमतिं
विहाय स्वच्छन्दं व्यवहरति चेत्कश्चिदलसः।
किमेतेन च्छिन्नं जगति निवसन्त्येव बहवः
परीक्षापारीणाः प्रगुणमभिधास्यन्ति य इमे ॥

रा-चक्रवर्ती-कृष्णमाचार्यः।

मेघसंदेशविमर्शः ।

‘अत्रोदयनो बद्धः; इह वासवदत्तया गान्धर्वविद्या शिक्षिता; तस्याश्चावासोद्देशोऽयम्; चण्डमहासेनस्यात्राभूत्यासादः, इदमेव तन्महाकालश्मशानं यत्र यौगन्धरायणाय ब्रह्मराक्षसो मन्त्रमुपादिक्षत्; अनेनैव पथा सह वसन्तकेन परिवर्तितरूपः स मन्त्री नगरमिदम-गाहिष्ठ; अत्रैव भद्रवती सा करेणुका महामात्रेणाषाढकेन सज्जीकृता; रजन्यां सह वासवदत्तया तामारुह्य निगूढमपसरता वत्सराजेनात्रैव भग्नः प्राकारखण्डः’ इत्याद्यावेदयितारो बहवो वृद्धा उज्जयिन्यां वर्तन्त इति निर्दिशन्महाकविः, इहोज्जयिनीं वासवदत्तास्थाने मनसि निवेश्य मेघस्य सर्वात्मना उदयनसाम्यं व्यञ्जयतीव । तथाहि—गान्धर्वविद्यानिपुणः तन्त्रीकलनिर्द्वादैः श्रोतॄणां हृदयमावर्जयदुदयनः; मेघोऽपि श्रवणसुभगैर्मन्दर्गजितैर्मानसं सुखयति । वारनारीवक्त्रेन्दुप्रतिमालंकृतां सुरामापिबत्स राजा; अयमपि वेत्रवत्याः सभ्रभङ्गान्मुखात्पयःपानमकरोत् । वत्सेश्वरश्चपलो गूढं विरतां नामान्तःपुरचारिकां विभ्रमैकरसां भेजे; मेघोऽप्युज्जयिनीसविधे संसर्पन्तीं दर्शितावर्तनाभिं निर्विन्ध्यामस्पृशत् । वासवदत्ताया उपायनत्वेन प्रहितां लावण्यजलधेरुद्धतां श्रियमिव लोचनहारिणीं राजपुत्रीं बन्धुमतीं कुलकन्यकां स्वसिन्निवद्धरागामप्यनाविष्कृतप्रणयां विरहावस्थां व्यञ्जयन्ती स्वयमेवोपायेनोपायस्तोदयनः; तथैव सौभाग्यं विरहावस्थया व्यञ्जयन्तीं वेणीभूतप्रतनुसलिलां सिन्धुमुपाससारासावपि । वत्सराजस्य श्रीविशाला वासवदत्ता पूर्वोद्दिष्टैवेति बृहत्कथाकारो वदति; उज्जयि-

न्यपि मेघस्य ‘वक्रः पन्थाः’ इत्यस्मिन्पद्य एव पूर्वोद्दिष्टा समभूत् । वक्त्रेणैव मार्गेण वासवदत्तामासादितवानुदयनः; मेघोऽप्येवमेवोज्जयिनीम् । इह ‘वक्रः पन्थास्तव भवतु च’ इति चकारेण मेघस्योदयनसाम्यमाविष्करोति महाकविः । क्षीणपुण्यः शापाद्भुवमवतीर्णो महावंशोत्पन्नः कश्चित्स्वर्गनिवासी देव एवोदयनः; मघोनः प्रकृतिपुरुषः कामरूपो भुवनविदिते वंशे जातो मेघोऽप्यद्य भुवं गतः । कुतोऽपि कारणात्क्षिताववतीर्णा काचिद्व्याङ्गना किल वासवदत्ता; उज्जयिन्यपि ‘दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम्’ इति संभाव्यते कविना । एवं ह्यगाधगाम्भीर्यरमणीया महाकवीनामाशयाः । के वयमशेषान्विशेषान्परिमातुं रसखण्डेऽस्मिन्काव्ये ।

भट्टबाणोऽपि ‘बृहत्कथाकुशलेन विलासिजनेनाधिष्ठिता विजितामरलोकद्युतिरवन्तिषूज्जयिनी नाम नगरी’ इति वर्णयति कादम्बर्याम् ॥

दीर्घाकुर्वन्पटुमदकलं कूजितं सारसानां

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गलानुकूलः

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

अत्र उज्जयिन्यां कलमधुरस्वनकाञ्चीगुणकमनीयायाः सरसचन्दनचर्चापरिमलभरितायाः गोलस्खलितविलक्षेण पत्या पादपतनचाटुवचनादिना अनुनीयमानायाः कस्याश्चिन्नायिकायाः समाधिमिहाभिव्यञ्जयन्कविः ‘तद्गोत्रस्खलितो देवीं पादलग्नः प्रसादयन् । लेभे सुभगसाम्राज्यमभिषिक्तस्तदश्रुभिः ॥’ इति भर्तुरन्तःपुरचारिकासङ्ग-

कलुषिताया वासवदत्तायाः प्रसादनाय प्रयुक्तप्रार्थनाचाटुकारमु-
दयनमेव स्मारयति ॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-

र्वन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखिन्नान्तरात्मा

खेदं नीत्वा ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

एवमेव 'स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लि-
केषु । कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम्' इति
कामिनीनां तरुणहृदयावर्जकं प्रसाधनमन्यत्वापि वर्णयत्यसौ कविः ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ।

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयक्रीडाविरतयुवतिस्नानतित्तैर्मरुद्भिः ॥ ३३ ॥

इह कविः युवतीनां तोयक्रीडाप्रस्तावेन नाद्यापि घर्मः शान्त
इति सूचयन् प्रथमदिवस एव यक्षेण मेघो दृष्ट इति द्योतयति ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।

कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥

सायन्तने काले महाकालनिकेतनारामभूमिमनुप्राप्तः त्वं आप-
दोषपूजानिर्वर्तनमालय एव स्थित्वा ते मन्द्रगर्जितं सन्ध्याबलिपटहं

कुरुष्व । एवं करणे तवाविकलं फलमनुक्षणमेव भविष्यतीति प्रोत्सा-
हयन्ननुपदमेव कीदृशं तत्फलमिति पद्येऽन्यस्मिन्विशदयति महाकविः ।
अत्र पूर्णसरस्वतिप्रमुखा व्याख्यातारः निरतिशयामुष्मिकफलदायकः
वाग्विषयातीतः कश्चिदपूर्वस्थानीय ईश्वरप्रसाद एवाविकलं फलमित्य-
भिप्रयन्ति । परन्त्वेते, कामिनामामुष्मिकफललोलुपता नास्ति ; तादृश-
फललाभवर्णनेन तेषां प्रोत्साहनं कर्तुमशक्यमिति विस्मरन्ति ॥

तत्कीदृशमिह कवेर्मनीषितं फलम्? इति चेत्—

पादन्यासकणितरशनास्तत्र लीलावधूतै

रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।

वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-

नामोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥

महाकालस्य प्रदोषयात्रासमये सर्वाभरणभूषिता नयनसुभगा
विलासविभ्रमावर्जितयुवजनमानसा वारवनिताः काश्चित्पादन्यासानुर-
णितरशनाकलापं मधुरगीतानुविद्धं नर्तनमारचयेयुः । काश्चन लीलो-
द्भूतै रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैर्भवानीपतिं वीजयेयुः । तासां
कुसुमसुकुमारेषु पादेषु पल्लवारुणेषु पाणिपङ्कजेषु च क्रमेणाविर्भ-
वन्तीं ग्लानिमसहमानो रसिकस्त्वं स्वयमेव वर्षाग्रबिन्दुभिस्ताः सुख-
यन् तरुणजनचिरकाङ्क्षितानां वारविलासिनीनामलसवलितस्निग्धाना-
माकेकराणां कटाक्षाणां मुहूर्तमात्रं पात्रं भविष्यसि । किमितोऽप्यधिकं
फलमभिलषणीयमिहास्ति विलासिजनानाम् ! अहो ! भाग्यं भवत
इति ॥ ३५ ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः

सांध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।

नृत्तारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां

शान्तोद्वेगः स्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

‘स्वयं विषयरसिकोऽपि पशुपतेः पश्चाद्भुजमण्डलान्तरेषु
लम्भः सन्ध्याकपिशभिर्निजदेहप्रभाभिः शूलपाणेनृत्तारम्भे रुधिरारुण-
करिकृत्तिरूपावरणस्यानावश्यकतां जनयन् आर्द्रहृदयाया भवान्या
अनुग्रहमुपलभ्य गन्तासि’ इति वर्णयन्महाकविः ‘हन्त, विषयास-
क्तोऽयमिति केचन मामवजानन्ति; किमेभिर्वराकैरनात्मज्ञैः? ननु
निखिलजगद्वन्द्या त्रिभुवनगुरोरप्यन्यादृशं माहाभाग्यमुपजनयन्ती
देवी भवान्येव मदीयेन भक्त्यतिशयेनावर्जितस्वान्ता विस्मयस्तिमित-
नयना वात्सल्यमसृणितैः कटाक्षैर्मां पवित्रीकरोति’ इति स्वाभि-
प्रायमेवेहाविष्करोत्यन्वर्थनामा कालिदासः ॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं

रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।

सौदामन्या कनकनिकषस्त्रिगुधया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विहृवास्ताः ॥

पद्यमिदमनुवाचयतामस्माकं ‘उन्नमति नमति वर्षति गर्जति
मेघः करोति तिमिरौघम् ॥ किं ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्य-
म्बुदसिंहनादैः । न युक्तमेतत्प्रियकाङ्क्षिताया मार्गे निरोद्धुं मम वर्ष-
पातैः ॥ यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।
अयि विद्युत्प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ आखण्डलस्य

भवनोदरदीपिकेयमाख्याति ते प्रियतमस्य हि संनिवेशम्’ इत्यादि
वर्णयतः शूद्रकमहाकवेर्मधुरमधुरा भावाः स्मरणपदवीमास्कन्दन्ति ॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां

रात्रिं नीत्वा चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।

सूर्ये दृष्टे पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

रजन्यां चिरं सौदामन्या विहृत्यापररात्र एवोपलब्धस्वापस्य
मेघस्य प्रत्युषस्येवोत्थानमशक्यमिति कृत्वा ‘सूर्ये दृष्टे’ इति निर्दि-
शन् ‘कथमेकमपि दिवसमविश्रम्य प्रस्थातुं शक्यते?’ इत्याशङ्क्य
‘पूर्वमपि विद्युदेव खिन्ना न भवान्’ इति सूचयन् ‘पुण्यैरधिगतामिमां
श्रीविशालां विशालां सुचिरमनुपभुज्य कथमन्यत्र गमनं रोचेत रसि-
काय?’ इति भावं स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य ‘समुचित एवायं भवतो ह्यभिसन्धिः;
अथापि मयि सौहार्देनाभ्युपेतकृत्यनिर्वहणायावश्यं निद्राविरतिरेव
प्रस्थानारम्भसमयः करणीयः’ इति निपुणं प्रार्थयते यक्षः ॥

(कमशः)

सुलोचना ।

पुत्रवधसंतप्तः प्रकृत्या कोपनो दशाननः सतीमणेस्तस्या भाषितं श्रुत्वा सन्दीप्तकोपाग्निर्दीपाभ्यामिव दीप्ताभ्यां लोचनाभ्यां विकिरन् स्फुलिङ्गान् संदश्य दशनैरोष्ठं दिधक्षुरिव स्ववधूं 'हा ! दुर्विदग्धे, अविज्ञातलङ्केश्वरप्रभावे, सर्वैरप्युपदिष्टम् ; अद्य त्वमेव मामाज्ञापयसि ; का त्वं वराकी मत्सन्निधिमागत्य निर्निरोधमेवं प्रलपितुम् ? अद्यैव छेत्स्यति मे चन्द्रहासस्तव जिह्वाम् । धिक् त्वामनभिज्ञाम् ! यदि त्वं तत्त्वतः पतिशोकविह्वला, किमिति धारयसि प्राणानेतावन्तं कालम् ? अपसर, सद्य एव प्रतिपद्यस्व ज्वलन्तं वैश्वानरम् । को हि नाम वीरमन्योऽपि शत्रुसमीपमुपेत्य रणे हतस्व शिरः प्रार्थयितुं चिन्तयेत् ? यदि पुनरप्येवं प्रलप्यते त्वया, सद्यस्त्वामहमेव यमसदनं नेष्यामि । अपसरापसर मत्सकाशात् ; अनुसर ते नायकमग्निपतनेन' इत्यवोचत् ।

बाष्पपरिक्लिन्नं प्रमार्जयन्ती स्वमाननं शनैर्गद्गदया वाचा पुनरप्यावेदयत् सुलोचना 'विपन्नस्य मे नायकस्य मुखमपश्यन्ती दहनं प्रवेष्टुं कथं शक्नुयाम् ? यदि न रोचते भवते रामसमीपे मन्नायकस्य शिरःप्रार्थनं, तर्हि देहि मेऽभ्यनुज्ञाम् ; अहमेव गत्वा तत्सन्निधिं प्रार्थये मम नाथस्य शिरः' इति ।

'अयि निर्लज्जे, तिरश्चां साहाय्यमुपगतो मानुषाधमो रामः । त्रिलोकाधिपतिना निशाचरचक्रवर्तिना मया हता तस्य जाया ।

प्रचण्डविक्रमस्ते नायकस्तदनुजेन रणे हतः ; तथा हतस्य मेघनादस्य प्रेयसी स्नुषा च मम त्वं जानकीव लावण्यवती युवतिर्नष्टे प्रियतमे मच्छत्रुभूतस्य कान्तावियोगविधुरस्य सर्वलक्षणसंपन्नस्य रामस्य समीपं गच्छसीति कथमिदमुपपद्यते ? 'पुत्रवधात् भीतो लङ्केश्वरः शत्रूणां सान्त्वनाय स्ववधूं प्रैरयत्' इति खलु निन्द्या प्रचलिष्यति लोकवार्ता । सोऽपि रामहतकः पुरा यथा मद्भगिनीं विरूपिणीमकरोत् तथा त्वामपि कुर्यात् । तन्न साम्प्रतं तव मूढायास्तत्समीपगमनम् ; सर्वथा नाभ्युपैमि तव वार्ताम् ; त्वरितमपसर मत्पुरतः' इत्युच्चैस्तां निनिन्द रावणः ।

कर्णारुन्तुदं श्रुत्वा तस्य तद्वचनं शोककोपाविष्टा सा सतीकुलमण्डना 'किमर्थमसमञ्जसं प्रलपसि ? मूर्खो जनः सर्वमपि लोकमात्मानमिव पश्यति । परदारग्रहणैकलालसस्त्वं सत्यसन्धं रामं किमर्थं कलुषीकरोषि ? सद्य एव धरण्यां समूलं पतिष्यति ते जिह्वा । सर्वलोकशरण्यस्य महात्मनो राघवस्य सकाशं नायकस्य शिरः प्रार्थयितुं गच्छन्तीं मां लोको नियतं बहुमानयिष्यति । पापात्मनस्तवैव चेतसि तादृशी दुरालोचना संजाता । शीघ्रमनुभविष्यसि पापस्य कर्मणः फलम् । सततं दुष्कृतकर्मा त्वंधोरे निरये नियतं पतिष्यसि । तादृशी तव नियतिः । केवलं वीर्यदर्पेण मा विकत्थस्व । अचिरादागत्य धक्ष्यति ते शिरोवनं दावानलकल्पो राघवधनुर्मुक्तो बाणानलः । धिक् त्वां वंशोच्छेदकरं दुरात्मानम्' इति वदन्ती राममेव शरणं मन्यमाना सन्त्यज्य सर्वमपि सखीजनं रावणस्य सभामण्डपादुच्चचाल । प्रतस्थे च तं प्रदेशं यत्र रामो बानरवीरैः परिवृतो विशाले पटमण्डपे अवात्सीत् ।

अस्मिञ्च समये रामो मायाविनं बलवतामग्रेसरं मेघनादं हत्वा समागतं रुधिराङ्गिन्नगात्रं लक्ष्मणं समुपवेश्य निजोत्सङ्गे, सुदृढं परिष्वज्य सानुकम्पमुपाग्राय मूर्ध्नि 'वत्स लक्ष्मण, दुष्कर-कर्मणा त्वया कृतं कल्याणं कर्म । दुर्मतेस्तस्य रावणस्य दक्षिणं बाहुमिन्द्रजितं हतं श्रुत्वा रावणमेव रणे निहतं मन्ये । अद्यैव निरमित्रः कृतोऽस्मि । सम्प्रति स्वयं निर्यास्यति रणाय रावणः । अचिरादेव नाशयिष्यामि तं दुरात्मानम् । पूरयिष्यामि च वीरव्रतचर्याम् । वत्स, वीरवरिष्ठस्य रावणेर्बाणजालं कथं सोढं त्वया ? क्रूरतरशरपतनव्रणविनिर्गतनवरुधिरदूषितमिदं ते वपुर्दहतितरां मे मानसम् । महावीरो हि महेन्द्रशत्रुः । त्वया विना न कोऽप्यलमस्य वधाय । हतस्तपस्वी' इत्यालपन् सुषेणमाहूय 'सुषेण, भ्रातृवत्सलो लक्ष्मणो यथा विशल्यः सुखस्थश्च भवेत्, तथा परमौषधेन चिकित्सां कुरु' इति समाज्ञापयत् । तत्र च पटमण्डपे द्वाररक्षणाय नियुक्तः पवनतनयो विभीषणश्चान्योन्यमेवं जगदतुः—

‘भो विभीषण, समरे स्वकुमारं सौमित्रिणा हतं श्रुत्वा भीतो दशाननो जानकीं मोचयिष्यतीति मन्ये ।’

‘अहो मतिमतां वरिष्ठ, न कदाप्येवमाचरेत् दुर्मतिः । स्वप्राणानेव मोचयिष्यति ।’

‘भो विभीषण, किञ्चिद्दूरे पश्य ; कुमारस्य मरणात् भीतेन रावणेन विसृष्टा जानकी स्वयमेवात्रागच्छति ।’

‘आं मारुते, आश्चर्यम् ; कथमेतत् संभवति ? अस्ति मे संशीतिरस्याम् ; भवतु, द्रक्ष्यावः ।’

एवं व्याहरन्तौ तौ समीपमागतायास्तस्याः शोचनीयेन वेषेण गम्भीरेण चाकृतिविशेषेण वञ्चिताविव किञ्चित् स्तब्धौ बभूवतुः । सापि रमणीमणिर्निर्निरोधमन्तः प्रविवेश ; ददर्श च श्रीरामचन्द्रम् । अत्रान्तरे प्रकृतिमापन्नो मारुतात्मजो विभीषणश्चानालोक्य तां वनितां सविस्मयमन्तराजगमतुः ।

तथागता वनिता रामपादयोः प्रणिपत्य शिरसि विनिहिताञ्जलिसम्पुटा 'शरणागतवत्सल श्रीरामभद्र, निकुम्भिलायां सौमित्रिणा हतस्य रावणेर्जायाऽहम् ; नाम्ना सुलोचनेति मामाह्वयन्ति मन्दभाग्याम् । छिन्नेन मे नाथस्य बाहुदण्डेन 'श्रीरामचरणनलिनसेवासुखमनुभवति शिरः' इति विलिखितम् । प्रसीद भगवन् । दापय मे नायकस्य शिरः ; यद्दर्शनानन्तरमेवानुसरामि मे प्राणवल्लभमग्निपतनेन' इति प्रार्थयामास ।

तच्छ्रुत्वा 'छिन्नस्य शिरसो वार्ता छिन्नेन बाहुना लिखितेति महच्चित्रम्' इत्युक्त्वा कतिचनवानराः संजहसुः ।

‘रावणेन विमुक्ता कापि निशाचरीयं जानकीव रूपमासाद्यास्मान् वञ्चयितुमत्रागता । सद्य एवैनां हनिष्यामः' इति सक्रोधं कतिचन निजगदुः ।

‘रणे हतानां वीराणां शिरांसि कथमत्रानीयन्ते ? यदि त्वमिन्द्रजितः प्रेयसी, तर्हि गच्छ निकुम्भिलां यत्र द्रक्ष्यसि ते नायकस्य छिन्नं शिरः' इत्युवाच मारुतिः ।

सुलोचनायाः प्रथमदर्शन एव सौमित्रिर्नितरां चिन्ताकुलः किमपि किमप्यालिखन् मनसा, बाष्पजलपूरितलोचनः किञ्चिदि-

वात्मानं विस्मृत्य केनापि मनोव्याधिना आकुलीक्रियमाणश्चिरं तूष्णीं तस्थौ ।

अथ निवार्य वानराणां कलकलं किञ्चिदिव स्मित्वा राघवः “मारुते, कथमेवमुच्यते? ‘अतर्कितोपनतान्यापतन्ति जगति जन्तूनां वृत्तान्तान्तराणि’; यदियं साध्वी मेघनादस्य जायेत्यपि संभवेत् । सर्वमपि सम्यग्विचार्य निर्धारयामः । यदुक्तमनया वरवर्णिन्या छिन्नस्य शिरसो वार्ता छिन्नेन बाहुना लिखितेति, तस्य तत्त्वं प्रकटीकरिष्यामः ।” इत्युक्त्वा, सुलोचनां प्रति ‘अयि साध्वि, न विश्वसन्त्येते तव वार्ता; यद्यानीयते ते नायकस्य छिन्नं शिरः, किं तदुत्तरं दद्यात्ते प्रश्नानाम्?’ इत्युदीरयामास ।

यथाकथमपि शिरोदर्शने समुत्सुका सा ‘यद्यहं तत्त्वतो मेघनादस्य जाया, तर्हि छिन्नमपि मे नाथस्य शिरो मत्कृतप्रश्नानामप्युत्तरमवश्यं दद्यात्’ इत्यवोचत् । अथ रामेण समादिष्टो मारुतिस्त्वरितं गत्वा छिन्नेन रावणेः शिरसा तत्तागत्य सभामध्ये कस्मिंश्चिदत्युन्नते वेत्तासने तन्निचिक्षेप । दृष्ट्वा च नायकस्य शिरः सद्य एवातिकरुणं विललाप सुलोचना । अथ कथञ्चिन्निरुध्यात्मानमुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य च सशिरस्त्राणं सोज्ज्वलत्कुण्डलं तच्छिरः शिरस्यञ्जलिमावध्रती ‘नाथ, यथानियोगमत्रागाताया मे वचसि न केऽपि श्रद्धाभावहन्ति । ज्ञात्वापि तव बाहुदण्डेन लिखितं मन्निवेदितं वृत्तान्तं, छिन्नेन बाहुना लिखितमिति मां परिहसन्ति च । तदेतेषां प्रत्ययार्थं त्वदेकशरणां मां सस्मितं किञ्चिदुद्दीक्ष्य मया सह किञ्चिदालप । प्रसीद’ इत्याचख्यौ । निश्चलं तत् शिरो दृष्ट्वा ‘मृतस्य शिरः कथमनया संभा

षेत? धूर्तयमस्मान् सर्वानपि वञ्चयितुं तांस्तानुपायानारचयति’ इति सर्वेऽपि वानरवीराः समावभाषिरे । द्विस्त्रिः प्रार्थितमपि मौनं न परितत्याज रावणेः शिरः । तत् दृष्ट्वा समाकुला सा रमणी ‘नाथ, किमर्थं मामेतेषां समक्षमानीय परिभावयसि? सौमित्रिणा सह समरसमये नाहं समानयं मम पितरं तव साहाय्यार्थमिति वा कुप्यसि मह्यम्’ इत्युवाच । श्रुत्वा च तस्यास्तद्वाक्यं, रुषाक्रान्तमिव लज्जाविष्टमिव प्रेमपरवशमिव तच्छिरः ससंभ्रमं सकृत् स्मित्वा ‘अयि मत्प्रिये सुलोचने, सम्यगुपालभसे माम् । अद्य सर्वेऽप्येते विश्वसन्ति त्वामेव मत्प्राणवल्लभाम्’ इति घनघर्षरेण स्वरेणोक्त्वा विरराम । सर्वेऽपि तदाकर्ण्य विस्मयाक्रान्तचेतसः प्रशशंसुः सुलोचनायाः पातित्रयम् । दण्डवत् प्रणम्य सुलोचनामात्मानुष्ठितः सर्वेऽपि क्षन्तव्योऽपराध इति प्रार्थयामास मारुतिः । अथ सादरं प्रणम्य रामलक्ष्मणौ, मारुतात्मजं सहकारिणं लब्ध्वा निजकृत्यं निर्वर्तयितुमुच्चाल सुलोचना ।

अतिक्रामति मुहूर्तमात्रे काले, ‘हा! पतिमनुसृता सतीमणिः सुलोचना’ इति सगद्गदस्वरमुदीरयन् मारुतात्मजस्त्वरिततरं तत्राजगाम । नितरां शोचनीयेन तद्वृत्तान्तेन सर्वेऽपि क्षणमात्रं शोकसागरनिमग्ना बभूवुः । मतिमतां वरिष्ठो मारुतात्मजो रामसमीपमागत्य ‘समरसमये नाहं समानयं मम पितरं तव साहाय्यार्थं’ इति यदुक्तं तया साध्व्या तस्य तत्त्वमधिजिगमिषति मे चेतः । आवेदयतु भवान् । अपनयतु नः कुतूहलम् । प्रसीद भगवन्’ इति प्रार्थयामास ।

राघवोऽपि ‘अतिरहस्यं किल पृच्छसि वृत्तम्; तत् प्रकट-

यितुं नोत्सहते मे चेतः । यदत्र यस्य कस्यापि मनो नितरां पीड-
यिष्यति सा वार्ता' इत्युक्त्वा शनैर्जहास ।

तन्निशम्य सुमित्रासुतश्चिरं निगूढेन शोकानलेन दह्यमान-
'आर्य, यावदवतीर्णा सा बाला मल्लोचनपथं, तावत्प्रभृति सन्ता-
पो मे महान् । निष्ठाशून्यं भ्रमति हृदयम् ; मयातिपरिचितेव दृ-
श्यते सा । न जाने किमिति कारणमस्मिन् विषये । अतः अवश्य-
मावेदनीयस्तस्या वृत्तान्तः' इत्युवाच ।

राघवोऽपि किञ्चिदिव समालोच्य, लक्ष्मणस्य वक्षसि
निजकरतलेन पस्पर्श । सद्य एव 'हा ! हतोऽस्मि । हा ! वत्से
सुलोचने, पापात्मा अहमेव मम जामातारमवधिषम् । अहमेव
दुरात्मा तव मरणस्य निदानम्' इति मुक्तकण्ठं रोदितुमारेभे
लक्ष्मणः । पुनरपि निजकरतलेन लक्ष्मणं समाश्रित्यन्निव पस्पर्श
रामचन्द्रः । प्रकृतिमापन्नो लक्ष्मणः सर्वमपि दुःखं विस्मृत्य
निर्विकारस्तूष्णीं तस्थौ । दृष्ट्वा च तद्वृत्तं, विस्मयाविष्टाः सर्वेऽपि
'किमेतत्' इति ससंभ्रमं राघवमपृच्छन् । सोऽपि 'सुलोचना
किल भोगिकुलचूडामणेरालोच्य तनया । दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन
नागलोकं गतवते मेघनादाय प्रदत्ता ! अवन्यामवतीर्णमहिपतिं
जानीत लक्ष्मणम् । अतस्तस्यान्तरेण संबन्धेन तादृशी मनोव्यथा
संजाता । सतीकुलललामभूता हि सुलोचना । अहो ! पश्यत
माहात्स्यं तस्याः पातिव्रत्यस्य' इत्युवाचत् ॥

लोकरहस्यम् ।

—*—

मनुष्यालये सुचिरमुषितोऽस्मीति मया स्पष्टमवगतोऽशो यथा—
उत्तमां कक्ष्यामास्थिता उच्चं पदमधिष्ठिताश्चानेके महाभागा मनुष्या
अपि नैमित्तिकं विवाहमेनमाद्रियन्त एव । ये तु वयमिव सुसभ्याः,
अत एव पशुवृत्तिमास्थिताः ते विषयेऽस्मिन्सर्वथा अस्माननुकुर्वन्ति ।
कालक्रमेण मनुष्या अपि वयमिव यदि सुसभ्या भवन्ति, तर्हि तेष्व-
स्मास्विव विवाहो नैमित्तिकोऽयं समाजसंमतो भविष्यति नूनमिति
विश्वसिमि । अनेके मनुष्यपण्डिताः विषयेऽत्र निबन्धान्निबध्नन्ति ।
ते हि स्वजातिहितैषिण इत्यत्र नास्ति संदेहलेशोऽपि । तेषां च संमा-
ननास्माभिरवश्यं कर्तव्येति तदर्थमेतेऽस्मिन्व्याघ्रसमाजे गौरव्यसदस्य
पदमास्थाप्या इति ममाभिप्रायः । तथा सदस्यभावं गतांश्च तान्म-
नुष्यपशून् यूयमाहरेतेति च श्रद्धे; यत एते वयमिव नीतिविदो
लोकहितैषिणश्च जाताः ॥

अन्यश्च कोऽपि नैमित्तिकविवाहप्रभेदो मनुष्येषु प्रचरति । न
सोऽस्मासु कथमप्यवकाशमातिष्ठते । स किल मौद्रिकविवाह इत्यु-
च्यते । एतस्मिन्विवाहे वर्तमानो मनुष्यः कस्याश्चित्करतले मुद्रां द-
त्तस्याः करं गृह्णाति । तावतैष परिपूर्यते ॥

महादंष्ट्रः— का नामासौ मुद्रा नाम ? ॥

बृहल्लङ्गलः— मुद्रा हि नाम मनुष्यपूज्या कापि देवता ।
यदि तु भवतामस्ति तावत्कौतूहलम्, अहमस्या गुणानुपवर्णयामि ।
शृण्वन्तु सर्वे ॥

मनुष्याः किलान्यान्यदेवतापेक्षयाप्यस्यां भक्तिमधिकामावध-
न्ति । देवतैषा साकारा । सुवर्णेन, रजतेन, ताम्रेण वा अस्या
मूर्तिरारचिता दृश्यते । अयसा तमरकेण दारुणा वा अस्या आलयो
निर्मायेत । पट्टपटी कम्बलं चर्म चास्या आसनानि । मनुष्या रात्रि-
दिवमेव महादेवीमेनां ध्यायन्ति । तथा कथमस्या दर्शनं भवेदिति
सर्वथैव परिभ्रमन्ति । एषा चात्यन्तहृदयंगमा सुरूपा सुन्दरीत्यत
एषा रूपमयीति प्रथिता अभवत् । व्यवहारे चाचतुराणां वाचा
निःसृते 'रूपायी' ति प्रथा जाता । यस्य गृहे रूपमयी सैषा वर्तते,
सर्वे मनुष्याः सादरमस्य गृहमहर्निशमायान्ति । भक्त्या च तस्यां
बद्धया कुत्सिता अपि न तद्रुहं परित्यजन्ति, भर्त्सिता अपि नापग-
च्छन्ति, ताडिता अपि न दूरीभवन्ति । योऽस्याः पुरोहितः, यस्य
गृहमेषाधितिष्ठति स एव मनुष्यपशुषु प्रधानभूतः । अन्ये मनुष्या-
स्तमुपसर्पन्तो बद्धाञ्जलिपुटाः स्तुतिमारचयन्ति । मुद्रादेव्या अधि-
कारी पूजको वा यदि तानपाङ्गेनाभिर्वीक्षेत, तदा ते चारिताथ्यं
भजन्ते ॥

देवी च सा भगवती गुणवत्येव । अस्याश्चानुग्रहेण विश्व-
मेव कृत्यं निरुह्यते । असाध्यं न किमप्यस्ति । अस्याश्च वरेण या
याः सामग्र्यो लभ्यन्ते, न ता वाचां विषये मितपचानाम् ।
अस्याश्चोपासनया सर्वमपि कृच्छ्रमयं कृत्यं सुखेन निर्वाह्यं भवति ।
अस्याश्चानुग्रहाभावे सर्वमप्यकृत्यं सुच्छादम् । अस्याश्चानुग्रहाभावे
न कोऽपि गुण्यतया समाजेष्वङ्गीक्रियेत । यस्य गृहे नास्तीयम्,
तस्य गुणा नाम कथं भवेयुः ? यस्य च गृहे वर्तत इयम्, तस्य च
दोषो नाम को वा भवतु ! मनुष्येषु मुद्रादेव्या परिगृहीत एव

धार्मिक इत्युच्यते । मुद्रारहिततैवाधर्म इति गण्यते । यस्येयं वशे
स एव विद्वान्परिगण्यते । यस्य च नेयम्, स विद्यावानपि मनु-
ष्यशास्त्रानुसारेण मूर्ख इत्येव वक्तव्यः । अस्मासु च अमितोदर-
महादंष्ट्रप्रभृतयो विकटाकाराः किल महाव्याघ्रा इत्युदीर्यन्ते ; न तथा
मनुष्येषु । महापुरुष इत्युक्ते षोडशहस्तोच्छ्रय इति व्यामग्राह्यवक्षा
इति वा नास्यार्थः । यस्य गृहे सेयं महादेवी वसति, हस्तमात्रोन्न-
तोऽपि स एव महापुरुषः । यस्य च नेयम्, स हस्तदशकोन्नतोऽपि
अल्पीयानेव । एवं ते व्यवहरन्ति ।

एवमेतानस्या मुद्रादेव्या गुणाननुवीक्षितवतो मम सेयं
व्यामग्रालयमानेया मनुष्यालयादिति दृढो मनोरथः प्रथममासीत् ।
निपुणं च विचार्यमाणे मनुष्येषु सैषा बलीयोऽनिष्टमादधातीति, सैव
तेषां सर्वेषामनिष्टानां मूलमिति चाजानाम् । व्याघ्रादयो महापशवो
न कदापि स्वजातिर्हिंसामारचयन्ति । मनुष्यपशवस्तु सर्वदा स्वजा-
तिर्हिंसायामेव वर्तन्ते । मुद्रादेवीपूजैवास्य कारणम्, नान्यत् ।
मुद्रालोभेनैव मनुष्याः परस्परस्यानिष्टाधाने सावधानं प्रवर्तन्ते ।
प्रथमप्रबन्धे मनुष्याः सहस्रशः संघीभूताः परस्परस्य निघ्नन्तीत्यवोचं
किल । तत्र च मुद्रादेव्येव कारणम् । मुद्रादेव्या उत्तेजनेनैव
मनुष्याः परस्परस्य घ्नन्ति च पीडयन्ति चावमन्यन्ते च धिक्कु-
र्वन्ति च । अस्याश्च प्रेरणया मनुष्यो यन्नाचरेत्, तदनिष्टमकार्यं
वा मनुष्यलोक एव नास्ति । सर्वमेतदहं ज्ञात्वा सप्रणामं मुद्रादेवी-
पूजाभिलाषं सवासनं पर्यत्यजम् ।

मनुष्यास्तु न प्रभवन्तीदं विज्ञातुम् । मनुष्या नाम न दीर्घ-

दर्शिन इति, सदैव परस्परमनिष्ठाधाने व्यवसिता इति प्रथमे प्रबन्धे प्रत्यपादयं किल । तत एव ते अनारतं रजतचक्राणि ताम्रचक्राणि च संपिपादयिषन्तो नूनं कुलालचक्रवत्परिभ्रमन्ति ।

यथा विवाहो मनुष्याणामाश्चर्यरसावहः, एवमन्येऽपि बहवो विषया अत्याश्चर्यावहाः सन्त्येव । अथापि तैरधुना प्रस्तूयमानैर्विषय-कर्मणो नूनं कालातिपातो भावीति प्रबन्धमेनमेतावता परिसमाप्य विश्रमायाभ्यनुज्ञामभ्यर्थये । अन्यदा अन्यदावेदयिष्यते यथावसर-लाभम् ।

एवं परिसमाप्य प्रबन्धपाठं व्याघ्राचार्यो बृहल्लाङ्गूलमहाशयः, विपुलस्य लाङ्गूलसहस्रचटचटात्कारस्यानन्तरमुच्चैरासिकया न्यषी-दत् ।

अथ दीर्घनखो नाम सुशिक्षितः कोऽपि तरुणो व्याघ्रपण्डितमहाशय उत्थाय, हा—उ—मा—उ शब्दमारचय्य पठिते प्रबन्धे कमपि गुणदोषविचारमारभत ।

स च गर्जनानन्तरमेवभाषत । यथा—

‘स्वकुलमहत्तराः ! अद्य प्रबन्धपाठेनास्मान्बहूकृतवते पण्डिताचार्यमहाशयाय धन्यवादानारचयितुं भवतः सूचयामि । किं तु प्रबन्धोऽयं न केवलं मन्दतमः; अपि तु मिथ्याकथाभिश्च सुपरिपूर्ण इत्यतो वक्ता महाशयो मूर्खतम इत्यपि वक्तव्यं भवति ।’

अर्धोक्ते सभापतिमहाशयोऽवदत्— ‘शाम्यन्तु भवन्तः । सभ्यजातीया नैवं स्पष्टमुपालभन्ते । प्रच्छन्नतया त्वितोऽप्यधिकमुपालब्धुं युक्तम्’ इति ।

दीर्घनखः— ‘तथैवाहमावेदयामि । वक्ता महाशयः सत्यं सत्यवाद्येव । तदीरितानि प्रायशोऽप्राकृतान्यपि द्वित्रेष्वपि वांशेषु सत्यान्येव स्युः । नात्र संदेहः । स हि सर्वपूज्यो महान्पण्डावान् । प्रबन्धे तत्र न किमपि वक्तव्यमिति बहवो जानन्ति । एवमीदृशं प्रबन्धं पठितवते तस्मै बहुशोऽहमाग्नेडयामि कृतज्ञतानुसंधानम् । अथापि तदुदीरितेषु सर्वेषु विषयेषु नाहं पारयाम्यात्मनोऽभिप्रायमा-विष्कर्तुमिति विषीदामि ।

मुख्यतया चात्र प्रबन्धे विवाहपदं यदभिधत्ते, तन्न प्राकाशि । प्रबन्धकारेणेदमज्ञातं भवेदिति मन्तव्यं भवति । व्याघ्रजातौ कुलरक्षार्थं कोऽपि कामपि सहचरीं (चरतिरयं भक्षणवाची) कुरुते । स एव विवाह इत्युच्यते । मनुष्यजातौ न तथा । सा किल स्वभावतो दुर्बला । विशेषतश्च प्रभुभक्ता । ततश्च सर्वोऽपि मनुष्यः स्वस्य स्वस्य प्रभुमेकैकमपेक्षते । एकैकामपि योषितमेकैकः स्वप्रभुपदमेवाधिष्ठापयति । अयमेव च विवाह इत्युच्यते । इदं च प्रभुत्वास्थापनं ससाक्षिकं चेत्पौरोहितविवाहसंज्ञामधिगच्छति । साक्ष्येव स पुरोहितो नाम । बृहल्लाङ्गूलमहाशयोदीरितो मन्त्रार्थोऽनुपपन्नः । अर्थस्तेषामेषः । यथा—

पुरोहितः—‘वर ! ब्रूहि । कुत मया साक्षिणा भवितव्यम्?’

वरः—‘अहमेनां यावज्जीवं प्रभुपदे प्रतिष्ठापयामि ।’

पुरोहितः—‘ततः’

वरः—अपि चाहमस्वाश्चरणयोर्दासो भवामि । अन्नवस्त्रसं-पादनभारो मय्यायतते । भोजनाच्छादनकृत्यमस्याम् ।’

पुरोहितः— 'कन्ये ! किं वदसि ?'

कन्या— 'अहं सौमनस्यपुरःसरमेनं भृत्यमङ्गीकरोमि । यावन्ति दिनान्यहमनुमन्ये, तावन्त्यनेन क्रियमाणं मम चरणसेवनमभ्यनुजानीयाम् । यदा तु नेच्छामि, तदात्व एवैनं पादेन प्रहत्यापवाहयेयम् ।'

पुरोहितः— 'शुभमस्तु । तथास्तु ।'

अयमेव मन्त्रार्थः । एवमन्येष्वप्याचार्यमहाशयोक्तेषु मन्त्रार्थेष्वन्यथाभावाः केचन सन्तीति मन्ये । किं च कतिपयेषु विषयेषु च स यथावत्प्रत्यपादयदिति नाहं संभावयामि । मन्दबुद्धिः स किल मुद्रा नाम मनुष्यैः पूज्यमाना देवतेति कथयति । वस्तुतस्तु नैतदेवम् । मुद्रा हि नाम विषचक्रमेव । मनुष्याश्चात्यन्तमेव विषप्रियाः । अत एव च ते मुद्रासंग्रहणायैतावत्प्रयतमाना दृश्यन्ते । मनुष्या मुद्राभक्ता इत्यहं प्रथमत एवाज्ञासिषम् । ततश्च मुद्रा तावदवश्योपादेयं सुस्वादु किमपि वस्तु भवेदिति मन्यमानोऽहं 'यथा तथा वापि मुद्रा संपादनीया ; भोजनेन चास्याः सौवादवमनुभवनीयम्' इति चिरादेव मनोरथबन्धमाबध्नाम् । कदाचन च विद्याधरनद्यास्तीरे मनुष्यं कमप्याहत्याहरन्नहं तदीये वस्त्रे कतिचन मुद्रा दृष्ट्वा सपरितोषमादाय ताः सद्य आस्यद्वारा कुक्षिकुहरं प्रापयम् । परेद्यवि तेन महती जाता ममोदरबाधा । महच्च कष्टमनुभूतम् । दुःसहतमातीवा भवद्वेदना । दैवादेव चाहं जीवितोऽस्मि । अतो मुद्रा विषचक्रमेवेति निःसंशयं प्रतिपत्तव्यं किल ।'

एवं दीर्घनखमहाशयेन परिपूरितायां वक्तृतायाम्, अन्येषु

च तेषु तेषु सभास्तारेषु प्रबन्धगुणदोषपरामर्शमारचितवत्सु, सभापतिरमितोदरमहाशय एवं सभोपसंहारोपन्यासमारचयत् । यथा—

'अद्यातीता बहुशो रात्रिः । विषयकर्मणे गन्तुं समयः संन्यधात् । विशिष्य च हरिणयूथानामागमनं न निश्चितम् । एतावता चागतमेवापि स्यात्तैः । अतश्च दीर्घदीर्घया वक्तृतया प्रकाशितया कालहरणं न सांप्रतं कामम् । अद्य भवतामुपन्यासोऽतीव रमणीयोऽभवत् । विशेषतश्च बृहल्लङ्गूलमहाचार्यमहाशयाय सर्वे वयमधमर्णाः स्मः । अहं च किमपि विवक्षामि, नाधिकम् । एकक एव विषयः प्रस्तोष्यते । अद्यास्माभिर्दिनद्वयं सभायां मिलितैः प्रकाशितया वक्तृतया अवगतोऽयं सारांशः । यः किल—

'मनुष्यपशवोऽत्यन्तमसभ्यजातीया इति, वयं सभ्यजातीया इति स्पष्टीभूतम् । अतश्चास्माभिरेतत्कर्तव्यम्; यदुत— वयमिव मनुष्या अपि यथा सभ्या भवेयुः, तथास्माभिस्तेषु प्रयतितव्यम् । वयं किलातितरां सभ्याः पशवः । मनुष्यपशूनपि सभ्यीकर्तुमेव जगदीश्वरोऽस्मान्सुन्दरवनायास्मै प्राहिणोदिति भावयामि । प्राधान्याच्चेदमस्माभिरवगन्तव्यम्— मनुष्यपशवः सभ्यभावं गमिता यदि, तेषां मांसं सुखादु भवेत् । सुखेन च तेऽस्माकं वशं गच्छेयुः । यत एते सभ्यभावाधिष्ठानमात्रेणात्मनामस्मदाहारार्थमेव सृष्टत्वं जानन्तोऽस्मत्प्रयतनमनपेक्षमाणा एव निजं शरीरमसभ्यमुपहरेयुः । एवं चेदृशीं सभ्यतां ते प्रापणीया इत्यहमभिसंदधे । अतो भवद्विरत्र विशेषतः श्रद्धातव्यम् । प्रथमतश्च मनुष्याः सभ्यभावं गमयितव्याः । अनन्तरमेते भोक्तव्याः । एतदेवास्माभिव्याघ्रैः कर्तव्यम्' इति ।

एवं सभापतिमहाशयो निजां वक्तृतां परिपूर्य, लाङ्गूलानां चटचटात्कारेण सह निजमासनमासीदत् । अथ सभापतेर्धन्यवादाः प्रत्यपादिषत् । एवं व्याघ्रमहासभायां द्वितीयं मेलनं पर्यपूर्यत । अथ गोष्ठीं भङ्क्त्वा समुत्थिताः सभास्तारा यथेच्छं विषयकर्मणे स्वस्वेप्सितां दिशमगमन् ।

यत्रेयं महासभा अभवत्, तत्र सर्वतः पार्श्वेषु महान्तस्तरवः । केचन वानरास्तेषु पर्णच्छन्ना भूत्वा व्याघ्राणां वक्तृतां सावधानमशृण्वन् । अपक्रान्तेषु सभास्थलाद्याघ्रेषु सर्वेषु, अन्यतमो वानरोऽन्यतमं वानरं मुखोन्नमनेनानुवीक्षमाणः ‘भ्रातः! अत्रैव वर्तसे वा?’ इत्यन्वयुङ्क्त ।

द्वितीयो वानरः— ‘वर्ते ।’

प्रथमः— ‘एहि । आवामद्य व्याघ्राणामेषामुपन्यासं परामृशावः’ ।

द्वितीयः— ‘किमर्थम्?’ ।

प्रथमः— ‘एते ह्यस्माकं चिरशलवः । एहि । आवामपि निन्दन्तौ शात्रवप्रतिक्रियां रचयावः ।’

द्वितीयः— ‘एवमेतत् । अवश्यकर्तव्यं चास्मज्जात्यनुगुणं च ।’

प्रथमः— ‘एवम् । पश्य सर्वतः । व्याघ्राः समीपे न सन्ति वा?’

द्वितीयः— ‘न कोऽपि । अथापि च्छन्नेनैव सता भवता विरच्यतां विमर्शः ।’

प्रथमः— ‘युज्यते । को नाम जानाति कदा वा कस्य वा

व्याघ्रस्यास्ये पतिष्यामि इति? एकेनैव व्यादानेन तेऽस्मान्भक्षयेयुः ।’

द्वितीयः— ‘अस्तु ; दोषानुद्धाटय ।’

प्रथमः— ‘प्राथम्याच्च व्याकरणाशुद्धिः । वानरजातीया वयं व्याकरणपण्डिताः स्मः । एतेषां व्याकरणं नास्मद्व्याकरणवत् ।’

द्वितीयः— ‘ततः ।’

प्रथमः— ‘भाषा चैषां न समीचीना ।’

द्वितीयः— ‘सत्यम् । नैते वानरीं भाषामाभाषन्ते ।’

प्रथमः— ‘अमितोदरो ह्यवदत्, प्रथमं मनुष्याः सभ्यीकरणीयाः, अनन्तरं भोक्तव्या इति । प्रथमं भोक्तव्या अनन्तरं सभ्याः करणीया इति चेदुच्येत, साधु भवेत् ।’

द्वितीयः— ‘एवमेतत् । अन्यथा कथं वयं वानरा भवेम?

प्रथमः— ‘उपन्याससमये याश्चेष्टादिकाः कर्तव्याः, न तास्वेकाप्यभवदेषाम् । उपन्यासकेन च तदा तदा दन्तकटकटात्कारः कर्तव्यः । उन्नमितोर्ध्वकायं स्थातव्यम् । मध्ये मध्ये, द्विस्त्रिर्वावसरे मुखभङ्गी कर्तव्या । पञ्चषान्वरान् भूरासनं लेखनासनं वा ताडनीयम् । इतश्चेतश्च मुखं परावर्तनीयम् । पाणिपादं चलनीयम् । पुरोगते पीठे हस्तौ निधाय अवनतेन तदा तदावस्थेयम् । कण्ठपरामर्शो विधेयस्तदा तदा । पूर्वं च पश्चाच्च गतागतमारचयितव्यम् । एतान्युपन्यासकलक्षणानि । एतेषु न किमप्येषु दृष्टम् । मध्ये मध्ये च कराङ्गुल्यो मुखे निधेयाः । ते यद्यस्मानुपास्य सर्वाण्येतान्यधीयीन्, तदा सुविहितं भवेत् ।’

द्वितीयः— 'एवं चैते वानरा एव भवेयुः, न व्याघ्राः ।'

एवमनयोः संलपतोरुपजातविसम्भा अन्यान्येऽपि वानराः सभामनयोरासदिन् । अन्यतमस्तेषु 'अमितोदरः केवलया स्वबुद्ध्या बहूनंशान्परिकल्प्य स्वैरमुदैरयत् । न स ग्रन्थसिद्धः कोऽपि । यच्च पूर्वैश्चर्वितचर्वणेन क्लेशितम्, ततोऽन्यदखिलं दुष्टमेव । वानरजा-तीया वयमेवं चर्वितचर्वणमारचयन्तः स्वजातिवृद्धौ वर्तामहे । व्याघ्राचार्यमहाशयोऽत्र नैवावधत्त इति महदिदं पापम्' इत्युप-न्यास्यत् ।

अपरश्चाह स्म 'वयमत्रोपन्यासे परःसहस्रा अशुद्धीरुपपाद-यितुं प्रभवामः । सहस्रशः प्रतिपादितमपि नैव किमपि ज्ञायते । यदिह मम विद्याया बुद्धेश्च न विषयः, स दोष एव, नान्यः' इति ।

एवमन्येऽपि वानरा यथामतिबलं व्याघ्रान्वयनिन्दन् ।

अन्ते च कोऽपि स्थूलोदरो वानरः 'अस्माभिरेवं निन्दितो बृहल्लङ्गूलो महाशयो गृहं गत्वा सत्यं प्राणांस्त्यक्षयति । एत । वयं मिलिताः कदलीफलानि भक्षयामः' इत्युदैरयत् ।

सर्वे च सपरितोषं किलकिलारवमारचयन्तो महता संभ्रमेण कदलीवनमभिवीक्षितुमारभन्त ।

इति द्वितीयः प्रबन्धः ॥

प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसासस्वभावोऽहं तदेकानु-भवस्तदेकप्रियः

प्राप्तं परत्वमपि तत्र भक्तोपलभ्यं शास्त्रादवसेयम्; यथोक्तम्—'सर्वातिशायि षाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः ।' इति । अत्र मनुष्याणामपि कैकर्योद्देश्यतया अवस्थितस्य निर्भयसेवादियोग्यत्वम् अस्मत्स्वामिशब्दाभिप्रेतम् । यथाहुः—'अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिः' इति । यद्वा स्वाचार्यसंतानसेवितत्वेन प्रीत्यतिशयहेतुत्वमभिप्रेत्यात्र अस्मत्स्वामि-शब्दः; प्राचीनरामानुज इव अहमप्यस्य शीलादिगुणैर्दास्यमुपागत इति च भावः ॥

एवं कैकर्यप्रतिसंबन्धितया अनुभाव्यं निर्धारितम् । अथात्माभिमा-नानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थासिद्धयर्थमनुभवितुः किंकरस्य स्वात्मनः स्वरूपावि-र्भावदशामाह— प्रबुद्धेति ॥ प्रबुद्धं प्रकर्षेणावगतम्, स्वाधीनस्वार्थकर्तृ-त्वभोक्तृत्वभ्रमविरहेण सम्यग्दृष्टमित्यर्थः । नियाम्यत्वदासत्वे 'स स्वरा-ड्भवति' इत्याम्नातायां मुक्तिदशायामप्यनुवृत्ते इति ज्ञापनाय द्वयोरपि नित्यत्वोक्तिः । निरपेक्षस्वातन्त्र्यनिरुपाधिकशेषित्वप्रसङ्गपरिहाराय एकरस-शब्दः । अत्रात्मशब्दः स्वविषयः । स्वभावशब्दो यावदात्मभावव्याकारमाह । ईदृशात्मस्वरूपमपि 'व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात्' इति नयेन परमप्राप्यवि-शेषणतया फलकोटिनिविष्टमनुसंधेयमिति व्यञ्जयितुम् अधिकोऽहंशब्दः । नित्यनियाम्यत्वप्रबोधकाष्टामाह— तदेकानुभव इति ॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नेव प्रधानतया अनुभवो यस्य स तथोक्तः । आविर्भूतस्वरूपस्य हि भगवदपृथ-क्सिद्धविशेषणतया तत्प्रधानतयैव स्वानुभवम् 'अविभागेन दृष्टत्वात्' इत्य-सूत्रयत् । नित्यदास्यैकरसत्वाविर्भावस्य फलमाह— तदेकप्रिय इति ॥ स एव प्रधानतया नित्यं प्रियो यस्य स तदेकप्रियः । न हि तद्दास्यैकरस-स्यास्य 'रसो वै सः' इत्याद्युक्तस्वाभाविकनिरवधिकातिशयरसस्वरूपात्त-स्मादन्यत्तदानीं प्रधानतयास्वाद्यं भवति ॥

परिपूर्ण भगवन्तं विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय, तदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषैकरतिरूपनित्यकिंकरो भवानि ॥

तदेवमनुभाव्यानुभवितारावुक्तौ । अथात्रत्यानुभवाद्यावृत्तमनुभवप्रकारमाह—परिपूर्णमिति ॥ अनन्तगुणविभूतिविशिष्टस्वरूपे अननुभूतांशरहितमित्यर्थः । भगवन्तं पराशरादिनिरुक्तप्रकारेणोभयलिङ्गम् । तस्मिन् सामान्यतः सर्वाकारविषयपरोक्षज्ञानात् परिमिताकारविषयप्रत्यक्षज्ञानाच्च व्यावृत्त्यर्थमाह—विशदतमानुभवेनेति ॥ तत्राप्यपरिच्छिन्नविषयसान्तरप्रत्यक्षाद्यवच्छिन्नमिति—निरन्तरमिति ॥ अनुभवेन अनुभूय अनुभवेन विषयीकृत्येत्यर्थः । तदनुभवेत्यनेन पूर्वोक्तभगवदनुभवानुवादः ; यद्वा, तच्छब्देन भगवदनुभवः परामृश्यते ; तस्यानुभवोऽपि स्वयंप्रकाशस्य तस्यैव स्वरूपम् ; ईदृशोऽयमनुभूयते मयेत्यनुकूलतमभगवदनुभवस्वरूपोल्लेखांशेन जनिता प्रीतिरिहोच्यते । तस्या अनवधिकातिशयत्वेन ऐश्वर्याद्यनुभवजनितप्रीतेर्व्यवच्छेदः । ईश्वरेच्छाधीनेऽपि कैकर्ये स्वप्रीतिकारित्वोक्तिः, नियोगनैरपेक्ष्यं प्रीतेः प्रेरकत्वातिशयं च व्यनक्ति । कारितशब्द इह शेषतायां वा, तदेकरतौ वा, शेषवृत्तिं प्रति प्रयोज्यकर्तरि किंकरे वा अन्वेतव्यः । अशेषावस्थाशब्देन सेव्यस्य भगवतः परत्वव्यूहत्वादयः, सेवकस्य च मुक्तस्य सदेहत्वविदेहत्वादिरूपा अवस्थाः सर्वा विवक्षिताः । शेषतात् शेषवृत्तिः । अभिमतसर्वशेषवृत्तिषु अप्रतिघातमभिप्रेत्य अशेषशब्दः ; स्वामिप्रीत्यर्थत्वा विश्लेषेण परस्परैकरस्यात्परकृतापि शेषवृत्तिः स्वकृतेव भवतीति भावः । ईश्वरस्य मुक्तस्य च स्वच्छन्दानेकदेहपरिग्रहेण वा अनन्तरगुडादिवृत्तिसंजातीयकैकर्यसिद्धिः । आत्मा आत्मीयं वा सर्वमशेषशब्देनोच्यते ; तदा तस्य शेषता शेषभाव एव । एवंविधायामशेषशेषतायामेव रतिः प्रीतिरिच्छा वा रूपं निरूपकधर्मो यस्य सः अशेषशेषैकरतिरूपः । नित्यकिंकरो भवानि उत्तरावधिरहितकैकर्यसाम्राज्यवान् भवेयमिति भावः ॥

स्वात्मनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावानुसंधानपूर्वकभगवदनवधिकातिशयस्वाम्याद्यखिलगुणगणानुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषैकरतिरूपनित्यकैकर्यप्राप्त्युपायभूतभक्तितदुपायसम्यग्ज्ञानतदुपायसमीचीनक्रियातदनुगुणसात्त्विकतास्तिक्यादिसमस्तात्मगुणविहीनः । दुरुत्तरानन्ततद्विपर्य-

एवं न्यासोपासनसाधारणाधिकारसिद्धयै प्रथमं फलपर उत्तरखण्डो विवृतः । अथोपायपरं पूर्वखण्डं विवृण्वन्, तत्रोत्तमपुरुषविवक्षितमार्गिकचन्यरूपं प्रपत्तेर्विशेषाधिकारं कार्पण्यरूपमङ्गं च व्यनक्ति—स्वात्मनित्यनियाम्येति ॥ स्वात्मशब्दोऽनुसंधातृस्वरूपपरः । अत्र शेषशेषितकैकर्यचिन्तनरसेन तदनुवृत्तिवाञ्छया च पूर्वोक्तस्यैव परमपुरुषार्थस्य विस्तरेणानुवादः । नियाम्यशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनवधिकातिशयस्वाम्यम् अनवच्छिन्नसर्वविषयस्वामित्वम् । आदिशब्देन तथाविधनियन्तृत्वादिसंग्रहः । ऐश्वर्यादिफलान्तरात् कादाचित्कभगवत्कैकर्याच्च व्यावृत्त्यर्थं नित्यकैकर्यशब्दौ । उपायभूतेति च्विप्रत्ययरहितप्रयोगेण मोक्षप्रदत्वं भगवद्भक्तेः स्वभावप्राप्तमिति व्यज्यते । भक्तिशब्द इह वेदान्तोदितसपरिकरभक्तियोगपरः । ज्ञानक्रियाशब्दाभ्यां ज्ञानकर्मयोगौ विवक्षितौ ; तयोः सम्यक्त्वं यथावस्थितसकलाङ्गोपसंहारवत्त्वम् । ज्ञानयोगमन्तरेणापि कर्मयोगेणैवात्मावलोकनपूर्वकभक्तियोगाधिकारारोहणस्य भगवद्गीताभाष्यप्रपञ्चितस्याधिकारिविशेषनियततया तदनादरेणात्र स्वारसिकक्रमनिर्देशः । सात्त्विकता 'नित्यसत्त्वस्थः' इत्युक्तसत्त्वनिष्ठता ; तस्याः फलम् आस्तिक्यादिगुणजातम्, अवस्थाभेदेन तस्या हेतुश्च । 'अमानित्वमदम्भित्वम्' 'दया सर्वेषु भूतेषु' इत्याद्युक्तात्मगुणान्तरसंग्रहाय समस्तशब्दः । प्रपत्यपेक्षितज्ञानविश्वासादेस्त्वहं न प्रतिषेधः ॥

एवमुपायान्तरतदुपायपरंपराहानिरुक्ता । अथ पूर्वं पश्चाच्चोपायप्रतिबन्धकापायपरंपरान्वयमाह—दुरुत्तरेति ॥ दुरुत्तरत्वं भगवत्संकल्पमन्त-

यज्ञानक्रियानुगुणानादिपापवासनामहर्णवान्तर्निमग्नः, तिलतैलवत् दारुबहिवत् दुर्विवेचत्रिगुणक्षणक्षरणस्वभावाचेतनप्रकृतिव्याप्तिरूप-
दुरत्ययभगवन्मायातिरोहितस्वप्रकाशः, अनाद्यविद्यासंचितानन्ता-
रेण सनकादिभिरपि लङ्घयितुमशक्यत्वम् । तच्छब्देन पूर्वोक्तसम्यग्ज्ञाना-
दिपरामर्शः । विपर्ययशब्दोऽत्र विपरीतपरः ; स च ज्ञानादिषु विष्वन्वी-
यते । त्रयाणां हेतुः पापवासना । बीजाङ्कुरन्यायसूचनाय अनादिशब्दः ।
पापानां वासना सजातीयपापान्तरारम्भरुचिहेतुभूतः स्वभावविशेषः । पङ्क-
र्मिसंकुलत्वादिविवक्षया महर्णवत्वरूपणम् । एवंविधस्य पापस्यात्मतिरोधा-
यकत्वप्रकारमाह— तिलतैलवदिति ॥ दृष्टान्तद्वयेन ‘दारुण्यमिर्यथा तैलं
तिले तद्वत्पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी’ इति वचनं स्मार्यते । अल्प-
श्रुतैः पृथक् ज्ञातुम्, अयोगिभिः पृथक् द्रष्टुम्, अनीश्वरैः पृथक्कर्तुं चाश-
क्यतया दुर्विवेचत्वोक्तिः । चतुर्दशाध्यायोक्तगुणत्रयबन्धकत्वप्रकारज्ञापनाय
त्रिगुणशब्दः । अनुकूलपरिणतेः क्षणमपि व्यवस्थापयितुमशक्यत्वमभिप्रे-
त्याह—क्षणक्षरणस्वभावेति ॥ ‘अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ।
त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ॥ व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरु-
षस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ॥’ इति परमसंहितो-
क्तम् अचेतनप्रकृतिव्याप्तिशब्दैर्दर्शितम् । प्रकृतौ व्याप्तिरनुप्रवेशः ; प्रकृते-
र्व्याप्तिः सर्वतः संबन्धः । अत्र तस्या इव तत्संबन्धस्यापि विचित्रस-
ष्ट्युपयोगित्वाविशेषान्मायात्वोक्तिः । दुरत्ययभगवन्मायेत्यनेन ‘मम माया
दुरत्यया’ इति पदत्रयसूचनम् । यद्यप्यात्मस्वरूपं नित्यस्वप्रकाशम्,
तथापि तस्य भगवच्छेषत्वादिविशिष्टाकारगोचरधर्मभूतज्ञाननिरोधमभि-
प्रेत्य तिरोहितस्वप्रकाश इत्युक्तम् । स्वस्वरूपतिरोधानवचनेन ‘भगवत्स्व-
रूपतिरोधानकरीम्’ इत्याद्युक्तमप्युपलक्ष्यते ॥

प्रकृतेस्तिरोधायकत्वं कर्मोपाधिकम् । कर्म च भोगैस्तत्तत्प्रतिपदोक्त-
प्रायश्चित्तैर्वा निःशेषयितुमशक्यमित्यभिप्रायेणाह— अनाद्यविद्येति ॥

शक्यविस्रंसनकर्मपाशप्रग्रथितः, अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्ट-
संतारोपायः, निखिलजन्तुजातशरण्य, श्रीमन्नारायण, तव चरणा-

अत्र अविद्याशब्देन अज्ञानं देहात्मभ्रमादिकं च गृह्यते ; तस्याश्च कर्महेतु-
त्वं रागद्वेषद्वारा । ‘यद्ब्रह्मकल्प—’ इत्याद्युक्तप्रक्रियया अनाद्यविद्या-
संचितत्वेनानन्तत्वात् प्रत्येकं प्राबल्याच्च भगवद्यतिरिक्तैरशक्यविस्रंसनत्वम् ।
‘पशवः पाशिताः पूर्वं परमेण स्वलीलया । तेनैव मोचनीयास्ते नान्यैर्मोच-
यितुं क्षमाः ॥’ इत्याद्युक्तसूचनाय कर्मणः पाशत्वरूपणम् । प्रग्रथितः
दृढं निबद्धः ; ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ इति हि स्मर्यते । उक्तप्रतिबन्धक-
भूयस्त्वात् ‘त्वत्पादकमलादन्यत्’ इत्याद्युक्तप्रकारेण कालान्तरेऽप्युपायान्तर-
संभावनां प्राङ्मन्यायेन प्रतिषेधति— अनागतेति ॥ वक्ष्यमाणश्रीमत्त्वनारायण-
त्वाभ्यां फलितम् ‘सर्वस्य शरणं सुहृत्’ ‘देवानां दानवानां च’ ‘सर्वलोक-
शरण्याय’ ‘विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्’ इत्यादिप्रसिद्धं
स्वसंग्रहोपयुक्तं स्वभावमाह—निखिलजन्तुजातशरण्येति ॥ हिरण्यगर्भादी-
नामपि संग्रहाय निखिलशब्दः ; तेऽपि हि कर्माधीनजन्मभागितया जन्त-
वः । ‘पशुर्मेनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति
तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ एतन्निष्ठस्य मर्त्यस्य मुक्तिर्हस्तस्थिता सदा ।
तत्संबन्धिन एवापि मुक्तिमेष्यन्ति वै ध्रुवम् ॥’ इत्याद्यर्थमभिप्रेत्य जात-
शब्दः । स चात्र गुणप्रधानतया अन्वितव्रातपरः । पूर्वखण्डपदक्रमानुसा-
रेण श्रीमदित्यादीनि पदानि । श्रीमच्छब्देन ‘लक्ष्म्या सह हृषीकेशः’
इत्याद्युक्तं सूच्यते । सर्वशरण्यत्वौपयिकसंबन्धगुणविशेषादिप्रदर्शनाय नारा-
यणशब्दः । कृपोत्तम्भकत्वातिशयादौचित्याच्च चरणग्रहणम् । उपायदशा-
यामपि भोग्यत्वसूचनाय अरविन्दत्वरूपणम् । शरणशब्द इहोपायपरः ।
उत्तमपुरुषविवक्षिताधिकारिविशेषव्यञ्जनाय अहंशब्दः ; अधिकारविरहादु-
पायान्तरेषु निराशः, प्रत्यवायभयादिदानीमुपायेभ्य उपरतः, शरण्यगुण-
विवेकादतिशङ्कानिर्मुक्तः, संसारे दोषदर्शनात्परित्यक्तप्रयोजनान्तरतदुपायः,

रविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥

एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान्
स्वानुभवप्रीत्योपनीतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यकैकैकरतिरूपनित्यदास्यं

परमपुरुषार्थसङ्गात्प्रार्थनान्वितभरन्यासोद्यतश्चेति भावः । शरणं प्रपद्ये
उपायतया आश्रयामि । अकिंचनोऽनन्यगतिरहं श्रीमति नारायणे स्वात्म-
रक्षाभरं निक्षिपामीत्युक्तं भवति । अत्र सविशेषणनारायणशब्देन वि-
रोधिभूयस्त्वप्राप्यगौरवोपायलाघवादिमूलशङ्कानिरासहेतवः शरण्याकारा वि-
वक्षिताः ॥

अथ तत्फलितं सोपसर्गधातूक्तम् ‘रक्षिष्यतीति विश्वासादभीष्टोपाय-
कल्पनम् । गोप्तृत्ववरणं नाम स्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥’ इति विभज्य नि-
र्दिष्टमङ्गद्वयम् ‘प्रार्थनामात्रसंतुष्टो जन्तोर्यच्छति वाञ्छितम् । इति निश्चित्य
भगवत्प्रार्थना शरणागतिः ॥’ इत्युक्तप्रकारविशेषोपलक्षितप्रकारिवैशिष्ट्या
भिप्रायेणाह—**एवमिति ॥** एवमवस्थितस्येत्यनेन अधिकारवैगुण्यं विरोधि-
भूयस्त्वं च पूर्ववाक्योक्तमेव शरण्यगुणप्रकर्षव्यञ्जनायानूदितम् । अर्थित्वमा-
त्रेणेति उपायलाघवोक्तिः ; अहृदयप्रार्थनावाक्यमात्रमपि ‘नेहाभिक्रमना-
शोऽस्ति’ इति न्यायात् अन्ततः कार्यकरमिति भावः । अथ वा, अत्र
सकृत्कर्तव्यभरन्यासलक्षणतया सद्यः स्वाभीष्टसिद्धिः । स्वानुभवप्रीत्येत्यादि-
ना प्राप्यगौरवप्रकाशनम् । उक्तैर्हेतुभिः संभवन्तीं शङ्कामपाकर्तुं परमकारुणि-
को भगवानिति सुलभत्वपरत्वसूचकपदद्वयोक्तिः ; ईदृशस्य हि सर्वविरो-
धिनिवर्तनार्हता; समर्थस्य निर्दयत्वे दयालोश्चासमर्थत्वे शरण्यत्वं न स्यादिति
तत्सिद्धयर्थमुभयोक्तिः । स्वानुभवेत्यत्र स्वशब्दः परमात्मविषयः । ऐका-
न्तिकत्वम् अनन्यविषयत्वम् । आत्यन्तिकत्वमिह फलान्तरोपाधिकनिवृत्तिरहि-
तत्वम्, अत एव पश्चाद्वावकालमनुवर्तमानत्वं वा । दास्यकिंकरताशब्दा-
विह वृत्तिपरौ । रतिशब्देन विश्वासस्य महत्त्वरूपप्रकारोऽभिप्रेतः प्रार्थ-

दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिंकरतां प्रार्थये ॥

तवानुभूतिसंभूतप्रीतिकारितदासताम् ।

देहि मे कृपया नाथ न जाने गतिमन्यथा ॥

सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिस्तव ।

भवेयं पुण्डरीकाक्ष त्वमेवैवं कुरुष्व माम् ॥

नाशब्दस्य इच्छामात्रेऽपि प्रयोगसंभवात् तद्व्यावृत्त्यर्थम् ‘तदेकोपायता
याच्चा’ इत्युक्तयाचनरूपत्वं व्यञ्जयितुं द्विकर्मकप्रयोगः । सर्वस्य प्रार्थि-
तप्रदानसामर्थ्यम्, कैकर्यप्रतिसंबन्धिनस्तस्योभयलिङ्गत्वं च ज्ञापयितुम्—
भगवन्तमित्युक्तम् । अस्मिन् वाक्ये प्रातिकूल्यवर्जनस्य च आनुकूल्यसं-
कल्पस्य चार्थसिद्धत्वमवगन्तव्यम् ॥

उक्तप्रकारसाध्यसाधनरूपमर्थद्वयं व्याख्येयक्रमेण सुखप्रतिपत्त्यर्थमे-
तिहासिकश्लोकद्वयेन स्ववाक्यायमानेन संक्षिप्याह—**तवेति ॥** यद्यपि
प्रथमश्लोकेऽपि पूर्वार्धे फलमुपादीयते, तथाप्यसौ देहीत्युक्तप्रार्थनाप्राधान्या-
दुपायपरः । अत्र दासताशब्देन दासवृत्तिर्विवक्षिता, दासभावमात्रस्य च
नित्यसिद्धत्वेन साध्यत्वायोगात् । मे अनन्यप्रयोजनस्य अनन्योपायस्य
च । कृपया नाथेति पदाभ्यां गुणविशेषसंबन्धविशेषविशिष्टस्योपायभाव इति
व्यज्यते; नाथशब्दो हि नाथ्यत इति व्युत्पत्त्या रक्षणार्थं प्रार्थनीये स्वा-
मिनि रूढः । न जाने गतिमन्यथा उक्तप्रकारात्प्रपत्तिमात्रवशीकार्यात्
त्वत्तोऽन्यथाभूतं मदहंमुपायं सर्वशास्त्रपरामर्शेऽपि न पश्यामि, देवतान्-
तराणां साक्षान्मोक्षप्रदत्वाभावात् मोक्षोपायतया चोदितस्य त्वदुपासनस्य मया
दुःसाधत्वादिति भावः । यद्वा अन्यथेत्यनेन त्वय्यदातरीति विवक्षितम् ॥

एवं प्रार्थिते कैकर्यरूपे पुरुषार्थे प्रीतिशब्दोक्तं हेत्वंशं विशिष्यन्,
स्वाभीष्टप्रदाने स्वप्रयत्नान्तरनैरपेक्ष्यं चापेक्षते—**सर्वेति ॥** सर्वावस्थाश-
ब्दशेषताशब्दौ पूर्वोक्तार्थौ । तत्तद्दशायां स्वाम्यभिमतप्रकार उचितशब्दः ।

एवंभूततत्त्वयाथात्म्यावबोधतदिच्छारहितस्याप्येतदुच्चारण-
मात्रावलम्बनेनोच्यमानार्थपरमार्थनिष्ठं मे मनस्त्वमेवाद्यैव कारय ॥

‘जायमानं हि पुरुषम्’ ‘कृपामयमपाङ्गं ते सकृन्मयि निपातय’ इत्या-
द्युक्तेन सत्त्वोन्मेषहेतुना कटाक्षविशेषेण मामेवं कुरुष्वेत्यभिप्रायेणोक्तम्—
पुण्डरीकाक्षेति ॥ यद्वा ‘पुण्डरीकं परं धाम’ इत्यादिनिरुक्तेनानेन
नाम्ना परमपदवासिनः परिचरणं प्रार्थयत इति सूच्यते । त्वदितराशक्ये-
ऽस्मिन्नर्थे त्वयि च निरपेक्षोपाये किमीदृशभरन्यासरूपव्याजातिरिक्तमत्प्रय-
त्नेनेत्यभिप्रायेणाह— त्वमेवेति ॥ त्वं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिकः ।
माम् आकिंचन्यानन्यगतित्वार्थित्वशालिनम् । जितोर्धात्वोरिह देहि कुरु-
ष्वेति परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां स्वस्य भगवतश्च यथार्हं क्रियाफलान्वयः
सूच्यते ॥

नन्विह शरण्यशरणागतितत्फलविशेषनिर्धारणपूर्विका फलकामना हि
अधिकारिविशेषणम्, न पुनस्तद्वत् इव तथाविधतद्वचनमात्रमित्यत्र ‘अनि-
च्छन्नप्येवम्’ इति श्लोकोक्तप्रकारेण सप्रश्रयं प्रतिवक्ति— एवंभूतेति ॥
तदिच्छेति इच्छाविषयत्वेन परामृश्यमानार्थत्वात् तत्त्वशब्द इह पुरुषार्थपरः,
पुरुषार्थविशेषनिष्कर्षाय जीवात्मपरमात्मतत्त्वपरो वा । अवबोधेच्छा वा त-
दिच्छेत्युच्यते; तदा पुरुषार्थेच्छाविरहः कैमुत्यात्सिध्यति । श्रियःपतेस्तव
प्रसादादद्य साधिकारोऽस्मि, निरधिकारत्वेऽपि लब्धव्याजेन त्वया शेषपू-
रणं कार्यमिति द्योतयितुम् अपिशब्दः । एवमधिकारवैकल्यमङ्गवैकल्यमङ्गि-
वैकल्यं चान्वाख्योक्तम्— उच्चारणमात्रेति । वैषम्यदोषप्रसङ्गपरिहारहेतु-
स्तव सिद्ध इत्यभिप्रायेण अवलम्बनशब्दः । उच्यमानार्थः उपायोपेयपरः ।
एतच्छब्दोऽप्यत्र तद्विषयः । अन्यतरविषयत्वेऽपि तदितरस्यार्थात्सिद्धिः ।
परमार्थनिष्ठत्वम् अज्ञानसंशयविपर्ययरहितव्यवसायानुवृत्तिमत्त्वम् । मे ‘सकृ-
दुच्चारो भवति’ ‘सकृदुच्चारितं येन’ ‘भव शरणमितीरयन्ति ये’ इत्या-
द्युक्तवचनमात्रधनस्य त्वदायत्तसर्वसिद्धेः । मनः ‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण’

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्ष आश्विनमासः । [संचि. ७.

सुभाषितानि ।

हत्वा तमोसि भयदानि जगत्समग्रं
लक्ष्मीविलासभवनं तरणे विधाय ।
लोकान्तरं जिगमिषुः श्रियमाश्रयाशे
दोषाकरे च कुरुषे न हि युक्तमेतत् ॥
स्वच्छस्तालद्वयससलिलः प्राज्यमीनाब्जहृद्यो
माद्यद्भृङ्गो मुदितबहुहंसश्च भूत्वा चिराय ।
द्रागेवातर्कितमुपगतो हन्त दैवेन शोषं
कासारानामयमधिपतिः कस्य वा नानुकम्प्यः ॥
तटे जाह्नव्यास्त्वं गिरिवरदरीगर्भनिलयो
निमील्याक्षिद्वंद्वं नयसि दिवसान्भो मृगरिपो ।
सटां किंचालध्वीं वहसि तदसि त्वं मुनिवरः
कलौ वेषात्केषां मुनिपरिवृढत्वं न भवति ॥

यं. डि. सुब्रह्मण्यार्यः ।

चन्द्रगुप्तः ।

—*—

क एते यवनाः? को वायमलक्सान्द्रः (Alexander)? पुरा कदाचिद्यवनैरयं देश आक्रान्तोऽभवदिति श्रूयते । शुक्रो नीतिग्रन्थे 'यवना नास्तिकाः; तेषां मतं यावनम्' इति व्याहरति । कात्यायनः 'यवनाल्लिप्याम्' इति यवनानीशब्दनिष्पत्तिमुपदिशति । 'यवनीमुखपद्मानाम्' इति यवनाङ्गनानां सौभाग्यातिशयं वर्णयति कविसार्वभौमः । वराहमिहिरेणापि यवनाचार्यः कश्चिदाख्यातः । ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानि कतिचन पदानि यवनेभ्यः समधिगतानीति भाषातत्त्वदर्शिभिरुद्धृत्यते । एवं सति 'यवनानां कदाचिदस्मिन्देसे सुचिरमवस्थितिरासीत्' इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिर्विमर्शकानाम् । तेषां जन्मभूमिः यूरोपीयदेशान्तर्गतः ग्रीस् (Greece) नामको भूभाग इति ज्ञायते । इतः हायनानां त्रयोविंशतिशतकेभ्यः पूर्वं तत्र अतुलभुजबलविजितानां शेषारातिसार्थः, जेता प्रायेण सर्वेषां दिङ्मुखानां, अवनमयिता दुर्विनीतानां, संभावयिता विबुधजनानां, असन्तुष्टः समग्रभूमण्डलविजयेनापि अलक्सान्द्रो नाम यवनचक्रवर्ती उदभूत् । स तु महतीं सेनां आदाय जैत्रयात्रां कुर्वन् क्रमेण ऋषिप्रस्थ- (Egypt) देशादिकं विजित्य पारसीकानपि जित्वा भारतवर्षमिदं जिगीषुः सिन्धुनदीपरिसरमेव सुबहूञ्जनपदानाक्रम्य तत्र तत्र यवनराष्ट्राणि स्थापयामास ।

तेन सहागतैः जस्टिन्- (justin.) प्रभृतिभिः विलिखितेषु पुरावृत्तवर्णनपरेषु ग्रन्थेषु एवं पठ्यते :—

'भारतवर्षादलक्सान्द्रस्य (Alexander) निर्गमनानन्तरं सन्द्रकोटः (Sandrakottus) यवनैः स्वपदेभ्यः प्रच्यावितान् नृपतीन् पुनरपि तत्तद्राष्ट्रेषु संस्थाप्य क्रमेण तान् वशीकृत्य एकच्छत्राधिपत्यमकरोत् । असौ हि अवरजातिसमुद्भवः देवानुग्रह-विशेषेण साम्राज्यमवाप । यत एषः नितरामविनीतः अलक्सान्द्रचक्रवर्तिनो निदेशाद्वध्यभूमिं नीतोऽपि, छद्मना भटान्वञ्चयित्वा आत्मानं समरक्षत् । यावदसौ महारण्ये गूढं विचरन् क्षुधा तृषा च क्लिश्यमानो भूमावशेत, तावन्निर्घातनिर्घोषगंभीरेण गर्जितेन वनमखिलं कंपयन् तेनैव पथा समायातो मृगेन्द्रः कश्चित् तदवस्थमेनं निरीक्ष्य तत्पादमूले निपत्य तत्र श्रमवशात्क्षरन्तीं स्वेदजलसन्ततिं जिह्वया सभयं परिमृज्य यथागतं अगात् । वृत्तमिदमत्यद्भुतमुनुध्यायतः तस्य समभून्मनसि— 'अद्य प्रसन्ना देवताः । फलिता गुरुजनाशिषः । नूनमिदमागामिनीं कल्याणपरंपरां सूचयति' इति । अथ मुहूर्तादेवोत्थाय स्तेनान् किरातान् वानवाद्याश्चैकत्र मेलयित्वा जानपदानां साहाय्यं लब्ध्वा यवनवीरान् जिगाय । कदाचिदटवीमध्ये सेनानिवेशं कारयन्तमेनमभ्येत्य कश्चिद्वन्यमतंगजः चिरपरिचितमिव तं शुण्डादण्डेन आलिङ्ग्य आत्मनः पृष्ठमारोप्य सभयमस्थादित्यपि श्रूयते । तादृशोऽसौ सन्द्रकोटः (Sandrakottus) स्वयं च वीराग्रेसरः साम्राज्यमकरोत् । अलक्सान्द्रेणास्मिन्देसे स्थापितः सेल्यूकस्- (Seleucus) नामकः यवनयूथपतिरप्यनेन सह सन्धिमाचकाह् । सिन्धुनदीपरिसरे कंचन कालं कृतसेनानि-

वेशः अलक्सान्द्रचक्रवर्ती भारतवर्षस्य मध्यदेशोदन्तं जिज्ञासुः आप्रे-
भ्यो वार्ताहरेभ्य इत्थमशृणोत् 'सिन्धुनद्याः प्राच्यां दिशि प्रथमं
द्वादशदिवससाध्यैः प्रयाणकैस्तरणीयः सुमहान्मरुप्रदेशो विद्यते ।

(कानीमानि मरुस्थलानि ? यत्र सुदूरं तृणगुल्मलताविरहि-
तानि केवलं सिकतामयानि स्थलानि दृश्यन्ते; यत्र च जललवक-
थालेशोऽपि न श्रूयते; येभ्यश्च वणिक्सार्थः मृत्योरिव बिभेति;
यानि चोष्ट्राणां साहाय्यमन्तरा तरितुं न शक्यन्ते; येषु च तदा
तदा प्रचण्डवातैः परितो विकीर्णाः सिकताः नभसि अनेकतालो-
च्छ्रायं उद्धृताः सर्वमपि वणिक्सार्थमुष्ट्राधिरूढमपि एकपद एव
विनाशयन्ति; तान्येव 'मरुकान्ताराणि' इति व्यवह्रियन्ते ।)

'तस्य च मरुप्रदेशस्य प्राचीभागे गंगानाम्नी नदी प्रवहति ।
तीरे च तस्याः प्राच्या निवसन्ति । तेषां च राजा सान्द्रेमस्-
नामकः (Xandrames) स्वयं महावीरः, द्विसहस्रं रथानां, चतुःस-
हस्रं गजानां, विंशतिसहस्रं तुरगाणां, शतसहस्रं पदातीनां चाना-
यासेन संप्रामेषु मेलयितुं नियोक्तुं च शक्नोति' इति । वार्ताहरा-
णामिदं वचनमविश्वसन् यवनसार्वभौमः आसन्नवर्तिनं पुष्कलाव-
त्यधिपं पुरुषोत्तमं 'अपि नामेदं सत्यम् ?' इत्यप्राक्षीत् । सोऽपि
'सत्यमेवेदम्; परं तु असौ राजा नीचस्य कस्यचिन्नापितस्य
तनूज इति श्रूयते; नापिते बद्धानुरागा महादेवी पतिं मारयित्वा
सुतं 'सान्द्रेमसं' (Xandromes) एनं राष्ट्रेऽभिषिक्तवती' इति
प्रत्यवादीत् ।

कर्टियस्- (Curtius) नामकः पुरावृत्तज्ञः 'सान्द्रेमसो

जनकः राजानं लब्ध्वा निहत्य बालकानां निरपराधमधुरवयासि
वर्तमानानां राजपुत्राणां पोषको नाम भूत्वा क्रमेण हन्त ! तानपि
हत्वा आत्मनः तनूजं मूर्धाभिषिक्तमकरोत्' इति लिखाति ।

'सन्द्रकोटः' (Sandracottus) इति प्रथितो राजा पालिबोत्र-
(Palibothra) नगरमध्युवास— यस्य सभां प्रति मगस्तनि-
र्नामा (Megasthenes) प्रधानप्रकृतिः यवनाधिपेन आत्मनः प्रति-
निधित्वेन प्रेषितः; येन सह सन्धिमाकाङ्क्षन् सेल्यूकस्नामको
(Seleucus) यवनयूथपतिः सिन्धुनद्याः प्राचीभागे विद्यमानं
देशं प्रदाय विनिमयत्वेन पञ्चशतीं गजानामवाप; यश्च लक्षषट्क-
संख्येन पदातिनिवहेन जंबूद्वीपमखिलं जिगाय ।' इति स्ट्राबोनामकः
(Strabo) अन्यः पुरावृत्तलेखको वदति ।

निपुणं निरूप्यमाणे, चन्द्रगुप्तमधिकृत्य भारतवर्षीयैरुपव-
र्णितायाः कथायाः सन्द्रकोटमधिकृत्य यवनैर्लिखितस्य चरितस्य च
संवाद उपलभ्यते । तथाहि—

पालिबोत्रे नूतनं साम्राज्यं स्थापयामास सन्द्रकोटः—
इति यवनाः ।

पाटलिपुत्रे मौर्यराजवंशं नवीनं स्थापितवांश्चन्द्रगुप्तः—
इत्यस्मदीयाः ।

सन्द्रकोटः स्तेनकिरातवानवास्यप्रायेण सैन्येन साम्राज्यमल-
ब्ध इति स्ट्राबो- (Strabo) प्रभृतयः पुरावृत्तविदः ।

चन्द्रगुप्तः तादृशेनैव सैन्येन विजयमवाप इति ब्राह्मणाः
सौगताश्च ।

देवताप्रसादात् भागधेयवशाच्च सन्द्रकोटो मूर्धाभिषिक्तो-
ऽभवत् इति यवनाः ।

चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यसाहाय्येन साम्राज्यलाभेऽपीदृश एवा-
भिप्रायो भारतवर्षीयाणाम् ।

तस्मात् सन्द्रकोट एव चन्द्रगुप्त इत्यत्र नास्ति विशयलेशो-
ऽपि विमर्शकानाम् । बौद्धसिद्धान्तस्थापकेष्वग्निमस्य अशोक-
(Asoka) चक्रवर्तिनः पितामहोऽयं चन्द्रगुप्त इत्यतो हेतोः सौ-
गताः तस्योत्तमक्षत्रवंशसंभवत्वमारोपयितुं काश्चनानुरूपाः कथा
व्यरचयन् इत्यत्र न किमपि चित्रम् । ब्राह्मणाश्च बौद्धमतानु-
यायिनः सार्वभौमस्य कूटस्थे चन्द्रगुप्ते नीचत्वमारोपयितुं तद-
नुगुणाः कथाः पर्यकल्पयन् इति च संभाव्यते ।

यवनाः ख्रिस्त्वब्दात् विशतहायनेभ्यः पूर्वमिमं देशमा-
जग्मुः किल । अतश्चन्द्रगुप्तोऽपि तात्कालिक इति निरणायि
पुरावृत्तविमर्शकैः ॥

भारतीयाः पाश्चात्याश्च स्त्रियः ।

इह लोके सम्यङ्मन्यस्यतां नेत्रमिति हिन्दवो बोधनीयाः ;
परलोकेऽपि पाल्यतां दृष्टिरिति पश्चिमदेशीयाः प्रार्थनीया भवन्ति ।
वेदान्तलता पूर्वमानन्दरसमिश्रेण भक्तिवारिणा वर्धयमाना वास्तवि-
कं कल्याणं पुपोष । परं तु शब्दमात्रेण उच्चार्यमाणा सा नितान्तम-
धुना तान्तिमापन्ना, स्वीयमकृत्यमाच्छादयितुं कुहनामार्गं कंचन
सेवमानैरनार्यैरतीव शोचनीयां दशमानीयते । हौणजानपदाः पुन-

रतीव भौतिकरसायनादिशास्त्रव्युत्पत्तिमुपबृंहयन्तः, ऐहिकसौक-
र्यसाधनीभूतं काश्चनमन्विष्यन्तः, सुखदुःखसंकुलं संसारं परित्य-
क्तुमुपायानालोडयितुं न मनागपि प्रवर्तन्ते । एवं कलिरवतीर्णः सन्,
जनतां येन केनापि वर्त्मना अरिष्ठावटे पिपातयिषति । चक्षुरुन्मी-
ल्य, 'भ्रश्यामो वयमन्तरिक्षात्' इति ये प्रगल्भं व्याजिहीर्षन्ति,
ते पुनः जल्पाका इति जाङ्गलिका इति भ्रुकुटिभयंकरेण मुखेन
सावज्ञमवधूयन्ते । पेज्हाप्स् नामा (Page Hopps) कोऽप्यांग्ल-
महाशयः, व्यतीतायां 'वर्तमानविषयविमर्शिनी-' (Modern Re-
view) संचिकायां, 'क्रैस्ताचार्योपदिष्टमध्वानमपहाय, अत्याहित-
संपादकमनर्थपातालमाश्रयन्तः शतधा शीर्यन्ते अमी जनाः' इति
गद्गदया गिरा विललाप । समेष्वपि पत्रेषु 'व्यवसायात् कृते क-
थमियं भारतभूमिरुन्नतमैश्वर्यमाप्नुयात् । अत एव, निर्मीयन्तां व-
खवानयन्त्राणि, निष्ठाप्यन्तामनेकनूतनकलाशिक्षणाय परःसहस्राः
निजनीव्या प्रचार्यमाणाः पाठशालाः' इति सर्वेऽप्यभ्युदयव्यसनि-
नः साधवो हिन्दून्भ्यर्थयन्ते । वयमेतेषां तारस्वरमाक्रन्दमाकर्ण्य-
पि नाद्रियामहे । तथैव तेऽपि पश्चिमदिगन्तरालवास्तव्याः स्वकी-
यामिहलोकैकसङ्गिनीं चित्तवृत्तिमितरतो व्यापारयितुं न वाञ्छ-
न्ति, न वा यतन्ते । का वा गतिरस्तु सीदतामुभयेषाम् ? काल
एवं क्रमेण भिषजमानीय रोगमेतं शमयिष्यतीति वयं विश्वसिमः ।

'नीहालसिंहः' इत्यास्माकीनः कश्चन विश्रुतः पत्रलेखकः,
अमेरिकामधिवसत्यधुना । खण्डपञ्चकेऽपि प्रचलतां पत्राणामा-
त्मीयान् प्रबन्धानसौ असकृत्पृहिणोति । स एकदा हैन्दवमहिलाना-
मनुकम्पनीयामवस्थामधिकृत्य, एवमलेखीत्— 'हन्त हन्त, तण्डु-

लपचनेनैव किल नाडिका नीयन्ते भारतीयेन भामाजनेन । प्रातरुत्थाय शयनादिमा नार्यः, करीषेण पाणिपादं कलुषयन्त्यः, सूर्योदयावधि अवतिष्ठन्ते । परस्तात्पात्रपरिष्करणादिकमारचय्य, स्नातुं गच्छन्ति सरित्तीरम् । तन्द्रालवो निसर्गेण, मुद्रितमुख्यः पुंसां संनिकर्षात्, उपरोधासाहिष्णवः, लब्धेऽवसरे नदीतीरे स्वीयकथाग्रन्थिमवमुञ्चन्ति ; व्यर्थं कुर्वन्ति च महान्तं कालम् । गृहमागत्य, भूयसा परिश्रमेण निर्वर्त्यमानः पाकः शरीरसत्त्वमन्ततः संसयत्यमूषाम् । कथं नाम, ज्ञानसंपादनाय, अहोस्विदासविचारणाय स्यादमूषां समीचिनः समयः ? परं तु दृश्यतामयममेरिकानिवास्यङ्गनाजनः ।

‘बाष्पो- (Steam) पयोगेन, यन्त्रसाहाय्येन च, पञ्चघण्टापरिमिते काले समापनीयं दैनंदिनकृत्यम्, अत्रत्या स्त्री घण्टार्धेन संपादयति । बाष्पप्रेरणाय किञ्चन यन्त्रं विद्यते । तेनैव काल्ये शयनादुत्तिष्ठतः कुटुम्बस्य तन्मण्डले सर्वदा संचरिणुः शीतलिमा सद्यः शाम्यति । नक्तं तु, भवनमखिलं विद्युलता- (Electricity) प्रदीपेन प्रज्वलमानन्दकरं च बाभास्यते । शीघ्रमापाद्यते प्रातस्तनः पाकः, यः कषायपानादिषु पर्यवस्यति । तज्जनलालितान् भोजनशकानुदाहर्तुमनुसरणीयः केवलमांगलशब्दप्रपञ्चः । सर्वमिदमशनजातं एकयैव नाडिकया बाष्पव्यतिषङ्गेण निःसंकटं पच्यते । निर्वृत्ते च तस्मिन् कर्मणि इङ्गालसंगमलिनानि भाजनानि कटाहविशेषे सद्यः क्षिप्यन्ते । अगारेषु, रात्रावहनि च प्रवहति विशङ्कटमुष्णमुदकं, तथैव शीतमपि, नालीपरम्परया । अयं कटाहोऽपि कयाचन प्रणाल्या साकमनुस्यूतः सन् संबन्धरन्ध्रे गुह्यते त्रपुणा

सीसेन वा । पिधाने अपनीते सति, निर्झरः कोऽपि नितान्तमुष्णः, बृहदोघेन पतति पात्रेषु । सोप् (Soap) नाम्ना वस्तुना संघर्षितमम्भः कंचन डिण्डीरपाण्डरं पदार्थमुपजनयति । अमुता पञ्चषैः क्षणैरेव पात्रपरिशुद्धिर्निष्पाद्यते ।

‘चुलीभित्तेरुपरि किञ्चन दृढदारुणा निर्मितमगारप्रायं कक्ष्याभिर्विभक्तमत्रत्यानामायतनेषु लक्ष्यते । तत्र, काचकुम्भेषु (Glass jars) संभ्रियन्ते शर्करापिष्टातककन्दशाकादयः । तेषामधोभागे बहिष्करणाय व्यवस्थितं छिद्रमनिलसंचारप्रतिबन्धकेन पिधानेन निरवग्रहमन्तःस्थायिनः पदार्थान् पालयति । आहारे वह्निज्वाला पच्यमाने, कराङ्गुलियुगलेन चालितमेतद्ब्रूहन् यावदभिलषितं सर्षपमरिचादिकं पाकशरावे प्रवर्षति । विसृष्टे पुनः पूर्ववत् कवाटं गोपायत्यात्मीयं न्यासम् । शाकान् खण्डशो लवितुं, फलादान्तरं रसं निष्कर्षुं (Extract the juice from fruits) तदुदरस्थानश्मनो बहिरानेतुं च अस्ति विचित्रा द्रुतप्रवर्तिनी शङ्कुला । एवं सन्त्यसंख्येयानि सौकर्याय साधनानि । एतैरेव लघूक्रियते चक्रवत्परिभ्रमणेन प्रत्यहमावर्तयितव्यः पाकश्रमः पश्चिमस्त्रीणाम् ।

‘भारते पुनः प्रातरुपक्रम्य निशामध्यपर्यन्तम्, अविराममानन्दमंशतोऽप्यददाने कर्मणि नियुज्यन्ते नताङ्गयः । वयमेताः कथमुद्धरिष्यामः ? यद्येवमस्थिवन्धं भङ्क्तुमुद्यमः संतन्यते । पिष्टपेषणन्यायेन करणीयं कृत्यं स्वल्पेनैव कालेन समापयितुं ये सन्त्युपायाः ; ते सत्यं गवेषणीयाः, काममनुष्ठातव्याश्च ॥’

एवमभिधाति श्रीमान् नीहालसिंहः । इमं लेखं परिशील्य, श्रीजगदीशचन्द्रबोसस्य जाया कल्याणी स्वकीयकरकमलेन

कानिचित्पदानि एवं जग्रन्थ—‘सत्यं, विचेतव्यान्येव श्रमन्यूनीकरणाय यन्त्रसाधनानि । परं त्वस्मिन्नेव यदि श्रद्धां विभृमहे, तदा प्राक्तनः संसारसङ्गी निर्वेशः क्रमेण क्षीयेत । अज्ञानवात्यया मूर्धन्यभिहता विसंज्ञमहो मोहकूपे मनुष्याः, मूलजर्जरा वृक्षा इव निष्पतन्ति । यदि नाम पारस्परिकः प्रेमसुधारसः मकरन्द इव, जायातनयादिभिः तत्क्षणप्रफुल्लैरिव पङ्केरुहैरविरतमर्प्यमाणः नैतान् लोलम्बानिवावर्धयिष्यत्, नूनमरण्यनिर्विशेषमभविष्यदिदं महीमण्डलम् । अत एव गोपाय्यतां गार्हस्थ्यम्, एधतामानन्दः पुत्रकलत्रनिबिरीसेषु निलयेषु । पश्चिमायां दिशि, परिश्रमं लघयितुं प्रवृत्तैर्महाभागैरचिरादभ्यवहारार्थमपि स्थापयिष्यते विश्वजनीना अन्नशाला । तावतीं मर्यादामालोकयिष्यता जनेन, अवश्यमाक्रन्दपुरःसरं प्रार्थयिष्यते पुरातनी गृहमेधिता । आनन्दसुन्दरमर्भकमुखमवलोकयन्नमुमङ्कभागेन लालयन्, आदरेणागमनं प्रतिपालयन्तीं प्रियामामोदभरितेन मन्दस्मितेन काममाप्याययन्, गलितवयसा गुरुजनेन सस्नेहमुपदीयमानमन्नममृतकल्पमास्वादयन्, यावत्सुखमश्नुवीत मानवः, तावतो लेशमप्यन्नशालायां किमयमाप्नुयादागामिनि मिथ्याभ्युदयमेदुरे समये? ततो वयमेवं वदामः—यावान् संध्रमो नूत्रोपायसंग्रहणे समुचितः स्यात्, तावानुररीकर्तव्यः । अतिव्यवसायस्तु, ऐहिकवासनाकर्दमेन, अन्तःकरणदर्पणमाविलयिष्यति । अतो यथाशक्ति सखाय इति सर्वान्मन्वानाः, तेषामापदपनोदनाय इच्छानुगुणं व्यवसातुमन्तरङ्गे प्रणयपीयूषं पुष्णीयाम वयम्’ इति महाभागा मञ्जुलहृदया मनोज्ञाक्षरं विलिखति ।

एतदुभयमनुवाच्य, मनीषा नः स्वयमेवमाविर्भवति—‘सुवर्णमेखलया परिवीता जननी पृथिवी । सा च काञ्ची क्रयविक्रयात्मको व्यापारः’ इति गोलान्तरवासी कोऽपि कविर्व्याहरति ॥ (Trade is the golden girdle of the globe:—cowper.) लोकस्य इदानींतन्याः प्रवृत्तेरादिकारणमस्मिन्वाक्ये परिस्फुरति । निशमयन्तु मेरिकरिल्ल्यादिभिरतिकरुणमुपवर्णितमवस्थवैपरीत्यं पश्चिमप्रदेशवासिनां करुणालवेनापि संपृक्तचेतसः सुधियः ।

‘महता मूल्येन क्रेतव्यान्यंशुकानि नानावर्णसंमेलनसुन्दराणि परिधाय शतशः कुलपालिकाः, कषायपानेन, चित्रपत्र (cards) क्रीडया, वृथाव्यवहारेण, वारुणीसेवनेन, वासरानतिवाहयन्ति । सूर्योदये शिरोवेदनामनुभवन्त्योऽपि विसंष्टुलगतयोऽपि शीलमस्मृत्वा, वित्तमवसादयन्त्यो वारवामा इव ‘स्वातन्त्र्यस्यायं प्रक्रमः । ज्ञानामृतलेहनव्यग्रा नः के वा निरुन्ध्युः’ इति जल्पन्त्यः प्रकाममटन्ति । पाणिग्रहीता पुनरन्यस्मिन् समाजे मिलन्नात्मीयं कालं यापयति । गृहस्थशिखामणीनाममीषामपत्यानि वेतनप्राहिण्या स्त्रिया स्वच्छन्दं पालयन्ते । मातुर्वा पितुर्वा मधुमदमनोहरं मुखं वीक्षितुं डिम्भाः कथं शक्नुयुः? एवं वहति कालनामा निःशब्दो झरः । तैलभेदैर्मूरायताक्ष्यः शरीरे जायमानानि जराचिह्नानि छादयन्ति, निर्वापयन्ति वा । जराजीर्णो जनः परिहासपदं भवति । जरठापि रतिरिव तरुणीभवितुमायस्यति । षष्टिवर्षवयाः पुमान्, एकादशप्रायां कन्यां परिणयति । वृद्धवामा, भेषजविशेषैरङ्गेषु बाल्यमापादयन्ती युवजनकरग्रहणकौतुकिनी बम्भ्रमीति ।

एतावतो मूलं रूप्यकराशिरिति व्यक्तं शृण्वतामेव । एवं जीवलोकः शतधा शीर्यते प्रतीच्याम् । छद्मानि विशृङ्खलं विजृम्भन्ते । भगवदुपासनावार्ताप्योष्ठपुटादपक्रामति । अये देव ! किमियन्नैर्घृण्यमवलम्ब्यते जगत्त्रयजनकेन भवतैव ?

हिन्दवस्तु कूपान्तरे कण्टकव्रातकीलिताः, वेदनाभूयस्तथा विमुह्यन्ति । समृद्धिरमणीये नीवृत्ति निवसन्तोऽपि व्यवसायविहीनाः परैरर्प्यमाणेन भोज्येन भुजिष्या इव तुष्यन्ति, न स्तोकमप्यात्मने रुष्यन्ति । न वा सदाचारलम्पटता समतुलायामवतिष्ठते । प्रदीपत्विषा कृष्यमाणा इव पतङ्गाः, नवीनैरस्थास्तुभिरितरजनसंप्रदायैरावर्ज्यमानाः, उभयपोतनिविष्टचरणो जन इव पोतापसरणे, निर्निमेषनयना निन्दन्त्यात्मानम् ।

‘श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥’ इति गीताचार्यस्य गदितं साकल्येन व्यस्मार्पुः ।

अये भ्रातरः, शृणुत भगवतो वादरायणस्य इमां गाथाम्—

“अनन्तशास्त्रं बहु वेदितव्य-

मल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।

यत्सारभूतं तदुपासितव्यं

हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥”

इममुपदेशमनुसृत्य, विश्वतो विद्यमानानुत्कर्षावहानंशानुपसंगृह्य, भगवतः कृपया समृद्धिसौधमधिरोदुमारभेमहि ॥

—(॥॥)—

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ।

तृतीयो भागः ।

चन्द्रपालः— सखे ! अपि जानासि कुत एते पादपा आ प्रसवादेकस्मिन्नेव स्थले अचला एवावतिष्ठन्ते ? ।

यज्ञशर्मा— ईश्वराज्ञैव प्रभवति । वममपि नाम जपकाले प्राणानायच्छन्तो निभृताः काष्ठभूयमापन्ना इव वर्तामहे ।

चन्द्रपालः— अश्रद्धेयं मन्त्रयसे । एकत्रावस्थिता अपि मानवाः स्वाभाविकीं चेष्टां सर्वथा परित्यक्तुं न शक्नुवन्ति । पूर्वव्युरेव मिथ्याधीतप्रायश्चित्तं सावित्रीजपमनुतिष्ठन्नपि शरीरे यदृच्छया चरन्तीं पिपीलिकामसहमानः ससंभ्रममुत्तरीयं केशांश्चावधून्वन्नपहासास्पदतां गतस्त्वमेवं वदसीति चित्रमिदं मे प्रतिभाति ।

यज्ञशर्मा— सन्त्येव किल महात्मानः परे ब्रह्मणि वर्तमाना व्यपगतदेहाभिमाना अगणितवर्षातपादिक्लेशाः पुण्यपुरुषाः । शृणुमः किलादिकाव्यस्य निर्माता प्राचेतसो वल्मीकैः प्रच्छादितवपुश्चिरमुग्रं तपश्चारेति ॥

चन्द्रपालः— अभिज्ञोऽसि पुराणव्यवहाराणाम् । नैते पादपा अधीतपातज्जलादियोगतन्त्राः । न वा अपरिमेयाश्चर्यतपश्चर्यासमासादितदिव्यमहिमानः । अतः अनोकहानामेतेषां पतनाभावे केनापि कारणेन भवितव्यम् । तद्विचारय ।

यज्ञशर्मा— न किमप्युपलभ्यते । सखे ! ईश्वराज्ञां विना कारणा-
न्तरं नोत्पश्यामि ।

चन्द्रपालः— केयमीश्वराज्ञा नाम ? यत्किञ्चित् प्रात्यक्षिकं
निमित्तं परिकल्प्य खलु ईश्वरः सर्वान् लोकान् परिपोषयति ।

यज्ञशर्मा— सखे ! नैवं वक्तुं युज्यते । संख्यातीताभिर्भहानदीभि-
रनुक्षणमापूर्यमाणोऽप्युदधिः कुतो वेलामतिक्रम्य सर्वमपि भुवनं
न प्लावयति ? न ह्यत्रेश्वराज्ञां विना अन्यन्निदानमुपलभ्यते ।

चन्द्रपालः— अत्र परिणामशक्तिरेव ईश्वराज्ञा । समुद्रस्थानि हि
जलानि सूर्यरश्मिभिर्बाष्परूपतामापादितानि अन्तरिक्षमभि-
यान्ति ।

यज्ञशर्मा— उदधिमध्ये अधिकं जलमापिबन्नाैर्वाग्निर्जागतीत्या-
ख्यानविदः । सम्यङ्निरूप्यमाणे यथाकथञ्चिदुभयपक्षेऽपि
अपां ज्योतिषां च मिश्रीभाव एवोदकानामदर्शने हेतुः । अस्तु
नामायं विषयः । प्रकृते, कुत इमे पादपाः स्थिरमचलास्तिष्ठ-
न्तीत्यत्र कारणं विशदय । अस्ति मे महत् कौतूहलम् ।

चन्द्रपालः— किञ्चिदिवावधेहि । वृक्षः खलु भूतलादुपरिभागे
महता क्रकचेनासिना वा प्रच्छिन्नः स्थातुमशक्नुवन् स्वयमेव
निपतति । अतः, तदालम्बनभूतं वस्तु अन्तर्भूमावेव स्यादि-
त्यवगम्यते ।

यज्ञशर्मा— वयस्य ! दुष्टेयमनुमितिः । इष्टौ छाग आनीयते ।
आनयनसमये स्वयमेव शरीरं धारयति । वपोत्खननानन्तरं
तस्य शरीरमचिन्तितमेव धरण्यां पतति । असंबद्धो ह्यत्रान्त-

र्भूमावालम्बनान्तरसद्भावप्रस्तावः । तद्वत् क्रकचेन वपास्था-
नीयः कश्चनान्तरो जीवाणुर्विच्छिन्नः स्यादिति तर्कयामि ।

चन्द्रपालः— सखे ! सत्यं यज्ञशर्मैवासि । वृक्षाणामन्तर्भूमावाल-
म्बनं वस्तु विद्यते । जन्तूनां सजीवत्वमेवावलम्बनमित्यन्यदे-
तत् ।

यज्ञशर्मा— वृक्षादयोऽपि सजीवा एवेति भवतैव प्रागुपन्यस्तम् ।
तत् छागादीनामिव वृक्षादीनामपि सजीवत्वमेव शरीरधारणा-
लम्बनं भवतु, अन्तर्भूमावालम्बनान्तरकल्पने गौरवात् ।

चन्द्रपालाः— मृगादीनां हि देहभारः चतुर्षु पादेषु प्रविभक्तः ।
अतस्तेषां शरीरं न पतति । वृक्षादीनां तु प्रकाण्डमल्पपरिमा-
णम् । उपरि तु बहवो वितताः शाखाः प्रसूनफलभरिताः
सृष्टाः । अत उपरितनं भारमालम्बनान्तरं विना न सोढुमीष्टे
पादप इति अन्तर्भूमावालम्बनं परिकल्पितम् । अन्यच्च क्रक-
चेन छिन्नोऽपि वृक्षः पुनः प्ररोहति । परमुद्धृतवपापटलश्छागो
मृत एव । ‘अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ।’
इत्युक्तं हि कविसार्वभौमेन ॥

यज्ञशर्मा— कीदृशं तदालम्बनम् ?

चन्द्रपालः— उपरि यथा प्रकाण्डे शाखाः प्ररूढाः, तथा अधस्ता-
दपि सूक्ष्माः शाखाकाराः काश्चन शलाका निरमायिषत सर्व-
ज्ञेश्वरेण । ता एव मूलत्वेन व्यवहियन्ते ॥

यज्ञशर्मा— यत्किञ्चित् सत्यमवलम्ब्यैव लोकव्यवहारः प्रवर्तते ।

नामूलं किञ्चिदस्ति जगतीति मे सुदृढं विश्वासः । कीदृगाकाराणि मूलानि?, यथापुरं विलिख्य बोधय । क्षम्यतामयं क्लेशः असाधारणी मैत्र्येवावयोरेवं मां व्याहारयति ।

चन्द्रपालः—वयस्य ! पूर्वं प्रदर्शितं पुत्रागालेख्यं पश्य । तत्र मूलानि सुदर्शानि वर्तन्ते ।

यज्ञशर्मा—(परिवृत्य प्रेक्षते ।) सम्यगव्यावगतानि । यथाश्रुतग्राहिणा मया कानीमानिति न पूर्वमेव पृष्ठम् ।

चन्द्रपालः—यदि किञ्चन तृणादिकं समूलमुत्पाटयेम, तदा तदल्पेनैव कालेन मूलानिमुपयाति खलु । अपि भवता प्रत्यक्षितमेतत् ? ।

यज्ञशर्मा—आम्, तृणादय उन्मूलिताः शुष्का भवन्ति । नन्वेतन्मम शुष्कदर्भपाटिततलः पाणिरेवात्र निदर्शनम् ।

(इति पाणितलं दर्शयति ।)

चन्द्रपालः—यदि पुनर्मूलानिमुपगतान्यपि तृणादीनि समूलानि समुचितपरिमाणे जले निक्षिपेम, तदा यथापूर्वमम्लानतामुपयान्ति । अपि जानासि तत्र किं निदानमिति ? ।

यज्ञशर्मा—तत्र मूलैरेव निदानैर्भवितव्यम् ।

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः ॥

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

स्वेन श्रीरनुयाति रागविवशा लीलावतारेऽपि यं
गोलोकाज्जगतीमुपागतवती राधा यमासेवितुम् ।
नीतो येन मनोगिरामविषयोऽप्यात्मा दृशां गोचरं
सोऽयं कैतवगोपरूपनिभृतः कृष्णः कृषीष्ट श्रियम् ॥

यन्मायामयवागुरानियमितस्वैराः स्वलद्वृत्तयः
श्रेयांसोऽपि परिभ्रमन्त्यनवधेरन्तस्तमोवारिधेः ।

यस्यालोककलानिरस्तमवशादस्तं समस्तं तमो

लक्ष्मीकौस्तुभलक्षणाय महसे कस्मैचिदस्मै नमः ॥

पुरा किलावसिष्यति द्वापरे, तिष्ये चावतरिष्यति युगे, तमः-
प्रकृतिभिरुत्सारितधर्ममर्यादैः साधुजनहृदयकीलायमानैः क्षत्रियकुल-
लब्धजन्मभिर्देव्यदानवैः समरावग्रहात्प्रतिकलोपचितैर्दुर्मदर्पश्वयथुवि-
संष्ट्रुलैर्मिथःसौहार्दादिकीभूय भूयसा समाक्रान्ता भारातिरेकसंविघ्ना
भगवती भूतधात्री शरणैषिणी विश्वसृजं शरणमियाय । स च देवः
पितामहो विदितज्वरो भूतधारिण्याः किंकर्तव्यताप्रतिभानमन्थरहृदयो
दिविषत्परिषदनुयातस्तया देव्या सार्धं कैलासशैलं शंकरस्यालय-
मासाद्य तेनापि सहितो नारायणाश्रमं श्रीवैकुण्ठमुपजगाम ॥

तत्र च शुद्धान्तस्थितम्, देव्या कमलसदनया वदनपुण्डरी-
कसौरभलोभभ्रमद्भ्रमरमालाव्यतिकरवलमानविलोचनांशुलेखालेशपत-
नानुविधायिसमस्तसुरासुराधीश्वरविभूतिविशेषया सेवारसपराधीनचे-
तसा विसकुसुमकोमलकरकमलपरिमृदितनिजोत्सङ्गतलोपहितचरणस-
रसिजम्, सकलविद्यापरिवारया वाग्देवतया च प्रतिपन्नवन्दिकार्यम्,
देवं ददर्श गदाधरम् ॥

अभिष्टुतश्च पौरुषैः सूक्तैरुपदर्शितप्रसादो मन्दस्मितचन्द्रिका-
दत्तालोकां प्रभवन्तीमुदीरयामास वाचम्— 'ननु विदितार्थोऽस्मि
दिविषदां युगपदुपगमं प्रति । गोलोकमिदानीमुपस्थातुमर्हन्ति भव-
न्तः । यत्र ममैवात्मा द्विभुजः कृष्णः प्रेयसीं राधामाराधयन्निवहरति ।
श्वेतद्वीपाच्च नरनारायणावृषिसत्तमौ तत्रोपगमिष्यतः । मदीया चैय-
मनन्ता नाम माया सावित्रीसरस्वतीभ्यां सार्धं तत्रैव यास्यति । वि-
नायकः सह कार्तिकेयेनोपस्थास्यति । लक्ष्मीलक्षणमिदमपि चतुर्भुजं
मदूपमुपलप्स्यते' इति ॥

तामिमां प्रभवितुर्भारतीमादाय मनोगत्या त्रिदशेश्वरास्ते गत्वा
स्वच्छपावनतया यथार्थाभिधानया दिव्यसरिता विरजया परि-
क्षिप्तम्, महार्हविचित्रमणिमयक्रीडाशैलशतज्योतिश्छटाप्रमुषितप्रभा-
न्तरम्, मनोरथपथातिगफलपुष्पातिभारशबलितदिव्यदुमषण्डमण्ड-
तवृन्दावनपवनसुरभिताखिलप्रदेशम्, यथाभिलषितोदीर्णविकासहा-
सचतुरश्रपरिमण्डलाद्याकारविशेषरासमण्डपालंकृतैकदेशम्, अभङ्गुर-
विद्युलताशङ्कावदान्यानेकसहस्रगोपकन्याजनसमाकीर्णम्, गणनाती-
तकामदुघायूथक्षीरप्रस्नवक्षालितं क्षीरोदपूरप्लावितमिव गोलोकमालो-
कस्फारमालोकन्त ॥

तत्र च महाप्रमाणभोगोत्सेधम्, विचित्ररत्नप्रभाविक्षेपपरिहृत-
चक्षुःप्रसरतया प्रयत्नप्रेक्षणीयम्, दिव्यनिर्माणेष्वप्यसंस्तुतसंविधा-
नविशेषमासाद्य प्रधानं प्रासादम्, प्रथमप्रतिहारप्रकोष्ठे मणिमयमहार्ह-
भद्रासनाध्यासिनम्, तेजःसारमकुटकुण्डलग्रैवेयतारहारकटककेयूरादि-
परिकर्मिताङ्गम्, नवरत्नखचितोदरबन्धननद्धपीताम्बरम्, प्रभूतपरि-
वारं वीरभानुं नाम द्वाराध्यक्षमुपगम्य, तेन दत्तप्रवेशाः प्रथमां
कक्ष्यां प्रविश्य, द्वितीयकक्ष्याद्वारि बालवयसम्, अबालसत्त्वम्,
नवजलधरकोमलकान्तिम्, पञ्चलक्षसंख्यगोपकुमारपरिवारं चन्द्रभानुं
नाम प्रतीहारमामन्त्र्य, तामपि कक्ष्यामतीत्य, नवलक्षगोपालपरि-
चरितम्, मुरलीधरम्, किशोरवयसम्, सूरभानुं तृतीयकक्ष्यादौ-
वारिकमभिगम्य क्रमेण च महाविभवपरिकरपरिच्छदान्, नवनवाभि-
रूपवयोरूपलीलान्, वसुभानुदेवभानुशुक्रभानुरत्नभानुसुपार्श्वसुबलसु-
दामश्रीदामनाम्नश्चतुर्थादिकक्ष्यारक्षाननुज्ञाप्य, एकादशीमपि कक्ष्या-
मतिक्रम्य, विद्युल्लतानिर्मिताङ्गयष्टिभिरिव नयनहारिणीभिरनिभृतव्या-
पाराभिरनङ्गराज्यलक्ष्मीप्रियसखीभिरिव कटाक्षशृङ्खलायन्त्रितमदनज-
योद्यततपास्विलोकाभिः, लावण्यमयमिव, विलासमयमिव, नयनप्रभा-
कालिन्दीपूरमग्नमिव, स्मितसुधाक्षोदपरिमृष्टमिव तं देशमातन्वतीभिर्वा-
लिकाभिः प्रतीहारीभिरध्यासितमुखानि चत्वारि च कक्ष्यान्तराणि कथं-
कथमप्यनिच्छयेवातिलङ्घ्य, अभ्यन्तरनिविष्टम्, अविश्रान्तगतागतदू-
तीशतसमाकुलम्, वीणावेणुमृदङ्गपणवमुखवाद्यानुगतप्रमदाजनसंगी-
तगोष्ठीसमञ्चितम्, अनेकविधदिव्यसुमनोदामगोशीर्षचन्दनाङ्गरागका-
लागरुधूपसौरभसमापूरितसमस्तहरिदन्तरम्, चतुःशालुमुपसेदुः ॥

तत्र चानेकरूपमणिकिरणधारादर्शितेन्द्रायुधसहस्रे महति सिंहासने सुमेरुशृङ्ग इव सहस्रदीधितिमुदञ्चितम्, इन्द्रनीलमणिमेचकश्रियम्, उत्सङ्गलालितया तटिलतयेव प्रावृषेण्यवलाहकमुपहितशोभान्तरं महादेव्या राधया, साधुजनमनोमरालविहारसदनायमानचरणकमलयुगलम्, उदयरागरक्तदिनकराभीशुकृतवानेनेव रोचिष्णुना पीतवाससा परिक्षिप्तकटीतटोरुयुगलम्, गभीरनाभीसरःकनकसोपाननिभवलीविभागबन्धुरोदरम्, गोपाङ्गनासहस्रपरिरम्भणायैव विस्तारितभुजान्तरम्, मरकतमणिस्तम्भदीर्घपीवरबाहुम्, मधुराधरपवनापूरणकृतार्थेन पाञ्चजन्येन प्रत्युपकारश्रद्धालुनेवार्पितकण्ठसौभाग्यम्, उत्फुल्लपुण्डरीकदलामलायताभ्यां कूलंकषकृपास्रोतोवेगनिरस्तनिरोधाभ्यामिवातिमात्रविस्तृताभ्यां लोचनाभ्यामशेषश्रेयांसि वर्षन्तम्, कुटिलालकालंकृतेन वदनेन परिभ्रमद्भ्रमरमालापरिचितस्थपुण्डरीकस्य, नीलनीरदच्छेदचुम्बितस्य च पूर्णेन्दोरनुकुर्वाणम्, मुरलीविनोदरसिकमध्यक्षयामासुस्ते देववराः श्रीकृष्णम् ॥

स च भगवानेतान् प्रसादविमलया दृशा स्वागतवचसा च परिगृह्य, भूभारावतरणाय स्वावतरणस्य प्रथमसंकल्पितस्य निवेदनेन देवीं रत्नाकरमेखलामाश्रास्य, देवानप्यंशावतरणार्थमादिश्य, विरहकातरामवनतवदनां चिन्तास्तिमितनयनामङ्गलयां राधामाश्रास्यञ्जुवाच— ‘अयि प्रेयसि! किमेवमस्थाने कातरासि? जानास्येव यथा त्वया विना न कुत्रापि मे रतिरिति । तवापि हि भूतले विहितं जन्म । यत्र चाहं मायामानुषो विहरिष्यामि, तत्रैव घोषविषये वृषभानोराभीरमहत्तरस्य महिषी कलावती नाम मानसी कन्या पितृणाम्, अंशभूता श्रियो देव्याः, दुर्वासःशापात्प्राकृतं शरीरमवाप्ता

गोपी त्वां गर्भेण धारयिष्यति’ इति ॥

अनेन हृदयंगमेन हृदयदयितसान्त्ववचनेनावतरणकृतोत्सवां महादेवीमनुप्रस्थातुमहमहमिकया परिवारगोपकन्यकाः समेत्य परिव्रुः ॥

अत्रान्तरे तत्र कोऽपि तेजोमयो दिव्यरथ उपतस्थे । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गलाञ्छितकरकमलः, कटीबद्धकक्ष्यान्तरच्छुरितनन्दकः, कमलासरस्वतीभ्यां देवीभ्यां परिकर्मितोभयपार्श्वः, पृथमसाक्षात्कृतः पुरुषोत्तमस्तस्माद्रथादवरुह्योपसृत्य तामेव राधारमणमूर्तिं प्राविवेश । अनुपदं च श्वेतद्वीपादुपयातो विष्णुरपि तत्रैवैकीबभूव । सहस्रवदनश्चानन्तः संकर्षण उपाययौ । अथ चानेकरूपनिशितशस्त्रश्रेणीकरालकरसहस्रा मूलप्रकृतिरुमादेवी महेश्वरी रत्नमयादिव्यस्यन्दनारूढा मृगराजवाहनाभ्यां विनायककार्तिकेयाभ्यां सार्धमायान्ती कमलासनाप्रधानाभिः सोपचारं देवीभिः प्रतिगृहीता महितमासनमलंचकार ॥

तदनु स भगवानरविन्दलोचनः प्रफुल्लनीलोत्पलदीर्घलोचनामाज्ञाप्रतीक्षां देवीं क्षीरोदतनयां प्रेमरसवर्षिण्या सिञ्चन्निव दृशा, ‘ननु प्रेयसि! मम त्वमनेकधापि गृहीततनोरवतारेषु स्वात्मानमनुरूपं परिणमयन्ती नित्यमयुतसिद्धा ह्यनुव्रता भवसि । सा त्वमस्मिन्नपि भूभारापनोदव्रते सहधर्मचारिणी भवन्ती भीष्मकस्य राज्ञः कुलमनुग्रहीतुमर्हसि, यत् स्वयंवरस्थामहं त्वां परिभूय वीरवरूथिनीर्जेप्यामि’ इत्यभिधाय, तां देवीं हिमशैलतनयामुवाच— ‘देवि! देवकार्यं विश्वंभराभरावरोपणं च विधास्यतो मे महत् साहायकमुपपादनीयं त्वया । तत्र तावत्संकर्षण एव मधुरायां यदुवंश्यस्य वसुदेवस्य महिष्या देवक्या गर्भमधिष्ठास्यति । तं च गर्भं सप्तम एव

तत्र चानेकरूपमणिकिरणधारादर्शितेन्द्रायुधसहस्रे महति सिंहासने सुमेरुशृङ्ग इव सहस्रदीधितिमुदञ्चितम्, इन्द्रनीलमणिमेचकश्रियम्, उत्सङ्गलालितया तटिलतयेव प्रावृषेण्यवलाहकमुपहितशोभान्तरं महादेव्या राधया, साधुजनमनोमरालविहारसदनायमानचरणकमलयुगलम्, उदयरागरक्तदिनकराभीशुकृतवानेनेव रोचिष्णुना पीतवाससा परिक्षिप्तकटीतटोरुयुगलम्, गभीरनाभीसरःकनकसोपाननिभवलीविभागबन्धुरोदरम्, गोपाङ्गनासहस्रपरिरम्भणायेव विस्तारितभुजान्तरम्, मरकतमणिस्तम्भदीर्घपीवरबाहुम्, मधुराधरपवनापूरणकृतार्थेन पाञ्चजन्येन प्रत्युपकारश्रद्धालुनेवार्पितकण्ठसौभाग्यम्, उत्फुल्लपुण्डरीकदलामलायताभ्यां कूलंकषकृपास्रोतोवेगनिरस्तनिरोधाभ्यामिवातिमात्रविस्तृताभ्यां लोचनाभ्यामशेषश्रेयांसि वर्षन्तम्, कुटिलालकालंकृतेन वदनेन परिभ्रमद्भ्रमरमालापरिचितस्य पुण्डरीकस्य, नीलनीरदच्छेदचुम्बितस्य च पूर्णेन्दोरनुकुर्वाणम्, मुरलीविनोदरसिकमध्यक्षयामासुस्ते देववराः श्रीकृष्णम् ॥

स च भगवानेतान् प्रसादविमलया दृशा स्वागतवचसा च परिगृह्य, भूभारावतरणाय स्वावतरणस्य प्रथमसंकल्पितस्य निवेदनेन देवीं रत्नाकरमेखलामाश्रास्य, देवानप्यंशावतरणार्थमादिश्य, विरहकातरामवनतवदनां चिन्तास्तिमितनयनामङ्गलगां राधामाश्रास्यन्नुवाच— ‘अयि प्रेयसि! किमेवमस्थाने कातरासि? जानास्येव यथा त्वया विना न कुत्रापि मे रतिरिति । तवापि हि भूतले विहितं जन्म । यत्र चाहं मायामानुषो विहरिष्यामि, तत्रैव घोषविषये वृषभानोराभीरमहत्तरस्य महिषी कलावती नाम मानसी कन्या पितृणाम्, अंशभूता श्रियो देव्याः, दुर्वासःशापात्प्राकृतं शरीरमवाप्ता

गोपी त्वां गर्भेण धारयिष्यति’ इति ॥

अनेन हृदयंगमेन हृदयदयितसान्त्ववचनेनावतरणकृतोत्सवां महादेवीमनुप्रस्थातुमहमहमिकया परिवारगोपकन्यकाः समेत्य परिव्रुः ॥

अत्रान्तरे तत्र कोऽपि तेजोमयो दिव्यरथ उपतस्थे । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गलालितकरकमलः, कटीबद्धकक्ष्यान्तरच्छुरितनन्दकः, कमलासरस्वतीभ्यां देवीभ्यां परिकर्मितोभयपार्श्वः, पृथमसाक्षात्कृतः पुरुषोत्तमस्तस्माद्रथादवरुह्योपसृत्य तामेव राधारमणमूर्तिं प्रविवेश । अनुपदं च श्वेतद्वीपादुपयातो विष्णुरपि तत्रैवैकीबभूव । सहस्रवदनश्चानन्तः संकर्षण उपाययौ । अथ चानेकरूपनिशितशस्त्रश्रेणीकरालकरसहस्रं मूलप्रकृतिरुमादेवी महेश्वरी रत्नमयादिव्यस्यन्दनारूढा मृगराजवाहनाभ्यां विनायककार्तिकेयाभ्यां सार्धमायान्ती कमलासनाप्रधानाभिः सोपचारं देवीभिः प्रतिगृहीता महितमासनमलंचकार ॥

तदनु स भगवानरविन्दलोचनः प्रफुल्लनीलोत्पलदीर्घलोचनामाज्ञाप्रतीक्षां देवीं क्षीरोदतनयां प्रेमरसवर्षिण्या सिञ्चन्निव दृशा, ‘ननु प्रेयसि! मम त्वमनेकधापि गृहीततनोरवतारेषु स्वात्मानमनुरूपं परिणमयन्ती नित्यमयुतसिद्धा ह्यनुव्रता भवसि । सा त्वमस्मिन्नपि भूभारापनोदव्रते सहधर्मचारिणी भवन्ती भीष्मकस्य राज्ञः कुलमनुग्रहीतुमर्हसि, यत् स्वयंवरस्थामहं त्वां परिभूय वीरवरूथिनीर्जेप्स्यामि’ इत्यभिधाय, तां देवीं हिमशैलतनयामुवाच— ‘देवि! देवकार्यं विश्वंभराभरावरोपणं च विधास्यतो मे महत् साहायकमुपपादनीयं त्वया । तत्र तावत्संकर्षण एव मधुरायां यदुवंश्यस्य वसुदेवस्य महिष्या देवक्या गर्भमधिष्ठास्यति । तं च गर्भं सप्तम एव

मासि निःसार्य त्वमात्मशक्त्या, शक्ते देवि ! गोकुले नन्दपत्न्या रोहिण्याः कुक्षौ निधातुमर्हसि, यथा गर्भसावो जातो देवक्या इति जना जानीयुः । अथाहमेव साक्षाद्देवकीजठरं यावत्प्रविशामि, तावत्त्वमपि ब्रज एवान्यतमायां नन्दभार्यायां यशोदायामात्मानमाधास्यसि, यथा समकालमावामाविर्भविष्यावः' इति ॥

तदानीं सर्वजनमनोनयनसंवनननिजरूपातिशयदर्शनस्त्रस्तधैर्या भर्त्रा च भावविदा चन्द्रकलाशेखरेण विष्णुरूपस्य हारितां प्रतिपद्यमानेनानिच्छन्तीमप्यनुमतगमनां पुनरप्युमां देवीमुवाच मधुसूदनः— 'अयि देवि गौरि ! मद्भूता भावो न कस्यचिद्धर्मलोपाय भवति । त्वामेवान्यस्मिन् जन्मनि जाम्बवतीं जातामहमुपयंस्ये । अयं च कुमारस्तत्तावयोः साम्बो नाम कुमारो भविता' इति ॥

शिरसा गृहीतादेशेषु विसृष्टेषु प्रतियातेषु सुरवरेषु, कृष्णो रूपशीलदाक्षिण्यादिगुणविशेषशालिनीं चिरेण स्मरशरादितां राधासखीं वियोगज्वरासहतया बहिरुद्यानलतावलयालयामनुगृह्णन्तत्रैवाजगाम । गोलोकेश्वरी तु क्षणमपि विरहयितुमनीश्वरी, प्रियतमं चिरगतमनालोकयन्ती, रागावेशादितस्ततो विचिन्वती, विरजावृत्तान्तं सखीमुखादाकर्ण्य परिम्लानमुखी, रोषवेगकूतरभसा, सदोषमेव तन्मिथुनं ग्रहीष्यन्ती, तदेव संकेतस्थानमियाय ॥

तत्र च द्वाररक्षिणा कृष्णस्य प्रत्ययितेन सुहृदा श्रीदाम्ना नाम गोपेन प्रतिवार्यमाणायां स्वामिन्याम, अमृष्यमाणस्य तं परिभवमुदभूद्राधापरिवारकुमारीजनस्य श्रीदामानुयायिभिः सह गरीयान् कलहः । अवगतार्थे च तत्क्षणादन्तर्हिते भगवति योगेश्वरे सखीरोष-

चकिता सरितात्मना विरजा परिणनाम ॥

नातिचिरेण च कुमारिकानीकप्रतिव्यूढेष्वपयातेषु प्रतीहारेषु, रभसप्रविष्टा कुञ्जगृहमदृष्ट्वा प्राणेश्वरं प्रणष्टां प्रियसखीं विरजामनुचिन्त्य सापराधमिवात्मानमनुसंधाना रासेश्वरी शद्धान्तमेव प्रतिनिववृते । भगवानप्यवितृष्णां निजसंश्लेषरसस्थानन्यशरणामनुपालयञ्छरण्यो विरजाम्, तस्या एव नदीरूपपरिणतायास्तीरमासाद्य, स्रोतोमध्येति-तया पूर्वाधिकलावण्यया तया सह रममाण आसांचक्रे । अथ क्रमेण तस्याः सप्त पुत्रा बभूवुः ॥

अथैकदा संकल्पकल्पिते महति मनोविनोदिनि सर्वाभिम-तसंपत्तिमति सरित्तीरवृन्दावने सह विरजया विहरन्तीश्वरः, पूर्वजैः सह सहोदरैः कृतकलहमुत्सङ्गतमुपलालयन्तीं चरमं सुतं विहाय दयिताम्, राधासमीपमुपययौ । प्रशमितसुतकलहा तु तत इतो विचिन्वत्यपि परोक्षप्रियतमा विरजा शून्येन मनसा रसविच्छेदिनः कलहायितानात्मजान्सप्तापि परस्परासंकीर्णान् सप्तैवार्णवान् भविष्यतः शशाप । राधावरोधगतस्तु भगवान् भूतभावनः, परिजना-निवेदितार्थयाप्यप्रतिपत्तिकठोरधिया भूयिष्ठमूष्मायमाणया विरहान-लप्लोषमपि स्मरशरवेधव्यथामपि चाविगणयन्त्या क्रोधागारशयननि-पतितशरीरया यदा प्रतिक्षिप्तो राधया, तदा तदीश्वरस्य पराभव-दैन्यममृष्यमाणेन श्रीदाम्ना 'किमिदमम्ब ! देवदेवमहिषी सती प्राकृतप्रमदाजनपदवीमवतीर्णासि । यस्मिन्नशेषोपनिषदः, एकरसं भावं बध्नन्ति, मायापि देवी गुणत्रयशबलिताकृतित्येत्संश्लेषकृतलक्षणा चराचरमशेषं सूयते भुवनमण्डलम्, श्रीरपि देवी यस्योरसि लब्धा-स्पदा सर्वस्येशाना प्रथते, किं बहुना, यदपाङ्गलेशवशंवदस्तवैवैष

महिमा, तस्मिन्नप्यादर्शविमले पुरुषोत्तमे प्रतिक्षेपमालिन्यमुद्गाव-
यन्ती स्वात्मानमेव मलिनयितुं प्रवृत्तासीति यत्सत्यं त्वामनुशोचामि ।
अस्मिंश्च दुरन्ते दुरिते तमेव शरणं गन्तुमर्हसि, नान्यदस्ति ते
शरणम्' इत्यादि बहुधा प्रश्रयापेतमुदाहृता सा रासेश्वरी कूलंकषेव
नदी दूरोज्झितप्रसादा शशाप श्रीदामानम्— 'धिगनात्मज्ञ!
पितरं प्रशंसन्मातरं दूषयसि । सेयमासुरी प्रकृतिरासुरीमेव त्वां
योनिं गमयिष्यति' इति ॥

अपारकरुणाम्बुधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणता-
तिहर, आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजा-

'मनो दुर्निग्रहं चलम्' 'बन्धाय विषयासङ्गि' इत्याद्युक्तदोषमपि हृषीके-
शेन त्वया अनुगृहीतानां सम्यङ्मननसाधनम् । शरण्यस्यापेक्षणीयान्तरा-
भावम्, आत्मनस्त्वरतिशयं च व्यनाक्ति— त्वमेवाद्यैवेति ॥ कारये-
त्यनेन प्रपत्तावपि स्वस्य प्रयोज्यकर्तृत्वम्, अध्यात्मशास्त्रैराचार्यमुखेना-
न्तर्यामितया च भगवतः प्रयोजककर्तृत्वं च प्रकाशयते । अविकलप्रपत्ति-
प्रयोगस्यापि भाष्यकारस्येदं वाक्यं विकलप्रयोगाणामन्येषामपि शरण्यानु-
कम्पया क्षिप्रमुपायपूर्तिः स्यादिति ख्यापनार्थम् ॥

अथाधिकारोपायफलप्रदानेषु यथार्हमुपयुक्तान् भगवतः प्रकारान्
वदन्, प्रथमं सर्वोपयोगिगुणविशेषप्रकर्षमाह— अपारेति ॥ स्वस्मिन्नपि
व्याप्तिमभिप्रेत्य अपारत्वोक्तिः ; तत्फलितं स्वेनाप्याश्रयणीयत्वमभिप्रेत्याह—
अनालोचितेति ॥ जातिगुणादिनिकर्षानादरेण सर्वैः शरण्यतया वरणी-
येत्यर्थः । अनेन प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वं दर्शितम् । कारुणिकोऽपि यदि
विषमः स्यात्, समोऽपि यदि निर्धृणः स्यात्, न तदा सर्वशरण्यः
स्यादिति तदर्थमुभयोक्तिः । शरणागतिसमनन्तरलक्षणीयौ गुणावाह—
प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे इति ॥ प्रणता इह प्रकृष्ट-
प्रह्वीभावयुक्ताः प्रपन्नाः, तेषां तत्तदभिमतालाभनिमित्तामार्तिं हरतीति
प्रणतार्तिहरः । अनेन तु प्रपत्तेः सकलफलप्रदत्वं च सूच्यते । प्रणतश-
ब्दस्य प्रह्वमात्रपरत्वे तदार्तिहरणादल्पप्रयत्नप्रसाद्यत्वं प्रकाशयते । वात्सल्येन
गुणान्तरतिरस्कारमभिप्रेत्य एकशब्दः, येन सर्वज्ञोऽप्यविज्ञातेव स्वतन्त्रो-
ऽप्यस्वतन्त्र इव स्यात् । कारुण्यादिसद्भावेऽप्यज्ञस्यापूर्णस्याशक्तस्य च
निरपेक्षरक्षकत्वं न स्यात् ; अतस्तत्सिद्धयर्थं गुणत्रयम् अनवरतेत्यादिभि-
रुच्यते । अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य कालतो विषयतश्च निःसंकोच-
त्वोक्तिः ; मम अनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणोपयोगिष्वधिकारादिषु किञ्चिदपि कदा-

तथाथात्स्य, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, आपत्सख, काकुत्स्थ, श्रीमन्,
नारायण, पुरुषोत्तम, श्रीरङ्गनाथ,

चिदपि तवाज्ञातं नास्तीति भावः । न च तव माहशक्तिचनपरित्यागहेतुभूतप्र-
त्युपकारपूर्वोपकारादिप्रयोजनान्तरसापेक्षत्वं गुणवैकल्यं वा कदाचिदप्यस्ति ;
अतो मद्रक्षणेन स्वगुणान् संरक्षेत्यभिप्रायेणाह—**सत्यकामेति** ॥ नित्यभो-
ग्यानन्तकल्याणगुणादिविशिष्टेत्यर्थः । संकल्पमात्रसाधितजगत्सृष्ट्यादेस्तव मद्र-
क्षणेऽपि न हि संकल्पादतिरिक्तं संपादनीयमित्यभिप्रायेणाह—**सत्यसंकल्पे-**
ति ॥ अमोघसंकल्पेत्यर्थः ; त्वयैव ख्यापितं प्रपन्नविषयं त्वद्रूतं न कैश्चिदपि
प्रतिहन्तुं शक्यमिति भावः । उक्तगुणवर्गहेतुकद्रौपदीगजेन्द्रादिसंरक्षणप्रकारं
तद्वत्स्वस्याप्यापत्प्रशमनायोद्धाटयति—**आपत्सखेति** ॥ आपदि सखा भ-
वतीत्यापत्सखः ; सखेव प्रीतिविश्वासगोचरः संरक्षकश्चेति भावः । तदेतत्
निपादवानरराक्षससर्वजातिसुलभे सकृत्प्रपन्नसंरक्षणव्रतिनि सर्वलोकशरण्ये
विषयवासमाप्तसंरक्षितजङ्गमस्थावरजन्तुजाते अवतारविशेषे सुव्यक्तमित्यभि-
प्रायेणाह—**काकुत्स्थेति** ॥ अनेन 'वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपाल-
यत्' इत्यादिवाक्यमपि स्मार्यते । अस्य सापराधेय्यप्याश्रितेषु निग्रहोष्मल-
तानिवारिकया सहधर्मचारिण्या नित्ययोगमाह—**श्रीमन्निति** ॥ परहितेष्व-
पि स्वार्थप्रवृत्त्यनुगुणसंबन्धादिविशेषं व्यनक्ति—**नारायणेति** ॥ इदं च
पदद्वयं व्याख्येयगतविशिष्टसिद्धोपायोपेयप्रकाशकम् । नारायणशब्दवाच्यजग-
त्संबन्धादिशङ्कितदोषनिवृत्त्यर्थं पञ्चदशाध्यायोक्तं काष्ठाप्राप्तं परत्वरूपं वैलक्ष-
ण्यं समाख्याति—**पुरुषोत्तमेति** ॥ पुरुषोत्तमोति पुरुषशब्दव्युत्पत्त्या बहुप्र-
देष्टुमत्वं वा विवक्षितम्—**स्वाश्रितेभ्यः स्वात्मानमपि सविभूतिकं ददातीति** ।
सर्वापेक्षितसाधकसेवानुगुणं सौलभ्यकाष्ठां सूचयति—**श्रीरङ्गनाथेति** ॥
उक्तं चार्चावतारं प्रस्तुत्य भगवता शौनकेन—'तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेतां
विचिन्तयेत् । विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥' इति ।
श्रीपौष्करे तु अर्चावतारस्योपायविरोधिबर्गनिवर्तकत्वमपि दर्शितम् ।

मम नाथ, नमोऽस्तु ते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये

श्रीरङ्गगद्याख्यं मितगद्यम् ॥

'संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कश्च
कुनिश्चयः ॥ कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत् ।' इति । स्थान-
विशेषोऽप्यत्र सेवकानां सत्त्वोन्मेषहेतुस्वाभिप्रायेणोपात्तः ; स्वयंव्यक्तसैद्धवै-
ष्णवरूपभगवत्क्षेत्रवासिनामपि फलविशेषः प्रदर्शितः श्रोसाच्यते—'दुष्टे-
न्द्रियवशाच्चित्तं नृणां यत्कलुषैर्वृतम् । तदन्तकाले संशुद्धिं याति नारायणा-
लये ॥' इति । तत्रापि स्वाचार्यपरम्पराचिरसेवनजनितप्रसादातिशयात्
स्वदोषानादरेण स्वस्यैवविधावस्थाप्रदत्वेन प्रार्थितपूर्णानुगुणतामभिप्रेत्याह
—**मम नाथेति** ॥ स्वापेक्षितसिद्धयर्थं याचनीयः स्वामी नाथः । एव-
मभिमुखीकृते भगवति प्रकृतोपायस्य भरन्यासरूपं प्रधानांशं दमयन्त्यादि-
वृत्तान्तेषु शरणागतिविषयतया प्रसिद्धेन भगवच्छास्त्रोक्तस्थूलसूक्ष्मादियोज-
नवता नमःशब्देन निगमयन्, प्रयुज्यमानः सोऽयमुपायस्त्वच्छेषतयैव
स्वीक्रियतामित्यभिप्रायेणाह—**नमोऽस्तु ते इति** ॥ यद्वा अत्र परत्र
चापेक्षितं निर्ममत्वसंस्कृतं कैकर्यं नमःशब्दाभिप्रेतम् । अस्त्विति आशा-
सनम् । ते इत्यत्र प्रकृत्यंशेन प्राप्यत्वप्रापकत्वशेषित्वादिशालितया निरुपा-
धिकनमःप्रयोगयोग्यत्वमभिप्रेतम् ; चतुर्थी चात्र तादर्थ्यपरा । इदमेव
वाक्यमावर्त्यमानं पृथुगद्योक्तस्य प्रतिवचनस्य संग्रहोऽपि भवति ; सूत्रादि-
ष्विव प्रयोजनप्रकर्षे सत्यावृत्तेरभियुक्तसंमतत्वात् । तत्रायमर्थः—मत्प्रपन्न-
स्य ते यथामनोरथं सर्वकैकर्यं भवत्विति । तदेवं रहस्यत्रयोक्तशरण्यशरणा-
गतितत्फलविशेषाः संदर्शिताः ॥

यदत्र संग्रहेणोक्तमनुक्तमपि किंचन । बृहद्गद्याधिकारे तद्वक्तं प्रत्यवमृश्यताम् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रखतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां

मितगद्याधिकारः द्वितीयः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीवैकुण्ठगद्यम् ॥

—*—

यामुनार्यसुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति ।

आदाय भक्तियोगार्यं रत्नं संदर्शयाम्यहम् ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, क्लेश-
कर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्य-
वीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परमपुरु-
षम्, भगवन्तं श्रीमन्नारायणं स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च
परिगृह्य, ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्यैकमनोरथः, त-
त्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यत्र मे कल्पकोटिसहस्रेणापि
साधनमस्तीति मन्वानः, तस्यैव भगवतो नारायणस्य अखिलस-

॥ श्रीः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अनया गद्यद्वयोक्तगमनिकयैव श्रीवैकुण्ठगद्यमपि गताथंप्रायम् ।
एतयोः स्वानुष्ठानोक्तिमुखेन शिष्यशिक्षणं कृतम्; तस्मिन्स्तु उपदेशमुखेनेति
विशेषः । तत्र यदादौ पठ्यते — ‘यामुनार्यमहाम्भोधिमवगाह्य यथामति
आदाय भक्तियोगार्यं रत्नं संदर्शयाम्यहम् ॥’ इति; इहासौ भक्तियोग-
शब्दः स्वयंप्रयोजनभगवदनुसंधानपरः; अन्यथा ‘तत्प्राप्तये च तत्पादा-
म्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यत्र मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः’ इति

त्त्वदैकसागरस्य अनालोचितगुणगणाखण्डजनानुकूलामर्यादशील-
वतः, स्वाभाविकानवधिकातिशयगुणवत्तया देवतिर्यङ्मनुष्याद्यखि-
लजनहृदयानन्दनस्य, आश्रितवात्सल्यैकजलधेः, भक्तजनसंश्लेषैक-
भोगस्य, नित्यज्ञानक्रियैश्वर्यभोगसामग्रीसमृद्धस्य महाविभूतेः श्री-
मच्चरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसंजीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनु-
व्रजेत् ॥

ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्— चतुर्दशभुव-
नात्मकम् अण्डं दशगुणितोत्तरं चावरणसप्तकं समस्तं कार्यकार-
णजातमतीत्य, परमव्योमशब्दाभिधेये, ब्रह्मादीनां वाङ्मनसागोचरे,
श्रीमति वैकुण्ठे दिव्यलोके, सनकविधिशिवादिभिरप्यचिन्त्यस्व-
भावैश्वर्यैर्नित्यसिद्धैरनन्तैर्भगवदानुकूल्यैकभोगैर्दिव्यपुरुषैर्महात्मभि-
रापूरिते, तेषामपि इत्यपरिमाणम् इयदैश्वर्यम् ईदृशस्वभावमिति
परिच्छेत्तुमयोग्ये, दिव्यावरणशतसहस्रावृते, दिव्यकल्पतरूपशो-
भिते, दिव्योद्यानशतसहस्रकोटिभिरावृते, अतिप्रमाणे दिव्याय-
तने, कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्यरत्नमये दिव्यास्थानमण्डपे, दिव्यरत्न-

वक्ष्यमाणविरोधात् । अत एव ‘प्रत्यहमात्मोज्जीवनाय’ इत्यादिकमपि न
भक्तितत्साधनपरम्; अपि तु ‘ज्ञानी तु परमैकान्ती परायत्तात्मजीवनः’
इत्यादिप्रसिद्धे अत्रत्यावस्थाविशेषे मरुदेशपथिकपानीयन्यायेन अलभ्यला-
भाश्वासनाभिप्रायम् ॥

तेषामपीयत्परिमाणमियदैश्वर्यमीदृशस्वभावमिति परिच्छेत्तु-
मयोग्ये इति दिव्यायतनविशेषणे तु महत्तरत्वमेव विवक्षितम्, दिव्या-
वरणसंवृतत्वादिकथनेनैव तत्परिमाणसिद्धेः । अत्र स्वभावशब्दोऽपि निर-
तिशयभोग्यत्वादिविषयः । न ह्येवंविधविषयेषु परिच्छेदायोग्यत्वोक्त्या स

स्तम्भशतसहस्रकोटिभिरुपशोभिते, दिव्यनानारत्नकृतस्थलविचित्रिते, दिव्यालंकारालंकृते, परितः पतितैः पतमानैः पादपस्थैश्च नाना-
गन्धवर्णैर्दिव्यपुष्पैः शोभमानैर्दिव्यपुष्पोपवनैरुपशोभिते, संकीर्ण-
पारिजातादिकल्पद्रुमोपशोभितैरसंकीर्णैश्च कैश्चिदन्तःस्थपुष्परत्ना-
दिनिर्मितदिव्यलीलामण्डपशतसहस्रोपशोभितैः सर्वदा अनुभूय-
मानैरण्यपूर्ववदाश्चर्यमुपजनयद्भिः क्रीडाशैलशतसहस्रैरलंकृतैः कै-
श्चिन्नारायणदिव्यलीलाऽसाधारणैः कैश्चित्पद्मवनालयादिव्यलीला-
ऽसाधारणैः साधारणैश्च कैश्चित् शुक्रशारिकामयूरकोकिलादिभिः
कोमलकूजितैराकुलैर्दिव्योद्यानशतसहस्रैरावृते, मणिमुक्ताप्रवालकृ-
तसोपानैर्दिव्यामलामृतरसोदकैर्दिव्याण्डजवरैरतिरमणीयदर्शनैरति-
मनोहरमधुरस्वरैराकुलैरन्तःस्थमुक्तामयदिव्यक्रीडास्थानोपशोभितै-
र्दिव्यसौगन्धिकवापीशतसहस्रैः दिव्यराजहंसावलीविराजितैरा-
वृते, निरस्तातिशयानन्दैकरसतया चानन्त्याच्च प्रविष्टानुन्मादयद्भिः
क्रीडादेशैर्विराजिते, तत्र तत्र कृतदिव्यपुष्पपर्यङ्कोपशोभिते, नाना-
पुष्पासवासवादमत्तभृङ्गावलीभिरुद्गीयमानदिव्यगान्धर्वेणापूरिते, च-
न्दनागरुकर्पूरदिव्यपुष्पावगाहिमन्दानिलासेव्यमाने, मध्ये दिव्यपु-
ष्पसंचयविचित्रिते महतिर्दिव्ययोगपर्यङ्के अनन्तभोगिनि, श्रीमद्वै-
कुण्ठैश्चर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाश-
नादिकं सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यामाज्ञापय-
न्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्,

रीणां सार्वज्ञ्यहानिः, दिव्यायतनगुणप्रकर्षे तात्पर्याच्च । प्रविष्टानुन्मादयद्भिः
क्रीडादेशैः इत्यत्रापि हर्षप्रकर्षजनकत्वे तात्पर्यम् । श्रीमद्वैकुण्ठैश्चर्यादि-
दिव्यलोकम् इत्यत्र तु वैकुण्ठशब्देन नगराद्यवान्तरप्रदेशो विवक्षितः ; स

स्वच्छन्दनीलजीमूतसंकाशम्, अत्युज्ज्वलितपीतवाससम्, स्वया
प्रभया अतिनिर्मलया अतिशीतलया अतिकोमलया स्वच्छमा-
णिक्याभया कृत्स्नं जगदुद्भासयन्तम्, अचिन्त्यदिव्याद्भुतनि-
लयौवनस्वभावलावण्यमयामृतसागरम्, अतिसौकुमार्यादीषत्प्रस्वि-
न्नवदलक्ष्यमाणललाटफलकदिव्यालकावलीविराजितम्, प्रबुद्धसु-
ग्धाम्बुजचारुलोचनम्, सविभ्रमभ्रूलतम्, उज्ज्वलाधरम्, शु-
चिस्मितम्, कोमलगण्डम्, उन्नसम्, उदग्रपीनांसविलम्बिकु-
ण्डलालकावलीबन्धुरकम्बुकंधरम्, प्रियावतंसोत्पलकर्णभूषणश्र-
थालकाबन्धविमर्दशंसिभिश्चतुर्भिराजानुविलम्बिभिर्भुजैर्विराजितम्,
अतिकोमलदिव्यलेखालंकृताताम्रकरतलम्, दिव्याङ्गुलीयकविराजि-
तम्, अतिकोमलदिव्यनखावलीविराजितातिरक्ताङ्गुलीभिरलंकृतम्,
तत्क्षणोन्मीलितपुण्डरीकसदृशचरणयुगलम्, अतिमनोहरकिरीटम-
कुटचूडावतंसमकरकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमु-
क्तादामोदरबन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुरादिभिरत्यन्तसुखस्पर्शीर्दि-
व्यगन्धैर्भूषणैर्भूषितम्, श्रीमत्या वैजयन्त्या वनमालया विराजि-
तम्, शङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गादिदिव्यायुधैः सेव्यमानम्, स्वसंक-
ल्पमात्रावकल्पजजन्मस्थितिध्वंसादिके श्रीमति विष्वक्सेने न्य-
स्तसमस्तात्मैश्वर्यम्, वैनतेयादिभिः स्वभावतो निरस्तसमस्तसांसा-

एव प्रशस्तविभूतिरूपत्वादैश्वर्यशब्देनोपचर्यते । नित्यमुक्तविषयं देव्या
आज्ञापनं परिचर्याविशेषेधिच्छोत्पादनमात्रम्, तेषां सर्वज्ञत्वेन ज्ञानोत्पा-
दननैरपेक्ष्यात् । पुण्डरीकसदृशचरणयुगलम् इत्यत्र पुण्डरीकशब्दः
पद्मसामान्यमुखेन रक्ताम्बुजपरः । यत्तूक्तम्— संकल्पमात्रावकल्पज-
जन्मस्थितिध्वंसादिके श्रीमति विष्वक्सेने न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम्

रिक्स्वभावैर्भगवत्परिचर्याकरणयोग्यैर्भगवत्परिचर्यैकभोगैर्नित्यसि-
द्धैरनन्तैर्यथायोगं सेव्यमानम्, आत्मभोगेनाननुसंहितपरादिका-
लम्, दिव्यामलकोमलावलोकनेन विश्वमाहादयन्तम्, ईषदुन्मी-
लितमुखाम्बुजोदरविनिर्गतेन दिव्यनानारविन्दशोभाजननेन दिव्य-
गाम्भीर्यौदार्यसौन्दर्यमाधुर्याद्यनवधिकगुणगणविभूषितेन अतिमनो-
हरदिव्यभावगर्भेण दिव्यलीलालापामृतेन अखिलजनहृदयान्तरा-
ण्यापूरयन्तं भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्वा, ततो भगवतो
नित्यस्वाम्यम् आत्मनो नित्यदास्यं च यथावस्थितमनुसंधाय,
'कदाहं भगवन्तं नारायणं मम कुलनाथं' मम कुलदैवतं
मम कुलधनं मम भोग्यं मम मातरं मम पितरं मम सर्वं
साक्षात्करवाणि चक्षुषा? कदा वा भगवत्पादाम्बुजद्वयं शिरसा
संग्रहीष्यामि? कदाहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याशया निरस्तस-

इति; तत्र यद्यपि जगद्धापारमोक्षप्रदत्वे ब्रह्मलक्षणतया मुक्तेष्विव नित्यसू-
रिष्वपि सर्वेषु न संभवतः; यद्यपि च भगवान् स्वतः सर्वज्ञः; तथापि
'प्रियेण सेनापतिना निवेदितं तथानुजानन्तमुदारवीक्षणैः' इति न्यायेन
भगवद्भक्ततादृशाधिकारतया तत्तदवसरे जगत्सृष्ट्याद्यर्थं भगवते विज्ञापन-
वाक्यं विष्वक्सेनो व्याहरति; तदा स्वतः सर्वज्ञो भगवान् तन्निवेदितका-
रीव क्रीडति; बावन्मात्रेण विष्वक्सेनस्य जगद्धापारव्यपदेशरूपस्तुतिः;
न्यस्तसमस्तात्मैस्वर्यम् इत्येतदपि सेनानिर्वहणाद्यर्थोधिकारप्रदानपरम्;
'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्या-
दिन्यायेन परिमितविषयो वात्र जगच्छब्दः; अतो हिरण्यगर्भादिवत् क्वचि-
त्कप्रभूतसृष्ट्यादिमात्रान्नास्मिन् ब्रह्मलक्षणप्रसङ्गः । यदपि आत्मभोगे-
नाननुसंहितपरादिकालम् इति, तदपि भगवतः कालविषयमज्ञानं ना-

1. मम कुलदैवतं मम सर्वस्वं साक्षात्करवाणि ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.]

सौम्यवर्ष कार्तिकमासः ।

[संचि. ८.]

सुभाषितानि ।

धर्मो यस्य पिता प्रभञ्जनसुराधीशाश्रिजाः सोदराः

श्रीकृष्णः प्रियवन्धुरार्तजनतारक्षैकदीक्षः सदा ।

कष्टं सोऽपि युधिष्ठिरो निजपुरभ्रष्टः कठोरापदं

नीतो दिष्टबलेन धर्मनिरतः का वा दशास्मादृशाम् ॥

लक्ष्मीर्यस्य सहोदरी निजपिता रत्नाकरोऽसौ पुनः

पीयूषाणि गभस्तयः स्वतनयो धीमानथासौ बुधः ।

नित्यं विष्णुपदे स्थितिस्तदपि हा हन्तौषधीशः स्वयं

यक्षमाक्रान्ततनुः क्षिणोति न पुमान्स्वं कर्म हातुं क्षमः ॥

कष्टं खद्योतपृष्ठे रुचिरमणिरुचिं चामरं यश्चमर्याः

पश्चात्क्षीरोदवीचीसहचरसुषमं चाथ सर्वाभिनन्द्यम् ।

तिर्यङ्नाभिप्रदेशे मृगमदमसृजद्विस्मरंस्तारतम्यं

कार्याकार्यानिभिज्ञो न किमिह चतुरास्योऽपि सोऽयं विगर्हः ॥

श्रीमानविक्रमज्येष्ठराजः । कुक्कुटक्रोडद्वितीयराजः ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

— ❦ —

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥

अन्यासङ्गकलुषितस्वान्तानां खण्डितानां योषितां प्रसादनं
प्रत्युषेषु प्रियतमैः प्रार्थनाचाटुकैरैवश्यं करणीयमिति पूर्वोक्तमाश-
यमिह सम्यग्विशदयन्महाकविः कमलानां भानुकरस्पर्शेनापाद्यमाना
शोभा त्वया सर्वथा न विहन्यतामित्युपदिशन् 'बालातपमिवाब्ज-
नामकालजलदोदयः' इत्यात्मनः सूक्तिं स्मरणपथमुपनयति । 'ब्र-
ह्माणं वार्कमीशानं विष्णुं वा द्वेष्टि यो जनः । श्रेयांसि तस्य
नश्यन्ति रौरवं च भवेद्भूवम् ॥' इति निषेधात्कार्यहानिर्भविष्य-
तीति ध्वनिमिहोत्पश्यति तपस्विनी संजीविनी ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
च्छायात्मापि प्रकृतिमुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीरायाः पयसि छायात्मनो मेघस्यावगाहनेन नलिन्याः
कमलवदनात्प्रालेयास्रमपमार्जयितुं प्रवृत्तस्य भानोरन्तरायो न भवे-

दिति 'कुमुदविशदानि' इत्यनेन सूचयन् उज्जयिनीतः प्रस्थितस्य
बलाहकस्य गम्भीरारोधसः परिसरभुवा निर्गमनमार्गमावेदयति ।

एवं सुहृदो निर्बन्धादुज्जयिनीं विहाय प्रस्थितं मेघं 'उदार-
प्रकृतेः प्रसन्नहृदयायास्त्वत्प्रतिकृतिमेवानारतं हृदयेनावहन्त्या गम्भी-
रायाः सरितः प्रणयभङ्गो न कार्यस्त्वयान्यत्रावद्भानुरागेणापि' इत्युपदि-
शन् 'अमत्सराशयामत्युदारस्वभावां प्रणयिनीं पद्मावतीं वासवदत्ता-
कान्तमानसोऽपि भवान्सुखयितुमर्हति' इति साभिनिवेशमुदयनमुप-
दिशन्तं यौगन्धरायणं स्मारयति कविः ।

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
हत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

आप्तानामुपदेशावधीरणानभिज्ञतया पद्मावतीं रमयितुं प्रवृ-
त्तस्योदयनस्य क्रमेण तदुणरागविज्ञानेन यथामितः प्रणयः संजा-
तः तथैव गम्भीरायाः परिसरादन्यत्र गमनं रसग्राहिणस्ते न रोचेतेति
वदन्महाकविः गम्भीरायास्तटे सह वयस्यैः वानीरशाखाप्रेभ्यः उत्सु-
त्योत्सुत्य अगाधे सलिले निमज्जनोन्मज्जनरूपमसकृदनुष्ठितमात्मनो
बालक्रीडादिकमिहानुस्मरतीति मन्यामहे ।

त्वन्निष्पन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।

नीचैर्वास्यत्युपाजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वातः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥

‘अन्तःसारं घनं तुल्यितुं नानिलः शक्यति त्वाम्’ इति पूर्वोक्तमाशयमिह प्रकारान्तरेण वर्णयन् कविः भवानीप्रसादमुपलभ्य गम्भीरायास्तोयमादाय देवगिरिमभियास्यंस्ते माहात्म्यं जानन् भक्त इव भीत इव विनीत इव त्वान्निष्यन्दसुरभेर्वसुधायाः परिमलमाजिघ्रन्वन्यमतङ्गजस्पर्शेन प्रथममात्मानं पवित्रीकुर्वन् काननोदुम्बरफलानि तवोपहारीकुर्वन् त्वत्प्रसादाकाङ्क्षी नीचैर्वास्यत्यनिलः इति निपुणं निर्दिशति ।

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा

पुष्पैः साधु स्तपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलाद्रैः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-

मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥ ४३ ॥

क्रौञ्चदारणेऽनितरसाधारणीमात्मनो भक्तिमाविष्कुर्वन्कविः वासवीनां चमूनां रक्षाहेतोः संभृतं तेजस्त्वया वासवस्य प्रधानपुरुषेणात्यन्तं पूजनीयमिति ज्ञापयन् कुमारस्य तेजस्त्रयादप्याधिक्यं द्योतयन् ‘पञ्चम्यामाहुता आपः पुरुषवचसो भवन्ति’ इति श्रुतिप्रोक्तं वीर्यस्याहुतिरूपत्वं ‘हुतवहमुखे’ इत्यनेनोपदिशति । एवमन्यत्रापि ‘दुप्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः’ इति वर्णयति किल । अत्रेदमवधेयम्—ऐहिकसुखपराङ्मुखाः जरामरणादिदुःखभूयिष्ठामिमां कर्मभूमिं परित्यज्य ब्रह्मसायुज्यमधिजिगमिषवो भारतवर्षीयाः देहयात्रार्थमुपभुज्यमानमन्नकबलादिकं प्राणाहुतिरिति, भार्या देवतातिथिपूजादिनिर्वहणार्थमधिगता सहधर्मचारिणीति, निषेकादिक्रियां पितृणां ऋणनिर्मोक्षसाधकस्य सन्तानस्यावासये संभृता पञ्चमाहुतिरिति, पितरौर्ध्वदेदिक्रियां पितृयज्ञ इति चानुतिष्ठन्ति— इति ।

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी

पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलक्षेपि कर्णे करोति ।

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं

पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

पूर्वस्मिन्पद्ये देवसेनापतिं अत्यादित्यं तेज इति वर्णयन्निह तदधिष्ठितमयूरस्य बर्हं दृश्यमानं ज्योतिर्लेखावलयं तत्तेजःप्रतिफलनसंजातमिति भावयन्कविः ‘भवान्या पूर्वमेव भक्त इत्यभिनन्दितस्त्वं तमेव मयूरं नर्तयन् नृत्यदर्शनानन्दितेन गिरीशेन सादरमभिवीक्षितः नर्तनसमर्थं स्वयं विगलितेन पुत्रतेजोवलयमावहता बर्हेण आत्मानं मण्डयन्त्या शर्वाण्या सत्कृतो भव’ इति मेघं प्रोत्साहयति ।

(कमशः ।)

आर्यबोधिसत्त्वदेवकृतलङ्कावतारसूत्र-

निर्दिष्टहीनयानीयादिविंशतिती-

र्थकरोक्तनिर्वाणव्याख्यान-

शास्त्रम् ॥

प्रश्नः—किमिदं तीर्थकराणान्निर्वाणमिति ।

उत्तरम्—तीर्थकरैर्निर्वाणं विंशतिधा विकल्प्यते । षड्भितिरूपसंसारचक्रस्य भ्रममूलकत्वात् तथागतस्तेषाम्भ्रान्तिनिरासपूर्वकान्निर्वाणतत्त्वमुपादिशत् । के पुनस्ते विंशतिर्भेदाः । तदिह यथास्वप्नप्रचयते—

१. हीनयानीयशास्त्रप्रवर्तकः । २. दिक्छास्त्रप्रवर्तकः । ३. मातरिश्वर्षिशास्त्रप्रवर्तकः । ४. नैगमशास्त्रप्रवर्तकः । ५. ऐशानशास्त्रप्रवर्तकः । ६. विवसनतीर्थकरशास्त्रप्रवर्तकः । ७. वैशेषिकशास्त्रप्रवर्तकः । ८. कृच्छ्रतपश्चर्याशास्त्रप्रवर्तकः । ९. योषित्कुलशास्त्रप्रवर्तकः । १०. कृच्छ्रसाध्यतपश्चर्याशास्त्रप्रवर्तकः । ११. शुद्धचक्षुःशास्त्रप्रवर्तकः । १२. मद्रशास्त्रप्रवर्तकः । १३. नैर्ग्रन्थपुत्रशास्त्रप्रवर्तकः । १४. साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः । १५. माहेश्वरशास्त्रप्रवर्तकः । १६. स्वभावशास्त्रप्रवर्तकः । १७. कालशास्त्रप्रवर्तकः । १८. पानीयशास्त्रप्रवर्तकः । १९. वाक्छास्त्रप्रवर्तकः । २०. ब्रह्माण्डशास्त्रप्रवर्तकः । इति ॥

प्रश्नः— दीपनिर्वाणबीजानुत्पादानिलोपरमवत् स्कन्धाना-
न्निरोधो निर्वाणमिति केषान्तीर्थकराणाम्मतमिति ।

उत्तरम्— हीनयानीयानामिदम्मतमिति ।

प्रश्नः— दिक्कारणकनिर्वाणमिति केषान्तीर्थकराणाम्मतमिति ।

उत्तरम्— तदेतन्मतं सम्मतं दिक्छास्त्रप्रवर्तकानां यैरुचे—

“दिशः प्रथमतो जातास्ततो लोको नरास्तथा ।

आकाशः पृथिवी चैव तत्सत्त्वेभ्यो व्यजायत ॥

तासु दिक्ष्वेव सर्वासु पृथिव्याकाशयोर्लयः ।

तद् दिक्छास्त्रविनिष्णातैर्निर्वाणमिति कथ्यते” ॥ इति ।

तदेतेषां भवति मतन्दिशो नित्या निर्वाणकारणञ्चेति ॥

प्रश्नः— वायुमूलकनिर्वाणमिति के तीर्थकराः प्रतिपद्यन्त
इति ।

उत्तरम्— तदिदं निर्वाणं मातरिश्वर्षिमतप्रवर्तकः सममंस्त,
येन प्रत्यपादि—

‘प्रभवः सर्वभूतानां स्थितिरन्तस्तथैव च ।

यमाश्रिताः प्रवर्तन्ते स वायुरभिधीयते ॥

वायुः स एष भूतानामुत्पत्तावन्त एव च ।

शक्तः स्यादिति तज्ज्ञाननिर्वाणाय प्रकल्पते” ॥ इति ।

अतो मातरिश्वर्षिमतप्रवर्तकानां वायुर्नित्यो निर्वाणहेतुश्चेति
प्रतिपत्तिरिति ।

प्रश्नः— के पुनर्वदन्ति तीर्थकरा ब्रह्मा निर्वाणकारणमिति ।

उत्तरम्— नैगमशास्त्रप्रवर्तकानामिदं मतम् । तद्यथा—

‘नाभेर्नारायणस्यैकं महत्पद्ममजायत ।

पितामहस्ततो ब्रह्मा, ब्रह्मणश्चिदचिज्जगत् ॥

ब्राह्मणो मुखतो जातो, बाहुभ्यां क्षत्रियस्तथा ।

ऊरुभ्यां वैश्य उत्पन्नः, पद्मां शूद्रो मही तथा ॥

सर्वाणि तृणपुष्पाणि पुण्यायां भुवि जज्ञिरे ।

तानि चादौ नराः सर्वे ब्रह्मणे समुपाहरन् ॥

तानि कालक्रमाद्वन्ये मृगे विहङ्गमे ततः ।

पशौ पर्यणमन् ग्राम्ये खरमेषादिके तथा ॥

तान्पशून् यो नरो हत्वा प्रयच्छेद्ब्रह्मणे भुवि ।

जायते ब्रह्मलोकेऽसौ, तच्च निर्वाणमुच्यते” ॥ इति ।

तन्नैगमशास्त्रप्रवर्तकैर्ब्रह्मा सर्वथा निर्वाणकारणमिति प्रत्यपा-
दीति ।

प्रश्नः— के पुनस्तीर्थकरा वर्णयन्ति निराकारेऽतीन्द्रियेऽनित्यानां भावानां सम्यग्दर्शनान्निर्वाणमिति ।

उत्तरम्— ऐशानशास्त्रमनुसृतवतामियं प्रतिपत्तिः । तद्यथा—

“सर्वगः प्रभुरीशानोऽदृश्य आकारवर्जितः ।

क्षम उत्पादने भावांश्चेतनाचेतनात्मकान् ॥

निर्वाणं तदिदं ज्ञानं प्रोक्तमैशानशास्त्रिभिः” इति ।

तदीशानः सर्वथा निर्वाणकारणमित्यैशानशास्त्रमनुसृतवताम्प्रतिपत्तिरिति ।

प्रश्नः— विविधनिमित्तनिर्विकल्पादर्शनान्निर्वाणमिति कैस्तीर्थकरैरभ्युपगम्यत इति ।

उत्तरम्— विवसनतीर्थकराणामेतन्मतमिति ।

प्रश्नः— विषयिविषययोरैक्यज्ञानान्निर्वाणमिति के तीर्थकरा वदन्तीति ।

उत्तरम्— वैशेषिकशास्त्रवतामिदं मतं यैरुपावर्णि—

“क्षित्यप्तेजोऽनिलाकाशा अणवश्च तथा मताः ।

गुणकर्मविशेषादेः संग्रहः दशधर्मकः ॥

तेषामेतत्समुद्भूतं संयोगाच्चिदचिज्जगत् ।

जायते द्यणुकं द्वाभ्यामणुभ्याञ्च, ततः क्रमात् ।

सर्वमेतत्समुत्पन्नं भूतजातमिति स्थितिः ॥

अणूनाञ्चेदभावस्त्वात् कथं संयोग इष्यताम् ?

तदभावो विभागोऽयम्भवेन्निर्वाणकारणम्” ॥ इति

तदेतेषां तीर्थकराणां मतेऽणवो नित्याः सर्वजगत्कारणञ्चेति ज्ञानान्निर्वाणाधिगम इति ।

प्रश्नः— शरीरोच्छेदसुखपुण्यक्षयान्निर्वाणमिति केषान्तीर्थकराणां मतमिति ।

उत्तरम्— कृच्छ्रतपश्चर्यावतामाचार्याणामिदं मतमिति ।

प्रश्नः— स्वभावपरिणामेन मनुष्यभावप्राप्तिर्निर्वाणमिति के तीर्थकरा वदन्तीति ।

उत्तरम्— योषित्कुलशास्त्रप्रवर्तकानामियम्प्रतिपत्तिर्यैरूचे—

“अष्टावेताः समुत्पन्नाः कन्या देवान्महेश्वरात् ।

सुरसा कपिला चैव विनता चादितिर्दितिः ।

कद्रुश्चैव मुनिर्जज्ञे तथेला स्थितिहेतवे ॥

दितेर्दैत्या, मुनेर्जाता मानुषा, अदितेः पुनः ।

देवाः सर्वे व्यजायन्त कपिलातश्चतुष्पदाः ।

ईलाया अन्नजातानि, सौरसाः पन्नगास्तथा ।

विनतायाः खगाः सर्वे, कद्रुतो भुजगादयः ॥

एतस्मादेव विज्ञानान्निर्वाणं लभ्यते परम्” ॥ इति ।

तदेतेषां तीर्थकराणां मते स्त्रियो निर्वाणकारणमिति ।

प्रश्नः— पुण्यापुण्यक्षयान्निर्वाणमिति केषां तीर्थकराणां मतमिति ।

उत्तरम्— कृच्छ्रसाध्यतपश्चर्यावतां तीर्थकराणामिदं मतमिति ॥

प्रश्नः— ज्ञानेन क्लेशक्षयो निर्वाणमिति केषां तीर्थकराणां मतमिति ।

उत्तरम्— शुद्धचक्षुःशस्त्रप्रवर्तकानामिदं मतमिति ।

प्रश्नः— ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वधीर्निर्वाणमिति केषां तीर्थक-
राणां प्रतिपत्तिरिति ।

उत्तरम्— मद्रमतमनुसृतवतामियं प्रतिपत्तिर्यैर्नारायणस्यैतानि
वचांसि समुद्धृतानि—

“मत्तः सर्वं प्रवर्तते” ।

“मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति” ।

“यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहं....

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्” ॥

“मेरुः शिखरिणामहम्”

“सरसामसि सागरः” ।

“औषधानामहं स्वधा” ।

“सिद्धानां कपिलो मुनिः” ।

“पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति” ।

“ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” ॥

इति ।

अपि च

“अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” । इति ।

तदेतदेव ज्ञानं निर्वाणमिति मद्राः ।

प्रश्नः— सर्वहेतुकत्वान्मैथुनं निर्वाणमिति कैस्तीर्थकरैरभि-

प्रेयत इति ।

उत्तरम्— नैर्ग्रन्थपुत्राः खल्वेतदवोचन्—

“पूर्वमेतौ समुत्पन्नौ लोके स्त्रीमानुषौ किल ।

संयोगाच्च तयोर्जातमखिलञ्चिदचिज्जगत् ॥

विभागे तु समायाते तावेवैष्यति तत्पुनः ।

एतदेवाभिनिर्वाणमुक्तनैर्ग्रन्थपुत्रकैः” ॥ इति ।

तत् स्त्रीपुंसयोः संयोग एव निर्वाणहेतुरिति नैर्ग्रन्थपुत्रकै-
र्गीयत इति ।

प्रश्नः— सत्यमार्गाधिगमान्निर्वाणमिति कैरुच्यते तीर्थकरै-
रिति ।

उत्तरम्— साङ्ख्यानां खल्वेष सिद्धान्तः, यैरुचे—

“पञ्चविंशतितत्त्वेषु प्रकृतिः सृष्टिकारणम् ।

एतदेव भवेज्ज्ञानम्मतन्निर्वाणकारणम् ॥

प्रकृतिः सा भवेन्नित्या महत्तत्त्वन्ततोऽजनि ।

अहङ्कारस्ततो जातस्ततस्तन्मात्रपञ्चकम् ॥

तन्मात्रेभ्यश्च पञ्चभ्यः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च ।

बुद्धीन्द्रियेभ्य उत्पन्नन्तत्कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ।

महाभूतानि जायन्ते पञ्च तानि ततः क्रमात् ॥

यो नरः संविजानीत तत्त्वानां पञ्चविंशतिम् ।

स्वोद्भूतिश्च तथा स्वान्तं सर्वं प्रकृतितः सदा ।

स संसाराद्विमुक्तः सन्निर्वाणमधिगच्छति ॥

एवञ्च ज्ञायते सैव प्रकृतिः सर्वमूलिका” इति ।

तदेव सांख्याः प्रकृतिर्नित्या सर्वभूतमूलिकेति ज्ञानान्निर्वाण-
मिति कल्पयन्तीति ।

प्रश्नः—सृष्टस्य सृष्टरि सायुज्यावासिर्निर्वाणमिति केषान्तीर्थ-
कराणामभिमतमिति ॥

उत्तरम्—माहेश्वरतीर्थकराणामेतन्मतं यैरुच्ये—

“नारायणसमुद्भूतं सत्कार्यं ब्रह्महेतुकम् ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रिरूपोऽयमहेश्वरः ॥

आश्रयो धरणी यस्य प्रभुस्तस्या महेश्वरः ।

त्रैलोक्यज्ञायते तस्माद्भूतजातश्चराचरम् ॥

अन्तरीक्षं शिरस्तस्य, शरीरं पृथिवीतलम् ।

प्रसावः सलिलं तस्य, पुरीषं पर्वतास्तथा ॥

क्रिमयः सर्वभूतानि तस्योदरगताश्च ये ।

प्राणो वायुः समाख्यातस्तदौष्ण्यञ्च विभावसुः ॥

पुण्यापुण्ये च तस्यैव कर्मणी इति गीयते ।

अङ्गान्येतानि तस्याष्टौ शरीरोद्भूतिहेतवः ॥

जन्ममृत्यू वशे तस्य, ततः सञ्जायते जगत् ।

तमेवैति पुनस्तद्यन्निर्वाणमिति कथ्यते” इति ।

तदेतैरभिप्रेतं सर्वोत्पादको नित्यो महेश्वरो यदीयविज्ञानन्नि-
र्वाणमूलकमिति ।

प्रश्नः—कैः पुनस्तीर्थकरैर्विकल्प्यते स्वभावजा एव सर्वे
भावास्तज्ज्ञानञ्च निर्वाणहेतुरिति ।

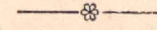
उत्तरम्—स्वभाववादिभिस्तीर्थकरैर्विकल्प्यते यत्—

“स्वभावादेव जायन्ते भावाः सर्वेऽनुपाधयः ।

शुद्धाशुद्धादिभेदेन कारणं न हि विद्यते” ॥ इति

(कमशः ।)

आहारः तज्जरणं च ।

अनन्तरम् अम्लोऽयं आहारस्य घनद्रवो विहायामाशयं,
स्वयमेव ततः समुद्धाटितेन तदाशयस्य दक्षिणद्वारेण (ग्रहणीति
प्रसिद्धेन) सूक्ष्मान्तस्य आदिमं भागमाविशति; य एव (भागः)
व्यवहियते ‘उण्डुकः’ इत्यास्माकीनैः, ‘डिवोडीनम्’ (Duodenum)
इति चाङ्ग्लेयैः । यकृन्नाम्नो महतः कस्यचित् ग्रन्थेः अन्तर्भागात्
निस्सृत्य, नाडी काचित् उण्डुकमिममनुप्रविशति; या हि नाम
यकृतः पित्ताशयाच्च पित्तद्रवमाहृत्य, अन्तरुण्डुकमागतं घनद्रवात्मक-
माहारजातमभिषिञ्चति । पित्तद्रवेऽस्मिन् अस्ति उषाक्षारस्य (soda)
भूयानंशः ।

वसा वा तदितरोऽपि वा स्नेहः सम्यक् उषाक्षारेण सह
संयुक्ते; अथ फेनिलमन्यादृशमेकं वसाखण्डाख्यं (soap) द्रव्यं च
(तयोः संयोगतः) आविर्भवति । वसाखण्डः, जानीमो वयं, जले
विलीयेत । न हि केवलं वसा वा तैलानि चान्यानि वा सलिले
विलयमधिगच्छेयुः, किन्तु अपामुपरिष्ठादेव स्नेहवर्गाः सर्वेऽपि परि-
प्लवन्ते, ताभ्योऽपि लघुतरत्वात् । यदि सलिलविनिक्षिप्तेन स्नेहेन
सह किञ्चित् उषाक्षारं च संयोज्य सम्यक् पात्रं विचालयामः,
पश्यन्तु नाम भवन्तः, ततश्चाचिरादेव स्नेहः सलिलं चेत्युभयमप्ये-
तत् अन्वक्षमेवान्योन्यतः संयुक्ते; न हि अम्भस्स्नेहयोः प्रागिव द्वै-
विध्यमस्माभिः संप्रति समवलोक्येत । अतः साम्प्रतं पित्तद्रवनिष्ठ
उषाक्षारस्तावत्, उण्डुकस्यान्तरा समागतेषु आमाशयेन मसृणीकृतेषु

आहारपदार्थेषु विद्यमानेन वसासञ्चयेन सह संमिलति; ततश्च फेनि-
लभावमधिगत्य वसाखण्डद्रवात्मतां उपयात्येतदुभयमपि । प्रागामा-
शयेऽर्धविपक्वेनान्नेन सह पित्तरसः संयुज्य परिणाममपरं कमप्यस्यो-
पजनयति । अयं च द्रवः किञ्चित् आकारतो घनक्षीरवत् अवलो-
क्येत । आङ्ग्लभाषायां अस्य द्रवस्य कैल् (chyle) इति नाम । अ-
स्योण्डुकस्य, अपरेषां आन्तान्तर्भागानामपि अन्तर्विद्यमाना मांसपेश्यः
स्वासां सङ्कोचविकासात्मकेन चलनेन (peristaltic motion) मन्दं
मन्दं आहारद्रवमिमं अधोमुखमुपनयन्ति; समये चास्मिन् कोष्ठस्या-
न्तर्भागमभिव्याप्य समन्तात् प्रसृताभिः सूक्ष्मसूक्ष्माभी रसवाहिनीभिः
नाडीभिः (loctals) आहारद्रवात् एतस्मात् अंशा बहवश्चाचूष्य-
न्ते; इमाः किल नाड्यः, आन्त्रस्यान्तर्भागस्थायाः स्निग्धायाः किञ्चि-
दरुणवर्णायाश्च सूक्ष्मत्वचो भवन्त्यङ्कुरिता भागाः । इमाश्च सूक्ष्मा
रसवाहिन्यः 'कैल्' इति अभिधीयमानं रसमिमं आन्त्रस्य पृष्ठतः प्रति-
ष्ठितान् ग्रन्थीन् प्रापयन्ति; एते च 'सूक्ष्मान्त्रग्रन्थयः' (mesenteric
glands) इत्यभिधीयन्ते । एतेषां च सङ्ख्याः सन्त्यपरिमिताः ।

सम्प्रति कैल्नाम्नो द्रवस्यास्य, अत्यद्भुतानां ग्रन्थीनां अमीषां
अनुप्रवेशानन्तरं का वा समुपनता अवस्थेति निपुणं निरूपयामः ।
द्रवस्यास्यार्धभागस्तावत् रक्तनिष्ठसूक्ष्मगोलाकारकणिकात्मतां (cor-
puscles) अनुप्राप्नोति । अनन्तरं ताश्च कणिकाः कैश्चन नाडी-
विशेषैः, अवशिष्टेन क्षीराकारेण सह आहारद्रवेण दीर्घकोशाकारां
प्रणालीमेकां उपनीयन्ते; या किल पुरतः पृष्ठवंशस्यास्ति (spine)
प्रतिष्ठिता । प्रणाल्याश्चास्याः प्रयाति पृष्ठवंशस्योर्ध्वमेका रसवहा
नाडी । इमाः श्वेतवर्णाः सूक्ष्मकणिकाः किल कैल्नाम्नि द्रवेऽस्मिन्

प्लवमानाः कोशाकारादवयवादस्मात् तन्नाडीद्वारा कण्ठमूले परस्परं
संयुज्योः द्वयोः सिरयोः (veins) अन्यतरस्या अन्तरनुप्रविशन्ति ।

इदानीं ओदनमन्यच्चाभ्यवहृतं शाकादिकं असृक्त्वेन, नि-
र्धार्यते सम्यगस्माभिः, परिणतिमध्यगच्छादिति; अथापि असृगिदं
अत्यन्तमाविलमेवास्ते, यतस्तदिदमद्य विद्यते सिरायाम् (vein), न
खलु धमन्याम् (artery) । (सिरासु विद्यमानं असृगखिलमपि
भवेदाविलम्; धमनीषु तु सुतरामास्ते संशुद्धमेव ।) शुद्धरक्तत्वेन प-
रिणामात् पूर्वं अयमाहाररसस्यांशः सिराभिरेवाभिवाह्यमानो हृदयस्या-
न्तरा दक्षिणपार्श्वस्थितं ऊर्ध्वकुहरमनुप्रविशति । ततश्च ऊर्ध्वार्धःकुह-
रयोर्मध्ये विद्यमाना स्वयमपावृणोति कपाटिका; अतश्चोर्ध्वकुहरात्
अशुद्धमसृक् अधःकुहरमाविशति; यत एव पुष्फुसधमनीद्वयद्वारा
(pulmonary arteries) रक्तमिदं अन्तश्चासाशयमवकीर्यते ।
यदा श्वासाशययोरन्तः प्रसरत्यसृक्, यदि तदानीमनल्पस्तत्र बाह्यात्
प्रदेशादागत्य विद्यते विमलोऽनिलः, तर्हि असृङ्निष्ठश्चेतवर्णसूक्ष्मक-
णिकाभिराभिः अनिलादस्मात् यथाकामं आचूष्यते प्राणवायुः (oxy-
gen); ततश्चास्यासृजोऽन्वर्थतः शोणितत्वं औष्ण्यं चाधिकमाविर्भ-
वतः; अद्यैवाहारपदार्थानां असृक्त्वेन आत्यन्तिकः समुपजातः परि-
णामः । अथ शोणितमिदं चतसृभिः पुष्फुससिराभिः (pulmonary
veins) अभिवाह्यमानं आयाति हृदयस्य वामपार्श्वस्थितं ऊर्ध्वकुह-
रम्; ततश्च वामभागस्थं अधःकुहरमभियाति, अनेनैव हृदयस्याधः-
कुहरभागेन बलवदवकीर्यमाणं शोणितं अमलं अनुप्रविशति बृहती
उरोधमनीम् (the aorta); या खलु अनन्ताभिः शाखाभिः उपशाखा-
भिश्चाभिविभज्यमाना शोणितमिदमुपनयति प्रत्यङ्गमर्धक्षणेन । न चेद-

न्तःपुष्फुसं अस्ति विशेषतो विमलो वायुः, तदानीं न हि आहाररसः सम्यक् शोणितत्वेन परिणमति, अतश्च अङ्गान्यपि असौ (अन्नरसः) न प्रभवति पोषयितुम् । इदमेव भवति प्रधानं निदानं यक्ष्मरोगिणां सुतरां शरीरसादे; यतः तेषां हि पुष्फुसयोरन्तर्भागः श्लेष्मणा भवत्यभिपूरितः, अतः परिशुद्धपवनप्रसरस्य न तत्रास्ति प्रसक्तिः, ततश्चात्रागतस्यासृजः संशुद्धिरपि न खलु सम्यक् समुद्भवति, अत एव असृगिदं धातूनां अभिवृद्धये च न प्रकल्पते, अथ च सत्यामपि सुतरां बुभुक्षायां, भूयसा भुज्यमाने च अन्नजाते सति सम्यगपि जीर्यमाने (तदाहारसमुत्पन्नस्य असृजः शुद्धीकरणकारणाभावात्) धातवः शरीराः परं प्रतिक्षणमपि प्रयान्ति प्रक्षीणताम् । यदि विषयमिमं प्राणानां परिरक्षणे वर्धने च अतीव प्रधानमिति प्रजाः प्रविजानन्ति, तर्हि धातुपोषणे प्रशस्तानां विविधानां आहारविशेषाणां उपयोग इव परिशुद्धस्यापि पवनस्य यथाकाममाहरणे ताभिः परं जागरूकाभिः भवितव्यमिति न खलु नामेदं भवति पृथगभिधेयम् । तदानीमेवाभ्यवहारस्य फलमखिलमप्युपलब्धं भवति ।

किञ्च वयमिह किञ्चिदिव प्रसक्तानुप्रसक्त्या तासां शोणितकणिकानां (corpuscles) विषयं विमृशामः । इमाः कणिकाः प्राणिनां अशेषाणामपि असृजि विद्यमानाः विशेषतो विलोक्यन्ते, अपि तु प्राणिनां अनेकेषां शोणिते परं आसां आकाराः परस्परं विसंवदन्ति । आसु असृक्कणिकासु श्वेतकणिकाः शोणितकणिकाश्चेति तासां आस्ते द्वैविध्यम् (White corpuscles and Red corpuscles) ।

(कमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ चन्द्रापीडचरितम् ॥

आसीद्विदिशाभिधानायां नगर्या राजा शूद्रको नाम । स नवे वयसि वर्तमानोऽपि तृणवदवधूतवनितासुखः सदा मृगयादिभिरेव विनोदितहृदयः कालमयापयत् । एकदा तमास्थानमण्टपगतं काचिच्चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुक्रमादाय समुपसृत्य 'देव विदितसकलशास्त्रार्थः भुवनत्रितयरत्नभूतो वैशम्पायनो नाम शुकोऽयमात्मीयः क्रियताम्' इत्युक्त्वा पञ्जरं पुरो निधायापससार ॥

अपसृतायां तस्यां स विहङ्गराजः राजाभिमुखो भूत्वा स्पष्टतरवर्णया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ ॥

स्तनयुगमश्रुत्वातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ॥

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥

श्रुत्वैतद्राजा सज्जातविस्मयस्तमेवमवादीत् ॥ आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येनात्मनो वृत्तम् ॥

जन्म कस्मिन्देशे ? ॥ का माता, कस्ते पिता, कथं शास्त्राणां परिचयः ॥ क वा पूर्वमुषितम् ॥ कियद्वा वयः ॥ कथं पञ्जरबन्धः ॥ कथं चाण्डालहस्तगमनम् ॥ इह वा कथमागमनमिति ॥ वैशम्पायनस्तु किञ्चिदिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत् ॥ देव महतीयं कथा ॥ यदि कौतुकमाकर्ण्यताम् ॥ अस्ति विन्ध्याटव्यां पञ्जररसः पश्चिमे तीरे महान्

जीर्णशाल्मलीवृक्षः ॥ तस्य कोटरे निवसतः पितुरहमेवैकस्सूनुरभवत् ॥ ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् ॥ मत्संवर्धनपरस्तातोऽपि कालवशात् शबरहस्तगतोऽभवत् ॥ तदा क्षुत्पिपासातुरं भूमौ निपत्य विचेष्टमानं मामुपादाय स्नानार्थमागतो भगवतो जाबालेस्तनयो हारीतो नाम तापसकुमारः नातिदूरवर्तिनमाश्रममनयत् ॥ तत्र सकुतूहलैस्सर्वैर्मुनिकुमारैरहमहमिकासमानीतेन नीवारकणनिकरेण फलरसेन चोपचर्यमाणं मां विलोक्य भगवान् जाबालिर्नाम महर्षिः दिव्येन चक्षुषा मद्भुत्तमवगत्य किञ्चिदिव कृतस्मितः 'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत् ॥ श्रुत्वैतत्सर्वं तापसास्तमेवं व्यजिज्ञपन् 'भगवन् आवेद्यताम् । यदनेन कृतमपरस्मिन् जन्मानि । कोऽयमभूत् । भविष्यति च ॥' इति ॥ इत्येवमुक्तः स महामुनिस्तानवादीत् ॥ 'श्रूयतां यदि कुतूहलम् ॥ आसीदुज्जयिन्यां तारापीडो नाम राजा ॥ स च राजलक्ष्मीलीलोपधानेन बाहुना सप्तद्वीपवल्यां वसुन्धरां विजित्य शुक्रनासनाग्निमन्त्रिणि राज्यभारमारोप्य सुखमुवास ॥ भूयसापि कालेन सुतमुखदर्शनसुखमलभमानः कदाचिच्चरमे यामिनीयामे स्वप्ने सकलान्तःपुरप्रधानभूताया विलासवत्या वदने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत् ॥ तस्मिन्नेव क्षणे समाहूय शुक्रनासाय तं स्वप्नमकथयत् ॥ स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच ॥ देव संपन्नास्सुचिरादस्माकं प्रजानां च मनोरथाः ॥ कतिपयैरेवाहोभिरसंदेहमनुभवति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखं ॥ अद्य खलु मयापि स्वप्ने दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् ॥ अवितथफलाश्च प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः इति ॥

कतिपयदिवसापगमे च विवेश गर्भो विलासवतीम् ॥ शनैश्शनैश्च प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा सा पूर्णे प्रसवसमये प्रशस्तायां वेलायां सकललोकहृदयानन्दकारिणं सुतमसूत ॥ तस्मिन्नेव समये शुक्रनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां तनयो जातः ॥ प्राप्ते च दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्ते राजा स्वप्नानुरूपमेव स्वसूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ॥ शुक्रनासोऽपि ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रियाः कृत्वा विप्रजनोचितमात्मजस्य वैशम्पायन इति नाम चक्रे ॥ क्रमेण च कृतचूडाकरणादिबालक्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम सवैशम्पायनस्य चन्द्रापीडस्य ॥ अथायमचिरेणैव कालेन यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानास्सर्वा विद्या जग्राह ॥ क्रमेण समारूढयौवनारम्भं चन्द्रापीडं नरेन्द्रो यौवराज्यपदे प्रत्यतिष्ठिपत् ॥ अथ पारसीकाधिपतिप्रेषितं जलनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिन्द्रायुधनामानमश्वतलजमारुह्य चन्द्रापीडस्तुरगान्तरारूढेन वैशम्पायनेनानुगम्यमानः ससैन्यो दिग्विजयाय प्रतस्थे ॥

प्रथमं शातक्रतवीं ततस्त्रिंशङ्कुनिलकां ततो वरुणलाञ्छनां अनन्तरं सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये ॥ ततः क्रमेण प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन् कदाचित् सुवर्णपुरं नाम किरातनिवासं नगरं गत्वा तत्र विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ॥ एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन् काननं शैलशिखराद्यदृच्छयावतीर्णं किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् ॥ अपूर्वदर्शनतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषः तत्समीपमुपसर्पन् अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासात् पलायमानं तत्सुदूरमनुससार ॥

इदं गृहीतमिदं गृहीतमित्यतिरभसाकृष्टचेताः महाजवतया
 तुरङ्गस्य मुहूर्तमात्रेण पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं गत्वा संमुखागत-
 मचलशिखरमारुरोह ॥ आरुह्य च शनैश्शनैः किन्नरयुगलात् दृष्टिं
 निवर्त्य प्रस्तरप्रतिहतगतिप्रसरः श्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं
 चावलोक्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत् ॥ 'अहो मे शिशोरिव निर-
 र्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः ॥ किमनेन किन्नरयुगलेन प्रयोजनम् ॥ यदि
 गृहीतमिदं ततः किम् ॥ अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ॥ न
 चागच्छता किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिना मया महावनेऽस्मिन् पन्था नि-
 रूपितः ॥ येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि ॥ न चास्मिन्प्रदेशे परिभ्रमता
 मया मर्त्यः कश्चिदासाद्यते ॥ यस्सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदे-
 क्षयति ॥ श्रुतञ्च मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं निर्मा-
 नुषमरण्यं तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति ॥ अयञ्च कैलासः ॥ तदि-
 दानीं प्रतिनिवृत्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवल-
 मङ्गीकृत्य गन्तव्यम् ॥ आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवि-
 तव्यं फलमात्मनैव ॥ अयमधुना भगवानंशुमाली दिवसश्रियो
 मध्यमलंकरोति ॥ परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः ॥ तदेनमपनीतश्रमं
 कृत्वा स्वयं च कस्यचित् तरोरधश्छायायां मुहूर्तं विश्रम्य
 ततो गमिष्यामि ॥ इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषयन् कस्य-
 चित् तरुषण्डस्य मध्यभागे मनोहरमच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ॥
 तस्य च दक्षिणं तीरमासाद्य तुरगादवतीर्य व्यपनीतपर्याणमपगतख-
 लीनमिन्द्रायुधं क्षितितललुठितोत्थितं गृहीतयवसग्रासं सरोऽवतार्य
 पीतसलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिनस्तरोर्मूलशा-
 खायां कनकशृङ्खलाया चरणौ बद्धा कृपाणिकावलूनान् कतिचित् सर-

स्तीरदूर्वाकबलान् तदग्रतः क्षिप्त्वा स्वयमपि सलिलमवततार ॥

ततश्च प्रक्षालितकरयुगलः जलमयमाहारं कृत्वा मृणालशक-
 लान्यास्वाद्य सरस्सलिलादुदगात् ॥

उत्तीर्य च प्रत्यग्रभग्नैः कमलिनीपलाशैः लतामण्डपपरिक्षिप्ते
 शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य निषसाद ॥ मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य
 सरस उत्तरे तीरे समुच्चरन्तं वीणातन्त्रीझंकारमिश्रं श्रुति-
 मुभगं गीतशब्दमशृणोत् ॥ श्रुत्वा च कुतोऽत्र गीतसंभूति-
 रिति समुपजातकौतुकः तत्प्रभवजिज्ञासया दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य
 पश्चिमया सरस्तीरसरण्या संप्रतस्थे ॥ तत्र च शून्ये सिद्धायतने
 भगवतश्चराचरगुरोश्चतुर्मुखस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्या-
 भिमुखीमासीनां हिमकरकिरणावदातवर्णाम् प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां
 कन्यकां ददर्श ॥ ततोऽवतीर्य तरुशाखायां बद्धा तुरङ्गममुपसृत्य
 भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव योषितमनिमेषपक्षमणा
 चक्षुषा निरूपयन् तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमा-
 श्रित्य समुपविष्टः गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ॥ अथ
 गीतावसाने मूर्कभीतवीणा सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृत-
 हरप्रणामा परिवृत्य चन्द्रापीडमावभाषे ॥ स्वागतमतिथये ॥ उत्था-
 यागम्यतामनुभूयतामतिथिसत्कार इति ॥ एवमुक्तस्तु तया सम्भाषण-
 मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमानः समुत्थाय कृतप्रणामः भगवति
 यथाज्ञापयसीत्यभिधाय शिष्य इव तां व्रजन्तीमनुवव्राज ॥

ततस्त्वावासगुहां प्रविश्य वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्त-
 वीणया तया विरचितां सपर्यां शिलातलोपविष्टः सप्रश्रयं प्रतिजग्राह ।

द्वितीयशिलांतलोपविष्टया तया क्रमेण परिपृष्टः दिग्विजयादारभ्य
किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनस्समाचक्षे ॥ विदितसक-
लवृत्तान्ता समुत्थाय सा कन्यका शङ्खमयं भिक्षाकपालमादाय
तरुतलेषु विचचार ॥ अचिरेण तस्याः स्वयं पतितैः फलैरापूर्यत भि-
क्षाभाजनम् ॥ आगत्य च तेषामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ॥
दृष्ट्वैतत्स राजकुमारस्सविस्मयस्समुत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय
नातिदूरे संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तितस्नानविधिः तान्यमृतरसस्वादून्यु-
पभुज्य फलानि पीत्वा च प्रस्रवणजलं उपस्पृश्यैकान्ते तावदवतस्थे ॥
अथ निर्वर्तितसन्ध्योचिताचारां परिसमापिताहारां शिलातले विस्-
ब्धमुपविष्टां तां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव
स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत् ॥ 'भगवति महत्स्वल् भव-
दर्शनात्प्रभृति मम कौतुकमस्मिन्विषये ॥ कतरन्मरुतामृषीणां गन्ध-
र्वाणामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ॥ किमर्थं वासि-
न्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् ॥ किंनिमित्तं वा वनमिद-
ममानुषमेकाकिन्यधिवससि ॥ आवेदयतु भवती सर्वम् ॥'

इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव
स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्चस्य शनैः प्रत्यवादीत् ॥ राजपुत्र किमनेन
मम मन्दभाग्याया जन्मनः प्रभृति वृत्तान्तेन श्रुतेन ॥ तथापि यदि
महत्कुतूहलं तत्कथयामि श्रूयतां ॥ पुरा खलु भगवतो दक्षस्य
प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभू-
वतुः ॥ तत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां भ्रातृणां षोडशश्चित्ररथो नाम
समुत्पन्नः ॥ स च प्रख्यातपराक्रमः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यं
शैशव एवावासवान् ॥ इतश्च नातिदूरे हेमकूटो नाम पर्वतस्तस्य

निवासः ॥ अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां षण्णां सोदर्याणां ज्येष्ठो
हंसो नाम गन्धर्वस्तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले राज्यपदमासादित-
वान् ॥ तस्यापि स एव गिरिरधिवासः ॥

स च सोममयूखसम्भवादप्सरःकुलात्समुद्भूतां गौरीं नाम कन्यकां
प्रणयिनीमकरोत् ॥ तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा
शोकाय केवलमेकैव सुता समुत्पन्ना ॥ तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मा-
तिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्द्य दशमेऽहनि महाश्वेतेत्यन्व-
र्थमेव नाम कृतवान् ॥

साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्ध-
र्वाणामङ्गादङ्कं सञ्चरन्ती शैशवमतिनीतवती ॥ क्रमेण च कृतं मे
वपुषि नवयौवनेन पदम् ॥ अथैकदा मधुमासदिवसेष्वम्बया सम-
मिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम् ॥ तत्र झटिति वनानिलेनोप-
पनीतमभिभूतान्यपरिमलं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् ॥ कुतोऽयमित्यु-
पारूढकुतूहला कतिचित्पदानि गत्वा काममिवापरं अतिमनोहरं
सवयसा सह स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ॥ तेन च
कर्णावतंसीकृतां कुसुममञ्जरीमभिवीक्ष्य 'अस्या नन्वयं परिमलः' इति
मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहं नवयौवनसुलभेन
कुसुमायुधेन परवशीकृताभवम् ॥ अथाशेषजनपूजनीया चेयं जाति-
रिति कृत्वा सविभ्रममस्मै प्रणाममकरवम् ॥ कृतप्रणामायां मयि
मद्विकारदर्शनापहतधैर्यं तमपि कुमारं तरलतामनयदनङ्गः ॥ अथ
मुहूर्तमिव स्थित्वा तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकमुपसृत्य प्रणा-
मपूर्वकमपृच्छम् ॥ भगवन् किमभिधानः कस्य वायं तपोधनयुवा ॥
किन्नाम्नस्तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी ॥ इति ॥ स तु मा-

मीषाद्विहस्याब्रवीत् ॥ बाले किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् ॥ अथ कौतु-
कमावेदयामि श्रूयताम् ॥

अस्ति सकलभुवनप्रख्यातकीर्तिः रूपातिशयितनलकूबरः श्वे-
तकेतुर्नाम दिव्यलोकनिवासी महामुनिः ॥ तं च कदाचित् देवता-
र्चनकमलान्युद्धर्तुं मन्दाकिनीमवतरन्तं पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मी-
र्ददर्श ॥ तद्रूपमवलोकयन्त्यास्तस्या मन्मथविकृतं मन आसीत् ॥
सद्य एव तथा मानसः कुमार उदपादि ॥ ततस्तमादाय सा 'भगवन्
गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा श्वेतकेतवे ददौ ॥ असावपि तस्य
बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्ड-
रीक इति नाम चक्रे ॥ ततः क्रमेण तमागृहीतसकलविद्याकलापम-
कार्षीत् ॥ सोऽयं सम्प्रति चतुर्दशीति भगवन्तं भवानीपतिमुपासितुमा-
गतः ॥ इयञ्च पारिजातकुसुममञ्जरी रूपातिशयबद्धादरया मार्गसङ्ग-
तया नन्दनवनदेवतया समर्पितानेन कर्णपूरीकृतेति ॥ इत्युक्तवति
तस्मिन् स तपोधनयुवा 'अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन ॥
यदि रुचितपरिमला गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयात्
श्रवणात् अपनीय मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् ॥ अत्रान्तरे ललत्रा-
हिणी मामेवमवोचत् ॥ भर्तृदारिके स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहग-
मनकालः ॥ तत्क्रियतां मज्जनविधिरिति ॥ ततोऽहं तन्मुखादति-
कृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् ॥ स्नातोत्थिता च कथमपि
सखीजनेन नीयमाना तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमम्बया सममया-
सिषम् ॥ गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहातुरा
सर्वन्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी निस्पन्दमतिष्ठम् ॥

(कमशः)

मस्तेतरभोगाशोऽवगतसमस्तसांसारिकस्वभावस्तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवे-
क्ष्यामि ? कदाहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याकरणयोग्यस्तदेकभोग-
स्तत्पादौ परिचरिष्यामि ? कदा मां भगवान् स्वकीयया अतिशीतलया
दृशावलोक्य स्निग्धगम्भीरमधुरया गिरा परिचर्यायामाज्ञापयिष्य-
ति ? इति भगवत्परिचर्यायामाज्ञां वर्धयित्वा तयैवाशया तत्प्रसादो-
पबृंहितया भगवन्तमुपेत्य, दूरादेव भगवन्तं शेषभोगे श्रिया सहा-
सीनं वैनतेयादिभिः सेव्यमानम् 'समस्तपरिवाराय श्रीमते नारा-
यणाय नमः' इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनः पुनः प्रणम्य, अत्य-
न्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा, भगवत्पारिषदगणनायकैर्द्वारपालैः
कृपया स्नेहगर्भया दृशा अवलोकितः, सम्यगभिवन्दितास्तैरेवानुम-
तो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण 'मामैकान्तिकात्यन्तिकप-
रिचर्याकरणाय परिगृहीष्व' इति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भ-
गवते विनिवेदयेत् ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनामर्यादशीलवता अति-
प्रेमान्वितेनावलोकनेनावलोक्य सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्य-
न्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्च, अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः
किंकुर्वाणः, कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत ॥

भिप्रेति, आनन्दप्रकर्षप्रशंसायां तात्पर्यात् । यच्च तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवे-
क्ष्यामि इति मुमुक्षोरभिसंधिरुच्यते, तत्र पूर्वोक्तस्य शिरसा संग्रहणस्य गा-
ढतमत्वं प्रवेशशब्देनाभिप्रेतम् ॥

यदपि शेषभावाय स्वीकृतः इति, तत्र यावदात्मभाविकैर्कर्तव्यकर-
णाय संकल्पित इत्यर्थः । एवमन्यदपि सर्वं सुसंगतम् ॥

ततश्चात्यन्तानुभूयमानभावविशेषः, निरतिशयप्रीत्या अन्यत्किञ्चित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्तः, पुनरपि शेषभावमेव याचमानः, भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोक्यन्नासीत् ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य स-
स्मितमाहूय समस्तकेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पदा-
रविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवः
सुखमासीत् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचितं

श्रीवैकुण्ठगद्यं संपूर्णम् ॥

गद्यत्रयं समाप्तम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

द्वयवचनधनानां द्विःप्रयोगानपेक्षे

मुषितनिखिलदोषे मुक्त्युपाये स्थितानाम् ।

अमृतमिव पयोधेराप्तमेतद्यतीन्द्रा-

व्यवृणुत मितगद्यं वेङ्कटेशः सुमेधाः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्रहस्यरक्षायां

मितगद्याधिकारो द्वितीयः ॥

गद्यत्रयभाष्यं संपूर्णम् ॥

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।

श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष-
एव प्रधानभूत इति, निःश्रेयसशब्दव्यपदेश्य इति च निखिलाना-
मप्यास्तिकानामभिमतोऽयमंशः । नास्तिकेतेरे अवैदिका अपि
नन्वभ्युपगच्छन्त्येव— अस्ति किञ्चिदलौकिकं श्रेयः, यद्देहपाता-
दनन्तरमनुभवनीयमस्माभिरिति । तादृशं च मोक्षं प्रति स्वरूपत-
उपायतश्च बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति विदुषामद्य यावत् वैदिकानामेव ।
दूरे तावदास्तामवैदिकानामाशयविमर्शः । ये पुनर्वैदिकान्यौपनिष-
दान्यार्षाण्यन्यानि च संप्रतिपन्नानि वचनजातान्यभिमन्यन्ते प्रमा-
णानि; तेष्वेव किल कतिपये दुःखध्वंसो मोक्ष इति, इतरे पुनः
सर्वाशासंक्षये चेतःक्षय एव स इति, अन्ये तावद्ब्रह्मात्मैक्यमेष
इति, परे खलु परिपूर्णब्रह्मानुभव एवायमिति परस्परं विसंवदन्त
एव भूयसा दृश्यन्ते । उपायनिरूपणावसरेऽपि केवलात्मकर्मणो
मुक्तिरिति केचित्; ज्ञानान्मुक्तिरित्येके; भक्तेरियमित्यपरे; कर्म-
ज्ञानसहकृताया भक्तेरसावितीतरे; प्रपत्तेरपेति परे ॥

इत्थं मोक्षस्वरूपं तदुपायं चाधिकृत्य परस्परेण विप्रति-
पद्यमाना अप्येते, पारत्रिकं किञ्चिदस्ति श्रेय इति, तदेवानश्वरमदुः-
खमिश्रमाशासनीयमधिगन्तुमस्माभिरित्यत्र च विषये लेशतोऽपि
न वैमत्यमावहन्ति; प्रयस्यन्ति च स्वस्वाभिमता एवार्थाः श्रुत्या-

अनुगृहीता इति, स्थापयितुम् । यतश्चैते वेदप्रामाण्यादिवादिनः
परमास्तिकाः, अतश्चैतेषां स्वस्वाभिमतेष्वर्थेषु श्रुत्याद्यानुकूल्यमव-
श्याभिदर्शनीयमासीत्संवृत्तमिति सर्वेऽप्येते श्रीमन्ति बादरायणसू-
त्राणि भगवतीं गीतामुपनिषदश्च स्वस्वानुकूलतया व्याख्यातुमुपच-
क्रमिरे । तथोपक्रान्ताश्चैते कचित्साक्षात् कचित्परम्परया एकत्र
निराबाधम् अपरत्र क्लेशसहमन्यान्यपि संप्रतिपन्नान्यैतिहासिकानि
पौराणिकानि च वचनजातानि स्वस्वप्रमाणतया व्याचचक्षिरे । तथा
व्याचक्ष्णौश्च तैर्न खलु विना परमतोपमर्दमात्मनो मतं भविष्यति
प्रतिष्ठितमित्याशयानैस्तत्र तत्र परमतेषु श्रुत्यादिप्रमाणानां वैमुख्य-
प्रदर्शनम्, युक्तिविकलतानिरूपणम्, अनुभवविरुद्धत्वाप्रतिपादनं
च नियतमकामैरप्याचरितव्यमासीत् ॥

आधुनिकाः पुनर्विमर्शकाः सर्वेषामप्यवैदिकेतेषामेषामेकमेव
मतमिति, तत्तत्कालानुरोधेन च तथा तथा निरूपितं तैरिति च
वदन्तः सांप्रतिकेष्वास्तिकेषु पारस्परिकं मतविरोधमुपशमयितुमु-
द्युञ्जते । सत्यम्, वयमप्यभिनन्दाम एव समुत्साहमेतेषाम्; यतो
लोकस्य श्रेयोनिदानमैकमत्यमिति स्वयमप्यनुपश्यामः । परं तु मोक्षं
प्रति स्वरूपेण उपायेन च विवादकोटिमातिष्ठमानानामन्यमतमति-
संरम्भेण युक्तिप्रमाणप्रदर्शनपुरःसरमुपमृद्भतां तेषामाशयस्य काला-
नुरोधित्वकल्पनापूर्वकमात्मानुमानेन आधुनिकानां तदैकमत्यस्था-
पनव्यसनितां सुनिपुणं विमृशतां नास्माकमन्तरात्मा प्रसीदति
सत्यपि मतविषयेऽभिप्रायभेदे न पुनरितरेतरं विद्वेषो विभावनीय
इति तु सर्वात्मना सादरमङ्गीकुर्मः । सर्वेऽपि तत्तन्मताभिमानि
स्वकीयं मतमेव सर्वतः सारमभिमन्यताम् । तत्तत्पूर्वपुरुषैरभिद-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.]

सौम्यवर्ष चापमासः ।

[संचि. ९.]

सुभाषितानि ।

प्रसिद्धान्याम्नायेष्वधिकपरिशुद्धानि यजने

हुतानि स्वच्छन्दं हुतवह हवींष्यभ्यवहरन् ।

कथं वा दुःस्पर्शान्कतिचन पदार्थानपि भवा-

नुपादत्से शङ्कारहितमिति दूयामह इमे ॥

त्वदीयं माहात्म्यं त्वमिह न विजानासि किमपी-

त्यमुष्मिन्दृष्टान्तो विलसति दृढोऽयं ननु यतः ।

अनायासान्नासापवनविनिपात्योऽपि सततं

तवाहन्ताहन्ता स्वयमजनि यन्ता गजपते ॥

अवार्येणाप्यन्यैरहह निजशौर्येण सुतरां

समुत्कृष्टस्वत्तो भवतु स मृगाणामधिपतिः ।

तथापि त्वामेव क्षितिपतिरसंख्यैरपि धनैः

समोदं क्रीणीते करिवर किमन्यैस्तव गुणैः ॥

कटत्तनाह. इ. के. श्रीरविवर्मराजः ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

आराध्यैर्न शरवणभवं देवमुलङ्घिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्रीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्बेयाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-

न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥

एवं शरवणभवमाराध्यातितुङ्गादेवगिरेः सत्वरं प्रस्थितवतः
तव तीव्रगतिनिरीक्षणभीतैः स्कन्दमुपवीणयितुमन्तरिक्षे कृतावस्था-
नैर्वीणिभिः सिद्धद्वन्द्वैर्दत्तमार्गः, सुदूरमध्वानं प्लुतेनैकेनातीत्य, रन्तिदे-
वस्य कीर्तिमिवातिधवलां चर्मण्वतीमवतीर्य तां मानयन्नात्मानमपि
पवित्रीकुरु । अत्र कविः बौद्धमतानुयायिभिः राजभिरत्यन्तं गार्हितः
पञ्चालम्भः आस्तिकैर्माननीय एवेत्युपदिशति ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचोरे

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्यं दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

देवगिरिं समया गगनेऽवस्थिताः सिद्धाः प्रथमं बलाहकस्य
मार्गं दत्त्वानुपदमेव 'कुत्राऽसौ गच्छति?' इति विचिकित्सया यावद्दृ-
ष्टीः परावृत्य पश्यन्ति, तावन्मेघमनबलोकयन्तः, सुदूरान्तरभावतन्वीं
प्रसन्नस्तिमितप्रवाहां जलादानार्थमवतीर्णेन मेघेन सनाथां चर्मण्वतीं
अतिदवीयस्तया स्थूलमध्येन्द्रनीलं भुवो मुक्तागुणमिवाकलयेयुः ॥

अत्र चर्मण्वतीजलव्यतिकरेण विराजमानायां कालिन्ध्यां शा-
ङ्गिणो वारिविहारादिकमनुध्यायन्, चैत्ररथादनूनस्यावश्यं द्रष्टव्यस्य
वृन्दावनस्य दूरेऽवस्थितत्वात्, कैलासं प्रति यियासोर्मेघस्य तेन प-
था गमनवर्णने अनौचित्यमाकलयन् 'शार्ङ्गिणो वर्णचोरे' इत्येता-
वता परितुप्यतीव देशावस्थितितत्त्वविन्महाकविः ॥

पद्यमिदं 'एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः' इत्यन्यत्र
प्रोक्तमाशयमनुस्मारयति ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां

पक्ष्मोत्क्षेपादुपरि विलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।

कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं

पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

इहापि व्रजसुन्दरीणां कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां कटाक्षा-
णामात्मबिम्बं पात्रीकृतवतः श्रीमतो यदुनाथस्य संभावनैव दशपुर-
वधूविलोकितानां विषयभूते मेघे आरोप्यते इत्यहो ! मानसी वृत्ति-
र्महाकवेः ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।

राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा

धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ ४८ ॥

इह महाकविः कुरुक्षेत्रे युयुत्सया समवेतानां पाण्डवानां
कौरवाणां च प्रवृत्तं घोरमायोधनं निर्दिशन्, अतिरमणीयेनोपमानेन

कृष्णरूपिणा कालेन कवलितस्य राजन्यनिवहस्य निमित्तमात्रमभव-
त्सव्यसाची — इति सूचयन्, मेघेन चर्मण्वत्यां गृहीतस्योदकस्य
कुरुक्षेत्रे वर्षणमप्यभिव्यञ्जयति ॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।

कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-

मन्तःशुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

‘सारस्वतीनामपामनुसेवनेन अनपराधिनां कमलानामात्मनो
धारापातैः कृतस्य क्षोभस्य प्रायश्चित्तं विधायान्तःशुद्धो भवितासि’
इति मेघमुपदिशति कविः । ‘वर्णमात्रेण कृष्णः’ इत्यनेन ‘लाङ्ग-
ली गौरवर्णः’ इति द्योतयति च ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां

जह्मोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः

शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

भवान्या अपि स्पृहणीयसौभाग्यायां जाह्नव्यामात्मनो भक्ति-
माविष्कुर्वन्, ‘मूर्धानं पत्युरारोह प्रजया च विराड् भव’ इत्यादि-
मन्त्रं स्मृतिपथमारोपयन्, यत्रेयं सुरसरित् हिमालयाद्भवमवतरति
तं प्रदेशमन्तःशुद्धो गच्छेति बलाहकमादिशति महाकविः । प्राले-
याद्रेरुपतटे विराजमानं कनखलं नाम नगरं गत्वा शैलराजादवतर-
णशोभां जाह्नव्याः साक्षात्कृतवतामेव पद्यस्यास्य रामणीयकं स्पष्टी-
भवेदिति मन्यामहे ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पथार्धलम्बी

त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्गम्भः ।

संसर्पन्त्या सपादि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५१ ॥

पूर्वम् ‘वर्णमात्रेण कृष्णः’ इति सरस्वतीसलिलानुसेवनेनापि
मेघस्य शरीरे नीलिमानमापादितं निर्दिश्य, अत्र कविः कृष्णवर्णायाः
कालिन्ध्याः, अन्तःसलिलाया अदृश्यरूपायाः सरस्वत्याः, शुभाया
जाह्नव्याश्च मेलनं स्वसंकल्पेन कारयित्वा गङ्गाया अवतरणस्थल एव
त्रिवेण्यन्तरं सृजन्, ‘कचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरी-
श्वरस्य । पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥’
इत्यादिकमन्यत्र प्रोक्तमाशयमनुसारयन्, ‘अपारे खलु संसारे क-
विरेकः प्रजापतिः’ इत्यभियुक्तोक्तिमनुभावयति भावुकान् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां

तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

पद्यमिदमनुवाचयतामस्माकम् ‘विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्व-
ध्यास्य सैनिकाः । दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः’ इत्य-
न्यत्रोद्भाशयः स्मरणपदवीमास्कन्दति । अचलस्य वृषसाम्यमन्य-
त्रापि ‘दृष्टः ककुद्भानिव चित्रकूटः’ इति प्रादर्शि किल महा-
कविना ॥

तं चेद्रायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीवालभारो दवाग्निः ।

अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

पर्वतेष्वनोकहानां मिथःसंघट्टजन्मना वायुवेगात्तूर्णं परितः
प्रसरता दवाग्निना तदा तदा जायमानं हरिणादीनामुपद्रवं वर्णयन्
यक्षः, मेघस्य हिमालयप्राप्तिनिरूपणावसरे निकटवर्तिनो निजा-
वासस्य स्मरणेन कुबेरेणात्मनो विषयेऽनुष्ठितं पापमनुस्मरन्,
प्रकारान्तरेण 'अधमाः असूयालवः अन्योदयासहिष्णवः वित्तमद-
मत्तचित्ताः निर्निमित्तमेव मादृशानां विलासिजनानामार्तिं जनयन्ति'
इति धनपतिं गर्हयतीव; 'परस्परविमर्दोद्भूतहर्षातिरेकाः केचन
कलहोपजीविनः पिशुनाः दवाग्नय इव धनपतिभवनभ्यन्तरेषु
कृतनिलयाः प्रकृष्टवंशजानामुदारस्वभावानां निष्कारणवैरिणो जाग्र-
ति' इति सूचयतीव च ॥

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-

न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णा-

न्केषां न स्युः परिभवफला निष्फलारम्भयन्त्राः ॥

वनगजभ्रमेण बलाहकमभिधावतां शरभाणां भाविनं परिभवं
वर्णयन् यक्षः—मृगप्रायैरुदरंभरिभिः कलहोपजीविभिरगणितापरोप-
तापैरबलेषु दुर्दान्तैराविष्टो धनपतिः स्वयं सत्त्वात्प्रचयावितोऽभूत् । त-
रुणीललामभूता मत्प्रेयसी तूदारस्वभावा मामेवानवरतमनुध्यायन्ती

मदीयं मङ्गलमेवाशंसमाना प्रतीक्षमाणा च शापस्यावसानवेला मनु-
श्रणमुपचीयमानप्रणयप्रसरा 'प्रवासाश्रयात् सेहो न कदाप्यपचीये-
तेत्यस्य दृष्टान्तायमाना पिशुनानां मनोरथान् समूलोच्छेदं नाशय-
न्ती 'एवं खलु सतीमणिभिर्वर्तितव्यम्' इत्युपदिशति लोकस्थ—
इत्यात्मनो हृदयगह्वरगोपितमाशयमन्यापदेशरीत्या व्यञ्जयतीव ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैरुपहृतबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धधानाः ॥ ५५ ॥

एतादृशैर्दुर्विनीतैराक्रान्तोऽयं हिमालयः अस्मादृशैर्दूरतः परिवर्ज-
नीय इति कदाचिन्मेघस्य मनसि वैरस्यं भवेदित्याकलयन् यक्षः,
चराचरगुरोश्चरणन्यासेन सर्वतः पवित्रीकृतोऽसौ गौरीगुरुः ब्रह्म-
निष्ठैरखिलसुरासुरवन्दनीयैः सिद्धैर्नित्यमनुसेवितः त्वया भक्तिनम्रे-
णोपासितः भवतः स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पेतेति पयोदं प्रोत्साहयन्,
तत्पदाधिगमो विलासिजनानामप्यत्यन्तं स्पृहणीय एवेत्यनुपदमेवान्य-
स्मिन्पद्ये विशदयति महाकविः । तुमुलकरकावृष्टिपातैः शरभान्
परिपीडयन्मेघः, तरुणेन्दुशेखरस्य चरणन्यासप्रदक्षिणीकरणेन तादृ-
शहिंसाजनितपापेभ्यः सद्य एव विनिर्मुक्तो भविष्यतीत्यपि सूचयती-
त्यहो ! मानसी वृत्तिर्महाकवेः ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

निर्द्वादी ते मुरज इव चेतकन्दरेषु ध्वनिः स्या-
तसंगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५६ ॥

‘पश्चादद्विग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः’ इत्युक्तीत्या महा-
नटस्य सेवाप्रकारमिह सम्यग्विशदयन्महाकविः, स्तनितश्रवणानन्दि-
तस्य कार्तिकेयमयूरस्य नृत्तमपि मनस्याकलय्य संगीतार्थस्य साकल्यं
व्यञ्जयतीव ॥

प्रालेयाद्रेपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
नहंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिविमथनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥

‘आत्मनः स्वरूपसंकोचेन क्रौञ्चरन्ध्रप्रवेशे नितरां क्लेशोऽनु-
भूयेत ; किमर्थमिदमाचरणीयं मयेति कदाचिद्विमनीभवेदसौ बलाहकः’
इति स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य ‘आश्रितजनसंरक्षणाय खलु त्रिविक्रमो वामनी-
बभूव ; इह तु आर्तस्यानन्यगतिकस्य मम प्रणयं मानयन् निरुपाधि-
कप्रेमाद्रहृदयः महान्तं क्लेशमङ्गीकुर्वन्भवान् त्रिविक्रममप्यतिशेते
इत्याशयं मेघप्रोत्साहनाय व्यङ्ग्यसरण्या निपुणमुपक्षिपति यक्ष इत्य-
हो ! रामणीयकमुपमानस्य ॥

(क्रमशः ।)

आहारः तज्जरणं च ।

श्वेतकणिकाभ्योऽपि शोणितकणिकानां संख्या हि नितराम-
तिरिच्यते । इमाः कणिकाः किल परमसूक्ष्माः चक्षुषा केवलेनानेन अन-
वलोकनीयाः अण्डाकारतामनुप्राप्ताः सन्ति । आसां आकृतयस्तु तथा
भवन्ति सूक्ष्मतराः, यथा हि नाम रोमलताभ्योऽपि परमसूक्ष्माणां
केशनालिकाभिधानां नाडीनां (capillaries) अन्तः विनैवान्तरायं
निरन्तरं असृग्द्रवेण ताः प्रवाहिरन्; अतः सूक्ष्मदर्शनयन्त्रैरेव
(microscope) सन्त्यासां स्वरूपादयः सम्यक् समवलोकनीयाः ।
रक्तस्य बिन्दौ एकस्मिन् त्रिशल्लक्षाधिका असृक्कणिकाः स्युरिति
निर्णयते ।

पुरुषे कस्मिंश्चन सति निगूढं निहते, तद्धन्तारं अवगन्तुं
आद्रियमाणेषु अभिज्ञानेषु, तन्निहन्तृत्वेन सन्दिह्यमानेन पुरुषेण
धृते परिधाने संलग्नाः शोणितबिन्दवः प्रयान्ति प्रथमगणनीयताम् ।
सत्स्वपि निहन्तृत्वेन सन्दिह्यमानपुरुषपरिधाने केषुचन रक्तबिन्दुषु,
ते च मानुषस्य वा अमानुषस्य वा शोणितस्य बिन्दव इति परीक्षणं
अतीव भवति प्रधानतमम् । तदानीं शिक्षितमतिः भिषगेतदवलोक्य,
तदसृग्बिन्दुषु विद्यमानानां असृक्कणिकानां (corpuscles) आकृति-
परिमितिप्रभृतीन् विशेषान् विविक्तरूपायैः परीक्ष्य तच्छोणितं मानुषं
उत तदितरप्राणिसम्बन्धि वेति विनैव विचिकित्सां सद्यः समाचष्टे ।
अत्र च मन्मित्रवरस्य कस्यचन चिकित्सकमहाशयस्य मुखात् श्रुत-
चरं विस्मयावहं उदन्तमेकं उपहरामः प्रियपाठकमहाभागेभ्यः । —

VOL. II.

कदाचित् वृद्धा काचन चिकित्सकशालां (Hospital) उपेत्य, तत्रैव चिकित्सार्थं कांश्चिद्दिवसान् स्वात्मनः स्थितिं याचितुकामा, तत्तत्प्रत्यक्षं प्रधानभिषजः सविधमेत्य, 'अब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यम्, भद्रमुख, तपस्विनीं मां आदौ अनुकम्पया भवान् अवलोकयतु; किमिति वदेयम्; पूर्वेद्यु रजनीमारभ्य— न जाने कारणं— प्रस्थं प्रस्थं शोणितं उद्गन्तं मया; घ्राणविवराभ्यां चासकृत् अद्यापि निर्यात्यसृक्; मद्द्रक्षोविधृतं परिधानं निरूपयतु भवान् निजनयनाभ्यामेव, अशेषमपीदं असृजा समभवत् संसिक्तम्; एवं समधिकस्य शोणितस्य उद्गमनेन, निस्सरणेन च निर्निरोधं नासिकाभ्यां, निशया किल एकयैव नितरां अशक्तास्मि संवृत्ता; न प्रभवामि साम्प्रतं वपुरिदं मे धर्तुम्; श्रुत्वैतद्वृत्तं दृष्ट्वा च मदीयां ईदृशीं अवस्थां, इदानीं मद्द्रक्षणे यत् कर्तव्यं तत् विदधातु भवानेव' इति समभिधाय, क्षरत्क्षतजेन अंसदेशविधृतेन अंशुकाञ्चलेन मुखं नासिकां चाच्छादयन्ती, अतिविह्वलानि स्वकीयानि अङ्गकानि धर्तुं अपारयन्तीव सपदि तत्रैव क्षितौ समुपाविशत् । स च प्रधानभिषक्, स्वसहकारिणं आहूय, 'परीक्ष्य तपस्विनीं एनां विधाय चिकित्सां अनुरूपां, अनुप्रेषयतु अविलम्बितमेव निजावासम्, इत्यादिशत् । सा तु 'आर्य, अहं अनाथा, पथ्यमाहारादिकं उपकल्पयितुमपि न कोऽप्यस्ति मद्गृहे; अतः अत्रैव अन्तर्वैद्यशालं विद्यमानेषु रुग्णेषु (In-patient) अन्यतमात्वेन मां अङ्गीकरोतु भवान्' इत्यब्रवीत् । अनन्तरं स्वयमेवोत्थाय तस्या नासिकादीन् अम्भसा सम्यक् संशोध्य, पश्चात् तदन्तःप्रदेशेषु समवलोकितेषु, न हि किमपि विद्यते स्म व्रणा-

दिकम्; अनन्तरं च सति संशये समुत्पन्ने तस्या हस्तात् तच्चेलं आदाय, तन्निष्ठे शोणिते च सति सम्यक् परीक्षिते, तदभवन्निर्धारितं, कुक्कुटस्येदं शोणितमिति । अतश्चेत्थमासीदवगतं अन्ततः— सैषा सुतरां दौर्गत्यपीडामसहमाना कचिदपि वृत्तिं कामप्यनुपलभ्य वैद्यकशालायां आमयाविनीत्वं आत्मनो नाटयित्वा, तत्र रुग्णेभ्यः प्रत्यहं प्रतिपाद्यमानेन आहारेण कालान् कांश्चन यापयितुकामा, कुक्कुटमेकं निहत्य, तच्छोणितेन स्वचेलाञ्चलं संसिच्य नेपथ्यमिदं आत्मनो निपुणं आरचयन्ती स्वशाठ्यविलसितमेवं आसूत्रयति स्म—इति ।

अहो! शाखाभिः उपशाखाभिश्च बहुधा साम्प्रतं सञ्चरमाणाः प्रसङ्गेनानेन सुदूरं अपहृताः स्मः । इतः प्रकृतं पुनरनुसरामः । अत्र तावदादौ आददामो विषयमिमं विचारयितुम्, योऽयं अभिधीयते जनैः उभयजीववर्गीय एवाहारः प्रायेण अभ्यवहियत इति । तथा हि— अस्माभिः आहारत्वेन आह्रियमाणेषु पदार्थेषु संत्यज्य सामुद्रलेवणं सलिलं च, शेषाः सर्वेऽपि सन्ति जीववर्गीया एव । तेषु च केचन स्थावरजीववर्गेभ्यः शाकादिभ्यः, अपरे च जङ्गमेभ्यो मृगादिभ्यः समुपलभ्यन्ते । जनाः केचन केवलं शाकाहारैः, कतिचन च द्विविधैरपि जीववर्गीयैः पदार्थैः शरीरयात्रामभिनिर्वर्तयन्ति । अथापि तत्र च ये नाम 'वयं केवलं शाकाहाराः, न कदापि प्राणिस्मबन्धिनः पदार्थान् अभ्यवहरेम' इति अभ्युदीरयन्ति, तैरपि दुग्धं, दधि, घृतं, नवनीतं, तक्रं, मण्डं इत्येवमादयो जङ्गमजीववर्गीया अपि पदार्थाः केचनोपभुज्यमानत्वात्, तेषामपि केवलेन स्थावरजीववर्गीयेनैव पदार्थेन जीवनमिति नातीव भवति

सङ्गतमेतत् । किन्तु तेऽनामिषभुज इत्येव वक्तुं साम्प्रतम् । शाका-
हारव्रतमास्थितैः जनैरिदं अभवद्विस्मृतम्, यदुत— दुग्धादीनि
च वस्तूनि जङ्गमेभ्य एव जीववर्गेभ्यः समुपलभ्यन्ते— इति ।

अथ कोऽयं शाकाहारो नाम? ये हि नाम भूतले प्ररो-
हन्ति, 'उद्भिद' इति च उदाह्रियन्ते, ते च, तेषां अवयवाश्च,
तद्विकृतिविशेषाश्च वर्गेऽस्मिन् सङ्गृह्यन्ते; इत्थं च तेषां सङ्क्षेपः—
तृणानि, कन्दमूलफलशाकपर्णशलाटुप्रभृतयो वृक्षजात्यवयवाः, त्रीहि-
गोधूमसूपादीनि धान्यानि (यानि किल लाजपिष्टाद्यात्मना च,
ओदनापूपादिरूपपाकभेदैश्च संस्कियन्ते), गुडशर्करादयो विकृत-
यश्च विविधा इति प्राकृतानि वैकृतानि च वस्तूनि गणेऽस्मिन्
सन्ति सङ्ख्यातिगानि गणनीयानि ।

सन्ति हि तिर्यग्योनिष्वपि सन्ततं स्वयमेव केवलेन शाकवर्गे-
ण समुपजीविनः प्राणिनो बहव इति विषयोऽयं, विष्वगनुपदं अश्वैः,
अजैः, गोभिः गजैश्च (शाकाहारैः) सह सञ्चरमाणानां नास्माकं
नाम न भवति विदितचरः; ते हि न कदापि जङ्गमजीववर्गसम्ब-
न्धिनं आहारं कमपि प्राणेनापि जिघ्रन्ति; केवलं आर्द्राणि शुष्काणि
वा तृणानि, पर्णानि, धान्यानि च कानिचनादन्तः कालं यापयन्ति ।
परं तु बाल्ये वयसि, यत्सत्यं प्राणिसम्बन्धिनं आहारमेव (Animal
food) ते ह्युपाददते; यतः ते तदानीं स्वमातुः स्तन्यमेवापिबन्ति ।
आजन्मनो मासदशकावधि प्राणिनां अशेषाणामपि शैशवे तेषां
जीविताय च अभिवृद्धये च मातुः स्तन्यादृते नान्यदस्ति तादृशं
अनुत्तमं वस्तु ।

(कमशः ।)

निर्वाणे तीर्थकरमतानि ।

❦

उक्तञ्च शास्त्रे—

‘कण्टकस्येह तीक्ष्णता ।

क्रियते रञ्जनं नैव स्रष्टा केनापि बार्हिणाम् ॥

स्वभावाद्धि समुत्पन्नं विश्वमेतच्चराचरम् ।

एतज्ज्ञानेन निर्वाणं नरः समाधिगच्छति’ इति ।

ततः सर्वथा स्वभावप्रभवाः सर्वे भावा इत्येतेषामभ्युपगम
इति ।

प्रश्नः— कालप्रभवाः सर्वे भावास्तज्ज्ञानं निर्वाणहेतुरिति
के तीर्थकरा अवबोधयन्तीति ।

उत्तरम्— भवतीयम्प्रतिपत्तिः कालशास्त्रविदां यैरिदमभाणि—

‘जायन्ते कालतः सर्वे भावाः पच्यन्त एव च ।

प्रभवः सर्वभूतानामन्तः कालो हि वर्णितः ॥

उक्तञ्च शास्त्रे—

‘यदाऽसन्निहितः कालो प्रियते न नरः कश्चित् ।

शतसङ्ख्यैः शरैर्विद्धो यद्यपि स्यात्समन्ततः ॥

समासत्रे तु कालेऽस्मिन् तृणसंस्पर्शतोऽपि सः ।

प्राणहीनो विजायेत, न हि कोऽप्यत्र संशयः ॥

कालादुत्पद्यते भूतं कालतो नश्यति क्रमात् ।

परिणामो न कालस्य कालशास्त्रेभिधीयते ॥ इति ।

तदेतैर्निरधारि कालो नित्यः सर्वस्थैव भूतग्रामस्य कारणञ्चेति
ज्ञानादेव निर्वाणाधिगम इति ॥

प्रश्नः—साकारत्वदर्शनान्निर्वाणमिति केषां तीर्थकराणामभ्यु-
पगम इति ।

उत्तरम्—पानीयशास्त्रवेदिनामयं सिद्धान्तो यैर्निरवोचि—

‘कारणं सर्वभावानामादि तज्जलमिष्यते ।

आकाशं पृथिवीञ्चैव भूतं जडाजडात्मकम् ॥

स्रष्टुं यद्वि समर्थं स्यात्पानीयन्तन्निगद्यते ।

आवीचेराकनिष्ठाच्च शासनं नास्य हीयते ॥

जलं सृजति भूतानि तानि संहरते पुनः ।

संहारस्तदयं प्रोक्तो निर्वाणं शास्त्रवेदिभिः’ ॥ इति ।

तदेतैस्तीर्थकरैर्जलस्यैवैकान्ततो निर्वाणहेतुत्वं प्रत्यपादीति ।

प्रश्नः—कैस्तीर्थकरैर्विकल्प्यते निराकारत्वदर्शनान्निर्वाण-
मिति ।

उत्तरम्—वाक्छास्त्रवतान्तीर्थकराणामयं सिद्धान्तो यैरुपा-
वर्णि—

‘सर्वेषामेव भूतानामाकाशः प्रभवः परः ।

आदावासीत्स आकाशः सञ्जातश्च ततोऽनिलः ॥

अनिलादग्निरुत्पन्नो, वह्नेरौष्ण्यञ्जलन्ततः ।

सान्द्रीभूतास्तथा हैम्यस्ता आपो ह्यभवन् ततः ॥

धरा ताभ्यः समुत्पन्ना, क्रमादोषधयस्तथा ।

ओषधिभ्यस्ततो जातमन्नजातञ्च पञ्चधा ॥

सर्वमेतत्ततो भूतं यद्भूतं चेतनात्मकम्’ इति ।

तदुक्तं शास्त्रे—

‘अदन्ति जीवजातानि लीयन्ते व्योमनि क्रमात् ।

लयः स एष निर्वाणमुच्यते शास्त्रवेदिभिः’ ॥ इति ।

तदेतेषाममत आकाशः सर्वथा निर्वाणकारणमिति ।

प्रश्नः—साकारनिराकारदर्शनान्निर्वाणमिति के तीर्थकरा
अवबोधयन्तीति ।

उत्तरम्—ब्रह्माण्डशास्त्रप्रवर्तकानामयं सिद्धान्तो यैर्निर-
वोचि—

‘नासीत्सूर्यो न चन्द्रोऽसौ न चैतास्तारकाः पुरा ।

न दिवं न धरा चैषा न किञ्चिदपि जातुचित् ॥

आप एवाभवन्नादौ, हैममण्डं ततोऽजनि ।

तस्य पक्त्वा विभिन्नस्य खण्डमेकं समुद्रतम् ॥

दिशमूर्ध्वी, तदा चान्यदवतीर्णमधोदिशम् ।

प्रथमाद्ध्यौः समुद्रूता द्वितीयाच्च वसुन्धरा ॥

एतयोरन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

ससर्ज भूतजातं स चेतनाचेतनात्मकम् ॥

यच्चापि पुनरेवैतद् ब्रह्मण्येव विलीयते ।

ब्रह्माण्डशास्त्रनिष्णातैरेतन्निर्वाणमुच्यते’ ॥ इति ।

तदेतदनु हैमाण्डजातो ब्रह्मेति ज्ञानान्निर्वाणहेतुरिति ॥

श्री कृष्णलीलायितम् ॥

स तां प्रतिशशाप— ‘अम्ब! तमसः पारे पदे विलसन्त्याः
कस्तवायमचिन्त्यनिमित्तस्तमसा अभिभवः? सत्यमयं ते पिशुन-
यत्यधोगमिम्—’ इति ॥

तेन च दयितवियोगविपरिणामदुर्विषहेण वाक्छरेण गाढ-
विद्धा व्याधशरविक्षतेव सारङ्गाङ्गना दावानलविष्फूर्जितज्वालालीढ-
कलोपेव कलापिनी दृशिमतामसुकरदर्शनां दशामुपेयुषी सा रासे-
श्वरी नीरन्ध्रनिपतदश्रुबिन्दुपरम्पराभिरुत्सूतमुक्ताकलापजातानीव स-
मुन्नतपयोधरसीमन्यवसृजन्ती समाक्रान्तपक्ष्मराजीतटेन अन्तर्विभ्रा-
न्तलोचनशफरेण नासासेतुसीमन्तितेन अश्रुजलस्रोतसा मूर्तमिव
प्रेमरसमन्तरपर्याप्तावकाशं बहिर्निष्पतितं दधाना श्वसितप्रकम्पिता-
धरदलाप्लवमानविद्रुमच्छेदेव क्षीरोदतरङ्गलेखा श्रमाम्बुशीकरतार-
किततनुः प्रभाततुहिनकणसंगतेव कुन्दलता ससंभ्रममुपसृत्य का-
न्तान्तिके बाष्पनिरुद्धकण्ठा न किञ्चिदालपन्ती तस्थौ ॥

सर्वभूतहृदयभूतस्तु हृषीकेश आगमनादेव गदितार्थः प्रियेण
वचसा प्रीणयन् प्रेयसीमुवाच — ‘सुन्दरि! किमेवं दूयसे । अलं
विप्रलम्भमनुचिन्त्य । कथंकारं शक्यमावाभ्यां पृथगासितुम्? त्वमसि
क्षेत्रभूता मूलप्रकृतिः पुरुषश्चाहम् । आवयोरेव ह्ययं संसर्गः, यस्तु
कृत्स्न एष सर्गः । योगिनोऽपि हि त्वामाश्रित्यैव मामधिगन्तुमर्हन्ति ।

(क्रमशः ।)

अथ च मदन्तरङ्गनिर्विशेषया तारलिकाख्यया ताम्बूलकर-
ङ्गवाहिन्या सह तद्रतयैव कथया कथमपि तं दिवसमत्यवाहयम् ।
अथ दिनान्ते च्छत्रग्राहिणी समागत्य मामकथयत्— ‘भर्तृदारिके, यौ
तापसकुमारावस्माभिरच्छोदसरसस्तीरे दृष्टौ तयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति’
इति । अहं तु कञ्चुकिनं समाहूय गच्छ प्रवेश्यतामिति प्राहि-
णवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य सवयसं कपिञ्जलमागच्छन्तमप-
श्यम् । अन्तिकमुपगताय चास्मै सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उप-
विष्टस्य तस्य प्रक्षाल्य चरणौ उपमृज्योत्तरीयाञ्चलेन नातिदूरे समुपा-
विशम् । अथ कपिञ्जलो मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव तस्यां
मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया
‘भगवन् अव्यतिरिक्त्येयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयताम्’ इत्यबो-
चम् । एवमुक्तश्च मया कपिञ्जल एवमवादीत् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि ।
किमारब्धं दैवेन । अपगतायां भवत्यां सरस्तीरसमीपवर्तिनि लता-
गहने लिखितमिवावस्थितं मन्मथावेशस्य परां कोटिमधिरूढं सवय-
समहमद्राक्षम् । उपसृत्य च सखे पुण्डरीक कथय किमिदम्
इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य सखे
कपिञ्जल प्रत्यक्षितसर्ववृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसीति लज्जामन्थर-
मवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य यावच्छक्ति निवारणीय इति मनसा-
वधार्याब्रवम् । सखे पुण्डरीक सुविदितमेतन्मम । यदेतदारब्धं भवता
किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम् । उत धर्मशास्त्रेषु पठितम् । उतापरस्त-
पसां प्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम् । मूढो
हि मदनेनायास्यते । तद्वैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः
कामः इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य पाणौ मामवलम्ब्यावोचत् ।

सखे किं बहूनां कृतेन । सर्वथा स्वस्थोऽसि आशीविषविषवेग-
विषमाणां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे । सुखमुपदि-
श्यते परस्य । मम तु गत इदानीमुपदेशकालः । किं करोमि ।
को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । यावत्प्राणिमि तावदस्य मदन-
सन्तापस्य प्रतिक्रियां कर्तुमिच्छामीति । एतदाकर्ण्यहमचिन्तयम् ।
'अतिभूमिं गतोऽयं न शक्यते निवर्तयितुम् । अकालान्तरक्षमश्चा-
यमस्य मदनविकारः । अतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् सुहृदसून्
मन्यन्ते साधवः । तदतिहेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यमा-
पतितम् । का चान्या गतिः प्रयामि तस्यास्सकाशम् । आवेदयाम्येता-
मवस्थाम्' । इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां स-
ञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । अत्र
यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवतीति । तदाकर्ण्य दिष्टचायमनङ्गो मामिव
तमप्यनुबध्नातीति सर्वानन्दानामुपरि वर्तमानां किं मया प्रतिपत्तव्य-
मिति विचारयन्तीमेव मां प्रतिहारी ससंभ्रमं प्रविश्याकथयत्—भर्तृ-
दारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति । त-
च्छ्रुत्वा कपिञ्जलस्सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि गच्छामि सुहृत्प्राणरक्षाद-
क्षिणार्थम् । अयमञ्जलिः । इत्यभिधाय प्रतिवचनमप्रतीक्ष्यैव प्रय-
यौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् ।
तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितमिति सर्वमेव शून्यहृदया ना-
लक्षयम् । गतायाञ्च तस्यामस्तमुपगते भगवति सवितरि किंकर्तव्य-
तामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम् । अयि तरलिके कथं न पश्यसि
हृदमाकुलं मे हृदयम् । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि परिज्ञातुम् ।
उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय

गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव लज्जां विहाय जनापवा-
दमचिन्तयित्वा सदाचारमतिक्रम्य स्वयमुपगम्य पाणिं ग्राहयामि ।
तदा गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षम-
ङ्गीकरोमि । नियतं स्पृशेन्मां मुनिजनवधजनितं महत्पातकम् ।
इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यभिनवोदितेन रजनिकरबिम्बेन रमणीय-
यतामनीयत यामिनी । तदा समुपारूढरागममृतमयमिन्दुमण्डलं
मृत्युमिव विलोकयन्तीं मूर्च्छां मां निमीलितलोचनामकार्षीत् ।
अथ संभ्रान्ता तरलिका सरभसमुपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिः तालवृ-
न्तानिलैश्च लब्धसंज्ञां मामाबद्धाञ्जलिरिवमवादीत् । भर्तृदारिके किं
लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद प्रेषय माम् । आनयामि ते
हृदयदयितम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । इति । इत्येवं
वादिनीं तां 'उत्तिष्ठ यथाकथंचिदनुद्रुतजीविता संभावयामि हृदय-
दयितं जनमित्यभिदधाना कथंचित्तामेवावलम्ब्योदतिष्ठम् । उच्च-
लितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं चक्षुः । उपजा-
तशङ्का चाचिन्तयम् । इदमपरं किमप्युपक्षितं दैवेनेति । अथ गृहीत-
विविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागया तरलिकयानुगम्यमाना रक्तांशुकेन कृत-
शिरोऽवकुण्ठना केनचिदपि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा कन्यकान्तःपुरा-
न्निरयासिषम् । निर्गत्य च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्यु-
पागमम् । तत्र तस्यैव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्र-
कर्षात् नातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन प्रथममेव मनस्या-
हितशङ्कातरलिते किमिदमिति सभयमभिदधाना तदभिमुखमति-
त्वरितमगच्छम् । अथ निशीथप्रभावात् दूरादेव विभाव्यमानस्वर-
मुन्मुक्तार्तनादं हा हतोऽस्मि हा किमिदमापतितम् । हा दुरात्मन् मदन

निर्धृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितं हा दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेऽप-
कृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल कृतार्थोऽसीदानीम् । हा
भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा तपो
निराश्रयमसि । हा सरस्वति विधवाऽसि । सखे प्रतिपालय माम् । अह-
मपि भवन्तमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुम् ।
इत्येतान्यन्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । तच्च श्रुत्वा दूरा-
देव मुक्तैकताराक्रन्दा यथाशक्ति त्वरतैः पादप्रक्षेपैः पदेपदे प्रस्वलन्ती
तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शशिमणिशिलातले विरचितं
मृणालमयं शयनमधिशयानं तत्क्षणविगतजीवितं तं जीवितनाथम-
द्राक्षम् । उद्धूतमूर्छान्धकारा च तदा काहमगमं किमकरवं किं व्यल-
पमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे
मरणैकनिश्चया तरलिकामब्रवम् । अय्युत्तिष्ठ काष्ठान्याहृत्य विरचय
चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरमिति । अत्रान्तरे चन्द्रमण्डलविनिर्ग-
तो दिव्याकृतिः पुरुषः मृणालधवलङ्गुलिभ्यां बाहुभ्यां तमुपरतमुत्क्षिप-
न्गभीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः । पुन-
रपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इति मामभिधाय सहैवानेन
गगनतलमुदपतत् । कपिञ्जलस्तु दुरात्मन् क मे वयस्यमपहत्य ग-
च्छसीति अभिधायोन्मुखस्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमावध्य तमे-
वानुसरन् अन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव मे सर्व एव ते ताराग-
णमध्यमविशन् । अहं तु द्वितीयेनेव प्रियमरणेन कपिञ्जलगमनेन द्वि-
गुणीकृतशोका तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।
प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तमेव कमण्ड-
लुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा ब्रह्मचर्यमाश्रि-

त्य देवमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुप-
लब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य तैस्तैरुपायैः
गृहगमनाय मे प्रयतमानः दृढनिश्चयां मां विसृज्य निराशस्स-
शोक एव गृहानयासीत् । साहमेवंविधा निर्लज्जा निष्फलजी-
विता निस्सुखा च । इत्युक्त्वा वल्कलोपान्तेन वदनमाच्छाद्य
मुक्तकण्ठं प्रारोदीत् । चन्द्रापीडस्तु बहुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य
तां अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्झरजलेन प्रक्षालितमुखीमकारयत् । अथ
क्षीणे दिवसे महाश्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय पश्चिमां सन्ध्यामु-
पास्य कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमु-
ष्णं च निःश्वस्य निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस-
वणजलञ्जलिमवकीर्य कृतसन्ध्याप्रणामः तस्मिन् द्वितीये शिलातले
दुर्भिलतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनः पुनर्म-
नसा तमेव महाश्वेतावृत्तान्तमनुभावयन् पुनरेनामप्राक्षीत् । भगवति
परिचारिका तरलिका क गतेति । अथ साकथयत् । महाभाग श्रूय-
ताम् । अमृतसंभवादप्सरःकुलात् मदिरेति नाम्ना कन्यकाभूत् ।
तस्याश्चसौ दैवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । तयोश्च दुहितृरत्नमुदपादि
कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे जन्मनः प्रभृति बालमित्रम् । सेयम-
मुनैव मदीयवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत् । नाहं
कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेतायां आत्मनः पाणिं ग्राहयिष्या-
मीति । गन्धर्वराजश्च कर्णपरंपरया दुहितुर्निश्चयमश्रौषीत् । गच्छति
काले समुपारूढयौवनामालोक्य स तामेकापत्यतयातिप्रियतया च
किञ्चिदप्यभिधातुमशक्तो बभूव । अथायमपश्यन्नुपायान्तरं 'वत्से
महाश्वेते त्वमेव शरणमिदानीं कादम्बरीमनुनेतुम्' इति सन्दिश्य

क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनमद्यैव प्रत्युषसि मत्समीपं प्रेषितवान् । ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च 'सखि कादम्बरी किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्' इति सन्दिश्य क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका विसर्जिता । गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् । अथ क्रमेण सुसामालोक्य महाश्वेतां चन्द्रापीडः पल्लवशयने शनैः शनैः समुपविष्टः किन्नु खल्वस्यां वेलायां मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायन इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ । अथ प्रभाते सन्ध्यामुपास्य शिलातले समुपविष्टायां महाश्वेतायां निर्वर्तित-प्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे षोडशवर्षवयसा केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीत् । समीपमुपसृत्य कृतप्रणामां तां महाश्वेता 'किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी, करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्' इत्यपृच्छत् । अथ सा तरलिका व्यजिज्ञपत् । भर्तृदारिके दृष्टा मया कादम्बरी, विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुस्सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति । इति विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत् । भर्तृदारिके देवी कादम्बरी दत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति । यत्र भर्तृविरहविधुरा प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्यैतत् कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । तन्मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि इति । महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच । राजपुत्र रमणीयो हेमकूटः । चित्रा चित्ररथराजधानी । सरलहृदया महानुभावा च कादम्ब-

री । तदितो मयैव सह गत्वा हेमकूटं दृष्ट्वा च तत्र मन्निर्विशेषां कादम्बरीं अपनीय तस्या मोहविलसितं एकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसीति । इत्युक्तवतीं तां चन्द्रापीडः 'भगवति दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु । यथेष्टं नियुज्यताम्' इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् । क्रमेण गत्वा हेमकूटं आसाद्य गन्धर्वराजकुलं अवाप्य कन्यान्तःपुरं श्रीमण्टपस्य मध्यभागे नातिमहतः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलपधानन्यस्तभुजलतावष्टम्भेनावस्थितां सर्वरामणीयकानामेकानिवासभूतां कादम्बरीं ददर्श । सा च सरभसमुत्थाय महाश्वेतां कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत् । सखि कादम्बरी भारते वर्षे तारापीडो नाम राजा वसुमतीमासमुद्रां प्रशास्ति । तस्यायं चन्द्रापीडो नाम सूनुः दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः । कथिता चास्य मया बहुप्रकारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जां यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । इति । कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । चन्द्रापीडश्च ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां समुपाविशत् । परिजनोपनीतेन सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्य उत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्कमारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्यास्सखी मदलेखा प्रक्षालितवती चरणौ । अथ परस्परकुशलानुयोगानन्तरं ताम्बूलदानोद्यतां कदम्बरीं महाश्वेता वभाषे । सखि सर्वाभिरसाभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावदीयतामिति । इत्युक्ता च सा किञ्चिद्विवर्तितावनतमुखी शनैरव्यक्तमिव 'प्रियसखि लज्जेऽहमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गृहाण

त्वमेवासमै प्रयच्छ' इति तामुवाच । पुनः पुनरभिधीयमाना च तथा
 ग्राम्येव कथमपि चिरात् दानाभिमुखं मनश्चक्रे । साध्वसपरवशा
 च सा महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरेव हस्तपल्लवं प्रसार्य चन्द्रापी-
 डहस्ते ताम्बूलमर्पितवती । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै
 प्रायच्छत् । अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत् । 'आयु-
 ष्मति देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयतः' इत्येवम-
 मिहिता गन्तुकामा सा सखि चन्द्रापीडः कास्तामिति कादम्बरी-
 मपृच्छत् । सा तु 'सखि महाश्वेते किमेवमभिदधासि । दर्शनादारभ्य
 शरीरस्याप्ययमेव प्रभुः, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा ।
 यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्ताम्' इति प्रत्युवाचा
 तच्छ्रुत्वा महाश्वेता तदत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने
 क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्तामित्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ ।
 चन्द्रापाडोऽपि तथैव सह निर्गत्य केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः
 क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगात् । गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विस-
 र्ज्य सकलं परिजनं परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमा-
 रुरोह । तत्र च शयनीये समुपविश्यैवमचिन्तयत् । अहो किमारब्धं
 चपलया मया । परित्यक्तः कुलकन्यकानां क्रमः । न परीक्षितास्य
 चित्तवृत्तिः । अत्सन्नवर्ती सखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया मया न
 लक्षितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा तातो वा । किं करोमि
 केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण
 प्रतिज्ञा कृता । पूर्वकृतापुण्यसंचयेनैवायमानीतो मम विप्रलम्भकश्च-
 न्द्रापाडः । इति संचिन्त्य गुर्वी लज्जामुवाह । चन्द्रापीडोऽपि प्रवि-
 श्य मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशितबहूपधा-

(क्रमशः ।)

शिंतामेवायमप्यनुष्ठानपदवीमाश्रयतु । किमेतावता परस्य किञ्चिन्नाम
 हीयते; येनास्य शिरःशूलमधिकमाविर्भविष्यति । सकलोऽपि स्वस्वा-
 नुसृतमतप्रवर्तकं महापुरुषं भगवदवतारमसंशयमाचष्टे; काममाच-
 ष्टाम्, का नः क्षतिः । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसंभवम्' इति हि भगवानेव स्वयं
 गायति । आवश्यकश्चायं विश्वासः, यतस्तदानीमेव तत्तन्मताभिमा-
 निनां जनानां भविष्यति तत्र तत्र भूयान्समादरः ॥

एवमितरेतरं विसंवादेन विभिद्यमानेष्वपि मतेषु वैदिकानीति,
 श्रुत्यनुगृहीतानीति, वेदान्तिमतव्यपदेश्यानीति च सकलैरप्यास्तिकै-
 रभ्युपेतानि अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतान्येव संप्रति सर्वत्र समुपल-
 भ्यन्ते । मतानि चैतानि चिरादेव रूढमूलानि । अथाप्येतन्मतानु-
 सारेण ब्रह्मसूत्रगीतादिकं व्याचक्षाणा अत एव भाष्यकारप्रसिद्धि-
 मुपगतास्त्य एव पुण्यपुरुषाः । यथा — अद्वैतभाष्यकृतः श्रीशंकरा-
 चार्याः, विशिष्टाद्वैतभाष्यकाराः श्रीरामानुजाचार्याः, द्वैतभाष्य-
 कर्तारः श्रीमदानन्दतीर्थाचार्याः । यथा अद्वैतिनः श्रीशंकराचार्यान्
 शिवस्य, यथा च द्वैतिनः श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यान् वायोः, तथा
 विशिष्टाद्वैतिनोऽपि श्रीरामानुजाचार्यान् 'शेषस्यावतार इति प्रमा-
 णैरुपपत्तिभिश्च सर्वथा प्रतिपद्यन्ते ॥

अद्वैतभाष्यकारो हि अमेदश्रुतीर्निर्गुणश्रुतीश्च मुख्याः परि-
 गृह्यान्; भेदश्रुतीनां सगुणश्रुतीनां च व्यावहारिकदशादिकल्पनया
 स्वयमेकां गतिमभिप्रदर्शयामास । भेदश्रुतिमवलम्बमानस्य द्वैतभाष्य-

1. विष्वक्सेनावतारः, पञ्चायुधावतार इति केचित् । लक्ष्मीपतेरवतार
 इति तु परे ।

G 13

कारस्यापि अभेदश्रुतयो न स्वरसबाहिन्यः संपद्यन्ते । घटकश्रुतिब-
लेन सर्वं समर्थयतो विशिष्टाद्वैतभाष्यकारस्य तु समस्तकल्याण-
गुणबोधनेन सगुणश्रुतयः, तथा हेयगुणराहित्यप्रतिपादनेन निर्गुण-
श्रुतयः, विशिष्टैक्यविनिवेदनेन अभेदश्रुतयः, स्वरूपतस्तत्त्वेषु
भेदवादेन भेदश्रुतयश्च स्वरसतः समुपपद्यन्ते इति सर्वश्रुतिसामरस्य-
मस्मन्मत एवेति विशिष्टाद्वैतिनः^१ ॥

एक्यानुसंधानं भक्तेर्न पोषकं भवति । तरतमभावावगमे हि
उत्कृष्टे भविष्यत्यवरस्य महीयसी प्रीतिः । न च विना भगवति
भक्तिं मोक्षो नाम केनचिदुपलभ्येत पुरुषार्थः । सगुणोपासनायास्तत्र
प्रयोजकत्वकल्पनातो वरं तस्यास्तत्र हेतुभावः श्रुत्यादिसिद्धः सर्व-
थाभ्युपगन्तुम् । तथा च केनचिदप्यंशेन अभेदबुद्धिं दूरीकुर्वता
पारमार्थिकं द्वैतमवगच्छतैव ननु शक्यते भक्तिमता सुकृतिना पुरु-
षेण परमः पुरुषार्थोऽयमधिगन्तुमिति द्वैतमिदं ज्याय इति द्वैतिनः ॥

अद्वैतभाष्यकारस्यापि पारमार्थिके द्वैत एव तात्पर्यम् ।
परं तु 'सर्वं क्षणिकम् । शून्यं तत्त्वम्' इत्येवं सर्वतः
समुज्जृम्भमाणे वेदविरुद्धे बौद्धसिद्धान्ते तदनुसारेण चिराज्जातसं-
स्कारायां लोकस्य मनःप्रवृत्तौ जगत्कारणस्य एकस्य वापि वस्तुनः
सत्यत्वं नित्यत्वं चावश्यसाधनीयमापतितमिति तात्कालिकजनवासना-
नुसारेण सर्वमिथ्यात्वम्, जगत्कारणभूतत्वेन एकस्य वस्तुनः पर-
ब्रह्मणः सत्यत्वं च स्थापितमद्वैतभाष्यकारेण । न ह्येतावता श्रीशंकरा-

१. 'मिथो भेदं तत्त्वेष्वभिलपति भेदश्रुतिरतो विशिष्टैक्यादैक्यश्रुतिरपि
च सार्था भगवती । इमावर्थौ गोमुं निखिलजगदन्तर्यमयिता निरीशो लक्ष्मीशः
श्रुतिभिरपराभिः प्रणिदधे ॥' इति संकल्पसूर्योदये कविताार्किकसिंहः ।

चार्याणामत्रैव नैर्भर्यमित्यङ्गीकरणीयम् । कालेन च जगत्कारणस्य
एकस्य वस्तुनः सत्यत्वप्रतिपत्तौ जगति रूढमूलायाम्, भगवति
भक्तिसुदेचयितुं भेदं पारमार्थिकमभेदं च विशिष्टवेषेण विशिष्टाद्वैत-
भाष्यकार उपपादयामास । ततश्च ततोऽपि भक्तिविशेषं परिपोषयि-
तुमंशतोऽप्यभेदमसहमानो द्वैतभाष्यकारः सर्वात्मना भेदं परमुररी-
चक्रे । इत्थं च विमृश्यमाने वस्तुतत्त्वे त्रयाणामपि भाष्यकाराणां
न खल्वैकमत्यं युज्यते निराकर्तुम् । दशा हि नाम व्यावहारिकी वा
भवतु पारमार्थिकी वा । सगुणोपासना भगवति भक्तिश्च त्रयाणामपि
भाष्यकृतां समतैव पुमर्थसमर्थकतया । एवं च त्रयाणामपि भाष्यका-
राणां सति संभवति तात्पर्यैक्ये, तेषां परस्परपराङ्मुखीभावकल्प-
नापूर्वकमाधुनिकानामस्माकं मतप्रद्वेषदूषणादिकं सर्वथा बालिशकृत्य-
मेवेति नव्या विमर्शकाः ॥

वस्तुतो वस्तुतत्त्वं यद्वा तद्वा भवतु नाम । न वयमचर्म-
चक्षुषः । ते ते यावद्बुद्धिबलं कयापि गमनिकया स्वैरं किमप्युत्प्रेक्ष-
न्ताम् । नास्माकं किमपि वक्तव्यमत्र लक्ष्यते । इदं पुनर्न वयमन-
भिधातुं पारयामः— यदुत विशिष्टाद्वैतभाष्ये अधीयमाने तत्र तत्र
भाष्यकृता योजितैर्भगवतो विशेषणैरनुसंधीयमानैर्यावती भगवति
भक्तिस्फूर्तिरनर्गलमस्माकमाविर्भवति, तावती सा न किलोदेत्यपरयो-
र्भाष्ययोरधीयमानयोरिति तदस्थदृष्टावास्थितायामकामैरप्यपरैरवश्य-
मिदमभ्युपेयं भवतीति । यथा च श्रीशंकरभाष्ये अधीयमाने शब्दाः
पुरस्तादथ परस्तादर्थः प्रादुर्भवन्ति पुरतोऽस्माकम्, तथा श्रीरामा-
नुजभाष्ये अर्थाः प्रथमतः पश्चाच्च शब्दा आत्मानमभिदर्शयन्ति ।
यथा वा प्रबलयुक्तिप्रमाणनिरूपणेन अद्वैतभाष्यात्, तथा भक्तिसु-

धारसनिष्यन्देन द्वैतभाष्यादपि विशिष्यते विशिष्टाद्वैतभाष्यमिति सकृदवलोकनेनैव, दृढं विश्वासिभिः, सहृदयः स्वयमेव नूनमवगमिष्यति ॥

एवमखिलैरप्यभिवन्दनीयमहिमसु त्रिषु भाष्यकारेषु विशिष्टाद्वैतभाष्यकृतो भगवद्रामानुजाचार्या एव प्रकृतस्य गद्यत्रयाख्यस्य प्रबन्धरत्नस्य प्रणेताः ॥

एते किल इतश्च प्राक् प्रायो नवभ्यां शताब्द्यां भगवतो यामुनाचार्यस्य पौत्र्यां कान्तिमत्यपराभिधानायां भूदेव्यां हारीतकुल-तिलकान्महात्मनः केशवसोमयाजिनः श्रीभूतपुर्यां लब्धजन्मानः, बाल्य एव सर्वाण्यपि शास्त्राणि विशिष्य श्रीयादवप्रकाशयतिवर्या-दद्वैतग्रन्थांश्च समग्रमधीत्य भगवदनुग्रहेण तदा तदा स्वयमपसृत-महापदः प्रकटीकृतपरिशुद्धनिजप्रभावाः, अनेकेभ्य आचार्येभ्यो यथासंप्रदायं तांस्तानर्थविशेषानात्मना समधिगत्य सर्वदा भगवत्कै-कर्यैकप्रवणमनसो भगवद्गुणानुभवसमधिगतपरमानन्दनिर्भराः, काले-न च प्रव्रज्यां परिगृह्य श्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवैकपराय-णाः परवादिविधूननचणवचोगुणाः, सुचिरमध्यात्मविद्यां यथासंप्रदा-यं बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिश्य स्वाश्रिताननेकानुज्जीवयन्तः, सर्वा-त्मना विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं सर्वतोमुखमकुतोभयं च विधाय वेदार्थ-

1. एकोनविंशत्युत्तरशताधिकचतुःसहस्रतमे पिङ्गलनाम्नि कलेर्वत्सरे चैत्रमासि शुक्लद्वादश्यां शृगुवासरे आर्द्रानक्षत्रे कृतावताराः । किस्तीयसंवत्सरः = 1019.

2. 'रामानुजः सप्तशतैर्यतीनां पीठैश्चतुःसप्ततिभिः समेतः ।

एकान्तिभिर्द्वादशभिः सहस्रैः श्रीरङ्ग आस्ते यतिसावर्भौमः ॥'

संग्रहादीनि प्रबन्धरत्नान्यनुगृह्णन्तः, शिष्यपरम्परया तेषामिव स्वसि-द्धान्तस्य च सर्वतोऽपि प्रचारं समुत्कर्षं च भगवन्तं प्रार्थयमानाः, सर्वथा परहितैकप्रवणाः परार्थैकजीविताः परमपुरुषैकदैवताः परक-लितप्रशंसानिन्दादिपराङ्मुखाः परं धाम प्रपेदिरे ॥

एतैश्च कृतेषु प्रबन्धरत्नेषु श्रीभाष्यव्यपदेशविख्यातं श्रीब्रह्म-सूत्रभाष्यं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण तत्तदर्थप्रतिपादकं प्रबलाभिर्यु-क्तिभिरप्रतिहतैश्च प्रमाणैः परमतनिराकरणचणगुणगणमखिलसूत्राक्ष-रात्यन्तानुगुणमपरैरप्यभिनन्दनीयसुमधुरवचोगुम्भं विलसति विश्वतो-ऽप्युदञ्चितभगवद्गुणानुसंधानसरसरमणीयम् ॥

श्रीगीताभाष्यमप्येतैरनुगृहीतमभिरुच्यैव सुखावसेयविषय-जातम् ॥

वेदान्तसार इति, वेदान्तदीप इति च द्वावेतेषामेवापरौ ग्र-न्थौ, अतीव संग्रहेण किञ्चिदिव विस्तरेण च श्रीबादरायणसूत्राणि श्रीभाष्याकलितफक्किया अक्षरतोऽपि व्याचक्षाणौ, ब्रह्मसूत्रवृत्ती भवतः ॥

वेदार्थसंग्रहनामकमेतद्विरचितं प्रबन्धरत्नं तु विशिष्टाद्वैतम-तानुरोधेन व्याख्येयानामुपनिषदां व्याक्रियाप्रक्रियादिशाप्रदर्शनपरम् । अत एव श्रीभाष्यादिभिरपि गतार्थतामालोच्य श्रीभाष्यकारैरुप-निषदां न व्यरचि भाष्यं पार्थक्येन ॥

नित्यग्रन्थाभिधानोऽप्येकः प्रबन्धः श्रीभाष्यकारैरारचितः । तत्र च श्रीवैष्णवसमयिनामहरहरनुष्ठेया धर्माः कर्मस्वरूपाणि च स-न्ति साधु प्रतिपादितानि ॥

प्रकृतं च गद्यत्रयाख्यमत्युत्तमं प्रबन्धरत्नं श्रीभाष्यकारैः स-

दाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनपूर्वकमात्मकृतस्य भरन्यासस्य, स्वकृत-
प्रपत्तिप्रसन्नदिव्यदंपतिप्रकाशितस्य अभयप्रदानस्य च स्वरूपमन्या-
नप्यवगमयितुमुपनिबद्धमिति संप्रदायविदः । एकैकस्यापि गद्यस्य
पार्थक्येन विषयप्रयोजनादिकं तु तत्तद्भाष्यारम्भ एव स्फुटं प्रकटी-
कृतमिति नेह तत्र विस्तरः स्वीक्रियते ॥

वस्तुतः सर्वदापि भगवन्महिमानुसंधानैकरसिकानां श्रीभाष्य-
काराणां श्रीभाष्यगीताभाष्यादिष्वगत्यापतितेन परमतदूषणकोलाहलेन
कियतश्चन क्षणान् भगवद्गुणानुभवपरमानन्दपराङ्मुखीभावक्लिश्यमा-
नमानसानामखण्डधारासारनयेन अविच्छेदभगवद्गुणानुभवप्रकारमुच्चै-
रुच्चार्य भगवत्प्रसादप्राप्तिमुपवर्ण्य कृतार्थभावमात्मनः कलयितुकामानां
हृदयपयःपयोधेरनर्गलमभितः प्रसरन्ती सुधालहरिपरंपरा किल श्रीम-
दिदं गद्यत्रयमित्यपि वयमुत्पश्यामः ॥

एतद्गद्यत्रयभाष्यकर्तारश्च श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकाः कले-
रेकसप्तत्यधिकशतत्रयोत्तरचतुःसहस्रतमे शुक्लनाम्नि संवत्सरे नभस्य-
मासि श्रवणनक्षत्रे श्रीकाञ्चीनगरपरिसरे हिमोपवनाभिधाने देशे कृता-
वताराः । एतेषां च मातरपितरौ श्रीमती तोतारम्बा, श्रीमाननन्त-
सूरिश्च । ‘अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते । समा
द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो गताः’ इत्युक्तप्रकारेण लोकविलक्षण-
ताप्रकाशनाय एतैरपि द्वादश परिवत्सरान् गर्भे स्थितं मातुः ॥

एते च तन्मातापितृस्वप्नवृत्तान्तानुरोधेन¹ श्रीमद्वेङ्कटाद्रिना-

1. कुसुमकैकर्यमनुदिनमनुतिष्ठतः श्रीमदनन्तसूरैर्हस्ते श्रीनिवासेन स्व-
कीया घण्टा अदायीति, तेन च दत्तां तां तोतारम्बा स्वयमगिरिदिति च
ताभ्यां दृष्टः स्वप्नः ।

थस्य श्रियःपतेर्घण्टाया अवतार इत्यखिलानामप्यास्तिकानामभि-
प्रायः । अमुं च विषयं स्वयमेव श्रीमदाचार्याः संकल्पसूर्योदये संक-
लयामासुः¹ ॥

बाल्यादारभ्यैव सर्वत्र बुद्धिवैभवं प्रश्रयं भगवति भागवतेषु
च भक्तिं शान्तिं दान्ति च बिभ्राणैरेतैर्विशतिवयस्कैरेव सद्भिर्विश्वा
अपि विद्या वादिहंसांमुवाहादात्रेयश्रीरामानुजाचार्यवर्यास्त्वमातुलाद-
धिगताः² ॥

अनन्तरं च यथासंप्रदायमधिगतविशिष्टाद्वैतमतसारसर्वस्वैः
श्रीमदाचार्यैः श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवापरायणै-
र्भगवत्प्रावण्यपरिपूर्णैः³ सुचिरमवस्थाय श्रीभाष्यादिप्रवचनमाचर-
द्विरनेके कृतमतयः शिष्यास्तत्त्वहितपुरुषार्थोपदेशेन धन्यजन्मता-
मवापिताः । पराजिताश्च बहवः परवादिनस्तदा तदा प्रमाणप्रबलवा-
चोयुक्तिनिकरेण सर्वतः सारेण ॥

एतैश्च न केवलं संकृतभाषायाम्, परं द्रामिडभाषायामपि
मणिप्रवालरीत्या शुद्धगाथारूपेण च बहवो ग्रन्था⁴ व्यरच्यन्त ।

1. ‘वित्रासिनी विबुधवैरिवरूथिनीनां पद्मासनेन परिचारविधौ प्रयुक्ता ।
उत्प्रेक्ष्यते बुधजनैरुपपात्तभूमा घण्टा हरेः समजनिष्ट यदात्मनेति ॥’

2. ‘रामानुजार्यादात्रेयान्मातुलात्सकलाः कलाः । अवाप विशत्यब्दे यः’
इति श्रीकुमारवरदगुरवः । आचार्यैरपि संकल्पसूर्योदये ‘विशत्यब्दे विश्रुतनाना-
विधविद्यस्त्रिंशद्वारं श्रावितशारीरकभाष्यः’ इति स्वयमुक्तम् ॥

3. कदाचिदपचिकीर्षया कैश्चन कुदृष्टिभिर्द्वारि लम्बितायामुपानहि स्वाशि-
रसि लम्बायाम् ‘कर्मावलम्बिनः केचित्केचित् ज्ञानावलम्बिनः । वयं तु हरि-
दासानां पदरक्षावलम्बिनः’ इति श्रीमदाचार्यैरभिहितम् ॥

4. संस्कृतभाषायाम्— साहित्ये, चतुर्विंशतिसर्गात्मकं यादवाभ्युदयं

काव्ये वा नाटके वा स्तोत्रजाते वा यत्र कुत्र वा एतेषां पदविन्यासः
सर्वात्मना भगवति भक्तिं स्वसिद्धान्तसारं च क्रोडीकुर्वन्नेव भवतीति
नन्वानुभाविकमिदमवलोकयितृणाम् ॥

एतेषां वैदुष्यं परवादिनिरसनवैभवं चावलोक्य तदानींतनाः
पण्डिता एव 'कवितार्किकसिंहः' इति विरुदेन श्रीमदाचार्यान् सम-
भावयन् ॥

एकदा च श्रीकृष्णमिश्रवादसमयप्रकटितपराक्रमपरितुष्टेन
श्रीरङ्गनाथेन श्रीमदाचार्येभ्यः 'वेदान्ताचार्यः'^१ इति, श्रीरङ्गनाथिकया
'सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः' इति च विरुदं प्रसादितमर्चकमुखेन ॥

सर्वदा सदाचारानुष्ठानैकबद्धश्रद्धानां च श्रीमदाचार्याणामु-
च्छ्रवत्त्या देहयात्रां निर्वर्तितवतामनितरसाधारणं नैःस्पृह्यं ननु व्यक्त-

नाम महाकाव्यम्, श्रीरङ्गनाथपादुकामहिमवर्णनपरं सहस्रपद्यात्मकं पादुकासह-
स्रम्, सुभाषितनीवी, हंसमदेशकाव्यम्, संकल्पसूर्योदयं नाम महानाटकम्,
हृयग्रीवस्तोत्रादीनि सहस्राधिकश्लोकसंकलितानि बहूनि स्तोत्राणि, द्रमिडोपनि-
षत्तात्पर्यरत्नावलीप्रभृत्यान्यन्यानि च कतिचन । वेदान्ते, न्यायसिद्धाञ्जनम्,
न्यायपरिशुद्धिः, अधिकरणसारावलिः, तत्त्वमुक्ताकलापः, सर्वार्थसिद्धिः, शतदू-
षणी, चकारसमर्थनम् । वेदान्ते व्याख्यानरूपाणि, गीताभाष्यव्याख्या तात्पर्य-
चन्द्रिका, श्रीभाष्यव्याख्या तत्त्वटीका, गीतार्थसंग्रहरक्षा, स्तोत्रभाष्यम्, गद्य-
त्रयभाष्यम्, ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् । मीमांसायाम्, सेश्वरमीमांसा, मीमां-
सापादुका । अन्ये च श्रीवैष्णवसमयाचारादिप्रतिपादकाः सच्चरित्ररक्षानिक्षेपरक्षा-
पाञ्चरात्ररक्षाप्रभृतयः । द्रामिडभाषायां च—श्रीमद्रहस्यत्रयसारप्रभृतयः द्वात्रिंश-
द्रहस्यग्रन्थाः, 'देशिकप्रबन्धः' इति प्रसिद्धिमुपगतो गाथात्मको द्रामिडप्रबन्धः ।
इत्थं च संकलय्य तैर्विरचिताः प्रबन्धा एकविंशत्युत्तरशतम् । प्रायेण सर्वेऽपि
ग्रन्था मुद्रापिताः ।

1. 'श्रीवेङ्कटनाथार्यः' इति सांस्कारिकं नाम ।

मेव वैराग्यपञ्चकावलोकनेन^१ ॥

किं बहुना— नास्ति कश्चिदेतावति जगति समुत्पन्नः; यः
खल्विमानाचार्यान् पाण्डित्यप्रकर्षेण मेधाविलसितेन ग्रन्थकरणकौश-
लेन प्रमाणप्रदर्शनसामर्थ्येन वैराग्यसारेण भगवद्भक्तिभारेण चातिशयि-
तुं प्रभवति । अत एव किलैते श्रीमदाचार्याः, कविभिः कवय इति,
दार्शनिकैर्दार्शनिका इति, वेदान्तिभिर्वेदान्तिन इति, निबन्धमिर्निब-
न्द्यार इति, कर्मठैः कर्मठा इति, ज्ञानिभिर्ज्ञानिन इति, भक्तैर्भक्ता
इति, प्रपन्नैः प्रपन्ना इति, वादिभिर्वादिन इति, शान्तैः शान्ता
इति च बहुधा संभाव्यन्ते ॥

एतैश्च श्रीमदाचार्यवर्यैरस्य गद्यत्रयस्य सत्यपि प्राचीने व्याख्याने
क्वचित्क्वचित्त्रास्वरसमालोचयद्विरेव नव्यमिदं भाष्यमवतारितमा-
त्मनेति एतद्भाष्यस्थकतिपयप्रघट्टकपर्यालोचनायामवगम्यते । अथ
च भाष्यस्य गुणनिरूपणम् 'नन्विदं श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरनुगृ-
हीतम्' इत्येतावद्विलेखनमात्रेणैव, मन्यामहे, संपूर्णमाचरितमस्मा-
भिरिति ॥

एतादृशस्य च सभाष्यस्यास्य गद्यत्रयस्य नासीदेतावता
शुद्धं च समीचीनं च किमपि मुद्रणमिति सर्वथा विषादस्थानमेत-

1. उच्छ्रवत्तिमातिष्ठमाना आचार्याः कदाचित् राजकुललब्धप्रतिष्ठैः
श्रीविद्यारण्यस्वामीभिस्तत्रागमनं प्रार्थिताः पञ्च पद्यानि उत्तरतया प्राहिण्वन् ।
तत्पद्यसमुदायस्य वैराग्यपञ्चकमिति व्यपदेशः । तत्रायमादिमः श्लोकः—'सिलं
किमनलं भवेदनलमौदरं बाधितुं पयः प्रसृतिपूरकं किमु न धारकं सारसम् ।
अयलमलमल्लकं पथि पटच्चरं कचरं भजन्ति विबुधा मुधा ह्यहह कुक्षितः
कुक्षितः ॥'

दस्माकम् । पूर्वं द्विरान्ध्रलिपिभिर्मुद्रितमपीदं सम्यक् शोधितमिति
वक्तुं न पार्यते । काञ्च्यां च कियतश्चन कालात्पाक् कैश्चन
बहुविद्धिः संशोध्य सम्यगान्ध्रलिपिभिरारब्धमुद्रणमप्यर्धावसितमस्-
मग्रसमाप्तमवतिष्ठत इत्यतितरामिदं शोकास्पदमेतद्वन्थकाङ्क्षिणां
विदुषाम् ॥

तदिदं सर्वमालोच्य, अनेकान् श्रीकोशानालोक्य, निधार्थं
समीचीनं पाठम्, यावच्छक्ति प्रमादरहितं मुद्रापयित्वा, प्रबन्धरत्न-
मिदं विदुषां प्रीत्यै आत्मनः कृतार्थभावाय च बहिरवतारयामः ॥

यावच्छक्ति परिशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे अस्मदीयबुद्धिप्रभो-
षादिना यदि स्युरशुद्धयः, प्रार्थयामहे, तर्हि ताः स्वयं परिनिर्मृज्य कृ-
पयास्मान् बोधयन्तु; येन द्वितीयस्यां मुद्रणायां वयमतीव जागर-
ष्यामः ॥

रायंपेडै. चक्रवर्ति. कृष्णमाचार्य

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदकमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.]

सौम्यवर्ष पौषमासः ।

[संचि. १०.]

सुभाषितानि ।

निराबाधं पक्षे विलसति वलर्क्षे सकुतुकं
चकोरोऽयं ज्योत्स्नां रजनिमपि कृत्स्नामनुभवन् ।

अनेहस्यायाते पुनरथ विभाते हतविधे-

रवाप्रोत्यस्तोकं सततमपि शोकं निजहृदि ॥

न ते मूलं स्थूलं न हि तव शरीरं दृढतरं

विशेषेणैवोपर्युपरि तव भागः कृशतरः ।

महीयानेवाहो तव शिरसि भारोऽपि तदपि

त्वया दीर्घायुष्यं क्रमुक कथमासादितमभूत् ॥

कलानाथेन त्वं वहसि समभावं स्वहृदये

पदार्थान्सर्वानप्ययि मुकुर गृह्णासि नचिरात् ।

नृणां द्रष्टव्येषु प्रथमगणनीयोऽसि भुवने

न जाने संभाव्यं तव परमितः कैरिव गुणैः ॥

कटत्तनाट्ट. इ. के. श्रीरविवर्मराजः ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः

कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।

शृङ्गोच्छ्वायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं

राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्यादृहासः ॥ ५८ ॥

इह बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकया नित्यविकासभाजां कु-
मुदानामवस्थितिं भावयन्कविः कैलासशृङ्गाणां कुमुदसादृश्यं वर्ण-
यति ; कैलासं च त्रिदशवनितादर्पणत्वेनानुवर्णयन्, महीधरस्यास्य
निरतिशयं सौभाग्यमवगमयति ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे

सद्यःकृतद्विरदरदनच्छेदगौरस्य तस्य ।

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-

मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ५९ ॥

कैलासस्य धवलमानं सदृशवस्तुनिर्देशेन विशदयितुं प्रका-
न्तः कविः प्रथमं दर्पणेन समुपमयन्, 'निःश्वासादिभिरनुक्षणं
मलिनीभवन्नयं मुकुरः न समीचीनः' इति तमेव कुमुदैरनन्तरमुप-
मिमानः, तत्रापि नैमित्तिकं विकासमाकलय्यापरितुष्टः पुनर्गिरिशा-
दृहासेन सदृशं भावयन्, तस्यापि कादाचित्कतामनुस्मरन् पथे-
ऽस्मिन्सद्यःकृतद्विरदरदनच्छेदेन सदृशयन्, तावताप्यसंतुष्टः, वर्ण-
यितुमशक्येयमद्रेः शोभा सदृश्यैः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयैवेत्युद्विग्नः,

तस्यैव गाम्भीर्यादिधर्मान्तराणि लक्ष्यकृत्य गौराङ्गेण हलभृतोपमिमीते
— इत्यहो ! गाम्भीर्यमनितरसाधारणं महाकविभणितीनाम् ॥

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः

सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६० ॥

भवान्या पूर्वमेव दृष्टभक्तिस्त्वं कैलासमद्य दिष्ट्याऽधिगतः
पादचारेण विचरन्त्या गौर्याः कठिनशिलातलस्पर्शं चरणयोरसह-
मानः, आत्मनः शरीरं सोपानत्वेन परिणमयन् तस्या वात्सल्यमसृ-
णितानां कटाक्षाणां पात्रीभवन्नात्मानं पवित्रीकुरु— इत्युपदिशन्,
मृडान्याः सर्वात्मना दास्यमात्मन इहाविष्करोति भक्तिपरवशः
कालिदासः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धृनोद्गीर्णतोयं

नेप्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्नधारागृहत्वम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्या-

त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेथाः ॥ ६१ ॥

पूर्वं कदाचिदुज्जयिनीं गतस्त्वं महाकालस्य प्रदोषपूजासमये
ते मन्द्रगर्जितं संध्याबलिपटहत्वेन परिणमयन् वनिताललामभूतानां
वेश्यानां मधुकरश्रेणिदीर्घाणां कटाक्षाणां पात्रीभूय अविकलं फलं
लब्धवान्किल । पश्यतु तावदिदानीमाद्यरसाभिभूतहृदयो भवान्
'क्रीडाशं फलं भवानीपरिचर्यायाः' इति । मृडानीचरणपङ्कज-
स्पर्शसमनन्तरमेव क्रीडालोलाभिः सुरयुवतिभिरहमहमिकया परि-

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमानै-

मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६३ ॥

एवमात्मनानुभूतपूर्वान्भोगाननुस्मारितो यक्षः, हेमपल्लवसंस्तरे स्वीयमुत्सङ्गमधिशयानां विगलितांशुकां शिथिलालकां प्रेयसीं हृदये-
नालिखन्, नन्वियमलकैव प्रणयिनः कैलासस्योत्सङ्गे कामिनीव सविस्मम्भमनवरतं शयानां 'सर्वर्तुसांनिध्येनाजस्रं शोभमानेऽस्मिन्नुद्देशे महर्षयोऽप्यवशा भवेयुः इति व्यञ्जयन्ती, अभिज्ञतमस्य कामचारि-
णस्ते मानसं नियतमावर्जयिष्यत्येव; किं पुनरभिज्ञानान्तरनिर्देशेनेति निपुणमुपसंहरन्नलकाप्रवेशायाभ्रं प्रोत्साहयति मधुरमधुरया सूक्ति-
सरण्या ॥

इति मेघमंदेशे प्रथमाश्वासः ॥

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

त्वय्येवायत्तौ भोगमोक्षौ दिविषदामपि । तदेष नौ सेवाभावः,
योऽयमविनाभावो नाम । अतो नावकल्पये परमार्थतः शोकस्थानमत्र ।
रूपान्तरपरिग्रहेण तु कदाचिद्विश्लेषं तदात्वदुस्सहमपि अवश्यंभाविनि
संश्लेषे रसान्तरमादधानमनुभूय निस्तीर्णशापा पुनरपि प्रकृतिं प्रति-
पत्स्यस इति नात्यर्थमनुशयोऽपरिहार्ये वस्तुनि विदुषामुपपद्यते ।
अहमपि संकल्पकल्पनीयमपि भूभारापनोदमपदिश्य त्वदनुरोधेन

स्वमात्मानमगोचरमपि गोचरं जनदृशां करिष्यामि । वसुदेवकुले
प्रसूतोऽपि त्वामेव रमयितुं गोकुले निवत्स्यामि । प्रागेव त्वं सस-
खीजना व्रज व्रजमेव । वृषभानुगृहिणी कलावती नाम गोपिका त्वां
भावयिष्यति दुहितरम् । मय्यवतरिष्यति कृत्स्न एव देवलोको
गोलोकश्च स्वैरशैरवतरिष्यत्येव भुवम्—' इति ॥

अथ श्रीदामानमपि अनन्यशरणं स्वामिसेवाविलोपविरसेन
देवीशापेनास्तमितच्छायां शरण्यः— 'श्रीदामन् किमतीतेऽर्थे शो-
केन ? कं वा न कोडीकरोत्यनीश्वरमीश्वरी भवितव्यता ? किंच क्रोध
एव त्वामासुरीं योनिमनयत् । किमत्र वैभवं पुनरुक्तवादिनो देवी-
शापस्य ? कंचिच्च कालमनुभूतशापो भूतनाथशूलधारानिर्णिक्त-
वृजिनः प्रतिलप्स्यसे प्रकृतिम् । तत्रापि तु जन्मन्यहीनप्रणयं मयि
ते मानसमेव साधनं श्रेयसः—' इत्यादिश्य विससर्ज ॥

स चानुपदं शङ्खचूडो नामासुरः संबभूव । राधापि देवी
वृषभानुगृहे लब्धजन्मा यदृच्छावशात् स्वेनैव व्यपदेशेन व्यपदिष्टा
ववृधे ॥

तदनु सर्व एव गोगोपिकावर्गो रासमण्डपवृन्दावनादिकं च
गोलोकसारं तामवतरन्तीमन्ववततार । देवाश्च देव्यश्च क्षितिक्षेमार्थ-
मवतरिष्यतो हरेरनुरोधेन ये यथा प्रथममादिष्टास्ते तथा भुवि संब-
भूतुः । कश्यपो वसुदेवः प्रादुरासीत् । अदितिश्च देवकी । उपारू-
ढयौवनो वसुदेवो नवयौवनमृजावदातलावण्यामुपयम्य देवकीं देव-
कसुतां झणझणायमानकनककिङ्किणीजालमालिभिः शताङ्गशतैर्दंशि-
तानेकसूर्योदयं गण्डभित्तिगलितमदवारिधारासंपादिताकालदुर्दिनैः
कर्णतालपवनजानितवात्यापरिभ्रमैर्महोत्सेधपरिणाहैर्मातङ्गपुङ्गवैरनेकव-

र्णकदलिकालंकृतैरिन्द्रायुधशबलितजलधरानीकलक्ष्मीं दधानम्, प्रय-
त्नधृतखलीनखणखणायितमुखैः प्रस्फुरत्प्रोथैराकाशमशेषमधःकर्तुमिवो-
द्गतग्रीवैः अमृतफेनपाण्डुरैरनिभृतावस्थानैरनेकदेशीयैस्तुरङ्गमैः दुग्धो-
दतरङ्गैरिव परिप्लुतम्, सेनापतिनिदेशसमकालपरिणतविचित्रव्यूह-
बन्धैः उत्खातकृपाणलतासहस्रोपहितनागलोकविभ्रमैः समरालाभा-
दन्तःसंभृतवेगमक्षमैरिव वोढुमात्मीयं प्रतापमविश्रान्तदोर्दण्डदुर्ल-
लितैः पदातिबलैः परिबृंहितं हारनूपुरकेयूरपारिहार्यादिमहार्हभूष-
णकान्तिकर्तुरितितनुच्छायाभिः सुवर्णाचित्रितैः सूर्याशुसूत्रकृतवानैरिव
संकल्पनिर्मितैरिव च पारिजातपल्लवमसृणस्पर्शैः दुकूलवरैराच्छादि-
ताभिः कल्पलताभिरिव सूर्याशुपरिवृताभिः तारकानिकरपरिकर्मिता-
भिश्चन्द्रकलाभिरिव समानवयोवेषवर्ष्मकान्तिभिः वेशकन्याभिर्वि-
द्युद्वलरीभिरिव मूर्ताभिरुपशोभितम्, चिन्तामणिनिर्विशेषरत्नशतप्रायं
दिव्यनिर्माणशङ्कावहबहुविधाविकाजिनरचनादिप्रायं श्वशुरप्रेषितं क-
न्यापारिबर्हमुपादाय प्रस्थास्यमानः प्रियतमया सह गमनत्वरोद्युक्त-
युग्यतुरगखुरपुटपाटितक्षितितलं चित्रकम्बलपरिवृतमुत्तमास्तरणास्ती-
र्णं रथमारुरोह ॥

कंसस्तु स्वसृवत्सलः सारथ्यमूरीकृत्य स्वयमश्वरश्मीन् जघ्रा-
ह । शुश्राव चानुपदम् — ‘अस्वास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां नयसेऽ-
बुध—’ इत्येवंरूपामात्मविनाशशंसिनीमशरीरिणीं वाणीम् । स
तया सृण्येव व्यालगजो गाढविद्वश्चिन्ताविश्रान्तहृदयः रोषावेशलोहि-
ताक्ष इतिकर्तव्यताविवेकविधुरमतिः प्रतिकलं सृकणी लिहन् प्रस्फुर-
दोष्ठपुटः अनवधारणादुत्स्थवृत्तिः मूलच्छेदप्रतीकार्यां प्रथममेवात्म-
विपदमनुचिन्त्य रभसोत्खातखड्गो भगिनीं हन्तुमारब्ध ॥

तदा सर्वा एव स्त्रियः सन्नगात्रयष्टयः पारिप्लवदृष्टयो हा
हेति चुकुशुः । समग्रं च तदग्रेसरमनीकमुदग्रवाचोचयप्रतिरुद्धप्रसर-
मिव स्रोतः स्रोतस्विन्याः संक्षोभोत्तरङ्गमासीत् । तं तथाभिनिविष्टं स्वसुः
केशबन्धग्रथितैकहस्तमपरहस्तोद्यतकृपाणं प्रियतमां च कातरोत्तरल-
तारकां प्रकम्पस्वेदस्रस्ताग्रात्रीमालोक्य निसर्गधीरो वसुदेवः स्वमा-
कारमदर्शयन् साग्रेव हितमनुदर्शयन्नुवाच — ‘महाभाग कथमदृष्टव-
क्तृकाया गगनचर्या वाचः प्रत्ययेन भवादृशोऽपि सदसद्विवेकी गर्हिते
कर्मणि प्रवर्तते? आसप्रामाण्यादेव हि शब्दप्रामाण्यं प्रमाणविदः प्रति-
जानन्ति । श्रुतयोऽपि नाम ‘सत्यं वद’ इति वक्तारमनुशासति । वक्तृणां
च पुरुषभावसुलभा भ्रमप्रमादविप्रलम्भा विततार्था वाचमापादयन्ति ।
अस्तु वा श्रेष्ठेयमीदृशं वचनम् । तथापि न धीमतामत्र संभ्रमावसरः ।
कस्माद्वा जनिमतो मृत्युः प्रमाद्यति जगति? जनननिधनाभ्यां पूर्वापर-
सीमामुद्राभ्यां न किञ्चिन्न मुद्रितमस्ति वस्तु । इयानत्र विशेषः ।
धर्म्ये वर्त्मनि वर्तमानस्य निधनमुच्चैर्गतिद्वारम् । इतरस्य तमःकूप-
मुखमिति । तदिदमनुचिन्त्य क्षणिकस्य देहबन्धस्य कृते दीर्घबन्धं
धर्मं नोपरुन्धते मनीषिणः । किञ्च सर्वाणि भूतानि आत्मवत्पश्यन्ति
विपश्चितः, विशेषतः प्रजेश्वराः । स त्वमचिरोढायाः बालायास्सप्त
गर्भानतीत्याष्टमेन गर्भेण भाविनमात्मनाशमसृप्यमाण इमामद्यैव हनि-
ष्यसि । न चेयमपराध्यति । स्त्रीवधः स्वसृवधो निरपराधवधो विस्रब्ध-
वधश्चानेकदोषसंकीर्णोऽयमेक एव तवारम्भः । बलवत्तरसामन्तशतप-
रिचरितचरणो वीरप्रवरस्सन् भाविगर्भमिया भगिनीं हतवानिति च स्व-
यशोवध एवायं परिणमति । स्त्रीघातिनो राज्यश्रीरेव हि प्रथमं व्यपे-
यात् । वरमहीनश्रियः प्राणैर्वियोगः, न पुनर्हीनश्रियो जीवितम्—’ इति ॥

स एवं बहुधा निदर्शितोऽपि विपरीतो यदा न प्रतिपेदे तदा भाव्यनिष्ठाभ्युपगमेनापि उपस्थितां व्यापदमपनेयां कालान्तरेऽपि भवितव्यतामेव भगवतीमचिन्त्यपरिणामामनुविमृश्य वसुदेवः सोपग्रहमुवाच— 'वीर ! अष्टमो ह्यस्यागर्भस्ते सप्तनो निर्दिष्टः । पुत्रानस्था जातमात्रानुपहरिष्यामि ते । किमनया तपस्विन्या निरागसा हतया' इति । स तद्वचनमसुप्रियः प्रियमादाय विरराम स्वसृवधात् । अनवस्थितचित्तस्य नृशंसप्रकृतेः यत्किंचनकारिणः प्रसादेनापि तस्य नातिनिर्वृतः आनकदुन्दुभिः सह बध्वा स्वं विवेश निवेशम् ॥

अथ कदाचित् कंसः कलहकुतूहलिनः सुरमुनेरुपयातस्य स्वादात्मानमन्यस्मिन् जन्मनि कालनेमिं नाम त्रिदशपरिपन्थिनमसुरारिणा व्यापादितमेतर्हि कंसनामानमवाप्तजननान्तरं तमेव चासुरवैरिणमष्टमं देवकीगर्भमुद्भविष्यन्तं यदूँश्च तत्सेवाहोवाकिनः त्रिदशानेव जातानवधार्य सर्वानेव ज्ञातीन्विद्विषन् बलादाक्षिप्तराज्यः पितरं नियम्य कांश्चिदात्मनः समशीलानामन्व्य प्रतीतान् सचिवान् रहसि समादिदेश— 'भोः ! सुहृदः ! यदेष देवर्षिरविश्रान्तगतिः उत्तानहृदयो यत्किंचनवादी बालवृत्तिः प्रजल्पति, तदिदममहासत्त्वजनोद्वेजनं यद्यपि न तेजस्विनां तेजसि किंचित्करम्, तथापि प्रतिक्रियायामौदासीन्यं न नीतिविदां श्रेयः । प्रतिपक्षसंशयोऽपि हि यत्नादन्विष्य व्युदसनीयः । गृहे काकोदर इति भ्रान्तजल्पितेनापि सशङ्काः परीक्ष्यैव हि प्रविशन्त्यन्तर्विपश्चितः । तदिदानीमस्मच्छ्रेयसि निरतैरवरोधैरनुजीविभिर्वा नारीनरैरनाविष्कृताशयैः देवकीवसुदेवयोश्चेष्टासु दत्तावधानैः भवितव्यम् । अष्टमो गर्भ इति नायमर्थो विसम्भालम् । संख्यात्र विवक्षानुरोधिनी । गणनाक्रमे कस्य वा कतमत्वमैका-

न्तिकम् ? अपि चेदानीं हरिर्हि नः प्रतिपक्षः । स चार्थतन्त्रो मायावी विप्रलब्धमन्यदर्शयित्वा अन्यदेव करिष्यति । वैरिमूलमनङ्कुरितमेव सुकरमुच्छेत्तुमिति च नीतिविदां निर्णयः । एवं च सति आ प्रथमादनाहत्य परिगणनामभिश्चङ्कनीयः सर्वशो देवकीगर्भः । प्रमादादुपेक्षितौ च देवकीवसुदेवौ च्छद्मच्छादितदौहदलक्षणौ यदि जातमात्रमतिवाहयेतामपत्यम्, स नस्तदनु निगूढमुपहितोपचयः परिपन्थी साधयितुमसुकरः संपद्येत । तस्मादस्मिन्नर्थे समस्तैरस्मच्छ्रेयसि स्थितैरासवर्गैर्नक्तं दिवमनिमीलितलोचनैरनुत्तानितहृदयैश्च सुस्थिरं स्थीयेत—' इति ॥

कंसार्णवमेवमुद्धर्तमानाभ्यन्तरदुष्टसत्त्वमुत्तरङ्गीकृत्य प्रत्यासेदुषो देववर्षेरुपश्रुतकंसव्यवसायश्च वैकुण्ठनाथः सस्मार पातालगर्भशय्याप्रसुप्तानां षड्गर्भाभिधानानां दानवानाम्, ये किल हिरण्यकशिपुसंभवस्य कालनेमेरमरारियूथनाथस्यात्मसंभवाः पुरा स्वमनाहत्य पितामहं तपस्समाराधितात् त्रैलोक्यपितामहादेव सर्वावध्यतां वरं प्रतिपद्य प्रत्यागताः परसेवाविरसीकृतचेतसा हिरण्यकशिपुना— 'रेरे ! कुलमहत्तरावमानिनः ! कुलघ्नाः ! स्वेनैव दर्पेण हताः सलिलगर्भशय्यामितः प्रभृति दीर्घकालमधिशेध्वम् । अन्यासिंश्च जन्मनि जातमात्रा एव यूयमनेन स्वपित्रा जात्यन्तरगतेन सामर्षं व्यापादयिष्यध्वे—' इति दत्तशापाश्विराय स्थावरनिर्विशेषमशेरत । तेषां च कालनेमिनैव कंसव्यपदेशेन प्राप्तकालं कालधर्ममुपपादयिष्यस्तानेव षड्गर्भान् देवकीगर्भमुपनेतुं योगनिद्रापरभिधानां मायां देवीं मायेश्वरः शशास ॥

अथ च दुरतिक्रमक्रमाया भगवत्या भवितव्यतायाः प्रभावेणानाराध्य पितामहमननुनाथ्य कुलदैवतानि अनुपोष्य षष्ठीमनिष्ठा

पुत्रकामेष्टिभिरनाशस्य हृदयेनापि कुलवृद्धैराशंसनीयामुपलेभे सुकृतशतसुलभां दौहृदसंपदम् । या हि तिर्यग्योनिभवेष्वापि भूतेषु दर्शनीयतां कामप्युपदधाति, सापि महादेव्या देवक्या देवतारूपायास्तनुलतां लतामिव प्रसूनश्रीरलंकुर्वाणा नात्मनो न दयितस्य न वा ज्ञातीनां प्रीतये न बभूव । यथा यथा च गर्भो ववृधे तथा तथा भूतात्मा चान्तरात्मा च देवक्याः सममवसेदतुः । अपत्यजननोद्विग्नचेतसश्चानाशंसितोपगम एव नचिरादिवोपतस्थे प्रसूतिमासः । अन्तरेण च कुमारभृत्याविदां भिषजामुपक्रमान् अनपेक्ष्य च कुलवृद्धाजनोपनेयान् मङ्गलोपचारान् कुमारं देवकी व्यजायत ॥

प्रथमजत्वात् कीर्तिमानिति नामकरणेन कृतसंस्कारमर्भकं जातमात्रमेव वसुदेवः सत्यव्रतभङ्गभीरुः कंसायोपजहार । तस्य तथाविधेनार्जवेन कंसस्यापि प्रसादपेशलं मनाञ्जनः परिणनाम । स हि कुमारोपहारिणं वसुदेवमुवाच— ‘नयतु भवानिमं कुमारम् । नास्मादस्माकमस्ति भयम् । अष्टमादेव हि गर्भादत्याहितमशरीरिणी वाणी समाचष्ट—’ इति ॥

अकृतप्रज्ञस्याविमृश्यकारिणो दर्पदाहज्वरविसंष्टुलप्रकृतेः प्रसादेनापि तेन क्षणिकेनापरितुष्यन् महामना वसुदेवः संदिहानेनैव चेतसा तमर्भकमादाय प्रतिययौ ॥

प्रतिप्रयाते च तस्मिन्नकस्मादुन्निद्रया स्वयैव आसुर्या वासनया वात्ययेवार्णवो विक्षोभिताशयो नारदशंसितमनुस्मृत्य व्यापादितमिवाव्यक्तवृत्तिना हरिणा स्वमात्मानमाकलयन्नतिमात्रजातप्रकम्पः स पापः पुनरपि वसुदेवमप्राप्तावसथमेवाकार्य अकार्यनिस्त्रपस्तं शिशुं चरणयोः

गृहीत्वा शिलायामवाञ्मुखमवजघान । संचूर्णितोत्तमाङ्गमुपरतं सुतमपि दृष्ट्वा नियतेर्नृशंसवृत्तेश्च दुर्वारतामनुपश्यन् नातिव्यथितमनाः स मनीषी प्रतिनिववृत्ते ॥

षट्स्वेवं समतीतेषु देवकीगर्भेषु हतेषु च हन्तव्येषु दैत्येषु दैत्येनैव षड्गर्भेषु संकर्षणो भगवान् वासुदेवादेशादाविवेश देवकीजठरम् । स च गर्भः सप्तमः सप्तसु व्यतीतेषु मासेष्वष्टमे मासि योगेश्वरनियोगवशंवदया योगनिद्रया समाकृष्यान्यतमायाः नन्दपत्न्या रोहिण्या जठरं मथनोत्तरङ्गया क्षीरोदजलवेण्येव बालचन्द्रस्तरङ्गात्तरङ्गान्तरं संक्रमयांबभूवे । तदा गर्भविस्त्रवो बभूव देवकनन्दिन्याः इति शुद्धान्तचरैरावेदितार्थः सविशेषमष्टमे गर्भे दत्तावधानः कंसो गच्छंस्तिष्ठन् भुञ्जानः शयान आसीनो वा हरिमेव एकमना अनुदध्यौ । यदेव चिराभ्यासनिरुद्धकरणग्रामाणामपि प्रशमविमलेषु मनस्सु मनीषिणां यदृच्छोपनिपातिभिरन्तरायैरन्तरितवृत्ति न निभृतमवस्थातुमुत्सहते, तदिदमनुस्मरणं भगवतः प्राणापायकातर्येणाविच्छिन्नं स उपनिन्ये ॥

अथ सत्यसंकल्पः स्वं संकल्पमविकलयन् मन आनकदुन्दुभेस्ततश्च देवकीजठरं प्रविवेश । अन्तर्गतेन तु महतोऽपि महीयसा तेजसा प्रतिबिम्बितद्युमणिबिम्बेव स्रोतस्विनी दुर्दर्शनामसुहृशामन्यादृशीं भास्वरतां पुपोष ॥

दिनैस्तु गच्छद्भिरुपचीयमानमनवस्कन्दनीयं दधाना तेजस्सारमसुहृदामनासादनीया देवकी हरिगर्भा गुहेव विरराज । योगनिद्रापि सममेव भगवता गोकुले नन्दमाहिष्यां यशोदायामात्मानं निदधे । देवकीगर्भशय्यामधिशयानं च शेषशयनं पुरुषोत्तमं दिवि-

षटो वेधःप्रधानाः पौरुषैः सूक्तैरभितुष्टुः ॥

एवमतिक्रान्तेषु सप्तसु गर्भमासेषु दशमेव वैजननं मासं दत्तावधानेषु प्रतिपालयत्सु कंसपक्ष्येषु अष्टम एव संप्राप्ते मासे रोहिण्यां कृष्णाष्टमीयुजि निःशेषसुरवैरिवरूथिनीपराजयोद्धाततया अन्वर्थजयन्तीव्यपदेशायामन्धतमसतिरस्करिणीप्रतिच्छन्नसमस्तरूपे विस्त्रब्धप्रसुप्तसमस्तजन्तुजाते निशीथे तिमिरकरिघटानिर्दलनालं-
कर्मणि विमलकरशिखरविस्तारिणि केसरिणीवोदयगिरिकूटग्रावाधिरूढे शिशिरोचिषि, साधुजनमानसेषु दुर्दान्तक्षत्रियापशदापदेशदैत्या-
नीकदुर्ललितप्रभवमन्धकारं विदलयन् अप्राप्तप्रसववेदनाया देवक्या गर्भात् प्राचीगर्भादिव दिवसकरः प्रादुरास तमसेव बाह्यानि मायया तिरयन्त्रान्तराणि तत्त्वानि लोकस्य लोकनाथः ॥

तथा चाविर्भूतं मातुरुत्सङ्गे शयानमप्राकृतदिव्यरूपं विशृङ्खलतेजःप्रसरमासुरकिरीटकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरवलयनूपुरादिदिव्यभूषणच्छायास्रोतस्सहस्रसंपातसंवलितदेहप्रभावितामिन्द्रायुधजालमालि नमिव नवाम्बुदं विजृम्भिताभीशुजालपरिवेषमण्डलेन लक्ष्मीनिवासभवनप्रदीपेन कौस्तुभेनालंकृतश्रीवत्सलक्षणविपुलवक्षःकवाटम्, किमुद-
रान्निर्गतः ? किं वा गगनतलाद्गलितः ? उत वा रसातलादुन्मग्नः ? इत्य-
विभाविताभ्युदयं दृष्ट्वा तमचिन्तनीयमहिमानं भयविस्मयप्रश्रयनिभृ-
ताशेषगात्रः वसुदेवः प्रेम्णा द्रवीभवतः स्वचित्तस्याप्रभवन्नियमने यत्ननिरपेक्षप्रसराभिरभितुष्टाव वाग्भिः ॥

देवकी च तथाविधं परमेष्ठिनः प्रसादमचिन्त्यहेतुक-
मनुचिन्त्य प्रहर्षस्रोतसा दूरमुह्यमानं गुणानुवर्णनेनैव कथंचि-

दात्मानमवललम्बे । तथा च दिव्यमङ्गलरूपोपलम्भविस्मयस्तिमित-
दर्शनौ वेलातिगप्रेमरसपरिप्लुतान्तरङ्गतया लीलालेशविलसितजगत्का-
र्यप्रतिसर्गसमवधानव्यतिकरे परे महिम्नि कंससंभवव्यापत्तिपरिशङ्का-
पर्याकुलाशयौ दम्पती दृष्ट्वा भगवान् प्रसादपेशलामिमां वाचं विस-
सर्ज— ‘युवां खलु समतीते स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुतपा नाम प्रजापतिः पृश्निर्नाम च तत्पत्नी भूत्वा प्रजासर्गव्यग्रावुग्रेण तपसा
समाराधितं प्रसन्नमनेनैव च रूपेण साक्षादाविर्भूतं मां वाञ्छिताखि-
लवरप्रदं मन्मायातिरोहितहितावमशौ मत्सदृशं पुत्रमवृण्वाथाम्, नत्वं
पवर्गम् । अहमपि च प्रतिश्रुतवरः कृत्स्नेष्वपि लोकेष्वात्मनः सदृश
मपश्यन्नात्मनैव पृश्निगर्भ इति कृतव्यपदेशो युवयोः अभूवमात्म-
भवः । अन्यस्मिंश्च जन्मन्यदितिकश्यपरूपयोर्युवयोर्बलिनिग्रहापदे-
शेन वामनरूप इन्द्रावरजः समजनिषि । तयोरेव च युवयोरेत-
स्मिन् जननान्तरे कृष्णो नामाहमाविर्भूतः । त्रिः पुत्रवरं वृतोऽहमवि-
तथप्रार्थनः स्वेन संकल्पेन त्रीण्येतानि जन्मान्यग्रहीषम् । अस्मिंश्च
मद्रूपे पुत्रस्नेहसंवलितेनासकृदुन्मिषितभक्तिरूपेण भावबन्धेनानन्यर-
सयोरपुनर्भवोऽपि देहावसाने युवयोर्भविष्यति—’ इति पारमेश्वरं भाव-
मभिनयता वचनोपन्यासेन कृताश्वासं प्रश्रयप्रह्वमन्तिकस्थं पुनर्वसुदे-
वमादिदेश देवदेवः— ‘यदि नाम कंसभयसंविमोऽसि, इदानीमेव
मामादाय गोकुलं गन्तुमर्हसि । तत्र च सद्यःप्रसूतायाः नन्दमहिष्याः
यशोदायाः शयने निधाय मां तस्याश्च तां दारिकामादाय प्रत्यायातो
देवकीशयने निवेशय—’ इत्येवमभिभाषमाण एवोपसंहृतदिव्यरूपः
प्राकृत इव शिशुः समदृश्यत । अनुपदमादाय बालकं प्रस्थिते वसु-
देवे कालायश्शृङ्खलायन्त्रगाढयन्त्रिता अनुद्धाटिताः पुरद्वारो विधृता

वभूवुः । रक्षिणामेव तु योगनिद्रानिरुद्धचेष्टानामिन्द्रियद्वाराणि गाढयन्त्रितानि नोन्मिमीलुः । भगवद्धानसमुचितं दुन्दुभिवाद्यमिव दर्शयन्नुपांशुगर्जितो विरलं ववर्ष जलधरः । विहारशयनासनादिषु यथार्हपरिणमितात्मा सर्वथा वरिवस्यारसिको भगवान् अनन्तः फणासहस्रवारितासारः शीर्षण्यमणिकिरणातपव्यपोढघनान्धकारो भुजमध्यश्लिष्टबालकमनुययौ वसुदेवम् । कूलंकषप्रवाहोन्मूलिततटरुहतलतागुल्मा च कलिन्दनन्दिनी खड्गच्छिन्नाङ्गीव कालभुजगी भागद्वयावस्थितोत्तरलोभयखण्डा नीलमणिमयभित्तिद्वयावरुद्धपार्श्वमिव स्थलमयं मार्गं मुमोच ॥

एवमीश्वरप्रभावप्रत्यस्तमितदैवमानुषाशेषप्रतिबन्धमतिलङ्घ्यपन्थानं निद्रापरवशसमस्तपरिजनमघटितद्वारं विगाह्य नन्दमन्दिरं सद्यःप्रसूताया अविविक्तस्त्रीपुंसविवेकायाः पार्श्वशायितेनार्भकेण सह प्रसवायासप्रसुप्ताया यशोदायाः शयने विन्यस्य स्वमर्भकं यशोदादारिकामादाय पूर्ववदपास्तप्रतिरोधं मार्गमतिक्रम्य गृहागतो देवकीशयने कन्यां निदधे ॥

प्रतिप्रविष्टे च तस्मिन् भूयश्च यथापुरं द्वारः संवृता गाढयन्त्रितशृङ्खलायन्त्राश्च संवृत्ताः ॥

अथ तस्य दारकस्य रुदितध्वनिं निशम्य रभसोत्थिता रक्षिणश्चटुलचरणपाताः प्रधाव्य कंसाय निवेदयांचक्रुः । स तु तेनैव हृदयार्पितेन शल्येन चिरानुभूतोद्वेगो रक्षिवचनमाकर्ण्य तत्क्षणत्यक्तपर्यङ्कः संभ्रमपारिप्लवस्तसिचयो भूताविष्ट इव उद्भ्रान्तदृष्टिर्मधुमदेन निद्राशेषेण च भूयिष्ठकषार्थीकृताक्षः सूतिकागारं प्रविश्य

(कमशः ।)

चन्द्रापीडचरितम् ॥

नायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलः दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । 'किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः सहभुव एते विलासाः । आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन मकरकेतुना मयि नियुक्ताः । यन्मां सरागेण चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । विलोकिता च मया लज्जयात्मानमावृणोति' इति ।

अथ कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिः अर्चिताभिमतदैवतः कीडापर्वत एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे । अथ शनैःशनैरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि कादम्बरी चन्द्रापीडसमीपमागत्य कृतप्रस्तावा कथं राजा तारापीडः ? कथं देवी विलासवती ? कथमर्थः शुकनासः ? कीदृशी चोज्जयिनी ? कियत्यध्वनि सा ? कीदृक् भारतं वर्षम् ? इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य शयनसौधशिखरे दुकूलवितानास्तीर्णं शयनमभजत । चन्द्रापीडोऽपि तत्रैव शिलातले केयूरकेण संवाह्यमानचरणः कादम्बर्या निरभिमानतामतिगम्भीरतां च महाश्वेताया निष्कारणवत्सलतां गन्धर्वलोकस्वातिसमृद्धिं च मनसा भावयन् क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ समुद्रते सवितरि शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः कृतसं-
ध्यानमस्कृतिः गृहीतताम्बूलः 'केयूरक ! विलोकय, देवी कादम्बरी प्रबुद्धा वा न वा ? । क वा तिष्ठति ?' इत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन, 'देव ! मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां गन्धर्वराजसकाशात् प्रतिनिवृत्तया महाश्वेतया सहावतिष्ठते, इत्यावेदिते तामालोकितुमाजगाम । समुपसृत्य कंचित्कालं स्थित्वा महाश्वेतया

वदनं विलोक्य मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिता-
भिप्राया कादम्बरीमब्रवीत् । ‘सखि! जिगमिषति खलु कुमारः ।
पृष्ठतो राजचक्रमविदितवृत्तान्तं दुःखमास्ते । अतोऽभ्यनुजानातु
भवती’ति । अथ कादम्बरी ‘स्वाधीनोऽयं जनस्सपरिजनः कुमारस्य ।
क इवात्रानुरोधः?’ इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय प्रापयत् कुमारं
स्वां भूमिम्’ इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय ‘देवि! किं ब्रवीमि? ।
बहुभाषिणो न श्रद्धाति लोकः । स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु’ इत्य-
भिधाय कन्यकान्तःपुरात् निर्जगाम । कादम्बरीवर्जमशेषः कन्य-
काजनः तं व्रजन्तमावहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्य-
काजने केयूरकोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारैरनुगम्यमानः
हेमकूटान्निर्जगाम । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रमम्, अच्छोदसर-
स्तीरे संनिविष्टम् इन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मनः स्कन्धावार-
मपश्यत् । निवर्त्य च गन्धर्वकुमारान् सानन्देन सविस्मयेन स्कन्धा-
वारजनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश ।

अथ वैशम्पायनेन पत्रलेखाभिधानया ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
च सह ‘एवं कादम्बरी, एवं महाश्वेता’ इत्यनयैव कथया
दिवसमनैषीत् । अपरेद्युः प्रभाते स्वयमास्थानमण्डपगतः सहसैव
प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । तं च कुशलानुयो-
गानन्तरं रहःप्रदेशमानीय ‘कथय को वा वृत्तान्तो गन्धर्वलोके ? ।
आसीद्वा कच्चिदस्मदाश्रयिणी कथा?’ इत्यपृच्छत् । केयूरकस्त्वे-
वमाचचक्षे । ‘देव! निर्गते त्वयि देवी कादम्बरी प्रबलेन के-
नाप्याधिना परिभूयमाना किमपि चिन्तयन्ती स्नानपानाशनादिष्वपि
शिथिलितप्रयत्ना दिवसमनैषीत् । उषसि च देवस्य वार्तोपलम्भाय

मामादिष्टवती’ इति । चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य सरभसमारोपितपर्याणमि-
न्द्रायुधमारुह्य पश्चादारोप्य पत्रलेखाम् अन्यतुरगारूढेन केयूरकेणा-
नुगम्यमानः हेमकूटं ययौ ।

आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवतीर्य द्वारपालार्पिततुरङ्गः
कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या पत्रलेखयानुगम्यमानः केयूरकेणोप-
दिश्यमानमार्गः हिमगृहमध्यभागे कुसुमशयनमधिशयानां कादम्बरी
व्यलोकयत् । अथ सरभसमुत्थाय विरचितसमुदाचारायै तस्यै केयू-
रक उपसृत्य ‘देवि! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा ताम्बूल-
करङ्कवाहिनी’ इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । कादम्बरी तु दृष्ट्वा
ताम्, ‘अहो मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः’ इति चिन्तयांबभूव ।
कृतप्रणामां च तां सादरमेष्टेहीत्यभिधायात्मनः समीपे समुपावे-
शयत् । चन्द्रापीडश्च कादम्बर्यामियं विकृतिर्मनासिजकृता वा नवेति
सन्दिहानो निपुणालापेनापृच्छत्— ‘देवि! कामरतिं निमिचीकृत्य
प्रवृत्तोऽयं सन्तापः? । इच्छामि च देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं
कर्तुम्’ इति । अथ कादम्बरी शालीनतया तूष्णीमेव स्थित्वा मन्द-
स्मितं केवलमकरोत् । मदलेखा प्रत्यवादीत् ‘कुमार, किं कथ-
यामि? । अस्याः खलु कुमारभावोपेतायाः दारुणोऽयमकथनीयस्सं-
तापः’ इति । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा घटमानार्थतया संदेहदोलारू-
ढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं
कालं स्थित्वा महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय
निर्ययौ । निर्गत्य च तुरङ्गमारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरको-
ऽभिहितवान् । ‘देव! मदलेखा विज्ञापयति । देवी काद-
म्बरी प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति

पश्चाद्यास्यति इति, श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति । आकर्ण्य चन्द्रापीडः तथेत्यभ्युपगम्य तां तत्रैव स्थापयित्वा स्कन्धावारमाजगाम । प्रविशन्नेव पितुस्समीपादागतम् आलेखहारकं प्रीतिविष्कारितेन चक्षुषाभिवीक्ष्य विधृततुरङ्गमो दूरादेवापृच्छत् । अङ्ग ! कच्चित्कुशली तातस्सह सर्वेण परिजनेन अम्बा च सर्वान्तःपुरैः ? इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं देव ! यथाज्ञापयसीत्यभिधाय लेखद्वितयमर्प्यांबभूव । युवराजस्तु तच्छिरसि कृत्वा स्वयमेव तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ । 'स्वस्त्युज्जयिनीतः महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किन्तु कियानपि कालो भवतो दृष्टव्य गतः । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्येति' । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थमवाचयत् । अथ यथाज्ञापयति तात इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवाधयत् । समीपे स्थितं महाबलाधिकृतं मेघनादनामानम् 'भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यती' त्यादिश्य वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे नियुज्य तमेव लेखहारकमुज्जयिनीमार्गं पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण च विपिनान्यतिक्रम्य रमणीयेषु प्रदेशेषु कृतवसतिः अल्पैरेवाहोमिरुज्जयिनीं प्रविवेश । तत्र प्रसारितभुजेनेह्येहीत्याहूय पित्रा सुचिरं गाढमुपगूढः कृतनमस्कारश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः तत्र दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैश-

म्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनम्, आलोक्य च मनोरमामागत्य च विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः क्रिया निरवर्तयत् । ततो निजभवनं गत्वा रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । तद्वार्ताश्रवणोत्सुकश्च पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् । कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । कृतनमस्कारा च सा चन्द्रापीडमब्रवीत् । 'देव ! भवन्तमुद्दिश्य विषमशरशिलीमुखजर्जरितहृदयां देवीं कादम्बरीं दूरीकुर्वता देवेन किमिदमापन्नवत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम् । अहं किल मन्मथस्य परां कोटिमधिरूढया तया सद्य एव भवन्तमानेतुमेव प्रेषिताऽस्मि' इति । श्रुत्वैतच्चन्द्रापीडो नितरां पर्याकुलश्चेतस्यकरोत् । अहो सन्देहदोळाधिरूढं मे जीवितम् । एवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारणवत्सलया देव्या कादम्बर्या । अम्बा तु मे निमेषमात्रमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । दुस्त्यजा जन्मभूमिः । परिग्राह्या कादम्बरी । कालातिपातासहं मनः । विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोरिति । एवमलब्धनिर्वृतिश्चन्द्रापीडः कथमपि कतिपयान्वासरान् गमयामास ॥

अथैकदा केयूरकोऽपि चन्द्रापीडमागत्य व्यजिज्ञपत् 'देव ! यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य प्रतिनिवृत्तेन मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदा महाश्वेता दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदमुत्थाय पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमभजत । ततो दुग्धणाभिहतेवासह्यवेदना कादम्बरी त्वदर्थे संप्रति महान्तमायासमनुभवति । तदविलम्बेनैव गमनाय यतः क्रियताम्' इति । श्रुत्वैतच्चन्द्रापीड एवं व्यचिन्तयत् । किं कारणं व्यपदिश्याह-

मात्मानं मोचयामि ? । कथं वा मुञ्चतु मां तातोऽम्बा वा ? ।
 सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थे किं करोम्येकाकी । वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्श्वे
 मे । इत्येवं चिन्तयन् दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः इति
 किंवदन्तीं श्रुत्वा प्रहर्षपरवशः केयूरकमब्रवीत् । 'केयूरक ! करतलव-
 तिनीं सिद्धिमवधारय प्राप्तो वैशंपायन' इति । ततो मेघनादकेयूरकौ
 पत्रलेखया सह पुरतो विसृज्य वैशम्पायनावलोकनत्वरितमानसः
 पित्रानुमतो दशपुरं प्रति प्रतस्थे । गत्वा च प्रविश्य स्कन्धावारं सम-
 न्तादञ्जलिव्यग्रहस्तान् परिजनान्, कस्मिन् प्रदेशे वैशम्पायनस्तिष्ठति ?
 इति पप्रच्छ । ते चैवं व्यजिज्ञपन् । 'देव ! पृष्ठतः स्कन्धावारमनु-
 पालयद्भिः शनैश्शनैर्भवद्विरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे परे-
 दुराहतायां प्रयाणभेर्याम् अस्मान् वैशम्पायनोऽभ्यधात् । 'अतिपुण्यं
 ह्यच्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन् स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव
 तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीपतिं ब्रजामः' इत्यभिधाय च-
 रणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतया सर्वतो दत्तदृ-
 ष्टिः संचरन्नागमनायानुरुध्यमानः परिच्छेदनिष्ठूरमस्मानाह स्म । मया
 तु न गन्तव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय ।
 इत्युक्तवन्तं तमकस्मान्नाम वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सानु-
 नयमागमनाय पुनः पुनः प्रतिबोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडाः
 निष्ठूरमप्यभिहितवन्तो वयम् । तथाप्यनिवार्यदुराग्रहे तस्मिन्
 किमेतदिति विस्मितान्तरात्मानः दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशाः तदा-
 नयनाय तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा निवृत्ता वयम्' इति । एतदा-
 कर्ण्य चन्द्रापीडः पर्याकुलितचेताः सद्य एव नगरमागत्य पित्रानु-
 मतः तदानयनाय तमेवोद्देशमभिप्रतस्थे । आसाद्य च तदेवाच्छोदं

चतुर्वर्षपि पार्श्वेष्वान्विष्यन्नेव महाश्वेताश्रममाजगाम । प्रविश्य च
 गुहाद्वार एव समुपविष्टां कथमपि तरलिकया विधृतशरीरां विषण्ण-
 वदनां महाश्वेतां दृष्ट्वा किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् ॥

अथ बाष्पगद्गदकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत् । महाभाग !
 श्रूयताम् । केयूरकात् भवद्गमनमाकर्ण्य समुत्पन्नानेकगुणवैराग्या
 पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवागताहं महाभागस्यैव तुल्याकृतिं ब्राह्म-
 णयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्य प्रत्यभिजानन्निव सुचिरमालोक्या
 ब्रवीत् । 'वरतनु ! कोऽयं विसदृशानुष्ठाने तव प्रयत्नः । यदियं
 मालतीमालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना तपश्चरणक्लेशेन
 म्लानिमुपनीयते । दृश्यते हि लोके वयस्सदृशमाचरणं सर्वस्य
 जनस्य' इति । अहं तु तं वदन्तमपि न किञ्चिदपृष्ट्वैवान्यतो गत्वा
 तरलिकामाहूयाब्रवम् । तरलिके ! योऽयं युवा कोऽपि ब्राह्मणाकृतिः,
 अस्यावलोकयतो वदतश्चान्य एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्य-
 तामयं यथा पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोऽप्यागमिष्यति तदा-
 वश्यमेवास्याभद्रकं भविष्यतीति । स तु निवार्यमाणोऽपि नात्याक्षी-
 देवानुबन्धनम् । अथातीतेषु केषुचिद्विवसेष्वेकदा गाढायां यामिन्यां
 स मामुपसृत्याब्रवीत् । 'चन्द्रमुखि हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमसायकः ।
 तच्छरणमागतोऽस्मि रक्ष मा'मिति । तदाकर्ण्यहमाह पाप ! कथम-
 निरूप्यैव सत्समयं शुक इव प्रलपसि । कथमेवं गदतो मामुत्तमाङ्गे
 तव न पतितं वज्रम् । इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखी भूत्वा कृताञ्जलिः
 पुनरवदम् । भगवन् लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शना-
 त्प्रभृति मनसाऽप्यपरः पुमान् न चिन्तितः तदायमलीककामी मदी-
 रितायामेव जातौ पतत्विति । स च मे वचसोऽस्यानन्तरमेव च्छिन्नमू-

लस्तरिव क्षितावपसत् । उत्क्रान्तजीवितेऽस्मिन् कृताक्रन्दात्तत्परिज-
नात् अमुं महाभागस्यैव मित्रं ह्यमधिगतवती । इति बाष्पं विससर्ज ।
तदाकर्ण्य चन्द्रापीडस्य स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत् । परिजनाश्च
निश्चेष्टमवनीतले पतितं तमालोक्य करुणमाचुकुशुः ।

अत्रान्तरे पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडगमना कादम्बरी महा-
श्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य मदलेखया सह तत्रैवाजगाम । दृष्ट्वा
च तं तथाविधं सा किमिदमिति प्रमूढचेतना मुक्ताक्रन्दा धरा-
तले निपपात । अथ चिराल्लब्धसंज्ञा कादम्बरी महाश्वेतां कण्ठे
गृहीत्वा एवमवादीत् । प्रियसखि! तवास्ति काचन प्रत्याशा,
मम पुनर्हताशयास्सापि नास्ति । तदिदमात्मानं देवस्य कण्ठलम्बा
विभावसौ निर्वापयामि । आमन्त्रये प्रियसखीम् पुनर्जन्मान्तर-
समागमाय । इत्यभिधाय चन्द्रापीडचरणौ कराभ्यामुत्क्षिप्याङ्गेन धृत-
वती । अथ तस्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहात् झटित्यव्यक्तरूपं
किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरुज्जगाम । अनन्तरं च विहायस्यशरीरिणी
वागश्रूयत । वत्से महाश्वेते! पुनरपि त्वं मयैव समाश्वासयितव्या
वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्यायमानं अविनाशि
भूयस्त्वत्समागमाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवावि-
नाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरी-
रमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमाज्ञापक्षयादास्ताम् । यत्नतः परिपालनी-
यमासमागमप्राप्तेरिति । तच्छ्रुत्वा विस्मयाक्षिप्तहृदयः सर्व एव प-
रिजनः गगनतलनिवेशितनिर्निमेषलोचनः लिखित इवातिष्ठत् । प-
त्रलेखा तु दारुणं तदुःखमसहमाना भूताविष्टेव सरभसमुत्थाय परि-
वर्धकहस्तादिन्द्रायुधमाच्छिद्य तेनैव सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

(कमशः ।)

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ॥

यज्ञशर्मा— सखे! सम्यगवबोधितोऽस्मि मूलानामावश्यकताम् ।
अद्यैवाहं ‘छिन्नमूल इव द्रुमः’ इति महाकविभणितावुपमा-
चातुरीमनुपश्यामि ॥

चन्द्रपालः— आम्, सत्यमाहभवान् । विदितलोकयाथातथ्या-
नाम्, अनुभूतकाव्यालङ्कृतिचमत्काराणां सहृदयानामेव सा-
हितीरसास्वादैनैपुणी समुल्लसति । अनवरतमतिगहने शास्त्रदुर्गे
संचरतामविदितलोकतत्त्वानां पुनः शास्त्रमल्लानां भीतेवैषाऽति-
दवीयसी नात्मानमपि दर्शयति । उक्तं चाभियुक्तैः— ‘संचर
साहिति वत्से! श्रवसोरुपकण्ठमेव रसिकानाम् । नोचिदानखचूडं
तार्किकभल्लूकमल्लदष्टा स्याः ॥’ इति ॥

यज्ञशर्मा— वयस्य! भवता सह संलापेन ममापि सरसालापता
भविष्यतीति मन्ये । पश्य वृक्षजीवितभूतस्य मूलस्य स्वरूपम-
विज्ञायेव स्वार्थैकपरेऽस्मिन् लोके—

‘कश्चिन्नवं पल्लवमाददाति

कश्चित् प्रसूनानि फलानि कश्चित् ।

परं करालेऽस्य निदाघकाले

मूले न दाता सलिलस्य कश्चित् ॥’

चन्द्रपालः— वयस्य, सर्वे स्वार्थपरा लोका नोपकारं स्मरन्ति
हि । तथाचात्र समुद्रस्य वचनम्—

VOL. II.

‘पीयूषेण सुराः, श्रिया मुररिपुः, मर्यादया मेदिनी,
शक्रः कल्परुहा, शशाङ्ककलया शर्वोपि सन्तोषितः ।
मैनाकादिनगा निजोदरपुटे यत्नेन संरक्षिताः
मच्छोषीकरणे घटोद्भवमुनिः केनापि नो वारितः ॥’

यज्ञशर्मा— यदीश्वरो वृक्षाणां मूलानि नाकल्पयिष्यन् तदा
सर्वेऽपि वृक्षा मनुजानामादराभावेन विलयमुपागमिष्यन् ॥
सखे! किञ्चिदिवावधेहि, पूर्वं न्युप्रमपि बीजमङ्कुरोत्पत्त्यनन्तरं
न दृश्यते । ‘तस्य कीदृशी गतिरासीत्?’ इति परमस्ति मे
विचिकित्सा ॥

चन्द्रपालः— सखे! अङ्कुरोत्पत्त्यनन्तरं बीजं भूमावेव विशीर्ण-
स्वरूपमदर्शनमुपयाति ॥

यज्ञशर्मा— न सम्यगवगच्छामि सूक्ष्मतत्त्वम् । बीजादुत्पन्नः
अङ्कुरः स्वोत्पत्तिनिदानं स्वयमेव नाशयतीति नैष सर्वथा सा-
धुसेवितः पन्थाः । उपजीव्याविरोधेन हि कार्याणां सामञ्ज-
स्यमभ्युपगच्छन्ति लोकतन्त्रनिष्णाताः ॥

चन्द्रपालः— मित्र! समयाचाररक्षार्थमेषा सामयिकी नीतिरुप-
कल्पिता तान्त्रिकैः । अपि च कोऽयमुपजीव्यविरोधो नाम?
कीदृशं चान्याय्यत्वं तत्रोपलभ्यते? अपि भवतः कर्णमूलमु-
पागतो वृश्चिकीगर्भन्यायः अश्वतरीगर्भन्यायश्च । वृश्चिकाः
स्वमातुरुदरं प्रभिद्य किल बहिरागच्छन्ति ॥

यज्ञशर्मा— सखे! सम्यगभिज्ञोऽसि लोकतन्त्रव्यवहाराणाम् ।
भवतु, अन्यदपि पृच्छामि । वृक्षेषु प्रधानमेकं मूलम्, उपमू-

लानि च बहूनि सन्ति । किमत्र प्रधानमूलमुपमूलानि च
समकालमेवोत्पद्यन्ते? ॥

चन्द्रपालः— सखे! नाम्नैव निश्चेयोऽयमर्थः । प्रधानमूलमेव
प्रथममुत्पद्यमानं क्रमशः स्थेमानमुपगतं च उपमूलानि जनय-
तीति मूलानामुत्पत्तिक्रमः ॥

यज्ञशर्मा— मूलान्युपमूलानि च आश्रयसादिषु महत्सु शाखि-
ष्वेव दृश्यन्ते । शालीदूर्वादिषु सखेषु तु न प्रधानमूलमुप-
लभ्यते । अपि तु उपमूलान्येव बहूनि बहुधा दृश्यन्ते? ।

चन्द्रपालः— आम्, सत्यमुक्तं त्वया । सस्यादिषु प्रधानमूलं
क्रमशो निधनमुपयाति । उपमूलैरेवैतानि पोष्यन्ते । महाशा-
खिनां विषये तु प्रधानमूलैरुपमूलैश्च संभूयैवोपकारः क्रियते ॥

यज्ञशर्मा— युज्यते । सखे! अरण्येषु कन्दफलाशनाः महर्षयः
तीव्रं तपश्चेरुरिति बहुश इतिहासपुराणादिषु श्रूयते । क
एष कन्दो नाम? । व्याख्यातारश्च कन्दमूलयोर्भेदं नावबोध-
यन्ति । पुत्रागादीनां मूलानि कथं भक्ष्याणि भवेयुः? ॥

चन्द्रपालः— भक्ष्याण्यभक्ष्याणीति च मूलानि द्वेधा वर्तन्ते ।
तयोर्भक्ष्यस्य मूलस्य ‘कन्द’ इति व्यवहारः । अत्र भोजनेष्व-
स्माभिरपि प्रायेणानुदिवसमुपयुज्यमानं मूलकं नाम कन्दो
निदर्शनं भवति ॥

यज्ञशर्मा— सखे! किमिति? मूलकमिति वा? (विमृश्य)
आः, ज्ञातं ज्ञातम् । तथा च भक्ष्याभक्ष्यनियमे सुमन्तुः—

‘कृशमाण्डं बृहतीं चैव तरुणीं मूलकं तथा । श्रीफलं च

कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु । शिरः कपालमान्त्रं च नख-
चर्मतिलानि च । अम्लमामलकं चैव अष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥
इति । अत्र मूलकमित्युपात्तम् ॥

चन्द्रपालः— कूटमाण्डादीन् प्रतिपदादिषु, शिरःकपालादीनामष्टम्या-
दिषु च वर्जयेत् इति पूर्वोदितस्मृतिवाक्येन प्रतिषिद्धादन्येषु
कालेषु मूलकादीनां भक्षणे न दोष इति गम्यते । अभिजन-
वन्तश्च सर्वथा ब्राह्मणस्याभोज्यानेतान् मन्यन्ते । तत् कुत
एतत् संघटताम् ? ॥

यज्ञशर्मा— (विहस्य) आः, एवमेव पाश्चात्यपण्डितानां युक्ति-
चातुरी बहुत्र प्रभवन्त्यपि क्वचित् क्वचित् प्रमाद्यति । तत्रेद-
मेकं निदर्शनं मन्ये ॥

चन्द्रपालः— अहमपि तेषां प्रमादमङ्गीकरोमि । न हि सर्वः
सर्वत्र न प्रमाद्यतीति । ब्रूहि, कथमत्र समाधीयते शास्त्रज्ञैः ? ॥

यज्ञशर्मा— शृणु, सखे ! सर्वथा निषिद्धानामपि मूलकादी-
नामत्र पुनर्विशिष्य निषेधः एतासु तिथिषु भक्षणे दोषाधि-
क्यप्रदर्शनार्थः । यथा, 'आहिताग्निर्नानृतं वदेत्' इति निषे-
धवाक्येन आहिताग्नेरनृतवादो निषिध्यते । नह्येतावता अना-
हिताग्नेरनृतवाद अङ्गीकृतः । परं तु अनृतवादे अनाहिताग्ने-
र्यावान् दोषः तदपेक्षया आहिताग्नेरधिको दोषः इति ॥

चन्द्रपालः— वयस्य ! दुरवगाहः शास्त्रार्थविचारः ॥

यज्ञशर्मा— सखे ! कन्दानधिकृत्य बहवो विषयाः प्रष्टव्या वर्त-
न्ते । तत् किमेतेनाभक्ष्यकन्दनामोत्कीर्तनेन ? मनसा वा पुनः

पुनः स्मरणेन ? । निन्दितनामोत्कीर्तने स्मरणे वा पुरुषस्य
पातकमभिलषन्ति स्मर्तारः । तत् भक्ष्येषु कंचन कन्दमुदाहर ॥

चन्द्रपालः— अरे महावैदिकोऽसि । किमग्निरित्युक्ते जिह्वा दह्य-
ते ? । अथवा 'मान्यास्ते न विचारणीयवचनाः' (इत्यर्थोक्ते
विरम्य) सखे ! अपि जानासि वल्लीकन्दम् ? यो हि अत्यन्तं
स्वादूरसनायाः ॥

यज्ञशर्मा— आम, स्मर्यते, बहुशो दृष्टचर एवायं कन्दः ॥

चन्द्रपालः— अनेन कन्देन सनाथा वल्ली युष्मद्गृहोपकण्ठके-
दारेषु रोपिता दृश्यते ॥

यज्ञशर्मा— अनुदिवसमुपभुज्यत मयाऽयं कन्दः ॥

चन्द्रपालः— सखे ! तर्हि भक्ष्येष्वेकतम एवाऽयं कन्द इत्यत्र
न कापि विप्रतिपत्तिः ॥

यज्ञशर्मा— वयस्य ! आम्नादीनां महतां शाखिनामपि मूलमेता-
वत्परिमाणं न भवति । अस्या लतायास्तु पत्राणि द्वित्राण्येवं
सन्ति । मूलं तु महत् भवति । किमत्र निदानम् ? ॥

चन्द्रपालः— मित्र ! वृक्षाणामाहारसंपादनशक्तिः प्रकाण्डशाखा-
दिष्वेव निहिता । अतस्ते परिमाणेन महान्त उपलभ्यन्ते ।
मूलं तु तेषां केवलं जलानयनार्थमापादितम् । अल्पतरप्रका-
ण्डाया लतायास्तु आहारसंपादनशक्तिः मूलेष्वेव निहिता ।
लतासंवर्धने यावत् द्रव्यमपेक्षितं ततोऽप्यधिकतया मूलान्ये-
तानि संचिन्वन्ति । अत एव कन्दस्य कश्चन अंशः भक्षणा-
यास्माभिरुपयुज्यमानोऽपि लताया हानिं न जनयति । अने-
नैव कारणेन एते कन्दाः महत्तरा वर्तन्ते ॥ (कमशः ।)

उपदेशसूक्तिमाला ॥

अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

प्रयासेन साध्यं किञ्चित्कर्म प्रारब्धमिच्छन् मेधावी पुरुषः
प्रथमं स्वस्य तन्निर्वर्तने शक्तिं पर्यालोचयति । तथा पर्यालोचने
क्रियमाणे यत्र कर्मणि स्वस्य शक्तिमसदृशीं वीक्षेत, संशयो वा यत्र
जायते, तत्कर्म मेधावी न प्रारभते । अथ यदि पुनः प्रयाससाध्यं
कर्मारभते तच्च न जहात्याफलदर्शनात् ॥ २७ ॥

उदरस्य,

द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्भागमेकं जलेन च ।

वायोः संचरणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥

आकण्ठमुदरस्य विवरमन्नेन यदि पूर्यते, तदा प्रथममुच्छ्वास-
सनिश्वासौ प्रतिरुद्धगती भवेताम् । ततः पुरुषस्य कायिके वाचिके
मानसिके च व्यापारे अप्रमत्तता हीयेत । अथ च प्रतिहतेन प्राण-
वायोः संचरेण जाठरोऽग्निः भुक्तमन्नं सम्यक् पक्तुम्, अन्नस्य
भागानुत्तमाधमान् वेवेक्तुं च न समर्थो भवति । तेन च पुरुषस्य
रोगबीजमुक्तं संपद्यते । अतो मितं भुञ्जीत ॥ २८ ॥

अस्माभिरद्यमानानि द्रव्याणि द्विविधानि, कठिनानि द्रव-
द्रव्याणि च । द्रवद्रव्याणि पुनः जलमयानि, घृततैलादीनि च ।

सर्वेषामेतेषां त्रयोऽंशा भवन्ति— स्थविष्ठाः, मध्यमाः, अणिष्ठा-
श्चेति । एतांश्च भागान् जाठरोऽग्निः समानेन वायुना प्रेरितः सन्
कुक्षिगतान्नस्य पचनकाले विभजति पृथक् पृथक् । तेषु स्थूलतमान्
भागान् मलमूत्रादिना परिणतान् अपानो वायुः शरीरात् बहिर्निर्-
स्यति । मध्यमान् भागान् मांसशोणितादिना परिणतान् व्यानो
वायुर्हृदयदेशं प्रापय्य शरीरस्य सर्वाङ्गेषु नाड्यादिषु नयति । अणु-
तमाः तृतीया भागा मनसः प्राणस्य वागिन्द्रियस्य च उपचयकराः
संपद्यन्ते । अत्र घृततैलादीनि तेजोमयानि । ‘अन्नमयं हि सोम्य
मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्’ । हे सोम्य ! सोमवत्
प्रियदर्शनेति श्वेतकेतुरत्र पित्रा संबोध्यते । सात्विकस्यान्नस्य भोजने
मनसः सत्त्वगुणशुद्धिर्भवेत् । सत्त्वशुद्ध्या च ज्ञानस्य विकासः पुरु-
षस्य भवेत् । अतः रजसस्तमसश्च वा उद्रेककरमन्नं सर्वथा परि-
त्याज्यं ज्ञानविकासेच्छुभिः ॥ २९ ॥

शरीरस्यान्तः पञ्च प्राणाः सन्ति । ‘प्राणोऽपानः समानश्चो-
दानव्यानौ च वायवः’ ॥ हृदयदेशे प्राणस्तिष्ठन् उच्छ्वासनिश्वास-
योर्हेतुर्भवति । अपानो वायुः गुदद्वारेण शरीरान्तर्जायमानं मलं मूत्रं
च बहिरतिसृजति । समानो वायुः नाभिप्रदेशे स्थित्वा जाठरमग्निं
भुक्तस्थानस्य पचने प्रेरयति । व्यानस्तु अन्नरसान् मांसशोणितादीन्
नाड्यादिषु नयति ॥ ३० ॥

लोके पञ्च भूतानि विद्यन्ते ‘भूमिरापोऽनलः खं वायुः’
इति ।

(१) यत्र सुरभिमसुरभिं वा गन्धमुपलभामहे सा पृथिवी ।
कचित् पाषाणादौ झटिति गन्धं न जिघ्रामः, परीक्षायां

तु गन्धस्तत्राप्युद्भवति । यतः पाषाणस्य चूर्णेने सति गन्धः स्पष्टमुपप्रायते । अतो निश्चिनुमः अचूर्णितेऽपि पाषाणे गन्धो मग्नो वर्तत एवेति । पुष्परसादौ गृह्यमाणो गन्धः तत्र गन्धवतां पुष्परजसां सन्निधानेन रसादिजलस्थ इव प्रतिभाति । यथा जपाकुसुमस्य सन्निधानेन श्वेतवर्णं स्फटिकं रक्तवर्णमिव दृश्यते, तद्वत् ॥

(२) शीतस्पर्शवत्य आपः, एतेन ह्यसाधारणेन शीतस्पर्शेन आपः इतरेभ्यो भूतेभ्यः पृथक् क्रियन्ते । षट्सु रसेषु मधुर एव रसः शुद्धे जले वर्तते । पार्थिवस्यांशैः मिश्रिते तु जले कटुकषायतिक्तादीन् रसयामः । पार्थिवांशानां पृथक् करणे तु ते रसास्तत्र नोपलभ्यन्ते ॥

(३) प्रकाशात्मा उष्णस्वभाव अनलः, तस्मिन् जलांशैः पृथिव्यंशैर्वा सन्निहितैः प्रकाशस्तिरोहितो भवति । यथा तप्ते जले स्पर्शेनोपलभ्यमानमपि तेजः प्रकाशं न दर्शयति ॥

(४) वायौ संचरति सति स्पर्शमात्रमनुभवामः । स च स्पर्शः न शीतः नाप्युष्णः । परं तु उभयविलक्षणः । यद्यपि गन्धवतो द्रव्यस्य सन्निधौ वायौ गन्धमनुभवामः, अथापि स गन्धः न वायोः । परं तु वायुना हृतेषु पुष्परजःसु स गन्धो वर्तते । न तु वायावेव । दूरतो गमने तदनुपलम्भात् । रूपं च वायोर्नास्ति । अतः रूपरहितः अनुष्णाशीतस्वभावो वायुः ॥

(क्रमशः ।)

An Important

Announcement.

UNDER instructions from His Holiness the Jagadguru Sri Sankaracarya of Kamakoti Peetham, Kumbakonam, it is decided to present *free of cost* to the purchaser of our edition of Brahmasutra Bhashya with Bhamati, Kalpataru and Parimala, a rare and hitherto unpublished commentary on Kalpataru called Abhoga (अभोगः). This is a very valuable commentary, evidently written after a perusal of the Parimala. It will surely be very helpful to the readers of the Panchagranthi. From the 5th part onwards we will give 3 additional formes of this Abhoga at the end of each part. In printing this Abhoga we have noted marginally the number of the pages of Kalpataru (our edition) to facilitate reference. Beside the above precious commentary a very elaborate and useful Table of Contents is being prepared for each of the four works, viz., Bhashya, Bhamati, Kalpataru and Parimala. These Tables are expected to come up to about 80 pages and these also would be sent free of cost to the purchasers of the Sri Vani Vilas Edition.

THE MANAGER,
BOOKSELLING DEPARTMENT,
Sri Vani Vilas Press, SRIRANGAM.

The Sanskrit Journal

OR

॥ सहृदया ॥

EDITOR

R. Krishnamachariar, M.A.,

Vidyanidhi.

XX

No. 10.

PRINTED
AT THE
SRI VANI VILAS
PRESS
SRI RANGAM

AND
PUBLISHED
AT
MADRAS.

Copyright Registered.

Registered No. M. 103.